Printed by
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V. Ramaswamy Sastrulu & Sons
at the 'Vavilla' Press,
Madras.—1939.

శ్రీ ర స్తు

కు మా ర సం భ వ ము

ప్ర థ మ స ర్గ ము.

శుక్లామ్బరధరం విష్ణుం శశివర్ణం చతుర్భుజమ్,
ప్రసన్నవదనం ధ్యాయేత్ సర్వవిఘ్నోపశాన్తయే.

శ్లో. అస్త్యుత్తరస్యాం దిశి దేవతాత్మా హిమాలయో నామ నగాధిరాజః,
పూర్వాపరౌ వారినిధీ విగాహ్య స్థితః పృథివ్యా ఇవ మానదణ్డః. 1

అవతారిక. పూజ్యుఁ డగు కాళిదాస మహాకవి కుమారసంభవ మను కావ్యమునుఁ జేయఁ దలఁచి కావ్య ముఖప్రాయము లగు ఆశీర్వచన నమస్కార వస్తునిర్దేశములను మూఁడింటిలో నీ కావ్యమునఁ జెప్పఁబోవు ప్రయోజనమున కనుగుణముగా హిమవన్నగ రూపమగు వస్తువును జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీక. ఉత్తరస్యాం దిశి=ఉత్తర దిక్కునందు, దేవతాత్మా = దేవతాస్వరూపుఁ డగు, (దేవతాస్వరూపుఁ డని చెప్పుటచే మేనకాదేవిని పెండ్లి యాడుట పార్వతీదేవిని గనుట మున్నగు చేతనవ్యవహారమున కర్హ్హత సూచనము చేయఁబడినది.) హిమాలయో. నామ = హిమవత్పర్వతమనే ప్రసిద్ధి గల, నగాధిరాజః = కొండలఱేఁడు, అస్తి = కలఁడు. (ఆపర్వతముయొక్క యాధిక్యము నే చెప్పుచున్నాఁడు.) పూర్వాపరౌ=పూర్వ పశ్చిమ దిశల, వారినిధీ = సముద్రములను, విగాహ్య = చొచ్చుకొని, పృథివ్యాః = భూమియొక్క, మానదండ ఇవ=కొలచెడు కఱ్ఱయో యనునట్లున్నది.

తాత్పర్యము. ఉత్తర దిక్కునందు తూర్పు పడమర సముద్రములలోఁ జొచ్చుకొన్న కొనలు గలయట్టియు దేవతామూర్తియు నగు హిమవత్పర్వత మను నొక్క పర్వతములరాజు కలఁడు. కావున నే పొడవునుఁ బట్టి భూమికిఁ గొలకఱ్ఱయో యన్న ట్లుండెనని యుత్ప్రేక్షించి కవి చెప్పినాఁడు.

వ్యాఖ్యానపీఠికా.

మాతాపితృభ్యాం జగతో నమో వామార్ధజానయే,
సద్యోదక్షిణదృక్పాతసంకుచద్వామదృష్టయే.
అన్తరాయతిమిరోపశాన్తయే శాన్తపావనమచిన్త్యవైభవమ్,
తం నరం వపుషి కుఞ్జరం ముఖే మన్మహే కిమపి తున్దిలం మహః.
శరణం కరవాణి శర్మదం తే చరణం వాణి చరాచరోపజీవ్యమ్,
కరుణామసృణైః కటాక్షపాతైః కురుమామమ్బ కృతార్థసార్థవాహమ్.
ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా,
నామూలం లిఖ్యతే కిఞ్చిన్నానపేక్షితముచ్యతే.
భారతీ కాళిదాసస్య దుర్వ్యాఖ్యా విషమూర్ఛితా,
ఏషా సంజీవనీ వ్యాఖ్యా తామద్యోజ్జీవయిష్యతి.

అవ. అథ తత్రభవాన్ కాళిదాసః కుమారసంభవాఖ్యం కావ్యం చికీర్షుః 'ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖమ్' ఇతి శాస్త్రాత్ కావ్యాదౌ వక్ష్యమాణార్థానుగుణం వస్తు నిర్దిశతి.—

వ్యా. అస్తీతి. ఉత్తరస్యాందిశి - అనేనాస్య దేవభూమిత్వం సూచ్యతే-దేవతా ఆత్మా అధిష్ఠాతా యస్య సః - ఏతేనాస్య వక్ష్యమాణ మేనకాపరిణయ పార్వతీజననాది చేతనవ్యవహారయోగ్యత్వసిద్ధిః సూచితా, హిమస్యాలయః స్థానమితి హిమాలయః - హిమాలయో నామ హిమాలయ ఇతి ప్రసిద్ధః, అధికో రాజాఽధిరాజః. సూ. 'రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్' న గచ్ఛంతీతి నగా అచలాః- తేషాం అధిరాజో నగాధిరాజోఽస్తి, కథంభూతః, పూర్వాపరౌ పూర్వపశ్చిమౌ - వారినిధీ సముద్రౌ, విగాహ్య ప్రవిశ్య, అతఏవ పృథివ్యా భూమే ర్మానం హస్తాదినా పరిచ్ఛేదః, భావే ల్యుట్-తస్య దణ్డః - యద్వా - మీయతే ఽనేనేతి మానమ్, కరణే ల్యుట్-స చాసౌ దణ్డశ్చ స ఇవ స్థితః, ఆయామపరిచ్ఛేదకదణ్డ ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః. పూర్వాపరసాగరావగాహిత్వం చాస్య హిమాలయస్యాస్త్యేవ, ఉక్తం చ బ్రహ్మాండపురాణే.— 'కైలాసో హిమవాంశ్చైవ దక్షిణే వర్షపర్వతౌ, పూర్వపశ్చిమగావేతావర్ణవాన్తరుపస్థితౌ.' అత్ర హిమాలయస్యోభయాబ్ధివ్యాప్తి సామ్యాన్మానదణ్డత్వే నోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షాలఙ్కారః. 'ప్రకృతేఽప్రకృతగుణక్రియాభిసంబంధాదప్రకృతత్వేన ప్రకృతస్య సంభావనముత్ప్రేక్షా' ఇత్యలఙ్కారసర్వస్వకారః. అస్మిన్ సర్గే ప్రాయేణ వృత్తముపజాతిః - క్వచిదిన్ద్రవజ్రోపేన్ద్రవజ్రే చ - తల్లక్షణం తు.— 'స్యాదిన్ద్రవజ్రా యది తౌజగౌగః

ఉపేన్ద్రవజ్రా జతజా స్తతో గౌ, అనన్తరోదీరితలక్ష్మభాజౌ పాదౌ యదీయావుపజా
య స్తాః.' ఇతి.

యం సర్వశైలాః పరికల్ప్య వత్సం మేరౌ స్థితే దోగ్ధరి దోహదక్షే,
భాస్వన్తిరత్నాని మహౌషధీశ్చ పృథూపదిష్టాం దుదుహుర్ధరిత్రీమ్.2

అవ. ఈ పర్వతము పురాణ ప్రసిద్ధ మైనదనియు సకలైశ్వర్య సంపన్నమైన
దనియు పదియారు శ్లోకములచే హిమవత్పర్వతమునే వర్ణించుచున్నాఁడు.—

టీ. సర్వ శైలాః = సమస్త పర్వతములును, యం=ఏ హిమవంతుని, వత్సం=
దూడను గా, పరికల్ప్య = చేసి, దోహ దక్షే; దోహ = పితుకుటయందు, దక్షే =
సమర్థుఁ డగు, మేరౌ=మేరుపర్వతము, దోగ్ధరి = పితుకువాఁడుగా, స్థితే = ఉండఁగా,
పృథూపదిష్టాం—పృథు=పృథువను రాజుచే, ఉపదిష్టాం = (ఇట్టి దని) చెప్పంబడిన,
(గోరూప ధరాం = గోవు రూపముఁ దాల్చిన,) ధరిత్రీం = భూమిని, భాస్వన్తి =
ప్రకాశించెడు, రత్నాని=రత్నములను, మహౌషధీ శ్చ=గొప్ప (సంజీవిని మున్నగు)
ఓషధులను, దుదుహుః=పిదికిరి.

తా. తొల్లి పృథుచక్రవర్తి భూమిదేవియొక్క మాయా గోరూ
పమును స్పష్టపఱుపగా కొండ లన్నియు గోరూపమైన భూమిని హిమ
వంతుని దూడనుగాఁ జేసి మేరు పర్వతమును గొల్లవానిని గాఁ జేసి
కాంతివంతములగు రత్నములను ఓషధులను పిదికించిరి. (దీనివలన
సర్వరత్నములకు నీపర్వత మునికి యని తెలియును. దీనిచే శైలరాజ
త్వము స్థిరపడినది).

అవ. ఇతఃపరం షోడశభిశ్శ్లోకై స్తిమాద్రిం వర్ణయతి. తత్ర నగాధిరాజత్వం
నిరోహ్యధుమాహ.—

వ్యా. యమితి. సర్వే చ తే శైలాశ్చ సర్వశైలాః 'పూర్వకాలైకసర్వజరత్పు
రాణ నవకేవలాస్సమానాధికరణే' నేతి సమాసః. యం హిమాలయం వత్సం పరికల్ప్య
విధాయ దోహదక్షే దోహనసమర్థే మేరౌ దోగ్ధరి స్థితే సతి, యస్య చ భావేన భావ
లక్షణమితి సప్తమీ, పృథూపదిష్టాం పృథునా వైన్యేనోపదిష్టా మాదృక్తయా ప్రద
ర్శితాం ధరిత్రీం గోరూపధరామితి శేషః-'గౌర్భూత్వాతు వసుంధ'రేతి విష్ణుపురాణాత్-
అకథితం చేతి కర్మత్వం, భాస్వన్తి చ భాస్వత్యశ్చ భాస్వన్తి ద్యుతిమన్తి ఓషధివిశేషణం
చైతత్, 'నపుంసకమనపుంసకేన' ఇత్యాదినా నపుంసకైకశేషః. రత్నాని మణీన్ జాతి
శ్రేష్ఠవస్తూని చ. ని. 'రత్నం శ్రేష్ఠే మణావపీ'తి విశ్వః. 'జాతౌ జాతౌ యదుత్కృష్టం

తద్రత్నమితి కథ్యతే' ఇతి యాదవః. మహౌషధీశ్చ సంజీవనీప్రభృతీశ్చ క్షీరత్వేన పరిణతా ఇతి శేషః. 'తాః క్షీరపరిణామినీ'రితి విష్ణుపురాణాత్-దుదుహుః, దుహియాచీత్యాదినా దుహేర్ద్వికర్మకత్వం. అత్ర ప్రయోజకత్వేఽపి శైలానాం-పంచభిర్హాలైః కర్షతి గ్రామం గ్రామణీ రితివత్ - తత్సమర్థాచరణాత్ కర్తృత్వేన వ్యపదేశః, దుహేస్స్వరితేత్త్వేఽప్యకర్త్రభిప్రాయవివక్షాయాం పరస్మైపదం. అత్రార్థే ప్రమాణం.— శ్లో. 'గౌర్భూమిరచలా స్సర్వే కర్తారోఽత్ర పయాంసి చ, ఓషధ్యశ్చైవ భాస్వన్తి రత్నాని వివిధాని చ, వత్సశ్చ హిమవానాసీద్దోగ్ధా మేరుర్మహాగిరి'రితి-ఏతేన వత్సస్య మాతుః ప్రేమాస్పదత్వాదస్య సారగ్రాహిత్వం గమ్యతే. తథా చాస్య నగస్య రత్నవిశేష భోక్తృత్వాన్నగాధిరాజత్వం యుక్తమితి భావః. అత్ర హిమవద్వర్ణనస్య ప్రకృతత్వాత్తద్గతౌషధిరత్నానాం ద్వయానామపి ప్రకృతత్వాత్తేషాం దోహనక్రియారూపసమానధర్మసంబన్ధాదౌపమ్యస్య గమ్యత్వాత్ కేవలప్రాకరణికవిషయస్తుల్యయోగితానామాలఙ్కారః. తదుక్తం.— 'ప్రస్తుతానాం తథాఽన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర సా మతా తుల్యయోగి' తేతి. న చాత్ర రూపకపరిణామాద్యలఙ్కారశఙ్కా కార్యా, తేషామారోపమూలత్వాత్, హిమహేమాచలాదిషు వత్సత్వదోగ్ధృత్వాదీనామాగమసిద్ధత్వే నానారోప్యమాణత్వాదితి.

అనన్తరత్నప్రభవస్య యస్య హిమం న సౌభాగ్యవిలోపి జాతమ్,
ఏకోహి దోషో గుణసన్నిపాతే నిమజ్జతీన్దోః కిరణేష్వివాంకః. 3

అవ. ఎంత సౌభాగ్య మున్ననేమి? మంచను దోషముతో నిండినపిమ్మట ఎంత చక్కనివాఁడయిన నేమి? బొల్లిరోగము గలవాఁ డనిరాగా సమర్థించుచున్నాఁడు.—

టీ. అనన్తరత్నప్రభవస్య—అనన్త=అంతము లేని, రత్న = రత్నములకు, ప్రభవస్య=ఉత్పత్తి కారణమైన, యస్య=ఏ హిమవంతునికి, హిమం = మంచు, సౌభాగ్యవిలోపి = చక్కఁదనముఁ దక్కువ పఱచునది, న జాతం = కాలేదు. హి=ఎందువలన, ఏకః దోషః = ఒక్క తప్పు, గుణ సన్నిపాతే = సద్గుణ సమూహమునందు, ఇందోః = చంద్రునియొక్క, కిరణేషు = కిరణములయందు, అంక ఇవ = కళంకము వలె, నిమజ్జతి = అడఁగుచున్నది.

తా. అనేక సద్గుణములు గలవారి కొకానొక దుర్గుణము పరిగణనమునకు రాఁ జాలదు. చంద్రున కనేక శుభగుణములకు నడుమనున్న కళంకమునకు నింద వచ్చెనా? అట్లుగానే యోషధులు రత్నములు మున్నగునవి నిండియుండి యలంకరించు హిమవంతునికి మంచా శోభను తగ్గించునది కాఁ జాలక పోయెను.

అవ. నను హిమాదిదోషదూషితస్య తస్య అత్యన్తమనభిగమ్యత్వాచ్ఛిన్నస్త్రిణ ఇవ సర్వమపి సౌభాగ్యం విఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ.—

వ్యా. అనన్తేతి. ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః-కారణం, అనన్తానామపరిమితానాం రత్నానాం శ్రేష్ఠవస్తూనాం-ప్రభవస్య యస్య హిమాద్రేః హిమం కర్తృసుభగస్య భావః సౌభాగ్యం, 'హృద్భగసింధ్వంతే పూర్వపదస్య' చేత్యుభయపదవృద్ధిః. తద్విలుంపతీతి సౌభాగ్యవిలోపి సౌన్దర్యవిఘాతకం న జాతం నాభూత్. తథాహి - ఏకోదోషః గుణ సన్నిపాత ఇన్దోః కిరణేష్వంక ఇవ నిమజ్జతి - అన్తర్లీయత ఇత్యర్థః. నహి స్వల్పో దోషోఽమితగుణాభిభావక ఏవ కింతు కశ్చిదిన్దుకళంకాదివత్ గుణైరభిభూయతే, అన్యథా సమస్తరమ్యవస్తుహానిప్రసంగాదితి భావః. అత్రోపమానుప్రాణితోఽర్థాంతర న్యాసోఽలఙ్కారః. తల్లక్షణంతు.— 'జ్ఞేయస్సోఽర్థాంతరన్యాసో వస్తుప్రస్తుత్య కించన, తత్సాధనసమర్థస్య న్యాసో యోఽన్యస్య వస్తునః' ఇతి.

యశ్చాప్సరోవిభ్రమమణ్డనానాం సంపాదయిత్రీం శిఖరైర్బిభర్తి,
వలాహకచ్ఛేదవిభక్తరాగామకాలసన్ధ్యామివ ధాతుమత్తామ్. 4

టీ. చ = మఱియు, యః = ఏ హిమవంతుఁడు, అప్సరో విభ్రమమండనానాం—అప్సరః=అప్సరాంగనలయొక్క, విభ్రమ = విలాసార్థములగు, మండనానాం= అలంకారములయొక్క, (అప్సరోవిభ్రమమండనానాం—అప్సరః=అచ్చరలయొక్క, విభ్రమ = భ్రాంతి తోడి, మండనానాం = భూషణములను,) సంపాదయిత్రీం=సమకూర్చెడు నట్టియు, వలాహకచ్ఛేద విభక్తరాగాం—వలాహక = మేఘములయొక్క, ఛేద = ఖండములయందు, విభక్త = సంక్రమింపఁబడిన, రాగాం=ఎఱుపు గలది యగు, ధాతుమత్తాం=గైరికాది రంజక ద్రవ్యములు కలిగియుండుటను, అకాలసంధ్యామివ—అకాల=కాలముకానివేళ సంప్రాప్తమగు, సంధ్యామివ = సంధ్యాకాలమునువలె, శిఖరైః=శృంగములచే, బిభర్తి=వహించుచున్నది.

తా. ఆ హిమవత్పర్వతమున శిఖరములయందున్న సిందూరాది రంజకద్రవ్యములు తమకాంతిని యాకసమున వ్యాపింపఁ జేయుటచే తునకలుగానున్న మేఘములయందు రక్తవర్ణ మల్లుకొని సంధ్యాకాలము కాకున్నను సంధ్యాభ్రాంతిని గల్గించ రాత్రి భోగ సమయముల కలంకారము జేసి కొనుటకు వేళ యతిక్రమించె నని యచ్చరలు వ్యత్యాసముచే తొందరపాటు వలన నలంకరించి కొనుచుందురు. మేఘమండలపర్యంతము శిఖరము లున్నవనియు, గైరికాది

ధాతువు లున్నవనియు, దేవతా మిథునము లలంకరించుకొను సామ గ్రులతో నగ్గిరియందే కాఁపురములఁ జేయుచున్నారనియు భావము. వ్యత్యాసముగా నలంకరించికొను టనఁగా తొందరచే నొక్కచోట ధరించునది మరియొక్కచోట ధరించుట.

వ్యా. యశ్చేతి. కించేతి చకారార్థః-యో హిమాద్రిః-అప్సరసాం విభ్రమమణ్డనాని విలాసాలంకరణాని-అథవా విభ్రమో విపరీతన్యాసః. వి. 'విభ్రమస్త్వరయాఽకాలే భూషాస్థానవిపర్యయే' ఇతి దశరూపకాత్. తేన మణ్డనాని తేషాం సంపాదయిత్రీం, ఏతద్ధాతురాగదర్శిన్యోఽప్సరసః సద్యో విభ్రమేణ ప్రసాధనాయ త్వరంత ఇతి భావః. తథాత్వే భ్రాంతిమదలంకారో వ్యజ్యతే. 'కర్తృకర్మణోః కృ'తీతి కర్మణి షష్ఠీ. వారిణాం వాహకాః వలాహకాః మేఘాః-పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. తేషాం ఛేదేషు ఖణ్డేషు విభక్తః సంక్రమితో రాగో యయా తాం, ఏతేనాద్రేరభ్రంకషత్వం గమ్యతే. ఇదం విశేషణద్వయం సన్ధ్యాయామపి యోజ్యం, ధాతవః సిందూరగైరికాదయోఽస్య సంతీతి ధాతుమాన్, నిత్యయోగే మతుప్ తస్య భావః ధాతుమత్తా తాం ధాతుయోగిత్వమితి సంబంధోఽపి వాచ్యార్థః, సమాసకృత్తద్ధితేషు సంబంధాభిధానం భావప్రత్యయే నేతి వచనాత్, లక్షణయా నిత్యానుషంగికధాతుమిత్యర్థః. అకాలసంధ్యామివ అనియతకాలప్రాప్తసంధ్యామివ శిఖరైశ్శృంగైః బిభర్తి ధత్తే. అత్ర సంధ్యాశబ్దస్య జాతివాచిత్వాజ్జాత్యుత్ప్రేక్షా.

ఆమేఖలం సఞ్చరతాంఘనానాం ఛాయామధస్సానుగతాం నిషేవ్య,
ఉద్వేజితా వృష్టిభిరాశ్రయన్తే శృఙ్గాణి యస్యాతపవన్తి సిద్ధాః. 5

టీ. సిద్ధాః=అణిమాది సిద్ధులును (దేవతలలో నొక్క తెగవారును), ఆ మేఖలం=కొండమధ్యప్రదేశమువఱకును, సంచరతాం=తిరుగులాడుచుండెడు, ఘనానాం = మేఘములయొక్క, అధస్సానుగతాం—అధస్సాను = క్రింది చరియలను, గతాం = పొందిన, ఛాయాం=నీడను, నిషేవ్య=అనుభవించి, వృష్టిభిః=వానలచేత, ఉద్వేజితాః= క్లేశపెట్టఁబడినవారై, యస్య=ఏ హిమవత్పర్వతముయొక్క, ఆతపవన్తి=ఎండలు గల, శృంగాణి=శిఖరములను, ఆశ్రయన్తే=ఆశ్రయించి యుందురు.

తా. సిద్ధులు హిమవత్పర్వతమునందు మేఘమండలమునకుఁ క్రింది భాగమున సూర్యుని వేఁడిమి తాకకుండుటకు నివసించి వర్షము కురియఁగా మేఘమండలమునకుఁ బైభాగముననున్న సూర్యాతపము గలశిఖరముల నాశ్రయింతురు. (ఆకొండశిఖరములు మేఘమండలము

నకుఁ బై భాగమునందు నున్నవి. ఇట్లు చెప్పుటచే హిమవంతముయొక్క-యౌన్నత్యము చెప్పఁబడినది.)

వ్యా. ఆమేఖలమితి. సిద్ధా - అణిమాదిసిద్ధా దేవయోనివిశేషాః. ని. 'పిశాచో గుహ్యకస్సిద్ధో భూతోఽమీ దేవయోనయః' ఇత్యమరః. ఆమేఖలాభ్య ఆమేఖలం నితంబపర్యంతం. ని. 'మేఖలాఖడ్గబంధే స్యాత్కాంచీశైలనితంబయో'రితి విశ్వః. 'ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యో'రిత్యవ్యయీభావః. సంచరతాం ఘనానాం మేఘానామధస్సానూని మేఘమండలాదధస్తటాని గతాం ప్రాప్తాం 'ద్వితీయాశ్రితాతీతపతితగతాత్యస్తప్రాప్తాపన్నైః' ఇతి సమాసః. ఛాయామనాతపం. ని. 'ఛాయా సూర్యప్రియా కాంతిః ప్రతిబింబమనాతపః' నిషేవ్య వృష్టిభిః ఉద్వేజితాః క్లేశితాస్సంతః. ని. 'ఉద్వేగః స్తిమితే క్లేశే భయే మంథరగామి'నీతి శబ్దార్ణవః. యస్య హిమాద్రేః ఆతపవంతి సాతపాని శృంగాణి ఆశ్రయంతే ఆశ్రిత్య స్థితా ఇత్యర్థః, అతిమేఘమండలమస్యౌన్నత్యమితి భావః.

పదం తుషారస్రుతిధౌతరక్తం యస్మిన్నదృష్ట్వాఽపి హతద్విపానాం,
విదన్తి మార్గం నఖరన్ధ్రముక్తైర్ముక్తాఫలైః కేసరిణాం కిరాతాః. 6

టీ. యస్మిన్=ఏ హిమవత్పర్వతమందు, కిరాతాః = కిరాతులు, తుషారస్రుతిధౌతరక్తం - తుషార = మంచుయొక్క, స్రుతి=స్రావముచే, ధౌత = కడుగఁబడిన, రక్తం=రక్తముగల (ఆకారణముచేతనే యగపడని), హతద్విపానాం - హత=చంపఁబడిన, ద్విపానాం=ఏనుఁగులుగల, కేసరిణాం = సింహములయొక్క, పదం = మార్గపుగుఱుతును, అదృష్ట్వాపి = చూడకున్నను, నఖరంధ్రముక్తైః - నఖ = గోళ్లయొక్క, రంధ్ర = దోనెలచే, ముక్తైః = వదలఁబడిన, ముక్తాఫలైః = ముత్తెములచేత, మార్గం = త్రోవను, విదన్తి = తెలిసికొందురు.

తా. ఆ హిమవత్పర్వతమునందు సింహముల వేఁటలాడుబోయలు తత్కాలముననే గజములఁ జీల్చి రక్తాంకితమగు పాదములతోఁ బోయిన మార్గము ననుసరించి పోయి కొంత దూరములో మంచుచే రక్తము కరఁగి పోయి యాజాడ కానరాకున్నను దోనెలవంటి గోళ్లలో నంటి యున్న యేనుఁగ కుంభస్థలములయందలి ముత్తెములు సింహమార్గముననే ప్రోవులు పడియుంటచే నా గురుతునుబట్టి సింహములను వేఁటాడుదు రని భావము. (ఈ కొండయందు గజములు సింహములు మున్నగు మహాజంతువు లున్నవనియు వానిని, వేఁటలాడుబోయ లుండి రనియుఁ దాత్పర్యము.)

వ్యా. పదమితి. యస్మిన్ హిమాద్రౌ కిరాతాస్తుషారస్రుతిభిః హిమనిష్యందైః ధౌతం క్షాలితం రక్తం శోణితం యస్య తత్తథోక్తం,అతో దుర్గ్రహమితి భావః. హతా ద్విపాగజా యైస్తేషాం హతద్విపానాం, కేసరిణాం సింహానాం పదం పాదప్రక్షేపస్థానమదృష్ట్వాఽపి నఖరంధ్రైః నఖద్రోణిభిర్ముక్తైః ముక్తాఫలైః మార్గం విదంతి జానంతి, అత్ర వ్యాధాః సింహఘాతినో గజేంద్రాశ్చ ముక్తాకరా ఇతి భావః. 'కరీంద్రజీమూతవరాహశంఖమత్స్యాహి శుక్త్యుద్భవవేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం తు శుక్త్యుద్భవమేవ భూ'రీతి.

న్యస్తాక్షరా ధాతురసేన యత్ర భూర్జత్వచః కుఞ్జరబిన్దుశోణాః,
ప్రజన్తి విద్యాధరసున్దరీణామనఙ్గలేఖక్రియయోపయోగమ్. 7

టీ. యత్ర=ఆ హిమవత్పర్వతమునందు, ధాతురసేన - ధాతు=సిందూరాదిగైరికద్రవ్యములయొక్క, రసేన = ద్రవముచేత, న్యస్తాక్షరాః - న్యస్త = (ఉంచఁబడిన) వ్రాయఁబడిన, అక్షరాః = వర్ణములుగలవియు, కుంజరబిందుశోణాః - కుంజర = ఏనుఁగులయొక్క, బిందు=(యౌవన ప్రాదుర్భావమువలనఁ బుట్టిన) దద్దురువలెను, (మచ్చ), శోణాః=ఎఱ్ఱనివగు, భూర్జత్వచః = భుజపత్రపట్టలు, విద్యాధరసుందరీణాం = విద్యాధరాంగనలకు, అనంగలేఖక్రియయా-అనంగలేఖ=మన్మథజాబులయొక్క, క్రియయా= చేఁతచేత (పనిచేత), ఉపయోగం = ఉపయోగమును (పనికివచ్చుటను), వ్రజంతి = పొందుచున్నవి.

తా. హిమవత్పర్వతమున మదపుటేనుఁగుల పొడలవలె నెఱ్ఱని రంగుగల భుజపత్రపట్టలను సిందూరాది ద్రవద్రవ్యముతో వ్రాసి విద్యాధరాంగనలు తమప్రియులకు మన్మథలేఖలనుగా నంపి యుపయోగింతురు. (ఈకొండ దేవతాస్త్రీవిహారయోగ్యమని తాత్పర్యము.)

వ్యా. న్యస్తాక్షరేతి. యత్ర హిమాద్రౌ ధాతురసేన సిందూరాదిద్రవేణ. ని. 'శృంగారాదౌ విషే వీర్యే గుణే రాగే ద్రవే రసః' ఇత్యమరః. న్యస్తాక్షరాః లిఖితవర్ణాః. అత ఏవకుంజరస్య యే బిందవః వయోవిశేషభావినః - పద్మకాఖ్యాః. ని. 'పద్మకం బిందుజాలక'మిత్యమరః. తద్వచ్ఛోణా రక్తవర్ణాః, లిఖితభాగేష్వితి శేషః. భూర్జత్వచో భూర్జపత్త్రవల్కలాని. ని. 'భూర్జపత్త్రో భుజో భూర్జో మృదుత్వక్చర్మికా అపీ'తి యాదవః. విద్యాధరసుందరీణాం లిఖ్యంతే యేషు తే లేఖాః పత్రికాః - అనంగస్య లేఖాః తేషాం క్రియయా కామవ్యంజకలేఖకరణేనేత్యర్థః. ఉపయోగం ఉపకారం వ్రజంతి, దివ్యాంగనావిహారయోగ్యోఽయం శైల ఇతి భావః.

యః పూరయన్ కీచకరన్ధ్రభాగాన్ దరీముఖోత్థేన సమీరణేన,
ఉద్గాస్యతామిచ్ఛతి కిన్నరాణాం తానప్రదాయిత్వమివోపగన్తుమ్.

టీ. యః=ఆ హిమవంతుఁడు, దరీ ముఖోత్థేన - దరీ=గుహ యను, ముఖ = నోటినుండి, ఉత్థేన = వెడలిన, సమీరణేన=గాలిచేత, కీచకరంధ్రభాగాన్ - కీచక = బొంగు వెదుళ్లయొక్క, రంధ్ర = బొక్కలయొక్క, భాగాన్ = ప్రదేశములను, పూరయన్ = నింపుచున్నవాఁడై, ఉద్గాస్యతాం = ఉన్నతమైన గాంధారగ్రామమునఁ బాడుచున్న, (మనుష్యులు షడ్జగ్రామమునను మధ్యమగ్రామమునను గానము సేయుదురు. గాంధారగ్రామమున గానము సేయలేరు. అట్టి గాంధారగ్రామమున గానము సేయునట్టివారు దేవయోనులే. షడ్జ మధ్యమ గాంధారగ్రామములకు గ్రామత్రయమని సంగీతశాస్త్రమునం దున్నది.) కిన్నరాణాం = కిన్నరులను దేవయోని విశేషులకు, (కిన్నరులకు మోము మనుష్యాకారము గల్గి దేహము గుఱ్ఱమువలె నుండును. వీరు దేవతలలో ముఖ్యముగా సంగీతపాఠకులు) తానప్రదాయిత్వం = తానము నిచ్చువాఁడగుటను, (అనఁగా శ్రుతి నిమిత్తముగా సన్నాయి వాయించువానితో మఱియొక్కఁడూఁదెడు సన్నాయినిఁ బోలియుండు వెదురుబొంగు నూఁదువాఁ డగుటను) ఉపగంతుం=పొందుటకు, ఇచ్ఛతీవ=కోరుచున్నాఁడో యనున ట్లొప్పును.

తా. ఎచ్చుస్థాయియగు గాంధారగ్రామమునఁ బాడుచున్న కిన్నరులకు హిమవత్పర్వతమునందలి బొంగువెదుళ్లలో దూరి శబ్దముచేయుచున్న గాలిచే నాకిన్నరులకు శ్రుతి వేయువాఁడా యనునట్లుగా హిమవత్పర్వత ముండెనుట.

వ్యా. యఇతి. యో హిమాద్రిః-దరీగుహా - సైవ ముఖం తస్మా దుత్థేనోత్పన్నేన, 'ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి కప్రత్యయః. సమీరణేన వాయునా కీచకా వేణువిశేషాః. ని. 'వేణవః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనంత్యనిలోద్ధతాః' ఇత్యమరః. తేషాం రంధ్రభాగాన్ ఛిద్రప్రదేశాన్ పూరయన్ ధమన్ వాంశికోఽపి వంశరంధ్రాణి ముఖమారుతేన పూరయతీతి ప్రసిద్ధిః, ఉద్గాస్యతాం దేవయోనిత్వా దుచ్చైర్గాంధారగ్రామేణ గానం కరిష్యతాం, ఉక్తంచనారదేన.—'షడ్జమధ్యమనామానౌ గ్రామౌ గాయంతి మానవాః, నతు గాంధారనామానం స లభ్యో దేవయోనిభి'రితి. కిన్నరాణాం దేవగాయకానాం తానప్రదాయిత్వం, తానోనామ స్వరాంతరప్రవర్తకో రాగస్థితిప్రవృత్త్యాదిహేతు రంశాపరనామా వంశవాద్యసాధ్యః ప్రధానభూతః స్వరవిశేషః. వి. 'తానస్త్వంశస్వరో మతః' ఇత్యభినవగుప్తః. 'గాతాయంయం స్వరం గచ్ఛేత్తం తం వంశేన తానయే' దితి

భరతః. తత్ప్రదానశీలత్వం - తాన్ప్రదాయిత్వం - వాంశికత్వముపగంతు మిచ్ఛతీ వేత్యుత్ప్రేక్షా. సా చ దరీముఖోత్థేనేత్యేకదేశవివర్తిరూపకోజ్జీవితా, ముఖసాధ్యత్వాత్తాన ప్రదాయిత్వస్య,యత్రావయవరూపణాదవయవిరూపణం గమ్యతే తదేకదేశవివర్తిరూపకం, గమ్యతే చాత్రావయవినః పుంసోరూపణం యచ్ఛబ్దనిర్దిష్టే హిమాద్రావిత్యలం బహునా.

కపోలకణ్డూః కరిభిర్వినేతుం విఘట్టితానాం సరళద్రుమాణామ్,
యత్ర స్రుతక్షీరతయా ప్రసూతస్సానూని గన్ధస్సురభీకరోతి. 9

టీ. యత్ర = ఆ హిమవత్పర్వతమునందు, కపోలకండూః = చెక్కులదురదను, వినేతుం = పోఁగొట్టుకొఱకు, కరిభిః = ఏనుఁగులచే, విఘట్టితానాం = రాయఁబడిన, సరళద్రుమాణాం = దేవదారువృక్షములయొక్క, స్రుత క్షీరతయా-స్రుత=కాఱిన, క్షీరతయా = పాలుగలవి యగుటచేత, ప్రసూతః = పుట్టఁబడిన, గంధః=పరిమళము, సానూని=చఱియలను, సురభీకరోతి=సువాసన గలవానినిగాఁ జేయును.

తా. ఆ హిమవత్పర్వతమునందు చెక్కిళ్లదురదలు పోవుట కేనుఁగులు దేవదారువృక్షములకు రాచికొనఁగా ఆ చెట్లనుండి పాలుకాఱి ఆ పరిమళము చఱియలను వ్యాపించుచుండును. (ఇట్లు చెప్పుటచే నీపర్వతము శ్రేష్ఠమగు దేవదారు మున్నగువృక్షములకును గజములకు నుత్పత్తిస్థానమని తెలియవలయును.)

వ్యా. కపోలేతి. యత్ర హిమాద్రౌ కరిభిః గజైః కపోలకండూర్గండస్థలకండూతీర్వినేతుం అపనేతుం విఘట్టితానాం ఘర్షితానాం సరళద్రుమాణాం సంబంధి స్రుతాని కరికపోలఘర్షణాత్ క్షరితాని క్షీరాణి యేషాం తేషాం భావస్తత్తా తయా హేతునా ప్రసూత ఉత్పన్నో గంధస్సానూని సురభీకరోతి, ఏతేనాస్య గజాకరత్వం గమ్యతే. తథాచ గజాయుర్వేదే.—'హిమవద్వింధ్యమలయా గజానాం ప్రభవా నగాః' ఇతి.

వనేచరాణాం వనితాసఖానాం దరీగృహోత్సఙ్గనిషక్తభాసః,
భవన్తి యత్రౌషధయో రజన్యామతైలపూరాస్సురతప్రదీపాః. 10

టీ. యత్ర = ఆ హిమవత్పర్వతమునందు, రజన్యాం = రాత్రియందు, దరీగృహోత్సంగనిషక్తభాసః - దరీ=గుహాలను, గృహ = ఇండ్లయొక్క, ఉత్సంగ = లోపలి భాగములయందు, నిషక్త = ఆవరింపఁబడిన, భాసః = కాంతులుగల, ఓషధయః=ఓషధులు, వనితా సఖానాం-వనితా = అనురాగముగల స్త్రీలకు, సఖానాం= స్నేహితులగు (ఆస్త్రీలతో భోగించు), వనేచరాణాం = కిరాతులకు, అతైలపూరాః=

తైలస్రావ మక్కఱలేని, సురతప్రదీపాః-సురత=సంభోగమందలి, ప్రదీపాః=దీపములు, భవన్తి=అగుచున్నవి.

తా. ఆ హిమవత్పర్వతగుహాలయందు రాత్రుల క్రీడలఁ దేలు కిరాతులకు తృణజ్యోతిస్సులే దీపము లగుచున్నవి.

వ్యా. వనేచరాణామితి. యత్ర హిమాద్రౌ రజన్యాం దర్యః కందరా ఏవ గృహాః తేషాముత్సంగేషు అభ్యంతరేషు నిషక్తాస్సంక్రాంతా భాసో యాసాం తా ఓష ధయః తృణజ్యోతీంషి, వి. 'అగ్నావోషధీషు చ తేజో నిధాయ రవిరస్తం యాతీ త్యాగమః' వనితానాంసఖాయో వనితాసఖాః. సూ. 'రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్' తేషాం రమమాణానామిత్యర్థః. వనే చరంతీతి వనేచరాః కిరాతాః, 'చరేష్టః' ఇతి టప్రత్య యః. 'తత్పురుషేకృతిబహుళ' మిత్యలుక్. తేషాం వనేచరాణాం అతైలపూరాః - అనపేక్షితతైలసేకా ఇత్యర్థః. సురతేసురతకర్మణి ప్రదీపా, భవన్తి - అత్రౌషధీష్వారో ప్యమాణస్య ప్రదీపత్వస్య ప్రకృతసురతోపయోగిత్వాత్పరిణామాలంకారః. తదు క్తమ్.—'ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వేపరిణామః' ఇతి. తథా ప్రదీపకారణ తైలపూరణనిషేధాదకారణకార్యోత్పత్తిలక్షణా విభావనా చేత్యుభయోస్సంసృష్టిః.

ఉద్వేజయత్యఙ్గుళిపార్ష్ణిభాగాన్ మార్గే శిలీభూతహిమేఽపి యత్ర,
న దుర్వహశ్రోణిపయోధరార్తా భిన్దన్తి మన్దాం గతిమశ్వముఖ్యః.

టీ. యత్ర=ఆ హిమవత్పర్వతమున, శిలీభూతహిమే - శిలీభూత = పేరుకున్న, హిమే=మంచు కలది గనుకనే, అం...గాన్ - అంగుళి=వ్రేళ్లయొక్క, పార్ష్ణిభాగాన్= వెనుకభాగములను (మడమలను), ఉద్వేజయత్యపి = క్లేశపెట్టునది యైనను, దుర్వహ శ్రోణిపయోధరార్తాః - దుర్వహ = వహింప శక్యముకాని, శ్రోణి = పిఱుఁదులచేతను, పయోధర=స్తనములచేత, ఆర్తాః=పీడితులరగు, అశ్వముఖ్యః = కిన్నరస్త్రీలు, మన్దాం గతిం=మందగమనమును, నభిన్దంతి=మారుపుఁజేయరు.

తా. ఆ హిమవత్పర్వతమున పేరిన మంచుగడ్డలచే కాళ్లవ్రేళ్ల కును మడమలకు క్లేశమగుచున్నను పెద్దవియగు పిఱుఁదులయొక్కయుఁ గుచములయొక్కయు బరువుచే కిన్నరాంగనలు మందగమనమును మానరైరి.

వ్యా. ఉద్వేజయతీతి. యత్రహిమాద్రౌ శిలీభూతం ఘనీభూతం హిమం యత్ర తస్మిన్ అతఏవాంగులీనాం పార్ష్ణీనాంచ భాగాన్ ప్రదేశాన్ ఉద్వేజయత్యతిశైత్యాత్

క్లేశయత్యపి మార్గే, శ్రోణయశ్చ పయోధరాశ్చ శ్రోణిపయోధరం, ప్రాణ్యంగత్వా దేకవద్భావః. దుర్వహేణ దుర్ధరేణ శ్రోణిపయోధరేణార్తాః పీడితాః, అజూర్వాద్వృ చ్ఛతేః క్తః, 'ఉపసర్గా దృతిధాతా' వితి వృద్ధిః. అశ్వానాం ముఖానీవ ముఖాని యాసాం తాః అశ్వముఖ్యః కిన్నరస్త్రియః ఉష్ట్రముఖవత్సమాసః. ని. 'స్యాత్కిన్నరః కింపురుష స్తురంగవదనో మయుః' ఇత్యమరః. మందాం మన్థరాంగతిం నభిందంతి న త్యజంతీత్యర్థః. పాదపీడాకరేఽప్యతిభారభంగురశరీరతయా న శీఘ్రం గంతుం శక్యత ఇతి భావః.

దివాకరా ద్రక్షతి యో గుహాసు లీనం దివాభీతమివాన్ధకారమ్,
క్షుద్రేఽపి నూనం శరణం ప్రపన్నే మమత్వ ముచ్చైశ్శిరసాం సతీవ.

టీ. యః=ఆ హిమవత్పర్వతము, దివా=పగలు, భీతమివ=భయపడినదోయన్నట్లు (దివాభీతమివ = గుడ్లగూబనుంబోలె), గుహాసు=గుహాలయందు, లీనం = అణంగిన, అన్ధకారం = చీంకటిని, దివాకరాత్ =సూర్యునినుండి, రక్షతి=కాపాడుచున్నాండు. (నీచులను రక్షించుట యుక్తము కాదని రాంగాం జెప్పుచున్నాండు.) ఉచ్చైః శిరసాం = గొప్పవారికి, శరణం ప్రపన్నే=శరణుంజొచ్చిన, క్షుద్రేఽపి=నీచునియందును, సతీవ= సజ్జనునియందువలె, మమత్వం=మమకారము, అస్తి=ఉన్నది.

తా. ఆ హిమవత్పర్వతము తనగుహాలయందు సూర్యునిచే భీతినొందిన చీంకటిని కాపాడుచున్నది. గొప్పవానికి శరణన్న నీచునియందును సత్పురుషునియందువలె దయగలుగుట సహాజము.

వ్యా. దివాకరాదితి. యో హిమాద్రిః దివా దివసే భీతం భయావిష్టమివ, ఉలూకమివేతి చ ధ్వనిః- గుహాసు లీనం అన్ధకారం ధ్వాన్తం దివా దినం కరోతీతి దివాకరః తస్మాద్దివాకరాత్ 'దివా విభా నిశా ప్రభా భాస్కరాన్తా...' ఇత్యాదినా టప్రత్యయః. భీత్రార్థానాం భయహేతు 'రిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ' రక్షతి త్రాయతే, నను క్షుద్ర సంరక్షణమనర్హమిత్యాశఙ్క్యాహ - క్షుద్ర ఇతి. ఉచ్చైః శిరసాం ఉన్నతానాం శరణం ప్రపన్నే శరణాగతే క్షుద్రే నీచేఽపి, సతి సజ్జన ఇవ నూనం మమత్వం మమాయమిత్యాభిమానః, అస్తీతి శేషః - మమశబ్దాత్త్వప్రత్యయః. అర్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః.

లాఙ్గూలవిక్షేపవిసర్పిశోభై రితస్తతశ్చన్ద్రమరీచిగౌరైః,
యస్యార్థయుక్తం గిరిరాజశబ్దం కుర్వన్తి వాలవ్యజనైశ్చమర్యః. 13

టీ. చమర్యః = చమరీమృగములు, ఇతస్తతః = ఇటునటు, లాంగూలవిక్షేపవిసర్పిశోభైః - లాంగూల = తోంకలయొక్క, విక్షేప = కదిలించుటలచేత, విసర్పి=

వ్యాపించిన, శోభైః=ప్రకాశముగలవియు, చంద్రమరీచిగౌరైః - చంద్ర=చంద్రుని యొక్క, మరీచి=కిరణములవలె, గౌరైః=తెల్లనివియగు, వాలవ్యజనైః=తోఁకలనెడు వింజామరములచే, యస్య=ఆ హిమవంతునియొక్క, గిరిరాజశబ్దం=కొండలఱేఁ డనెడి పేరును, అర్థయుక్తం = అర్థముతోఁ గూడుకొన్నదానినిగా, కుర్వన్తి=చేయుచున్నవి.

తా. ఆ హిమవత్పర్వతమున మాటికి చమరీమృగములు తోఁకల నిటు నటు నాడించుచు సంచరించు చుట్లుండె ననఁగా హిమవంతుఁడు కొండలఱేఁడు గాన చామరసేవ నందుచుండెనో యన్నట్లుండె ననుట. రాజులకు ఛత్రచామరాదులు రాజాంకములు కదా.

వ్యా. లాఙ్గూలేతి. చమర్యో మృగీవిశేషాః-ఇతస్తతో లాఙ్గూలాని వాలధయః. ని. 'పుచ్ఛోఽస్త్రీ లూమలాఙ్గూలే వాలహస్తశ్చ వాలధి' రిత్యమరః. తేషాం విక్షేపైర్విధూననైః విసర్పిణ్యో విసృమరాః శోభాః కాన్తయో యేషాం తైః-చన్ద్రమరీచిభిరివ గౌరైశ్శుభ్రైః, ని. 'గౌరః కరీరే సిద్ధార్థే శుక్లే పీతేఽరుణేఽపి చే'తి యాదవః. 'ఉపమానాని సామాన్యవచనై'రితి సమాసః. వాలవ్యజనైశ్చామరైర్యస్య హిమాద్రేర్గిరిరాజశబ్దం గిరిరాజ ఇతిసంజ్ఞామర్థయుక్తం అభిధేయవన్తం కుర్వన్తి, రాజానో హి ఛత్రచామరాది చిహ్నితా ఇతి భావః.

యత్రాంశుకాక్షేపవిలజ్జితానాంయదృచ్ఛయా కింపురుషాఙ్గనానామ్,
దరీగృహద్వారవిలమ్బిబిమ్బాస్తిరస్కరిణ్యో జలదా భవన్తి. 14

టీ. యత్ర=ఆ హిమవత్పర్వతమునందు, అంశుకాక్షేపవిలజ్జితానాం-అంశుక = వస్త్రములయొక్క, ఆక్షేప=లాగివైచుటచేత, విలజ్జితానాం=విస్తారలజ్జనుబొందిన, కింపురుషాంగనానాం = కిన్నరస్త్రీలకు, యదృచ్ఛయా=దైవవశముచేత, దరీగృహద్వారవిలంబిబింబాః - దరీగృహ = గుహలనెడిండ్లయొక్క, ద్వార = ద్వారములయందు, విలంబి=వ్రేలుచున్న, బింబాః = మండలములు గల, జలదాః = మేఘములు, తిరస్కరిణ్యః=తెరలు, భవన్తి=అగుచున్నవి.

తా. ఆ హిమవత్పర్వతమునందలి గుహాగృహములయందు స్త్రీల బట్టలను లాగి వైచునప్పుడు నాయకులకు మర్మాంగము లగపడకుండు నట్లువారిలజ్జను కాసి హఠాత్తుగా వచ్చిన మేఘములు స్త్రీలమానము కాపాడుటకు వేయఁబడినతెరలో యనునట్లు గుహాద్వారములయందు వ్రేలుచుండును. మేఘమండలము పొడవున గుహాలలో కిన్నరు లంగన

లతో సల్లాపములు చేయుచుందురనియు, వారికి వాకిళ్లలో తెఱలవలె మేఘము లుండుననియుఁ జెప్పుటచే హిమవంతుని యౌన్నత్యము వర్ణించుట.

వ్యా. యత్రేతి. యత్ర హిమాద్రౌ అంశుకాక్షేపేణ వస్త్రాపహరణేన విలజ్జితానాం కింపురుషాఙ్గనానాం కిన్నరస్త్రీణాం యదృచ్ఛయా దైవగత్యా దరీగృహద్వారేషు విలంబిబిమ్బా లమ్బమానమండలా జలదాస్తిరస్కరిణ్యో జవనికా భవన్తి. ని. 'ప్రతిసీరా జవనికా స్యాత్తిరస్కరిణీ చ సా' ఇత్యమరః. 'తిరసోఽన్యతరస్యా'మితి సత్వం, అత్ర జలదే ష్వారోప్యమాణస్య తిరస్కరిణీత్వస్య ప్రకృతోపయోగిత్వాత్పరిణామాలఙ్కారః.

భాగీరథీనిర్ఝరశీకరాణాం వోఢా ముహుః కంపితదేవదారుః,
యద్వాయురన్విష్టమృగైః కిరాతైరాసేవ్యతే భిన్నశిఖణ్డిబర్హః.

టీ. భాగీరథీనిర్ఝరశీకరాణాం-భాగీరథీ = గంగయొక్క, నిర్ఝర = ప్రవాహముయొక్క, శీకరాణాం = తుంపురులయొక్క, వోఢా=వహించునట్టియు, ముహుః = మాటికి, కంపిత దేవదారుః - కంపిత = కదల్పఁబడిన, దేవదారుః = దేవదారుచెట్లు గలదియు, భిన్నశిఖండిబర్హః-భిన్న = విప్పఁబడిన, శిఖండి = నెమళ్లయొక్క, బర్హః పింఛముగలదియునగు, య ద్వాయుః=ఆ హిమవత్పర్వతముసంబంధమగుగాలి,' అన్విష్ట మృగైః - అన్విష్ట=వెదకఁబడిన, మృగైః=జంతువులుగల, కిరాతైః=కిరాతులచే, ఆసేవ్యతే=అత్యంతము సేవింపఁబడుచున్నది.

తా. ఆ హిమవత్పర్వతమున వేఁటకై పోయిన బోయవాండ్ల యలసటఁ దీర్చునట్టి చల్లనిగాలి గంగమీఁదుగా దేవదారువృక్షముల పరిమళములతోఁ గలసి నెమలిపింఛములయందు వడి యడఁగుటచే మందముగా వీచుననుట.

వ్యా. భాగీరథీతి. భాగీరథీనిర్ఝరశీకరాణాం గఙ్గాప్రవాహాంభఃకణానాం, కర్మణి షష్ఠీ, వోఢాప్రాపకః, వహేస్తృచ్, ముహుః పునఃపునః సద్యోవా. ని. 'పునః పున్యే భృశార్థే చ సద్యోవాస్యాన్ముహుఃపద' మితివైజయన్తీ. కమ్పితా దేవదారవో యేన స తథోక్తః, భిన్నాని విశ్లేషితాని శిఖండినాం బర్హాణి గతిలాఘవార్థం కిరాతకటిబద్ధాని యేన స తథోక్తః క్రమాద్విశేషణత్రయేణశైత్యసౌరభ్యమాంద్యాన్యుక్తాని, యస్య హిమాద్రేర్వాయురన్విష్టమృగైర్మార్గితమృగైశ్శ్రాన్తైరితి భావః. ని. 'అన్విష్టం మార్గితం మృగిత' మిత్యమరః. కిరాతైరాసేవ్యతే.

సప్తర్షిహస్తాపచితావశేషాణ్యధో వివస్వాన్ పరివర్తమానః,
పద్మాని యస్యాగ్రసరోరుహాణి ప్రబోధయత్యూర్ధ్వముఖైర్మయూఖైః.

టీ. యస్య = ఆ హిమపర్వతముయొక్క, సప్తర్షిహస్తావచితావశేషాణి - సప్తర్షి = సప్తర్షులయొక్క, హస్త = చేతులచే, అవచిత = త్రుంపఁబడినవానికంటె, అవశేషాణి = మిగిలినట్టివియు, అగ్రసరోరుహాణి - అగ్ర = హిమవంతముయొక్క కొనయందలి, సరః=కొలనలలో, రుహాణి = ప్రాదుర్భవించిన, పద్మాని = తామరపువ్వులను, అధః = క్రిందిభాగమున, పరివర్తమానః = సంచరించుచుండు, వివస్వాన్ = సూర్యుఁడు, ఊర్ధ్వముఖైః = ఊర్ధ్వభాగమునవ్యాపించెడు, మయూఖైః=కిరణములచే, ప్రబోధయతి=వికసింపఁ జేయుచున్నాఁడు.

తా. సప్తర్షులు తమమండలసమీపమునందున్న హిమాలయాగ్రసరోవరపద్మములను కొన్నింటిని వారు పూజకుఁ దీసికొనఁగా మిగిలినవానిని ఊర్ధ్వకరములచే సూర్యుఁడు వికసింపఁ జేయును. (సూర్యమండలమునకంటె పైమండలములవారగు సప్తర్షులు శిఖరసరోవరముల పద్మములఁ గోసికొనిరనుటచే సూర్యమండలము నతిక్రమించి పొడవుచే మించియున్నదని హిమవంతుని యౌన్నత్యవర్ణనము.

వ్యా. సప్తర్షీతి.—సప్త చ తే ఋషయశ్చ సప్తర్షయః, 'దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్' ఇతి సమాసః. తేషాం హస్తై రవచితేభ్యో లూనేభ్యః-అవశేషాణ్యవశిష్టాని. ని. 'శేషోఽప్రధానే సంతాపే త్రిష్వన్యత్రోపయుజ్యతే' ఇతి కేశవః. కర్మణ్యణ్ప్రత్యయః. అనేన పద్మానాం సాఫల్యం సూచితం, యస్య హిమాద్రేః రోహంతీతి రుహాణి, 'ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః' ఇతి కప్రత్యయః. అగ్ర ఉపరి యాని సరాంసి తేషు రుహాణి పద్మాని అధః పరివర్తమానో భ్రమన్ వివస్వాన్ సూర్య, ఊర్ధ్వముఖైర్మయూఖైః, ప్రబోధయతి వికాసయతి న కదాచిదధోముఖైః, అతిమార్తాండమండలత్వాదగ్రభూమేరితి భావః. సప్తర్షిమండలం ధ్రువాదపూర్ధ్వమితి జ్యోతిషికాః. అత స్తేషామగ్రసరోరుహభాగిత్వం యుక్తమ్.

యజ్ఞాఙ్గయోనిత్వమవేక్ష్య యస్య సారం ధరిత్రీధరణక్షమం చ,
ప్రజాపతిః కల్పితయజ్ఞభాగం శైలాధిపత్యం స్వయమన్వతిష్ఠత్. 17

టీ. యస్య = ఆ హిమవంతునియొక్క, యజ్ఞాంగయోనిత్వం - యజ్ఞాంగ = యజ్ఞమున కంగములగు సోమలతాదులకు, యోనిత్వం = కారణమగుటను, ధరిత్రీధరణక్షమం-ధరిత్రీధరణ = భూభారమును ధరించుటకు, క్షమ=తగిన, సారం = బలమును, అవేక్ష్య = చూచి, ప్రజాపతిః=బ్రహ్మదేవుఁడు, స్వయం=తానే, కల్పితయజ్ఞభాగం -

కల్పిత=కల్పింపఁబడిన, యజ్ఞభాగం = యజ్ఞములయందు పాలుగల (వంతు), శైలాధిపత్యం=పర్వతరాజ్యాధిపత్యమును, అన్వతిష్ఠత్ = చేసెను.

తా. ఆహిమవంతము యజ్ఞసాధనములగు సోమలతాదుల కునికి పట్టగుటను భూమిని మోయుటకుఁ దగిన బలము గలుగుటను జూచి బ్రహ్మ తానై యజ్ఞభాగభోక్తృత్వమును శైలరాజ్యాధిపత్యమునుఁ గటాక్షించెను.

వ్యా. యజ్ఞాంగేతి.—యస్య హిమాద్రేర్యజ్ఞాంగానాం యజ్ఞసాధనానాం సోమలతాదీనాం యోనిః ప్రభవః తస్య భావస్తత్త్వం, ఉక్తం చ విష్ణుపురాణే. 'యజ్ఞాంగార్థం మయా సృష్టో హిమవానచలేశ్వరః' ఇతి, ధరిత్రీధరణక్షమం భూభారధరణయోగ్యం సారం బలం చ. ని. 'సారో బలే స్థిరాంశే చే'త్యమరః. అవేక్ష్య జ్ఞాత్వా ప్రజాపతిః బ్రహ్మా స్వయమేవకల్పితో వ్యవస్థాపితో యజ్ఞభాగో యస్మింస్తత్తథోక్తం. వి. సోమస్య రాజ్ఞః కురంగ ఇన్ద్రోః శృఙ్గీ, సింధోశ్శింశుమారో హిమవతోహస్తీ ఇతి' శ్రుతేరితిభావః. శైలానా మాధిపత్యం అధిపతిత్వం. 'పత్యంతపురోహితాదిభ్యోయ'గితి యక్ప్రత్యయః, అన్వతిష్ఠత్ దదాతి స్మేత్యర్థః. ఉక్తంచ బ్రహ్మాణ్డపురాణే - 'శైలానాం హిమవన్తం చ నదీనాం చైవ సాగరం, గన్ధర్వాణామధిపతిం చక్రే చిత్రరథం విధి'రితి.

స మానసీం మేరుసఖః పితౄణాం కన్యాం కులస్య స్థితయే స్థితిజ్ఞః,
మేనాం మునీనామపి మాననీయామాత్మానురూపాంవిధినోపయేమే.

అవ. ఇచ్చటనుండి కథను ప్రస్తావించుచున్నాఁడు.—

టీ. మేరుసఖః = మేరువునకు మిత్రుఁడును, స్థితిజ్ఞః=మర్యాద నెఱింగినవాఁడగు, సః=ఆ హిమవంతుఁడు, పితౄణాం = పితృదేవతలయొక్క, మానసీం=మనస్సునఁ బుట్టినట్టిదియు, మునీనామపి=మునులకును, మాననీయాం = గౌరవింపఁదగినదియును, ఆత్మానురూపాం = తనకుఁ దగినదియునగు, మేనాం కన్యాం = మేనకాదేవియనెడు కన్యకను, కులస్య=కులముయొక్క, స్థితయే=ప్రతిష్ఠకొఱకు,విధినా=శాస్త్రవిధిచేత, ఉపయేమే=పెండ్లి చేసికొనెను.

తా. మేరువునంతటిబంధువునుఁ గలిగియున్నవాఁడును మర్యాద నెఱింగినవాఁడును నగు నాహిమవంతుఁడు పితృదేవతలకు మానసపుత్రికయును కులసౌందర్యవయోవిభవాదులచే తనకుఁ దగినదియు నగు మేనకయనుకన్యకను పెండ్లియాడెను.

అవ. సమ్ప్రతి కథాం ప్రస్తౌతి.—

వ్యా. స ఇతి.—మేరోస్సఖా మేరుసఖః బంధుసంపన్న ఇతి భావః. స్థితిజ్ఞ మర్యాదాభిజ్ఞః. ని. 'అవస్థితిః స్థితిర్జ్ఞేయా స్థితిః కర్తవ్యపద్ధతిః, స్థితిః స్థానమపిప్రోక్త

వ్యవస్థాపి స్థితిర్మతా, రచనా స్థిరతా చాపి మర్యాదాపి స్థితిర్మతా.' శ్రుతసంపత్తిరనేన సూచ్యతే - స హిమవాన్ పితౄణాం మానసీం మనస్సంకల్పజన్యాం మునీనామపి మాననీయాం యోగ్యబ్రహ్మవాదిభ్యాం పూజ్యామిత్యర్థః. ఉక్తంచ విష్ణుపురాణే - 'తేభ్యః స్వధా స్పుదం జజ్ఞే మేనకా ధారిణీ తథా, తే ఉభే బ్రహ్మవాదిన్యౌ, యోగిన్యౌ చాప్యుభే ద్విజే'తి. ఆత్మానురూపాం కులశీలసౌందర్యాదిభిః సదృశీం, మేనాం మేనకాదేవీతి నామవతీం కన్యాం కులస్య స్థితయే ప్రతిష్ఠాయై విధినా యథాశాస్త్రేణ ఉపయేమే పరిణీతవాన్. 'ఉపాద్యమస్స్వకరణే' ఇత్యాత్మనేపదం. 'తేషాం తు మానసీ కన్యా మేనా నామ మహాగిరేః, పత్నీ హిమవతో యస్యాః పుత్రో మైనాక ఉచ్యతే' ఇతి బ్రహ్మాండే.

కాలక్రమేణాథ తయోః ప్రవృత్తే స్వరూపయోగ్యే సురతప్రసఙ్గే,
మనోహరం యౌవనముద్వహన్త్యా గర్భోఽభవద్భూధరరాజపత్న్యాః.

టీ. అథ = పిమ్మట, కాలక్రమేణ = కాలము కడచుచుండఁగా, తయోః = ఆ మేనకాహిమవంతులకు, స్వరూపయోగ్యే = సౌందర్యమునకుఁదగిన, సురతప్రసంగే = సురతవ్యాపారము, ప్రవృత్తే = జరుగఁగా, మనోహరం=అందమైన, యౌవనం=వయస్సును, ఉద్వహంత్యాః = తాల్చిన, భూధరరాజపత్న్యాః = హిమవత్పత్నికి, గర్భః= కడుపు, అభవత్ = అయెను.

తా. చక్కఁదనమునకుఁ దగిన సంభోగ మాహిమవన్మేనకలకుఁ జరుగఁగా పూర్ణయౌవనవతియగు నా మేనకకు గర్భమాయెను.

వ్యా. కాలక్రమేణేతి. అథ కాలక్రమేణ గచ్ఛతా కాలేనేత్యర్థః. తయోః మేనకాహిమవతోః, స్వరూపయోగ్యే సౌన్దర్యానుగుణే - యద్వా - రూప్యతే నిశ్చీయతేఽనేనేతి రూపం జ్ఞానం - తద్యోగ్యే శాస్త్రానుసారిణీత్యర్థః. సురతప్రసఙ్గే సురతకర్మణి, ప్రవృత్తే సతి, మనోహరం యౌవనముద్వహన్త్యా, భూధరరాజపత్న్యై మేనకాయాః, గర్భోఽభవత్.

అసూత సా నాగవధూపభోగ్యం మైనాకమమ్భోనిధిబద్ధసఖ్యమ్,
క్రుద్ధేఽపి పక్షచ్ఛిది వృత్రశత్రావవేదనాజ్ఞం కులిశక్షతానామ్. 20

టీ. సా=ఆ మేనకాదేవి, నాగవధూపభోగ్యం - నాగవధూ = నాగాంగనలకు, ఉపభోగ్యం = అనుభవించుటకు యోగ్యుఁడును, అంభోనిధిబద్ధసఖ్యం - అంభోనిధి = సముద్రునిలో, బద్ధ = కట్టఁబడిన, సఖ్యం = మైత్రిగలవాఁడును, పక్షచ్ఛిది = ఱెక్కలను ఛేదించునట్టి, వృత్రశత్రౌ = దేవేంద్రుఁడు, క్రుద్ధేఽపి = కోపగించినను, కులిశక్షతానాం = వజ్రాయుధము దెబ్బలయొక్క, అవేదనాజ్ఞం = బాధ నెఱుఁగనివాఁడగు, మైనాకం = మైనాకుని, అసూత=కనెను.

తా. నాగకన్యలకు నాథుఁడగు మైనాకుఁడు మేనకకుఁ బుట్టెను. ఈ మైనాకుఁడు సురేంద్రునివజ్రపాతము దప్పించుకొని సముద్రునితో స్నేహముచేసి యందే నివసించియున్నాఁడు.

వ్యా. అసూతేతి.—సా మేనా, నాగవధూపభోగ్యమ్ నాగకన్యాపరిణేతార మిత్యర్థః. అమ్భోనిధినా బద్ధసఖ్యం సముద్రకృతమైత్రీకమ్, సఖ్యమూలం సూచయతి- పక్షచ్ఛిది పక్షచ్ఛేత్తరి 'సత్సూద్విష -' ఇత్యాదినా క్విప్ప్రత్యయః, వృత్రశత్రౌ, క్రుద్ధే కుపితే సత్యపి, కులిశక్షతానాం వజ్రప్రహారాణామ్ సంబన్ధసామాన్యే షష్ఠీ. జానాతీతి జ్ఞః 'ఇగుపధజ్ఞా' ఇతి కప్రత్యయః. అవేదనానాం జ్ఞః - అథవా - వేదనాం జానాతీతి వేదనాజ్ఞః, 'ఆతోఽనుపసర్గే కః' ఇతి కప్రత్యయః. 'ఉపపద మతిఙ్' ఇతి సమాసః - స న భవతీత్యవేదనాజ్ఞః - తమ్ కులిశక్షతవేదనానభిజ్ఞ మిత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్ సమాసః. పక్షచ్ఛేదోద్యతశక్రాత్ త్రాణాయ శరణాగమనమనయోః సఖ్యమూలమితి భావః, మైనాకం పుత్రమసూత. సర్వ పర్వతపక్షచ్ఛేదేఽప్యయమచ్ఛిన్నపక్ష - ఏ వేతి మైనాకస్యోత్కర్షః - తాదృక్పుత్ర వత్త్వం హిమాద్రేరితి సార్థకం మైనాకస్య వర్ణనమ్ - 'పితా న జ్ఞాయతే యస్యా భ్రాతా యది న విద్యతే, నోపయచ్ఛేత్తు తాం కన్యాం ధర్మలోపభయాత్ సుధీః.' ఇత్యభ్రాతృకకన్యాపరిణయనిషేధాత్ - ప్రకృతే పార్వతీ భ్రాతృమత్యేవేతి సూచ నార్థం మైనాకవర్ణనమితి తాత్పర్యార్థః.

అథావమానేన పితుః ప్రయుక్తా దక్షస్య కన్యా భవపూర్వపత్నీ,
సతీ సతీ యోగవిసృష్టదేహా తాం జన్మనే శైలవధూం ప్రపేదే.

టీ. అథ = పిమ్మట, దక్షస్య = దక్షప్రజాపతికి, కన్యా = కూఁతురైనట్టియు, భవపూర్వపత్నీ - భవ = ఈశ్వరునికి, పూర్వపత్నీ = క్రిందటిజన్మలో భార్య యయి నట్టియు, సతీ = పతివ్రతయగు, సతీ = సతీదేవి, పితుః = తండ్రియగు దక్షప్రజాపతి యొక్క (ఆయననుండి సంప్రాప్తమైన), అవమానేన = తనపెనిమిటియొక్క తిరస్కార ముచే, ప్రయుక్తా = ప్రేరితురాలై, యోగవిసృష్టదేహా-యోగ = యోగమార్గముచే, విసృష్ట = విడువఁబడిన, దేహా=శరీరముకలదియై, జన్మనే = (తిరిగి) పుట్టుటకొఱకై, తాం శైలవధూం = ఆ హిమవత్పత్నియగు మేనకాదేవిని, ప్రపేదే = పొందెను.

తా. తనతండ్రియగు దక్షుఁడు పరమేశ్వరుని నింద జేయుట కోర్వనిదై యోగముచే విడిచిన శరీరముగల సతీదేవి మైనాకుని పుట్టుక యనంతరమున ఆ మేనకను పొందెను. (అనఁగా మేనకాదేవి

యొక్క రెండవసంతానమై శాంకరి యుదయించుటకు మేనక నాశ్ర యించి యుండినదనుట)

వ్యా. అథేతి.— అథ మైనాకజననానంతరం, దక్షస్య ప్రజాపతేః, కన్యా, భవస్య హరస్య, పూర్వపత్నీ పూర్వభార్యా, సతీ పతివ్రతా. ని. 'సతీసాధ్వీ పతివ్రతా' ఇత్యమరః. సతీ నామ దేవీ పితుర్దక్షస్య కర్తరి షష్ఠీ, అవమానేన స్వభర్తృవజ్ఞయా, ప్రయుక్తా ప్రేరితా, యోగేన యోగమార్గేణ, విసృష్టదేహా త్యక్తదేహా సతీ, జన్మనే పునరుద్భవాయ, తాం శైలవధూం మేనకాం, ప్రపేదే. అత్ర పురా కిల సతీదేవీ దక్షాధ్వరే తత్కృతాం స్వభర్తృవజ్ఞామసహమానా పితరం ప్రసూం చోపేక్ష్య మత్కర్తవ్యకార్యం త్వజ్ఞామాత్రైవ కరిష్యతీతి నిర్ధార్య దేవకార్యాణి సాధయితుం చ యోగాగ్నినా స్వశరీరం దదాహేతి పురావృత్తకథా ఽనుసంధేయా.

సా భూధరాణామధిపేన తస్యాం సమాధిమత్యాముదపాది భవ్యా,
సమ్యక్ప్రయోగాదపరిక్షతాయాంనీతావివోత్సాహగుణేన సంపత్.

టీ. భవ్యా=కళ్యాణియగు, సా=ఆ సతీదేవి, భూధరాణాం = పర్వతములకు, అధిపేన=ప్రభువగు హిమవంతునిచే, సమాధిమత్యాం = నియమవతురాలగు, తస్యాం=ఆ మేనకయందు, సమ్యక్ప్రయోగాత్ - సమ్యక్ = లెస్సగా, ప్రయోగాత్=ఆచరించుట వలన, అపరిక్షతాయాం=చెడని, నీతౌ=నీతియందు, ఉత్సాహగుణేన = ఉత్సాహశక్తి చేత, సంపదివ=సంపదవలె, ఉదపాది=పుట్టింపఁబడెను.

తా. మంచిసంతానమునకై వ్రతము లొనరించుచున్న మేనకయా హిమవంతునినుండి బాగుగా నడిపింపఁబడిన దగుటచే మంచి నీతియం దుత్సాహగుణముచే సంపదవలె పుట్టించఁబడెను.

వ్యా. సేతి.—భవ్యా కల్యాణీ, సా సతీ, భూధరాణామధిపేన హిమవతా, సమాధిమత్యాం నియమవత్యాం-సమాధిః సంతత్యర్థం నియమవిశేషః-తద్యుక్తాయాం, తస్యాం మేనకాయాం, సమ్యక్ప్రయోగాత్ సాధ్వాచరణాద్ధేతోరపరిక్షతాయా మభ్రష్టాయాం నీతావుత్సాహగుణేనోత్సాహశక్త్యా కర్త్రా - సంపదివ, ఉదపాద్యుత్పాదితా. ఉత్పద్యతేర్ణ్యన్తాత్ కర్మణి లుఙ్. 'చిణ్ భావకర్మణోః' ఇతి చిత్ప్రత్యయః 'చిణోలుక్' ఇతి తస్య లుక్.

ప్రసన్నదిక్పాంసువివిక్తవాతం శంఖస్వనానన్తరపుష్పవృష్టి,
శరీరిణాం స్థావరజంగమానాం సుఖాయ తజ్జన్మదినం బభూవ. 23

టీ. ప్రసన్నదిక్-ప్రసన్న = నిర్మలములగు, దిక్=దిక్కులుగలదియు, పాంసువివిక్తవాతం - పాంసు = పరాగముచే, వివిక్త = శూన్యమగు, వాతం=గాలికలదియు,

శంఖస్వనానంతరపుష్పవృష్టి-శంఖ = శంఖముయొక్క, స్వన=ధ్వనికంటె, అనన్తర = తర్వాతిదైన, పుష్పవృష్టి = పుష్పవర్షము గలదియునగు, తజ్జన్మదినం = ఆపార్వతీదేవి యొక్క జననదినము, స్థావరజంగమానాం = స్థావరజంగమాత్మకమగు, శరీరిణాం=ప్రాణులకు, సుఖాయ=సుఖముకొఱకు, బభూవ=ఆయెను.

తా. పార్వతీదేవి యావిర్భవించినదినమున చల్లటిగాలులు నిర్మలమైనదిక్కులు శంఖధ్వనులు ముందు సేయంబడి పిమ్మట పుష్పవర్షము గలిగి చరాచరప్రపంచకమునకంతయు నాదినము సుఖకరమై యుండెననుట.

వ్యా. ప్రసన్నేతి.—ప్రసన్నా నిర్మలా-దిశో యస్మింస్తత్ప్రసన్నదిక్, పాంసువివిక్తా రజోరహితా - వాతా యస్మింస్తత్ తథోక్తమ్, శఙ్ఖస్య స్వనాత్ స్వనస్యానన్తరం పుష్పవృష్టిర్యస్మింస్తత్ తథోక్తమ్, తస్యాః పార్వత్యాః, జన్మదినమ్, స్థితిశీలాః స్థావరాః - శైలవృక్షాదయః * 'స్థేశభాసపిసకసో వరచ్' ఇతి వరచ్ప్రత్యయః * జఙ్గమ్యన్తే భృశం గచ్ఛన్తీతి జఙ్గమా - దేవతిర్యఙ్మనుష్యాదయః - స్థావరాశ్చ జఙ్గమాశ్చ తేషాం ద్వయానామపి శరీరిణాం - సుఖాయానన్దాయ బభూవ.

తయా దుహిత్రా సుతరాం చకాసే స్ఫురత్ప్రభామండలయా సవిత్రీ,
విదూరభూమిర్నవమేఘశబ్దాదుద్భిన్నయా రత్నశలాకయేవ. 24

టీ- స్ఫురత్ప్రభామండలయా - స్ఫురత్ = ప్రకాశించుచున్న, ప్రభామండలయా = కాంతిమండలముగల, తయాదుహిత్రా=ఆకూఁతురుచే, సవిత్రీ=తల్లి, విదూరభూమిః=విదూరపర్వతప్రాంతభూమి, నవమేఘశబ్దాత్ = తొలకరిమేఘములయుఱుముచే, ఉద్భిన్నయా=వెడలిన, రత్నశలాకయేవ=రత్నఁపుమొలకచేతనువలె, సుతరాం=మిక్కిలి, చకాశే=ప్రకాశించెను.

తా. క్రొత్తమబ్బుచే మొలకలెత్తఁబడిన విదూరపర్వతప్రాంతరత్నభూమివలె కాంతిమండలము గల యాకూఁతుచే మేనక ప్రకాశించెను.

వ్యా. తయేతి.— స్ఫురదుల్లసత్-ప్రభామణ్డలం యస్యాః తయా, దుహిత్రా, సవిత్రీ జనయిత్రీ 'స్వరతి సూతి సూయతి ధూఞూదితో వా' ఇ తీడాగమః. విదూరస్యాద్రేః ప్రాన్తభూమిర్విదూరభూమిః. వి. 'అవిదూరే విదూరస్య గిరేరుత్తుఙ్గరోధసః, కాకతాలీయసీమాన్తే మణీనామాకరో భవేత్.' ఇతి బుద్ధః, నవమేఘశబ్దాదుద్భిన్నయా, రత్నశలాకయా రత్నాఙ్కురేణేవ, సుతరాం, చకాసే రరాజ.

దినే దినే సా పరివర్ధమానా లబ్ధోదయా చాంద్రమసీవ లేఖా,
పుపోష లావణ్యమయాన్విశేషాన్ జ్యోత్స్నాన్తరాణీవ కలాన్తరాణి.

టీ. లబ్ధోదయా = పొందఁబడిన యుత్పత్తిగల, (ఉదయించిన అని చంద్రరేఖాపరమైన యర్థము.) దినేదినే = ప్రతిదినమునను, పరివర్ధమానా = ప్రతిదినము నెదుగుచున్నదై, సా = ఆబాలిక, చాంద్రమసీ = చంద్రునిసంబంధమైన, లేఖేవ = రేఖవలె, లావణ్యమయాన్ = కాంతివిశేషమయములగు, విశేషాన్ = అవయవములను, జ్యోత్స్నాంతరాణి = వెన్నెలయందు దాగుటలుఁగలిగిన (అనఁగా చంద్రికామయములగు), కళాన్తరాణీవ = కళలనుంబోలె, పుపోష = పెంచెను.

తా. చంద్రరేఖ పుట్టినదినముమొదలు ప్రతిదినమును తనకళనెట్లుగా నభివృద్ధి పొందించునో ఆరీతిగానే పార్వతీదేవి పుట్టినదినము మొదలు తనకళలను దినదినాభివృద్ధి పఱచుచుండె ననుట.

వ్యా. దిన ఇతి.—లబ్ధ ఉదయో యయా సా లబ్ధోదయా-ఉత్పన్నేత్యర్థః. అభ్యుదితేత్యన్యత్ర, దినేదినే ప్రతిదినం. 'నిత్యవీప్సయోః' ఇతి వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః. పరివర్ధమానా - ఉభయత్ర సమానమేతత్, సా బాలా, చన్ద్రమస ఇయం చాన్ద్రమసీ, లేఖేవ, లావణ్యం ప్రచురం యేషు తే లావణ్యమయాః-తాన్ లావణ్యమయాన్ కాన్తి విశేషప్రచురాన్. 'ముక్తాఫలేషు చ్ఛాయాయాస్తరళత్వమివాన్తరా, ప్రతిభాతి యదఙ్గేషు తల్లావణ్యమిహోచ్యతే' ఇతి భూపాలః. విశేషానవయవాన్. ని. 'విశేషోఽవయవే వ్యక్తౌ' ఇత్యుత్పలమాలాయామ్, జ్యోత్స్నాయామన్తరమన్తర్ధానం యేషాం తాని జ్యోత్స్నాన్తరాణి జ్యోత్స్నయాఽన్తర్హితాని - తన్మయానీతి యావత్. అన్యాః కలాః కలాన్తరాణీవ 'సుప్సుపే'తి సమాసః. ని. 'స్థానాత్మీయాన్యతాదర్థ్యరన్ధ్రాన్తర్ధిషు చాన్తరమ్' ఇతి శాశ్వతః. పుపోషోపచితవతీ. ఇయం వాక్యోపమేత్యాహ దణ్డీ, తల్లక్షణం తు. 'వాక్యార్థే నైవ వాక్యార్థః కోఽపి యద్యుపమీయతే, ఏకానేకేవశబ్దత్వాత్ సా తు వాక్యోపమా ద్విధా.'

తాం పార్వతీత్యాభిజనేన నామ్నా బన్ధుప్రియాం బన్ధుజనో జుహావ,
ఉ మేతి మాత్రా తపసో నిషిద్ధా పశ్చాదుమాఖ్యాం సుముఖీ జగామ.

టీ. బంధుప్రియాం = బంధువుల కిష్టురాలగు, తాం = ఆకన్యను, బంధుజనః = తండ్రి మున్నగుబంధువులు, ఆభిజనేన = పూర్వబంధువులనుండివచ్చిన, నామ్నా=పేరుతో, పార్వతీ ఇతి=పార్వతీయని, జుహావ=పిలచెను, పశ్చాత్=పిమ్మట, మాత్రా=తల్లిచే, ఉ = ఓ చిన్నదానా, మా = వద్దు, ఇతి = అని, తపసః = తపస్సునుండి, నిషిద్ధా = నివారింపఁబడినదై, సుముఖీ = సుందరమయిన ముఖముగల యాబాల, ఉమాఖ్యాం = ఉమ యనెడుపేరును, జగామ = పొందెను.

తా. తండ్రి మున్నగువా రాబాలికకు తండ్రినామము దెలిపెడు పార్వతియను నామధేయము జేసినవారైనను తపస్సు చేయవద్దను తల్లిచే చెప్పఁబడిన ఉ = ఓ చిన్నదానా! మా = తపస్సు వలదు. అను రెండును జేర్చగా కొన్నిదినములకుమ యనియు పేరు ప్రసిద్ధి కెక్కెను.

వ్యా. తామితి.—బన్ధుప్రియాం, తాం బాలాం, బన్ధుజనః పిత్రాదిః, అభిజనాదాగతేనాభిజనేన - పిత్రాదిపూర్వసంబంధోపాధికేనేత్యర్థః. 'అభిజనాః పూర్వబాన్ధవాః' ఇతి కాశికా. నామ్నా, పర్వతస్యాపత్యం స్త్రీ పార్వతీ. 'తస్యాపత్యమ్' ఇత్యణ్ప్రత్యయః. ఇతి, జుహావాహూతవాన్. హ్వయతేర్లిటి రూపమ్. పర్వతజన్యత్వోపాధినా పార్వతీతి నామ్నా ప్రసిద్ధిరితి భావః. పశ్చాదభిజననామప్రవృత్త్యనన్తరం, మాత్రా జనన్యా, ఉ ఇతి సంబోధనే 'ఉ ఇతి వితర్కసంబోధనపాదపూరణేషు' ఇతి గణవ్యాఖ్యానే. మాశబ్దో నిషేధే. ఉ హే వత్సే, మా మా కురు త్వేవంరూపేణ, తపసస్తపశ్చర్యాయాః 'వారణార్థానామీప్సితః' ఇత్యపాదానత్వాత్ పఞ్చమీ. నిషిద్ధా నివారితా సతీ, సుముఖీ సా బాలా, ఉమేత్యాఖ్యాం నామధేయముమాఖ్యాం, జగామ.

మహీభృతః పుత్త్రవతోఽపి దృష్టిస్తస్మిన్నపత్యే న జగామ తృప్తిమ్,
అనంతపుష్పస్య మధోర్హి చూతే ద్విరేఫమాలా సవిశేషసఙ్గా. 27

టీ. పుత్త్రవతోపి = కొడుకులు కూతుండ్రు పలువురు కలవాఁడైనప్పటికిని, మహీభృతః=ఆ హిమవంతునియొక్క, దృష్టిః = చూపు, తస్యాం=ఆ పార్వతియందు, తృప్తిం=తనివిని, న జగామ = పొందదాయెను, హి = సరియేకదా? అనన్తపుష్పస్య = లెక్కలేనిపూవులుఁగల, మధోః = వసంతునియొక్క, ద్విరేఫమాలా = తుమ్మెదపంక్తి, చూతే = మామిడిపూవుమీఁద, సవిశేషసంగా=విశేషప్రేమతో కూడినదిగదా.

తా. హిమవంతుని కెందఱు కొమారితలు కొమరు లున్నను పార్వతీదేవియందలితృప్తిని పొందఁడాయెను. న్యాయమే. వసంతర్తువునందు మిక్కుటముగా పూవులుపూచిన తరువులున్నను మామిడియందే కదా ప్రేమ.

వ్యా. మహీభృత ఇతి.—పుత్త్రాశ్చ దుహితరశ్చ పుత్త్రాః. 'భ్రాతృపుత్త్రౌ స్వసృదుహితృభ్యామ్' ఇత్యేకశేషః. తేఽస్య సన్తీతి పుత్త్రవాన్ భూమార్థేమతుప్. తస్య - పుత్త్రవతోఽపి బహ్వపత్యస్యాపీత్యర్థః. మహీభృతో హిమాద్రేః, దృష్టిశ్చక్షుస్తస్మిన్న

పత్యే తోకే. ని. 'అపత్యం తోకం తయోః సమే' ఇత్యమరః. తస్యాం పార్వత్యా మిత్యర్థః. తృప్తిం న జగామ; తథా హి, అనన్తపుష్పస్య నానావిధకుసుమస్యాపి, మధో ర్వసన్తస్య సమ్బన్ధినీ ద్విరేఫమాలా భృఙ్గపఙ్క్తిశ్చూ...

* 'అవయవే చ ప్రాణ్యోషధివృక్షేభ్యః' ఇతి వికారార్థోత్పన్నస్యాణ్ప్రత్యయస్య లుక్ప్రకరణే * పుష్పఫలమూలేషు బహులమ్' ఇతి పఠనాల్లుప్. సవిశేషః సాతిశయః - సఙ్గో యస్యాః సా తథోక్తా-అత్యన్తాసక్తేత్యర్థః.

ప్రభామహత్యా శిఖయేవ దీపస్త్రిమార్గయేవ త్రిదివస్య మార్గః,
సంస్కారవత్యేవ గిరా మనీషీ తయా స పూతశ్చ విభూషితశ్చ. 28

టీ. ప్రభామహత్యా = అధికప్రకాశముగల, శిఖయా = జ్వాలచే, దీపఇవ = దీపమువలె, త్రిమార్గయా = (స్వర్గమర్త్యపాతాళములలో మార్గములుగల) గంగచే, త్రిదివస్య=స్వర్గముయొక్క, మార్గ ఇవ=మార్గమువలె, సంస్కారవత్యా = వ్యాకరణాది సంస్కారముగల, గిరా=వాక్కుచేత, మనీషీవ = విద్వాంసుఁడువలె, తయా=ఆ పార్వతీ దేవిచే, సః=ఆ హిమవంతుఁడు, పూతః=పవిత్రుఁడైనవాఁడును, విభూషితశ్చ = అలంకరింపఁబడినవాఁడును, (ఆసీత్ =ఆయెను.)

తా. హిమవంతుఁ డాకుమారిత చే గొప్పశిఖ చే దీపమువలె గంగ చేత స్వర్గమార్గమువలె వ్యాకరణాదిసంస్కారవాక్కుచే విద్వాంసుఁడు వలె పవిత్రమైనవాఁడును అలంకరింపఁబడినవాఁడు నాయెను.

వ్యా ప్రభేతి.—ప్రభామహత్యా ప్రకాశాధికయా, శిఖయా జ్వాలయా, దీపఇవ, శిఖాదీపయోరవయవావయవిభావా ద్భేదేన వ్యపదేశః. త్రయో మార్గా యస్యా స్తయా త్రిమార్గయా మన్దాకిన్యా, తృతీయా ద్యౌర్లోకః త్రిదివః స్వర్గః వృత్తి విషయే త్రిశబ్దస్య త్రిభాగవత్ పూరణార్థత్వమ్. 'దీవ్యతే ర్ఘఞర్థే కవిధానం, దీవ్యన్త్యత్ర జనా ఇతి దివ' ఇతి క్షీరస్వామీ - తస్య మార్గ ఇవ, సంస్కారో వ్యాకరణజన్యా శుద్ధిః, తద్వత్యా, గిరా వాచా. ని. 'భద్రైషాం లక్ష్మీర్నిహితాఽధివాచి' ఇతి శ్రుతేరితి భావః. మనస ఈషా మనీషా - సాఽస్యాస్తీతి మనీషీ, విద్వానివ, శకన్ధ్వాదిత్వాత్ సాధుః. తయా పార్వత్యా, స హిమవాన్ పూతః శోధితశ్చ, భూషితశ్చ, అత్ర శిఖా గిరోరవిశిష్టయోరుపమానానర్హత్వాన్న విశేషణాధిక్యదోషః. ఇయం మాలోపమా.

మన్దాకినీసైకతవేదికాభిస్సా కన్దుకైః కృత్రిమపుత్త్రికైశ్చ,
రేమే ముహుర్మధ్యగతా సఖీనాం క్రీడారసం నిర్విశతీవ బాల్యే.

టీ. సా=ఆ పార్వతీదేవి, బాల్యే=బాల్యమునందు, క్రీడారసం = ఆటలయొక్క రుచిని, నిర్విశతీవ=అనుభవించుచున్నదియుంబోలె, సఖీనాం=చెలికత్తెలయొక్క, మధ్యగతా=మధ్యనున్నదియై, మన్దాకినీసైకతవేదికాభిః - మందాకినీ=గంగయొక్క, సైకత=ఇసుకతిన్నెయందలి, వేదికాభిః = అరఁగులతోను, కందుకైః=బంతులతోను, కృత్రిమపుత్త్రికైశ్చ - కృత్రిమ = కల్పితములైన, పుత్త్రికైశ్చ = బొమ్మలతోను, ముహుః = తఱుచుగా, రేమే=క్రీడించెను.

తా. ఆ పార్వతీదేవి బాల్యవయస్సునందు ఆటలరుచి చూచుచున్నదేమో యనునట్లు చెలికత్తెలనడుమనుండి గంగాతీరఁపు టిసుకలయందు కల్పించఁబడిన యరఁగులతోను బంతులతోను బొమ్మలతోను మాటికి నాడుకొనెను

వ్యా. మన్దాకినీతి.—సా పార్వతీ, బాల్యే వయసి క్రీడానాం-రసః స్వాదః - రుచిరితి యావత్. తం క్రీడారసమ్. ని. 'రసో గన్ధే రసః స్వాదే' ఇతి విశ్వః, నిర్విశతీవ భుఞ్జానేవ. ని. 'నిర్వేశో భృతిభోగయోః' ఇతి విశ్వః. * 'ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్' ఇతి వికల్పాన్నుమభావః. సఖీనాం మధ్యగతా సతీ, మన్దాకిన్యాః - సైకతేషు పులినేషు. వేదికాభిః, కన్దుకైః, క్రియయా నిర్వృత్తైః కృత్రిమైః * 'డ్వితః క్త్రిః' ఇతి క్త్రిప్రత్యయః. 'క్త్రేర్మమ్నిత్యమ్' ఇతి మబాగమశ్చ. పుత్త్రికైః పాఞ్చాలికాభిః. ని. 'పాఞ్చాలికా పుత్త్రికా స్యాద్వస్త్రదన్తాదిభిః కృతా' ఇత్యమరః. 'సంజ్ఞాయాంకన్' ఇతి కన్ప్రత్యయః. ముహూ రేమే.

తాం హంసమాలాశ్శరదీవ గఙ్గాం మహౌషధీం నక్తమివాత్మభాసః,
స్థిరోపదేశాముపదేశకాలే ప్రపేదిరే ప్రాక్తనజన్మవిద్యాః. 30

టీ. స్థిరోపదేశాం - స్థిర=స్థిరమగు, ఉపదేశాం = ఉపదేశముగల, తాం = ఆ పార్వతీదేవిని, ఉపదేశకాలే = ఉపదేశసమయమునందే, ప్రాక్తనజన్మవిద్యాః - ప్రాక్తనజన్మ=క్రిందటిపుట్టువునందలి, విద్యాః=విద్యలు, శరది=శరత్కాలమునందు, గంగాం = గంగానదిని, హంసమాలాఇవ = హంసలపంక్తివలెను, నక్తం=రాత్రియందు, మహౌషధీం=ఒక గొప్పయోషధిని, ఆత్మభాసఇవ=తనకాంతులువలెను, ప్రపేదిరే=పొందినవి.

తా. క్రిందటిజన్మములో స్థిరముగా నుపదేశము సేయఁబడిన విద్యలు పార్వతీదేవి కీజన్మములో తమంతట తామే యుపదేశమా

త్రమున శరత్కాలము రాఁగా హంసలు తామై గంగానదిని బొంది నట్లును రాత్రియం దోషధిని స్వభావసిద్ధమైన వెలుఁగులువలెను పొందినవి.

వ్యా. తామితి.—స్థిరః స్థేయానుపదేశః ప్రాగ్భవీయో యస్యా స్తాదృశీమ్ - మేధావినీమిత్యర్థః. తాం పార్వతీముపదేశకాలే, ప్రాక్తనజన్మవిద్యాః పూర్వజన్మాభ్యస్తవిద్యా ఇత్యర్థః. శరది గఙ్గాం హంసమాలా ఇవ, నక్తం రాత్రౌ, మహౌషధీం తృణవిశేషమాత్మభాసః స్వదీప్తయ ఇవ, ప్రపేదిరే; ఉపమానసామర్థ్యాదుపదేశమన్తరేణైవేతి గమ్యతే.

అసంభృతం మణ్డనమఙ్గయష్టేరనాసవాఖ్యం కరణం మదస్య,
కామస్య పుష్పవ్యతిరిక్తమస్త్రం బాల్యాత్పరం సాథ వయః ప్రపేదే. 31

టీ. అథ=పిమ్మట, సా=ఆ పార్వతీదేవి, అంగయష్టేః = కఱ్ఱవలె సన్ననిశరీరమునకు, అసంభృతం=అప్రయత్నసిద్ధమైనట్టి, మండనం = అలంకారమైనట్టియు, అనాసవాఖ్యం=ఆసవమను పేరులేనట్టి (మద్యమను పేరులేనట్టి), మదస్య = ఉల్లాసమునకు, కరణం=సాధనమును, కామస్య=మన్మథునికి, పుష్పవ్యతిరిక్తం = పువ్వులకంటె వ్యతిరిక్తమైన, అస్త్రం=బాణమును నగు, బాల్యాత్ = బాల్యమునకంటె, పరం=తరువాతదియగు, వయః=వయస్సును, ప్రపేదే=పొందెను.

తా. పిమ్మట శరీరమునకు పుట్టని నగయు మద్యముకాని ఉత్సాహకారణమును పుష్పముకాని మారునిశరమ్ము నగునట్టియు బాల్యమునకంటెఁ బరమైనవయసును పొందెను.

వ్యా. అసంభృతమితి.—అథ సా పార్వతీ, అఙ్గయష్టేరసంభృతమయత్నసిద్ధం, మణ్డనం ప్రసాధనమనాసవాఖ్యమాసవాఖ్యారహితం, మదస్య, కరణం సాధనం, కామస్య, పుష్పవ్యతిరిక్తమస్త్రమస్త్రభూతం, బాల్యాచ్ఛైశవాత్, పరమనన్తరభావి, వయో యౌవనం, ప్రపేదే ప్రాప; యౌవనేనైవ హి యువతయః ప్రసాధ్యన్తే మాద్యన్తే కామ్యన్తే చేతి భావః. అత్ర ద్వితీయపాద ఆసవరూపకారణాభావేఽపి తత్కార్యమదోక్తేర్విభావనాలంకారః. తదుక్తమ్. 'కారణాభావే కార్యోత్పత్తిర్విభావనా' ఇతి; ప్రథమతృతీయయోస్త్వారోప్యమాణయోర్మణ్డన మదనాస్త్రత్వయోః ప్రకృతోపయోగాత్ పరిణామాలంకారః. తల్లక్షణంతూక్తమ్.

ఉన్మీలితం తూలికయేవ చిత్రం సూర్యాంశుభిర్భిన్నమివారవిన్దమ్,
బభూవ తస్యాశ్చతురస్రశోభి వపుర్విభక్తం నవయౌవనేన. 32

టీ. నవయౌవనేన=క్రొత్తవయసుచేత, విభక్తం=ఏర్పడిన, తస్యాః=ఆ పార్వతీదేవియొక్క, వపుః=శరీరము, తూలికయా = రంగులువేయుకుంచెతో, ఉన్మీలితం = వన్నె పెట్టఁబడిన, చిత్రమివ=చిత్తరువువలెను, సూర్యాంశుభిః = సూర్యకిరణములచేత, భిన్నం=విప్పఁబడిన, అరవిందమివ = పద్మమువలెను, చతురస్రశోభి=ఎక్కువ తక్కువలు లేక ప్రకాశించునట్టిదై, బభూవ=అయెను.

తా. క్రొత్తవయస్సునుఁ దాల్చిన పార్వతీదేవి శరీరము రంగు వేయుకుంచెతో వ్రాయఁబడిన చిత్తరువువలె సూర్యకిరణములచే వికసించిన పద్మమువలె న్యూనాతిరిక్తములు లేక మిక్కిలి ప్రకాశించునది యాయెను.

వ్యా. ఉన్మీలితమితి.— నవయౌవనేన ప్రథమయౌవనేన, విభక్తమభివ్యఞ్జిత పీనజఘనాదిసంస్థానమిత్యర్థః. తస్యాః పార్వత్యాః, వపుస్తూలికయా కూర్చికయా శలాకయేత్యర్థః. ని. 'తూలికా కథితా లేఖ్య కూర్చికా తూలశయ్యయోః' ఇతి విశ్వః. ఉన్మీలితం రఞ్జనద్రవ్యేణోద్భాసితం. సముత్కీర్ణరూపమితి యావత్. చిత్రమాలేఖ్యమివ, సూర్యాంశుభిర్భిన్నం వికసితమరవిన్దం పద్మమివ, చత్వారోఽస్రయో యస్య తచ్చతురస్రమన్యూనానతిరిక్తం యథా తథా - శోభత ఇతి చతురస్రశోభి తాచ్ఛీల్యే ణినిః. బభూవ; చిత్రారవిన్దయోస్తూలికాతరణికిరణసంబన్ధ ఇవ స్వతస్సిద్ధ స్యైవాఙ్గసౌష్ఠవస్య యౌవనప్రాదుర్భావో ఽభివ్యఞ్జకో బభూవేత్యర్థః.

అభ్యున్నతాఙ్గుష్ఠనఖప్రభాభిర్నిక్షేపణాద్రాగమివోద్గిరన్తౌ,
ఆజహ్రతుస్తచ్చరణౌ పృథివ్యాం స్థలారవిన్దశ్రియమవ్యవస్థామ్. 33

అవ. పార్వతీదేవిని నఖాదిశిఖాంతముగా వర్ణించుచున్నాఁడు. దేవతలను పాదాదిశిరోంతముగా మానవులను శిఖాదిపాదాంతముగా వర్ణింతురు. కాన కవి పార్వతీదేవి నట్లే వర్ణించుచున్నాఁడు:—

టీ. అభ్యున్నతాంగుష్ఠనఖప్రభాభిః - అభ్యున్నత = ఎత్తయిన, అంగుష్ఠనఖ = బొట్టనగోళ్లయొక్క, ప్రభాభిః=కాంతులమూలమున, నిక్షేపణాత్ = ఉంచుటవలన, రాగం=(లోపలి) యెఱుపును, ఉద్గిరంతావివ=వెడలఁగ్రక్కుచున్నవో యనునట్లున్న, తస్యాః చరణౌ = ఆమెయొక్కపాదములు, పృథివ్యాం=భూమియందు, అవ్యవస్థాం = ఒకచోట నిలిచియుండని, స్థలారవిందశ్రియం=మెట్టతామరపూవుశోభను, ఆజహ్రతుః= హరించినవి.

తా. పార్వతీదేవి క్రింద తనయడుగులఁ బెట్టుచున్నప్పుడు కాలి బొట్టనవ్రేళ్లలో చిమ్మిన రక్తకాంతులచే సంచారముగల మెట్టతామరలా?

యనున ట్లుండెను. (ఎట్టిని పాదములుండుట మహారాణికి లక్షణమని సాముద్రికము.)

అవ. దేవతానాం రూపం పాదాఙ్గుష్ఠప్రభృతి వర్ణ్యతే, మానుషాణాం కేశాదారభ్యేతి ధార్మికాః.—సంప్రతి సప్తదశభిః శ్లోకైః పార్వత్యాః పాదాదికేశాన్తవర్ణనమారభతే.—

వ్యా. అభ్యున్నతేతి.— అభ్యున్నతయోరఙ్గుష్ఠనఖయోః - ప్రభాభిర్నిమిత్తేన, నిక్షేపణాన్నిర్భరన్యాసాద్ధేతోః, రాగమన్తర్గతం లౌహిత్యం. ని. 'రాగః క్లేశాదికే రక్తే మాత్సర్యే లోహితాదిషు' ఇతి శాశ్వతః. ఉద్గిరన్తౌ వమన్తౌ - బహిర్నిస్సారయన్తౌ వివక్షితావిత్యర్థః. అత్రోద్గిరతేర్గౌణార్థత్వాన్న గ్రామ్యతాదోషః. ప్రత్యుత గుణ ఏవ. యథాఽఽహ దణ్డీ - 'నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాన్తాది గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయమ్, అతిసున్దరమన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతే.' ఇతి. తస్యాశ్చరణౌ తచ్చరణౌ, పృథివ్యా, మవ్యవస్థాం వ్యవస్థారహితామ్-ఏకత్రావస్థానరహితామ్ - సంచారిణీమిత్యర్థః. స్థలారవిన్దశ్రియమాజహ్రతుః; స్థలవిశేషణాన్నియతలౌహిత్యలాభః. అత్ర సాముద్రికాః - 'యస్యా రక్తతలౌ పాదౌ వున్నతాగ్రౌ తలస్పృశౌ, నిగూఢగుల్ఫౌ నిహితౌ సా స్యాన్నృపతిసమ్మతా.' ఇతి. అత్రోపమానధర్మస్యారవిన్దశ్రియశ్చరణయోరుపమేయయోరసంభవాదరవిన్దశ్రియమివ శ్రియమితి ప్రతిబిమ్బాకరణాక్షేపాన్నిదర్శనాఽలంకారః. సా చ సంబన్ధేఽసంబన్ధలక్షణాతిశయోక్త్యనుప్రాణితా. అవ్యవస్థామిత్యనేన స్థలారవిన్దస్య స్థైర్యసంబన్ధే ఽప్యసంబన్ధాభిధానాత్; నిదర్శనాలక్షణం తు 'అసంభవద్ధర్మ యోగాదుపమానోపమేయయోః, ప్రతిబిమ్బక్రియా గమ్యా యత్ర, సా స్యాన్నిదర్శనా' ఇతి.

సా రాజహంసైరివ సన్నతాఙ్గీ గతేషు లీలాఞ్చితవిక్రమేషు,
వ్యనీయత ప్రత్యుపదేశలుబ్ధైరాదిత్సుభిర్నూపురశిఞ్జితాని. 34

టీ. ప్రత్యుపదేశలుబ్ధైః - ప్రత్యుపదేశ = తాము చేయుం నుపదేశమునకుబదులుగా నామెచేయు నుపదేశమునందు, లుబ్ధైః = ఆశగలవియు, నూపురశింజితాని = అందెలమ్రోఁతను, (అనఁగా) అట్టి యింపైనధ్వనిని, ఆదిత్సుభిః = పొందఁగోరినవియు నగు, రాజహంసైః = రాజహంసలచేత, సన్నతాంగీ = (కుచములబరువుచే) వంగిన దేహముగల, సా = ఆ పార్వతీదేవి, లీలాఞ్చితవిక్రమేషు = విలాసములచే నొప్పు మెట్టుటలుగల, గతేషు = నడకలయందు, వ్యనీయతఇవ = నేర్పఁబడెనా యనున ట్లుండె ననుట.

తా. "అథవా విద్యయా విద్యా" యనునట్లు తమనడల నామెకు నేర్పి యాపార్వతీదేవి కాలియందెల చప్పుడులఁ బోలురవమును నేర్చుకొనెనో హంసలనున ట్లుండెను. (అనఁగా హంసలవంటి నడకలను హంస కూజితములవంటి ధ్వనిగల కాలియందెలచప్పుడులును గలిగి మనోహరముగా పార్వతీదేవి యొప్పెననుట.)

వ్యా. సేతి.—ప్రత్యుపదేశలుబ్ధైః-వి. 'గురుశుశ్రూషయా విద్యా పుష్కలేన ధనేన వా, అథవా విద్యయా విద్యా చతుర్థీ నోపపద్యతే.' ఇతి న్యాయాదితి భావః. స్వవిద్యాదానేన పరవిద్యాగ్రహణమితి ప్రత్యుపదేశః. తదేవ వ్యనక్తి. నూపురశిఞ్జితాన్యాదిత్సుభిః నూపురశిఞ్జితమఞ్జుకూజితోపదేశమిచ్ఛద్భిరిత్యర్థః. రాజహంసైః, సన్నతాఙ్గీ కుచభారాదితి భావః. సా పార్వతీ, లీలాభిర్విలాసైరఞ్చితాః పూజితాః-విక్రమాః పాదన్యాసా - యేషు తేషు. 'అఞ్చేః పూజాయామ్' ఇతీడాగమః. ని. 'లీలా విలాసక్రియయోః' ఇత్యమరః. గతేషు విషయే, వ్యనీయతేవ వినీతా కిము; అన్యథా కథమస్యా హంసగమనమిత్యుత్ప్రేక్షా.

వృత్తానుపూర్వే చ న చాతిదీర్ఘే జంఘే శుభే సృష్టవతస్తదీయే,
శేషాంగనిర్మాణవిధౌ విధాతుర్లావణ్యముత్పాద్య ఇవాస యత్నః.

టీ. వృత్తానుపూర్వే చ - వృత్త=గుండ్రముగాను, అనుపూర్వే చ = అఁదోఁకలను (గోపుతోఁకవలె నున్నవనుట), నాతిదీర్ఘే చ = మిక్కిలి పొడవుకానివియు, శుభే = సల్లక్షణములుగల, తదీయే = ఆ పార్వతీదేవివియగు, జఙ్ఘే=క్రిఁగాళ్లను, సృష్టవతః = నిర్మించిన, విధాతుః = బ్రహ్మయొక్క, శేషాఙ్గనిర్మాణవిధౌ - శేష=మిగిలిన, అంగ = అవయవములయొక్క, నిర్మాణవిధౌ = సృష్టించుటయందు, ఉత్పాద్యే = మఱియు సమకూర్చుకొను, లావణ్యే = కాంతివిషయమై, యత్నః = ప్రయత్నము, ఆసఇవ=కలిగెనేమో యనున ట్లుండెననుట.

తా. తనచాతుర్యమును యావత్తు వినియోగపఱచి శ్రీపార్వతీదేవిపిక్కలను సృష్టించినబ్రహ్మ మిగిలినయవయవముల సృష్టించుటకు యత్నము జేయుచున్న వాఁడువలె నుండెను.

వ్యా. వృత్తేతి.—వృత్తే వర్తులే - పూర్వమనుగతేఽనుపూర్వే-గోపుచ్ఛాకార ఇత్యర్థః. వృత్తే చ తే ఽనుపూర్వే చ వృత్తానుపూర్వే, నాతిదీర్ఘే చ మహావిభాషయా న సమాసః నఞో విశేషణత్వం చ శబ్దప్రయోగాదేవ జ్ఞేయమ్. శుభే మఙ్గలే, తస్యా ఇమే తదీయే జఙ్ఘే ప్రసృతే. ని. 'జఙ్ఘా తు ప్రసృతా' ఇత్యమరః. సృష్టవతో నిర్మితవతో విధాతుః స్రష్టుః, శేషాఙ్గనిర్మాణవిధౌ జఙ్ఘావ్యతిరిక్తావయవనిర్మా

ణార్థమిత్యర్థః. ఉత్పాద్యే పునః సంపాద్యే లావణ్యే కాన్తివిశేషవిషయే - లావణ్యా లక్షణం తూక్తమ్, యత్న, ఆసేవ, బభూవేత్యుత్ప్రేక్షా; ఉపాదానమన్తరేణ కార్యస్య దుష్కరత్వాత్ తదఙ్గానాం చ లావణ్యోపాదానకత్వాత్ పూర్వసంపాదితస్య చ జఙ్ఘార్థమేవ కార్త్స్న్యేన వినియోగాత్ పునర్లావణ్యసంపాదనే యత్నః స్యాదేవేత్యేతాదృక్సౌన్దర్యే తజ్జఙ్ఘే ఇతి భావః. ఆసేతి బభూవార్థే తిఙన్తప్రతిరూపకమవ్యయమిత్యాహ శాకటాయనః; వల్లభ స్తు-న తిఙన్తప్రతిరూపకమవ్యయమ్ 'అస్తే ర్భూః' ఇతి భూవాదేశనియమాత్ తాదృక్తిఙన్తస్యైవాభావాత్, కిం తు కవీనామయం ప్రామాదికః ప్రయోగః - ఇత్యాహ; వామనస్తు 'అస గతి దీప్త్యాదానేష్వితి ధాతోర్లిటి రూపమిదమ్' ఇత్యాహ-అస ఇత్యనుదాత్తేతర్దీప్త్యర్థే, ఆస దిదీపే-ప్రవృత్త ఇత్యర్థః.

నాగేన్ద్రహస్తా స్త్వచి కర్కశత్వాదేకాన్తశైత్యాత్కదళీవిశేషాః,
లబ్ధ్వాపి లోకే పరిణాహి రూపం జాతా స్తదూర్వోరుపమానబాహ్యాః.

టీ. నాగేంద్రహస్తాః = ఐరావతాదులతుండములు, త్వచి = చర్మమునందు, కర్కశత్వాత్ = గఱుకుఁ గలవగుటవలనను, కదళీవిశేషాః = రాజరంభాదులు (శ్రేష్ఠమగు నరఁటులు), ఏకాంతశైత్యాత్ = కేవలము చల్లనివగుటవలనను, లోకే=ప్రపంచమునందు, పరిణాహి = విశాలమైన, రూపం = ఆకారమును, లబ్ధ్వాపి = పొందియు, తదూర్వోః = ఆ పార్వతీదేవితొడలకు, ఉపమానబాహ్యాః = సామ్యమునకు వెలిబడినవియై, జాతాః = అయినవి.

తా. లోకములో సామాన్యముగా తొడల కుపమింపఁదగిన కరిహస్తరాజరంభలు కార్కశ్యనితాంతశీతత్వాదోషములు గలుగుటచే నుపమానానర్హము లాయెను. (అనఁగా పార్వతీదేవితొడలు కదళీవృక్షములవలె నున్నని మృదువుగలవైనను తచ్ఛీతలత్వమును ఆదోకఁ గల్గి కరికరమువలెనున్నను తద్గతకాఠిన్యమును లేక యున్నవని భావము.

వ్యా. నాగేన్ద్రేతి.—నాగేన్ద్రాణామైరావతాదీనాం - హస్తాః కరా స్త్వచి చర్మణి, కర్కశత్వాత్, కదళీవిశేషా రాజరమ్భాదయ, ఏకాన్తశైత్యాన్నియతశైత్యాద్ధేతోః, లోకే, పరిణాహి వైపుల్యయుక్తమ్. ని. 'పరిణాహో విశాలతా' ఇత్యమరః. రూపం, లబ్ధ్వాఽపి - అపిశబ్దాత్ కరికరకదళీమాత్రస్య తాదృక్పరిణాహో నాస్తీతి భావః. తస్యా ఊర్వో స్తదూర్వోరుపమానబాహ్యా జాతా ఉపమానక్రియానర్హా బభూవుః. తదూర్వోర్న కార్కశ్యం నాప్యేకాన్తశైత్యమితి భావః.

ఏతావతా నన్వనుమేయశోభి కాఞ్చీగుణస్థానమనిన్దితాయాః,
ఆరోపితం యద్గిరిశేన పశ్చాదనన్యనారీకమనీయమఙ్కమ్. 37

టీ. అనిందితాయాః = దోషరహితయగు పార్వతీదేవియొక్క, కాంచీగుణస్థానం = కటిప్రదేశము (పిఱుఁదు), ఏతావతానను = దీనిచేతనే, అనుమేయశోభి - అనుమేయ = ఊహింపఁదగిన, శోభి = శోభగల (అందమైనదనుట), యత్ = ఎందువలన, పశ్చాత్ = తపశ్చర్యానంతరమున, గిరిశేన = శివునిచే, అనన్యనారీకమనీయం= ఇతరస్త్రీలకుఁ గోరుట కర్హముకాని, అంకం = తొడను, ఆరోపితం = ఎక్కించుకొనఁబడినది.

తా. ఎట్టి తపశ్చర్య చేసినను సామాన్యముగా స్త్రీమాత్రము చేఁ గోరుట కర్హముకాని పరమేశ్వరునితొడ తపశ్చర్యానంతరమున ఏ పార్వతీదేవియొక్క విశాలమైన కటిప్రదేశము పొందెనో దానిచేతనే యాకటిప్రదేశ మింతచక్కనిదని చెప్పుట కర్హముకాని దనుట.

వ్యా. ఏతావతేతి.—అనిన్దితాయా అనవద్యాయాః పార్వత్యాః, కాఞ్చీగుణస్థానం నితమ్బబిమ్బమేతావతా నన్వేతావతైవ. ని. 'ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞాఽనునయామన్త్రణే నను' ఇత్యమరః, శోభత ఇతి శోభి ఆవశ్యకేణినిః తత స్త్వప్రత్యయః. అనుమేయం శోభిత్వం శోభా యస్య తదనుమేయశోభి 'త్వప్రత్యయస్తు గతార్థత్వాన్న ప్రయుక్తః' ఇత్యాహ వామనః. పశ్చాదాదౌ నైఃస్పృహ్యేఽపి పశ్చాత్ తపశ్చర్యానన్తరమిత్యర్థః. గిరౌ శేత ఇతి గిరిశః శివః. 'గిరౌ డశ్ఛన్దసి' ఇతి డప్రత్యయః భాషాయామపి క్వచిదిష్యతే. అథవా గిరిః కైలాసోఽస్యాస్తి గిరిశః లోమాదిత్వాచ్ఛప్రత్యయః. తేన గిరిశేన, అన్యాసాం నారీణాం కమనీయః కామయితుం శక్యో న భవతీత్యనన్యనారీకమనీయ స్తమఙ్కం నిజోత్సఙ్గమారోపితమధిరోపితమితి యత్, ఏతావతా లిఙ్గేనేతి పూర్వేణాన్వయః. రోహతేర్ణ్యన్తాత్ కర్మణి క్తః. 'రుహః పోఽన్యతరస్యామ్' ఇతి హకారస్య పకారః. గత్యర్థవివక్షాయాం ద్వికర్మకత్వమ్ ప్రధానే కర్మణి క్తః; గిరిజానితమ్బబిమ్బం విశ్వాతిశాయిసౌన్దర్యం గిరిశాఙ్కారూఢత్వాద్వ్యతిరేకేణ నార్యన్తరనితమ్బబిమ్బవత్. పవిపక్షే హేత్వనుక్తిరేవ బాధికా; దాక్షాయణీ నితమ్బబిమ్బస్య తు పక్షసపక్షయోరన్యతరభావానతివృత్తేర్నిష్కళఙ్కమనుమానమిత్యలమస్థానసంరమ్భేణ.

తస్యాః ప్రవిష్టా నతనాభిరంధ్రం రరాజ తన్వీ నవరోమరాజిః,
నీవీమతిక్రమ్య సితేతరస్య తన్మేఖలామధ్యమణేరివార్చిః. 38

టీ. నీవీం = పోకముడిని, అతిక్రమ్య=అతిక్రమించి, నతం = లోఁతైన, నాభి రంధ్రం = పొక్కిటిపల్లము, ప్రవిష్టా = ప్రవేశించిన, తన్వీ=సూక్ష్మమైన, తస్యాః= ఆ పార్వతీదేవియొక్క, నవరోమరాజిః = నూతనరోమపంక్తి, సితేతరస్య = నల్లనైన, తన్మేఖలా మధ్యమణేః-తత్=ఆ పార్వతీదేవియొక్క, మేఖలా = ఒడ్డాణముయొక్క, మధ్య=నడుమనున్న, మణేః=ఇంద్రనీలమణియొక్క, అర్చిరివ = కాంతియో యనునట్లు, రరాజ = ప్రకాశించెను.

తా. పార్వతీదేవికి పోకముడి యతిక్రమించి పొక్కిటిలో ప్రవేశించిన నూతనమైన నూగారెట్లున్నదనఁగా! నామె ధరించు క్రొన్న యొడ్డాణమునందు మధ్య ఖచితమైన యింద్రనీలమణియొక్క కాంతి యో యనునట్లుండెను.

వ్యా. తస్యా ఇతి.—నీవీం వస్త్రగ్రన్థిమ్. ని. 'స్త్రీకటీవస్త్రబన్ధేఽపి నీవీ పరి పణేఽపి చ' ఇత్యమరః. అతిక్రమ్యాతీత్య, నతం నిమ్నం - నాభిరన్ధ్రం, ప్రవిష్టా ప్రవి శన్తీ, తన్వీ సూక్ష్మా తస్యాః పార్వత్యాః, నవరోమరాజిః, సితేతరస్యాసితస్య - ఇన్ద్ర నీలస్యేత్యర్థః. తస్యాః పార్వత్యాః - మేఖలా తన్మేఖలా, - తస్యా ఇత్యనువృత్తౌ. పునస్తచ్ఛబ్దోపాదానం వాక్యాన్తరత్వాత్ సోఢవ్యమ్ - యద్వా - తస్యా నీవ్యా మేఖలా తన్మేఖలా తత్ర తదవస్థానాత్, తస్యా-మధ్యమణేరర్చిః ప్రభేవ రరాజ. ని. 'జ్వాలాభాసోర్న పుంస్యర్చిః' ఇత్యమరః.

మధ్యేన సా వేదివిలగ్నమధ్యా వళిత్రయం చారు బభార బాలా,
ఆరోహణార్థం నవయౌవనేన కామస్య సోపానమివ ప్రయుక్తమ్.

టీ. వేదివిలగ్నమధ్యా - వేది=యజ్ఞవేదికయొక్క, విలగ్న = మధ్యమువలె, మధ్యా = నడుముగలదైన, సా బాలా=ఆ పార్వతీదేవి, మధ్యేన = మధ్యభాగముచే, చారు=సుందరమైన, వళిత్రయం = వళిత్రయమును (మూఁడుమడతలను), కామస్య= మన్మథునియొక్క, ఆరోహణార్థం = ఎక్కుటకొఱకు, నవయౌవనేన = క్రొత్తవయ సుచే, ప్రయుక్తం = చేయఁబడిన, సోపానమివ = మెట్లవరుసయో యన, బభార = వహించెను.

తా. వయోంకురముచే సన్నగిల్లిన నడుముగల పార్వతీదేవికి మూఁడుమడతలు కటిపై యేర్పడి యెట్లుండెననఁగా మన్మథుఁ డెక్కుట కయి లేఁబ్రాయము కట్టినమెట్లో?-యనునట్లుండెనని తాత్పర్యము.

వ్యా. మధ్యేనేతి.—'వేదిః పరిష్కృతా భూమిః' ఇత్యమరః. వేదివిలగ్నమధ్యా వేదివత్ కృశమధ్యా - తనుమధ్యేతి యావత్. సా బాలా పార్వతీ, మధ్యేన మధ్య

భాగేన, చారు సున్దరం, వలిత్రయం కామస్యారోహణార్థం, నవయౌవనేన ప్రయుక్తం రచితం, సోపానమివ, బభారేత్యుత్ప్రేక్షా.

అన్యోన్యముత్పీడయదుత్పలాక్ష్యాః
స్తనద్వయం పాణ్డు తథా ప్రవృద్ధమ్,
మధ్యే యథా శ్యామముఖస్య తస్య
మృణాళసూత్రాన్తరమప్యలభ్యమ్. 40

టీ. అన్యోన్యం=పరస్పరమును, ఉత్పీడయత్=రాచుకొనుచు, పాండు=పాండు వర్ణముగలదైన, ఉత్పలాక్ష్యాః = నల్లకలువలవంటి కనులుగల పార్వతీదేవియొక్క, స్తనద్వయం = స్తనద్వంద్వము, తథా = ఆరీతిగా, ప్రవృద్ధం = వృద్ధినిఁ బొందెను, యథా=ఎట్లనఁగా? శ్యామముఖస్య = నల్లని మోములుగల (నల్లని చనుమొనలనుట), తస్య = ఆచన్గవయొక్క, మధ్యే = మధ్యభాగమునందు, మృణాళసూత్రాంతరమపి = తామరతూఁటిదారమంత యెడ మేనియు, అలభ్యం = పొందశక్యముగాకుండెను.

తా. యౌవనప్రాదుర్భావముచే పెరిగినవై పరస్పరము రాపుడుగల పార్వతీదేవియొక్క స్తనద్వంద్వము తామరతూఁటి దారమైనను దూరుట కెడములేనంత దగ్గరగా పెఱిగిన వనుట. (ఉత్తమ స్త్రీయొక్క కుచముల నెడము లేకుండుటయు నెడమున్నచో జారిణియగుటయు కళాశాస్త్రమునఁ జెప్పఁబడినది.)

వ్యా. అన్యోన్యేతి.— అన్యోన్యం పరస్పరం 'కర్మవ్యతిహారే సర్వనామ్నో ద్వే వాచ్యే' ఇతి ద్విరుక్తిః. 'సమాసవచ్చ బహులమ్' ఇతి బహుళవచనా దసమాస పక్షేఽపి పూర్వపదస్థస్య సుపః సుర్వక్తవ్యః. ఉత్పీడయదుపరున్ధత్, పాణ్డు గౌర ముత్పలాక్ష్యాః స్తనద్వయం, తథా తేన ప్రకారేణ, ప్రవృద్ధమ్. కర్తరి క్తః. శ్యామ ముఖస్య కృష్ణచూచుకస్యేతి స్వరూపవర్ణనం. తస్య స్తనద్వయస్య మధ్యే యథా యేన ప్రకారేణ, మృణాళసూత్రాన్తరం బిసతన్తుమాత్రావకాశోఽప్యలభ్యం లబ్ధుమశక్యమ్. ని. 'అన్తర మవకాశావధిపరిధానాన్తర్ధి భేదతాదర్థ్యే' ఇత్యమరః. అత్ర సంబన్ధేఽసంబన్ధ రూపాతిశయోక్త్యలంకారః. కుచయోః పీవరత్వాతిశయార్థ మవకాశసంబన్ధేఽప్యసంబ న్ధాభిధానాదితి.

శిరీషపుష్పాధికసౌకుమార్యౌ బాహూ తదీయావితి మే వితర్కః,
పరాజితేనాపి కృతౌ హరస్య యౌ కణ్ఠపాశౌ మకరధ్వజేన. 41

టీ. తదీయౌ = ఆపార్వతీదేవివియగు, బాహూ = భుజములు, శిరీషపుష్పాధిక సౌకుమార్యౌ - శిరీషపుష్ప=దిరిసెనపుష్పకంటె, అధిక=ఎక్కువయగు, సౌకుమార్యౌ = కోమలత్వముకలవి, ఇతి=ఇట్లని, మే=నాయొక్క, వితర్కః=ఊహ, యౌ=ఏబాహువులు, పరాజితేనాపి = ఓడినవానిచేతనే, మకరధ్వజేన=మన్మథునిచే, హరస్య=ఈశ్వరునికి, కంఠపాశౌ=కుత్తుకఁబిగింపుత్రాళ్లు, కృతౌ=చేయంబడినవి.

తా. పార్వతీదేవియొక్క భుజములు దిరిసెనపూలకంటె మృదువైనవి. అయినను పరమేశ్వరుని కోడిన మన్మథునిచే పరమేశ్వరుని కట్టు పగ్గములై చేయంబడినవి అనఁగా పార్వతీదేవి కౌఁగిళ్లలో పరమేశ్వరుఁడు పడునట్లు, ఓడినవాఁడైనను మన్మథుఁడు చేసెను గాన మన్మథుని ప్రజ్ఞ సాగిన దనుట.

అవ. లోకే సుకుమారత్వమేవ కుసుమాస్త్రస్య సాధకత్వమితి స్థితే సత్యాహ.—

వ్యా. శిరీషేతి.—తస్యా ఇమౌ తదీయౌ బాహూ. శిరీషపుష్పాదధికం-సౌకుమార్యం మార్దవం - యయో స్తథోక్తావితి మే, వితర్కః ఊహః. కుతః - యౌ బాహూ, పరాజితేనాపి పూర్వం నిర్జితేనాపి, మకరధ్వజేన కామేన, హరస్య, కణ్ఠపాశౌ కణ్ఠబన్ధనరజ్జూ. కృతౌ - కణ్ఠాలిఙ్గనం ప్రాపితా విత్యర్థః. తదసాధ్యసాధనాత్ తత అధిక్యమితి భావః. అత్ర బాహ్వోరారోపితకణ్ఠపాశత్వస్య ప్రకృతవైరనిర్యాతనోపయోగాత్ పరిణామాలంకారః.

కణ్ఠస్య తస్యా స్తనబన్ధురస్య ముక్తాకలాపస్య చ నిస్తలస్య,
అన్యోన్యశోభాజననాద్బభూవ సాధారణో భూషణభూష్యభావః.

టీ. స్తనబంధురస్య=స్తనములచే బంధురమగు, తస్యాః=ఆపార్వతీదేవి యొక్క, కంఠస్య=కంఠమునకును, నిస్తలస్య=గుండ్రముగానున్న, ముక్తా కలాపస్య చ=ముత్తెములసరమునకును, అన్యోన్యశోభాజననాత్=పరస్పరశోభ కలిగించుటవలన, భూషణ భూష్య భావః=అలంకారాలంకార్యభావము, సాధారణః=సమానమైనదై, బభూవ=ఆయెను.

తా. స్తనములచే ప్రకాశించుచున్న యాపార్వతీదేవియొక్క కంఠమునకును, గుండ్రని సుపాణీముత్యములహారమునకును అన్యోన్యమున కన్యోన్యము శోభాజనకము లగుటచే అలంకారాలంకారభావము (భూషణమగుట భూషితమగుటయు) సమానమై ప్రకాశించెను (కంఠమునకు హారము ముత్యాలహారమునకు కంఠము నలంక

రించుచు పరస్పరసౌందర్యములను పరస్పర మభివృద్ధిఁ బఱచుకొనె ననుట.)

వ్యా. కణ్ఠస్యేతి. — స్తనాభ్యాం - బన్ధురస్యోన్నతస్య, తస్యాః పార్వత్యాః, కణ్ఠస్య గళస్య, నిస్తలస్య వర్తులస్య, ముక్తాకలాపస్య ముక్తాభూషణస్య చ. ని. 'వర్తులం నిస్తలం వృత్తంబన్ధురం తూన్నతానతమ్'. 'కలాపోభూషణే బర్హేతూణీరే సంహతావపి' ఇతి చామరః. అన్యోన్యశోభాజననాద్భూషణ భూష్యభావో౽ లంకారాలంకార్య భావః, సాధారణః సమానో, బభూవ. ఉభావ ప్యన్యోన్యస్య భూషా భూషణేచ బభూవతు రిత్యర్థః. అత్ర కణ్ఠముక్తాకలాపయోః శోభాక్రియాద్వారేణాన్యోన్య భూషాజనకత్వా దన్యోన్యాలంకారః. తదుక్తమ్.—'పరస్పరం క్రియాజననమన్యో న్యమ్' ఇతి.

చన్ద్రంగతాపద్మగుణాన్నభుఙ్క్తే పద్మాశ్రితాచాన్ద్రమసీమభిఖ్యామ్,
ఉమాముఖన్తు ప్రతిపద్య లోలా ద్విసంశ్రయాం ప్రీతిమవాపలక్ష్మీః.

టీ. లోలా = చంచలురాలగు, లక్ష్మీః = లక్ష్మీదేవి (కాం త్యభిమాన దేవత), చంద్రం=చంద్రుని, గతా=పొంది, పద్మగుణాన్=కమలముయొక్క పరిమళాదిగుణము లను, నభుఙ్క్తే = అనుభవింపలేదు. పద్మాశ్రితా=పద్మమునాశ్రయించి, చాంద్రమసీం= చంద్రునిసంబంధమగు, అభిఖ్యాం=శోభను (ఆనందరూపమైనది), నభుఙ్క్తే = అనుభ వింపలేదు, ఉమాముఖం = పార్వతీదేవిమోమును, ప్రతిపద్యతు = పొందియన్ననో, ద్విసంశ్రయాం - ద్వి=చంద్రపద్మములు, సంశ్రయాం = కారణముగాఁగల, ప్రీతిం= ఆనందమును, అవాప=పొందెను.

తా. కాంత్యభిమానదేవతయగు లక్ష్మి చంద్రునియందు కళ ఆహ్లాదకత్వము శోభ యున్నను సువాసనలేమిచే కమలము నాశ్రయించి యచ్చట పరిమళమున్నను ఆహ్లాదకత్వశీతలత్వాదిగుణములు లేకపోవు టచే (వెదకి) పార్వతీదేవి మోమునందు శీతలత్వ పరిమళత్వాహ్లాద కత్వాదిగుణములు గలుగుటచే నా రెండుపదార్థములను విడచి పార్వతీ దేవి మోము నాశ్రయించెను. (అనఁగా పద్మినీజాతిస్త్రీ యగుటచే మోమునందు పద్మగంధమును దేవతాశ్రేష్ఠుఁడగు పరమేశ్వరునిఁ జేప ట్టును గాన, నుత్తమరాణులకుండు శోభ మున్నగు కాంతిగుణంబులను దాల్చెననుట.)

వ్యా. ఇదానీం పార్వతీవదనం చన్ద్రకమలసదృశమిత్యేత దేవ వచో భఙ్గ్యాహ- చన్ద్రమితి. లోలా చపలా - పరిభ్రమణశీలే త్యర్థః. లక్ష్మీః కాన్త్యభిమానినీ దేవ

తా, చన్ద్రిం, గతా ప్రాప్తా సతీ, పద్మ గుణాన్ సౌగన్ధ్యాదీన్ న భుఙ్క్తే నాను భవతి. పద్మాశ్రితా సతీ, చన్ద్రమస ఇమాం చాన్ద్రమసీ మభిఖ్యాం శోభామ్. ని. 'అభి ఖ్యా నామశోభయోః' ఇ త్యమరః. అమృతవ దానన్దినీం న భుఙ్క్తే, ఉమాముఖం ప్రతిపద్య తు, ద్వే చన్ద్రపద్మే-సంశ్రయః కారణం - యస్యా స్తాం ద్విసంశ్రయాం, ప్రీతి మానన్ద, మవాప - తత్రోభయగుణసంభవా దితి భావః. అత్రోపమానభూత చన్ద్రపద్మాపేక్ష యోపమేయ స్యోమాముఖ స్యాధికగుణవత్త్వోక్త్యా వ్యతిరేకాలం కారః. త దుక్తమ్- 'భేదప్రాధాన్యే నోపమానా దుపమేయ స్యాధిక్యే విపర్యయే వా వ్యతిరేకః' ఇతి.

పుష్పంప్రవాళోపహితం యది స్యాన్ముక్తాఫలంవాస్ఫుటవిద్రుమస్థమ్,
తతోఽనుకుర్యాద్విశదస్యతస్యా స్తామ్రోష్ఠపర్యస్తరుచస్స్మితస్య. 44

టీ. పుష్పం = తెల్లఁదామర మున్నగుపూవు, ప్రవాళోపహితం = చిగురునం దుంచఁబడినది, స్యాద్యది=అయినయెడల, ముక్తాఫలం వా=ముత్యఁపుఁబూసయైనను, స్ఫుటవిద్రుమస్థం = స్ఫుట=నిర్మలమగు, విద్రుమ = పగడమునందు, స్థం=ఉండునది, స్యాద్యది = అయినయెడల, తతః = ఆపక్షమున, విశదస్య = స్వచ్ఛమైన, తామ్రోష్ఠ పర్యస్తరుచః - తామ్ర=ఎఱ్ఱని, ఓష్ఠ=పెదవియందు, పర్యస్త = వ్యాపించిన, రుచః= కాంతిగలదైన, తస్యాః=ఆ పార్వతీదేవియొక్క, స్మితస్య = చిఱునగవునకు, అను కుర్యాత్=సరిపోలును.

తా. ఎఱ్ఱని యధరోష్ఠముపై వ్యాపించిన కాంతిగలదైన యా పార్వతీదేవి చిఱునవ్వు లేతచిగురుపై నుంచఁబడిన తెల్లఁదామరపుష్పము మున్నగుదానికంటెను నిర్మలమగు పగడముపై నుంచఁబడిన ముత్తెఁపుఁ బూసకన్న మిక్కిలి శోభించుచుండె ననుట.

వ్యా. పుష్పమితి.—పుష్పం పుణ్డరీకాదికం, ప్రవాళే బాలపల్లవ - ఉపహితం నిహితం, స్యా ద్యది. ని. 'ప్రవాళో వల్లకీదణ్డే విద్రుమే బాలపల్లవే' ఇతి విశ్వః. ముక్తా ఫలం వా, స్ఫుటే నిర్మలే విద్రుమే తిష్ఠతీతి స్ఫుటవిద్రుమస్థం స్యా ద్యది, తత స్తర్హి, విశదస్య శుభ్రస్య, తామ్రే అరుణే ఓష్ఠే - పర్యస్తా ప్రసృతా - రుక్ కాన్తిర్యస్య తథోక్తస్య, తస్యాః పార్వత్యాః, స్మితస్యానుకుర్యాత్ స్మిత మనుకుర్యా ది త్యర్థః. అత్ర 'మాషాణామశ్నీయాత్' ఇతివత్ సమ్బన్ధమాత్రవివక్షయా షష్ఠీ. అత్ర పుష్ప ప్రవాళయో ర్ముక్తావిద్రుమయో శ్చాసంబన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్త్యాఽతిశయోక్తిః. 'సాచ సంభావనా' ఇ త్యలంకారసర్వస్వకారః. విశేషత స్తు పుష్పముక్తా ఫలయో రుప మానయోః ప్రకృతోత్కర్షార్థ ముపమేయతాకల్పనాత్ ప్రతీపాలంకారః. తదుక్తమ్-

'ఉపమాన స్యాక్షేప ఉపమేయతాకల్పనం వా ప్రతీపః'ఇతి; స చ పూర్వోక్తాతి శయోక్త్యనుప్రాణిత ఇతి.

స్వరేణ తస్యామమృతస్రుతేవ ప్రజల్పితాయామభిజాతవాచి,
అప్యన్యపుష్టా ప్రతికూలశబ్దా శ్రోతు ర్వితన్త్రీరివ తాడ్యమానా.

టీ. అభిజాతవాచి = మధురభాషిణియగు, తస్యాం = ఆపార్వతీదేవి, అమృత స్రుతా=అమృతమును స్రవించుచున్న, స్వరేణ = స్వరముతో, ప్రజల్పితాయాం=మాట లాడినదగుచుండఁగా, అన్యపుష్టా అపి=కోకిలకూడ, తాడ్యమానా=వాయింపఁబడుచున్న, వితంత్రీరివ=విషమముగా కట్టఁబడినతంత్రివలె, శ్రోతుః=వినువానికి, ప్రతికూలశబ్దా= అప్రియమైన నాదముకలది, భవతి=అగుచున్నది.

తా. మధురభాషిణియగు పార్వతీదేవి అమృతమొలుకు స్వర ముతో పలుకునప్పుడు కోకిలస్వరముకూడా విషమముగా కట్టిన తంతులుగల వీణాదివాద్యములధ్వని యెట్లు కఠోరముగా నుండునో అట్లుండెను. (అనఁగా కోకిలకంఠముసకంటె పార్వతీదేవియొక్క కంఠ ధ్వని మృదువై సన్నముగా నుండుననుట.)

వ్యా. స్వరేణేతి.— అభిజాతవాచి మధురభాషిణ్యాం, తస్యాం పార్వత్యా మమృతస్రుతాఽమృతస్రావిణేవ, క్విప్, స్వరేణ నాదేన, ప్రజల్పితాయామాలపన్త్యామ్ కర్తరి క్తః. అన్యైః కాకాదిభిః. పుష్టాఽన్యపుష్టా కోకిలాపి, ముఖ్యయావృత్త్యాజాతి వచనత్వాభావాద్ జీబభావః. తాడ్యమానా వాద్యమానా, విషమబద్ధా తన్త్రీర్వితన్త్రీ రివ 'అవితృస్తృతన్త్రిభ్య ఈః'- ఇతి తన్త్రిధాతో రౌణాదిక ఈప్రత్యయః. జీబ భావాన్న 'హల్జ్యాభ్యః' - ఇతి సులోపః. తదుక్తమ్. 'అవీ లక్ష్మీతరీ తన్త్రీహ్రీధీ శ్రీణా ముణాదితః, స్త్రీలిఙ్గానా మమీషాం తు న సులోపః కదాచన' ఇతి. ఏతే జీబ న్తా న భవన్తీత్యర్థః. శ్రోతు ర్జనస్య ప్రతికూలశబ్దా కర్ణకఠోరనాదా, భవతీతి శేషః.

ప్రవాతనీలోత్పలనిర్విశేషమధీరవిప్రేక్షిత మాయతాక్ష్యా,
తయాగృహీతం నుమృగాఙ్గనాభ్య స్తతోగృహీతంనుమృగాఙ్గనాభిః.

టీ. ప్రవాతనీలోత్పలనిర్విశేషం - ప్రవాత = ఎక్కువగాలిప్రదేశమున, నీలో త్పల = నల్లకల్వకంటె, నిర్విశేషం=భేదములేని, అధీరవిప్రేక్షితం = చంచలమైనచూపు, ఆయతాక్ష్యా=విశాలనేత్రములుగల, తయా=ఆపార్వతీదేవిచేతను, మృగాంగనాభ్యః = ఆఁడలేడులనుండి, గృహీతం ను=గ్రహింపఁబడెనో, మృగాంగనాభిః = ఆఁడులేళ్లచే, తతః=ఆపర్వతరాజపుత్రివలన, గృహీతం ను=గ్రహింపఁబడెనో.

తా. మిక్కుటమగుగాలి ప్రదేశమునకదలు నల్లకలువలఁబోలి చలించు పార్వతీదేవియొక్క చూపులను చూచువారు యీనేత్రచంచల దృష్టి ఆఁడు లేళ్ల చేత నీమెయైనను నీమెవలన లేడులైన నేర్చి యుండ నోపునని యూహించుచుండిరి. (అనఁగా పార్వతీదేవి మిక్కిలి విలాస చలనముగల చూపులుగలదని తాత్పర్యము.)

వ్యా. ప్రవా తేతి.—ప్రవాతే ప్రభూతవాతస్థలే - యన్నీలోత్పలం తతో-నిర్వి శేషం నిర్భేదమ్. తత్సదృశ మిత్యర్థః. అధీరవిప్రేక్షితం చకితవిలోకితమాయతాక్ష్యా విశాలనేత్రయా, తయా పార్వత్యా, మృగాఙ్గనాభ్యో హరిణీభ్యో, గృహీతమథ్య స్తం ను, అథ వా, మృగాఙ్గనాభిస్తత స్తస్యాః పార్వత్యాః, 'పఞ్చమ్యాస్తసిల్'. గృహీ తంను. అత్ర వివక్షితస్య పరస్పరగ్రహణ స్యోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షేతి కేచిత్, తదుప జీవి సందేహాలంకార ఇత్యన్యే; ఉభయోః సంకర ఇత్యపరే.

తస్యాశ్శలాకాంజననిర్మితేవ కాన్తిర్భ్రువోరాయతలేఖయోర్యా,
తాం వీక్ష్య లీలాచతురామనఙ్గః స్వచాపసౌన్దర్యమదం ముమోచ.

టీ. ఆయతలేఖయోః - ఆయత = పొడువగు, లేఖయోః=రేఖలుకల, తస్యాః = ఆపార్వతీదేవియొక్క, భ్రువోః=కనుబొమలసంబంధమగు, శలాకాంజననిర్మితేవ - శలా కాంజన=కాటుకపుడకతో, నిర్మితేవ=నిర్మించఁబడినదివలెనున్న, యాః కాంతిః=ఏకాంతి కలదో, లీలాచతురాం = విలాసముచే సుందరమగు, తాం = ఆకాంతిని, వీక్ష్య=చూచి, అనంగః=మన్మథుఁడు, స్వచాపసౌందర్యమదం-స్వ=తనయొక్క, చాప=బాణమునందలి, సౌందర్య=చక్కఁదనమువలని, మదం=గర్వమును, ముమోచ=విడిచిపెట్టెను.

తా. కాటుకపుడకతో వ్రాయఁబడినవో యనునట్లు నల్లనివై దీర్ఘముగానున్న యాపార్వతీదేవియొక్క కనుబొమలయందలి విలాస సౌదర్యములఁ జూచి తనవింటియందలి సౌందర్యముచే నదివఱకు గర్వించుచుండు మన్మథుఁ డాగర్వమును వదలుకొనెను.

వ్యా. తస్యా ఇతి.— ఆయతలేఖయో ర్దీర్ఘరేఖయో స్తస్యాః పార్వత్యాః, భ్రువోః సంబన్ధినీ, శలాకయాఽఞ్జనేన నిర్మితేవ, స్థితా యా కాన్తిర్లీలాచతురాం విలాసుభగాం, తాం కాన్తిం, వీక్ష్యానఙ్గః, స్వచాపసౌన్దర్యేణ యో మద స్తం, ముమోచ, ఇతి సౌన్దర్యాతిశయోక్తిః.

లజ్జా తిరశ్చాం యది చేతసి స్యాదసంశయం పర్వతరాజపుత్ర్యాః,
తం కేశపాశం ప్రసమీక్ష్య కుర్యుర్వాలప్రియత్వం శిథిలంచమర్యః.

టీ. తిరశ్చాం=తిర్యగ్జంతువులకు, చేతసి=చిత్తమునందు, లజ్జా=సిగ్గు, స్యాద్యది=ఉన్నయెడల, అసంశయం=నిస్సందేహముగా, పర్వతరాజపుత్ర్యాః=పార్వతీదేవియొక్క, తం=ప్రసిద్ధమగు, కేశపాశం=కేశకలాపమును, ప్రసమీక్ష్య=చూచి, చమర్యః = చమరాంగనలు, వాలప్రియత్వం = తోఁకలయందలిప్రీతిని, శిథిలం=విడిచిన దానినిగాను, కుర్యుః=చేయుదురు.

తా. తిర్యగ్జంతువులకుఁగూడ లజ్జాధర్మాదు లున్నచో చమరీమృగములు పార్వతీదేవియొక్క తలకట్టునుఁ జూచి మఱియు తమ తోఁకలయందలి నవరములయందలి ప్రేమ విడువకుండునా? సిగ్గు తెలియనివి గావున తమతోఁకలయందు ప్రేమ నెడఁబాయకుండినవి.

వ్యా. లజ్జేతి.— తిరశ్చాం తిర్యగ్జాతీనాం, చేతసి లజ్జా స్యాద్యది, సంశయాభావో ఽసంశయమ్ - సందేహో నాస్తీత్యర్థః. పర్వతరాజపుత్ర్యాః. 'శార్ఙ్గరవాద్యఞోఙీన్' ఇతి ఙీన్. తం ప్రసిద్ధం, కేశపాశం కేశకలాపమ్. ని. 'పాశః పక్షశ్చ హస్తశ్చ కలాపార్థాః కచాత్ పరే' ఇత్యమరః. ప్రసమీక్ష్య దృష్ట్వా, చమర్యో మృగీవిశేషా, వాలాః ప్రియా యాసా మితి విగ్రహే వాలప్రియా స్తాసాం భావో వాలప్రియత్వమ్-ప్రియవాలత్వ మిత్యర్థః. ఆహితాగ్న్యాదిపాఠా ద్వా పరనిపాతః. 'త్వతలో ర్గుణవచనస్య' ఇతి పుంవద్భావః. శిథిలం కుర్యుః, నిర్లజ్జత్వా న్న శిథిలయ న్తీత్యర్థః. అతఏవాత్ర నిర్లజ్జత్వకరణహేతో రాద్యపాదే వాక్యార్థత్వే నోక్త్యా కావ్యలిఙ్గాఖ్యోఽలంకారః. తదుక్తం-'హేతో ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలిఙ్గముదాహృతమ్' ఇతి.

సర్వోపమాద్రవ్యసముచ్చయేన యథాప్రదేశం వినివేశితేన,
సా నిర్మితా విశ్వసృజా ప్రయత్నా దేకస్థసౌందర్యదిదృక్షయేవ. 49

టీ. (మిక్కిలి చెప్పి వర్ణించుటచే నేమిపని) సా=ఆపార్వతీదేవి, విశ్వసృజా = బ్రహ్మచే, ఏకస్థసౌందర్యదిదృక్షయేవ - ఏకస్థ = ఒకచోటనున్న, సౌందర్య = అన్నియందములయొక్క, దిదృక్షయా ఇవ = చూచుటయందలి కోరికచేతనువలె, ప్రయత్నాత్ =ప్రయత్నమువలన, యథాప్రదేశం = నియమింపఁబడినస్థలమున, వినివేశితేన= ఉంచఁబడిన, సర్వోపమాద్రవ్యసముచ్చయేన - సర్వ = సమస్తమగు, ఉపమాద్రవ్య = పోలికవస్తువులయొక్క, సముచ్చయేన=గుంపుతో, నిర్మితా=నిర్మింపఁబడెను.

తా. విస్తారముగాఁ జెప్ప నేల? బ్రహ్మదేవుఁడు చక్కనిపదార్థముల నొక్కెడఁగూర్చి చూతుఁగాక యనుదలఁపుతో నాయాస్థలముల కనుగుణ్యముగా నాయావస్తువులనుంచి నిర్మించనోపు. లేకున్న సర్వసౌందర్య మొక్కెడనుండు టబ్బురమని తాత్పర్యము. (అనఁగా లోకములో నుపమానపదార్థముల నన్నియవయవములుఁబోలియుండు శాస్త్రమునఁ జెప్పఁబడినసౌందర్యము నామె ధరించెననుట.)

వ్యా. సర్వోపమేతి.— కిం బహునా, సా పార్వతీ, విశ్వసృజా విధాత్రైకత్ర తిష్ఠతీత్యేకస్థం - తస్య సౌన్దర్యస్య-సర్వవస్తుగత స్యేత్యర్థః. దిదృక్షయేవ, ప్రయత్నాద్యథాప్రదేశం క్రమా ద్వినివేశితేన స్థాపితేన, సర్వేషాముపమాద్రవ్యాణాం చన్ద్రారవిన్దాద్యుపమానవస్తూనాం - సముచ్చయేన సమాహారేణ, నిర్మితా. దిదృక్షయేవేతి ఫలోత్ప్రేక్షాఽదర్శనార్థిత్వాద్విశ్వసృజ ఇతి.

తాం నారదః కామచరః కదాచిత్కన్యాం కిల ప్రేక్ష్య పితుస్సమీపే,
సమాదిదేశైకవధూం భవిత్రీం ప్రేమ్ణా శరీరార్ధహరాం హరస్య.

టీ. కామచరః = స్వేచ్ఛాసంచారియగు, నారదః=నారదుఁడు, కదాచిత్=ఒకప్పుడు, పితుః = తండ్రియగు హిమవంతునియొక్క, సమీపే = సమీపమందు, కన్యాం=పెండ్లికాని, తాం = ఆపార్వతీదేవిని, వీక్ష్య = చూచి, ప్రేమ్ణాకిల=ప్రేమచేతనట, హరస్య = శివునియొక్క, శరీరార్ధహరాం=దేహార్ధభాగమును గైకొనుదానినిగా, ఏకవధూం = సవతులు లేనిదానినిగాను, భవిత్రీం = కాఁగలదానినిగా, సమాదిదేశ = చెప్పెను.

తా. ఒకనాఁడు తండ్రియొద్దనున్న కన్యయగు పార్వతీదేవిని చూచి కామగమనము గలనారదుఁడు ప్రేమచేత పరమేశ్వరుని యర్థాంగమును పొందుననియు సవతులులేని కాపురముగలదియనియు చెప్పెను.

వ్యా. తామితి.— కామే నేచ్ఛయా-చర తీతి కామచరో, నారదః కదాచిత్, పితు ర్హిమవతః. సమీపే. కన్యాం, తాం పార్వతీం ప్రేక్ష్య, కిల ప్రేమ్ణా నత్వన్యథా హరస్య శివ స్యార్థం హర తీత్యర్ధహరా 'హరతే రనుద్యమనేఽచ్' ఇత్యచ్ప్రత్యయః, శరీర స్యార్ధహరాం శరీరార్ధహరాం, కులధురన్ధరాదివ దవయవద్వారా సముదాయ విశేషకత్వాత్ సమాసః. అన్యథా త్వర్ధస్య సమప్రవిభాగ వచనత్వా దర్ధశరీ కేతి

స్యాత్, ఏకవధూ మనపత్నీకాం భార్యామ్ 'పూర్వకాల' - ఇత్యాదినా సమాసః. భవిత్రీం భావినీం, సమాదిదేశ; హర స్యార్ధాఙ్గహారి ణ్యేకపత్నీ భవిష్య తీ త్యాదిష్ట వానిత్యర్థః.

గురుః ప్రగల్భేఽపివయస్యతోఽస్యా స్తస్థౌ నివృత్తాన్యవరాభిలాషః,
ఋతేకృశానోర్న హిమన్త్రపూతమర్హన్తి తేజాంస్యపరాణిహవ్యమ్.

టీ. గురుః=తండ్రియగుహిమవంతుఁడు, అతః=ఇందువలననే, అస్యాః=ఈమెకు, ప్రగల్భే అపి వయసి=నిండుయౌవనమందుసైతము, నివృత్తాన్యవరాభిలాషః - నివృత్త= విడువఁబడిన, అన్యవర = ఇతరవరునియందలి, అభిలాషః = కోరికగలవాఁడై, తస్థౌ= ఉండెను, హి=అది యుక్తమేగదా. మంత్రపూతం = మంత్రములచే పవిత్రమగు, హవ్యం=ఆహుతిని, కృశానోః ఋతే=అగ్నినివిడిచి. అపరాణి=ఇతరములగు, తేజాంసి= తేజస్సులు, నార్హంతి = (హుతముగాఁజేయుటకు) తగవు.

తా. ఈకారణముననే వయస్సువచ్చినను వరుని హిమవంతుఁడు చూడకుండెను. మంత్రపూతమగు హోమద్రవ్యమునుగూర్చి యగ్ని హోత్రునికి యర్హతయున్నట్లు పార్వతీదేవిని గైకొనుట కీశ్వరునికే యర్హత.

వ్యా. గురురితి.— గురుః పితా. ని. 'గురూ గీష్పతిపిత్రాద్యోః' ఇత్యమరః. అతోనారదవచనా ద్ధేతోరస్యాః పార్వత్యాః, ప్రగల్భే వయ స్యపి యౌవనే స త్యపి, నివృత్తో-ఽన్యస్మిన్ వరే జామాతర్యభిలాషో యస్య స తథోక్తః సన్. ని. 'వరోనా రూపజామాత్రోః' ఇతి వైజయన్తీ. తస్థౌ - వరాన్తరం నాన్విష్టవానిత్యర్థః. నను కుతోఽసౌ నిర్బన్ధ ఇత్యత ఆహ—ఋతఇతి. తథాహి,మన్త్రైః పూతం సంస్కృతం, హూయత ఇతి హవ్యమాజ్యాదికం, కృశానోః పావకాదృతే కృశానుం వినా 'అన్యారాదిత.' దిత్యాదినా పఞ్చమీ. అపరాణి తేజాంసి సువర్ణాదీని, నార్హన్తి నభజన్తీత్యర్థః. ఈశ్వరాదన్యస్య తద్యోగ్యస్యాభావాదుపేక్షేతి భావః.

అయాచితారం న హి దేవమద్రిస్సుతాంప్రతిగ్రాహయితుం శశాక,
అభ్యర్థనాభఙ్గభయేన సాధుర్మాధ్యస్థ్యమిష్టే ఽప్యవలమ్బతేఽర్థే 52

అవ. అటులైన పరమేశ్వరునే పిలచి యిచ్చునుగాక యనఁగా చెప్పు చున్నాఁడు.—

టీ. అద్రిః=హిమవంతుఁడు, అయాచితారం=అడుగని, దేవం = శివునిఁగూర్చి, సుతాం = కుమారితెను, గ్రాహయితుం = స్వీకరింపఁజేయుటకు, న శశాక = సమ ర్థుఁడుకాఁ డాయెను. '(అది యుక్తమేకదా) సాధుః = సత్పురుషుఁడు, అభ్యర్థనా భంగభయేన - అభ్యర్థనా=ప్రార్థనయొక్క, భంగ=వైఫల్యతచేనగు, భయేన = భయ

ముచే, ఇష్టే అర్థేఽపి = ఇష్టకార్యమునందును, మాధ్యస్థ్యం = ఉదాసీనత్వమును, అవలంబతే = వహించుచున్నాఁడు.

తా. ఈశ్వరుఁ డడుగనిది తానె యిచ్చెదనన్నచో శివుఁ డంగీకరించఁడేమో యని తనప్రార్థన వ్యర్థమగునని సంశయించి యూరకొనెను. గొప్పవార లిష్టమైనదానివిషయములోకూడా ప్రార్థనఁజేయగా వ్యర్థమగునని జంకి యూరకుందురు.

అవ. తర్హి తమేవాహూయ దీయతా మిత్యాశఙ్క్యాహ.—

వ్యా. అయాచితారమితి.—అద్రి ర్హిమవానయాచితారమయాచమానం, దేవదేవం మహాదేవం,సుతాం పార్వతీం, గ్రాహయితుం స్వయ మాహూయ పరిగ్రాహయితుం, న శశాక నోత్సేహే, తథా హి, సాధుః సజ్జనః. 'సాధు ర్వార్ధుషికే చారౌ సజ్జనే చాభిధేయవత్' ఇతి విశ్వః. అభ్యర్థనాభఙ్గభయేన యాచ్ఞావైఫల్యభీత్యా, ఇష్టేఽప్యర్థే విషయే, మాధ్యస్థ్యమౌదాసీన్యమవలమ్బతే.

యదైవ పూర్వే జననే శరీరం సా దక్షరోషాత్సుదతీ ససర్జ,
తదాప్రభృత్యేవవిముక్తసఙ్గః పతిః పశూనామపరిగ్రహోఽభూత్.

అవ. హిమవంతుఁ డూరకొనక యుపాయమును యోజించుచుండెనని ప్రస్తావన చేయుచున్నాఁడు.—

టీ. సుదతీ = మంచిలక్షణములుగల దంతములుఁగల పార్వతీదేవి, పూర్వేజననే= క్రిందటిజన్మయందు, (పూర్వం = దక్షునికూఁతురుగా నున్నప్పుడు, జ్వలనే=యోగాగ్నియందు అని పాఠాంతరము.) యదాఏవ = ఎప్పుడు, దక్షరోషాత్ = దక్షునియందలి కోపముచే, శరీరం=దేహమును, ససర్జ=విడిచెనో, తదాప్రభృత్యేవ = అదిమొదలుకొనే, పశూనాంపతిః = శివుఁడు, విముక్తసంగః = విడువఁబడినవిషయాభిలాషగలవాఁడై, అపరిగ్రహః = భార్యలేనివాఁడుగా, అభూత్ =ఆయెను.

తా. హిమంతుఁ డట్లూరకొనలేదు. మఱియొకయుపాయమును యోజించెను అని చెప్పుటకు ప్రస్తావనఁ జేయుచున్నాఁడు. దక్షాధ్వరమున కోపముచే సతీదేవి యెప్పుడు దేహమువదలెనో అదిమొదలు పరమేశ్వరుఁడు విషయాభిలాష విడిచి యితరస్త్రీయందు వాంఛలేకయుండెను

అవ. నచ తథైవ స్థితః - కింతూపాయాన్తరం చిన్తితవానితి వక్తుం ప్రస్తౌతి.—

వ్యా. యదేతి.—శోభనా దన్తా యస్యాః సా సుదతీ, 'వయసి దన్తస్యదతృ' ఇతి దత్రాదేశః. 'ఉగితశ్చ' ఇతి జీప్. సా పార్వతీ, పూర్వే జననే పూర్వస్మి జ్జన్మని

'పూర్వాదిభ్యో నవభ్యోవా' ఇతి స్మిన్నా దేశవికల్పః. 'పూర్వం జ్వలనే' ఇతి పాఠే- పూర్వం దాక్షాయణీత్వే - జ్వలనే యోగాగ్నౌ, యదా యస్మిన్ కాలే, దక్షరోషా చ్ఛరీరం దేహం, ససర్జ తత్యాజ, తదాప్రభృత్యేవ తదా ద్యేవ యథా తథా, పశూనాం పతిః శివో, విముక్తసఙ్గః త్యక్త విషయాసఙ్గః సన్, అపరిగ్రహోఽపత్నీ కోఽభూత్ - స్త్ర్యన్తరం న పరిజగ్రా హేత్యర్థః. ని. 'పత్నీపరిజనా దానమూల శాపాః పరిగ్రహాః' ఇత్యమరః.

స కృత్తివాసా స్తపసే యతాత్మా గఙ్గాప్రవాహోక్షితదేవదారు,
ప్రస్థంహిమాద్రేర్మృగనాభిగంధి కిఞ్చిత్క్వణత్కిన్నరమధ్యువాస.

టీ. కృత్తివాసాః = చర్మమే వస్త్రముగాఁగలయట్టియు, యతాత్మా = నియత మగు చిత్తముగలయట్టియు, సః = ఆయీశ్వరుఁడు, తపసే = తపస్సుకొఱకు, గంగా ప్రవాహోక్షితదేవదారు-గంగాప్రవాహ=గంగాప్రవాహము చేత, ఉక్షిత=తడపఁబడిన, దేవదారు = దేవదారువృక్షములుగలయట్టియు, మృగనాభిగంధి = కస్తూరిపరిమళము గలదియును, క్వణత్కిన్నరం=గానము చేయుచున్న కిన్నరులుగల, కించిత్=అనిర్వాచ్య మగు, హిమాద్రేః = హిమవత్పర్వతముయొక్క, ప్రస్థం = చరియను, అధ్యువాస = పొందెను.

తా. చర్మాంబరధరుఁ డగు నీశ్వరుఁడు గంగాప్రవాహముచే తడపఁబడుచుండు దేవదారువృక్షములు గలదియును కస్తూరిపరిమళ ములుగలదియు కిన్నరగానము గలదియునగు నొక్కచరియయందు తప స్సుకొఱకు గూర్చుండెను.

వ్యా. స ఇతి.—కృత్తివాసా శ్చర్మామ్బరః. ని. 'అజినం చర్మకృత్తిః స్త్రీ' ఇత్య మరః. యతాత్మా నియతచిత్తః, సః పశుపతిస్తపసే తపోఽర్థం, గఙ్గా ప్రవాహే ణోక్షితాః సిక్తా - దేవదారవో యస్మిం స్తత్తథోక్తమ్, మృగనాభిగన్ధి కస్తూరీమృగ సంచారా దితి భావః. ని. 'మృగనాభి ర్మృగమదః కస్తూరీ చాథ కోకిలమ్' ఇత్యమరః' క్వణన్తో గాయన్తః-కిన్నరా యస్మింస్తత్ తథోక్తమ్, కిఞ్చిత్కి మపి, హిమాద్రేః, ప్రస్థం సాను మధ్యువాస - కుత్రచిత్ ప్రస్థ ఉవా సే త్యర్థః. 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః, ఇత్యాధారణస్య కర్మత్వమ్. 'ప్రస్థోఽస్త్రీసానుమానయోః' ఇత్యమరః.

గణా నమేరుప్రసవావతంసా భూర్జత్వచః స్పర్శవతీర్దధానాః,
మనశ్శిలావిచ్ఛురితా నిషేదుశ్శైలేయనద్ధేషు శిలాతలేషు. 55

టీ. గణాః=ప్రమథులు, నమేరుప్రసవావతంసాః = సురపొన్నపూవులు శేఖర ముగాఁగలవారును, స్పర్శవతీః = మృదువగు, భూర్జత్వచః = భుజపత్రపట్టుబట్టలను,

దధానాః = ధరించువారును, మనశ్శిలావిచ్ఛురితాః = మణిశిలచే పూయఁబడినవారును, శైలేయనద్ధేషు = శిలాజిత్తులచేవ్యాప్తమైన, శిలాతలేషు = తాతిప్రదేశములయందు. నిషేదుః=కూరుచుండిరి.

తా. ప్రమథులు సురపొన్నపూలను ధరించి భుజపత్రపట్టలను పట్టుబట్టలను కట్టుకొని మనశ్శిల పూసికొని శిలాజిత్తు క్రమ్ముకొనియున్న తాతిబండలపైఁ గూర్చుండిరి,

వ్యా. గణా ఇతి.—గణాః ప్రమథగణాః. ని. 'గణాః ప్రమథసంఖ్యౌఘాః' ఇతి వైజయన్తీ. నమేరుప్రసవావతంసాః సురపున్నాగకుసుమశేఖరాః. ని. 'నమేరుః సురపున్నాగః' ఇతి విశ్వః. స్పర్శవతీః సుఖస్పర్శాః, మృద్వీరిత్యర్థః. ప్రశంసాయాం మతుప్. భూర్జత్వచో భూర్జవల్కలాని, దధానాః వసానా ఇత్యర్థః. మనశ్శిలాభి ర్ధాతువిశేషైర్విచ్ఛురితా అనులిప్తాశ్చ సన్తః, శిలాయాం భవం శైలేయమ్ - గన్ధౌషధి విశేషః శిలాయాః. 'స్త్రీభ్యో ఢక్' ఇతి భవార్థే ఢక్. ని. 'శిలాజతు చ శైలేయమ్' ఇతి యాదవః. తేన నద్ధేషు వ్యాప్తేషు, శిలాతలేషు నిషేదుః ఉపవివిశురిత్యర్థః.

తుషారసఙ్ఘాతశిలాః ఖురాగ్రైస్సముల్లిఖన్ దర్పకలః కకుద్మాన్,
దృష్టః కథఞ్చిద్గవయైర్వివిగ్నైరసోఢసింహధ్వనిరున్ననాద. 56

టీ. తుషారసంఘాతశిలాః = మంచుగుంపసెదుతాలను, ఖురాగ్రైః = గొరిజల యొక్క మొనలతో, సముల్లిఖన్=త్రవ్వుచు, దర్పకలః=మదముచే నవ్యక్తమధురధ్వని కలదై, వివిగ్నైః=భయఁబడిన, గవయైః = గవయమృగములచే, కథంచిత్ = అతికష్టముగా, దృష్టః=చూడఁబడినదై, కకుద్మాన్ = (ఈశ్వరుని) వృషభము, అసోఢసింహధ్వనిః=సహింపశక్యముకాని సింహధ్వనిగలదియై, ఉన్ననాద=గట్టిగా ఱంకెవైచెను.

తా. ఈశ్వరునివాహనమగు నెద్దు తనడెక్కలతో పేరిన మంచుగడ్డలనుత్రవ్వుచు భయముచే గవయములను మృగములుతననుఁ జూచుచుండఁగా నోర్వనిసింగంపురవముగలదియై మదముచే ఱంకెవైచెను

వ్యా. తుషా రేతి.— తుషారసంఘాతా హిమఘనాస్త ఏవ శిలా స్తాః, ఖురాగ్రైః, సముల్లిఖన్ విదారయన్, దర్పేణ - కలో మధురధ్వనిర్యస్య స దర్పకలో, వివిగ్నైర్భీతై ర్గవయై ర్గోసదృశమృగవిశేషైః, కథంచిత్ కృచ్ఛ్రేణ, దృష్టః, కకుద

మస్యాస్తీతి కకుద్మాన్ వృషభో, ఉపోఢః-సింహానాం ధ్వనిర్యేన స సింహధ్వనిమసహమానః సన్, ఉన్నానాదోచ్చైశ్చ ర్నినాద - జగర్జేత్యర్థః. స్వభావోక్తి రలంకారః. తదుక్తమ్. 'స్వభావోక్తిరసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్' ఇతి.

తత్రాగ్నిమాధాయసమిత్సమిద్ధంస్వమేవమూర్త్యన్తరమష్టమూర్తిః,
స్వయంవిధాతా తపసః ఫలానాం కేనాపి కామేన తపశ్చచార. 57

టీ. తపసః = తపస్సుయొక్క, ఫలానాం = ఫలములగు నింద్రత్వాదులకు, స్వయం=తానే, విధాతా=నిర్మాతయగు, అష్టమూర్తిః = ఈశ్వరుఁడు, తత్ర=ఆచరియయందు, స్వమేవమూర్త్యన్తరం = తనదేయగు రూపాంతరమును, సమిద్భిః=సమిధలచే, సమిద్ధం=ప్రకాశించుచున్న, అగ్నిం = అగ్నిని, ఆధాయ = ప్రతిష్ఠాపనఁజేసి, కేనాపి కామేన=ఏదియోకోరికచే, తపః=తపస్సును, చచార=ఆచరించెను.

తా. అన్నికోర్కెలనిచ్చు పరమేశ్వరుఁడు అష్టమూర్తులలో నొకమూర్తియగు నగ్నియను తనయందె చిదుగులు మున్నగునవివేసి మంటచేసినయగ్నిని స్థాపించి యేమో కోర్కెచే నీశ్వరుఁడు తపస్సుఁజేసెను. (అష్టమూర్తులు) భూమి నిప్పు నీరు గాలి ఆకసము సూర్యుఁడు చంద్రుఁడు సోమయాజి ఈయెనిమిది యష్టమూర్తులు ఈశ్వరునికి రూపములు.)

వ్యా. తత్రేతి.—తపసః ఫలానా మిన్ద్రత్వాదీనాం, స్వయం, విధాతా జనయితా-దాతేత్యర్థః. అష్టౌ మూర్తయో యస్య సోఽష్టమూర్తిరీశ్వరః. 'భూతార్క చన్ద్రయజ్వానో మూర్తయోఽష్టౌ ప్రకీర్తితాః' ఇతి, తత్ర ప్రస్థే, స్వం స్వకీయమేవ, మూర్త్యన్తరం మూర్తిభేదం, సమిద్భిః. సమిద్ధం దీపిత మగ్నిమాధాయ ప్రతిష్ఠాప్య, కేనాపి కామేన కయాపి ఫలకామనయా - తపశ్చచార చక్రే. వి. 'ప్రయోజన మనుద్దిశ్య న మన్దోఽపి ప్రవర్తతే' ఇతి న్యాయాత్ కామేనేత్యుక్తమ్-తస్యావాప్తసమస్తకామత్వాత్ కేనాపీత్యుక్తమ్.

అనర్ఘ్యమర్ఘ్యేణ త మద్రినాథః స్వర్గౌకసామర్చితమర్చయిత్వా,
ఆరాధనాయాస్య సఖీసమేతాం సమాదిదేశ ప్రయతాం తనూజామ్.

టీ. అద్రినాథః = హిమవంతుఁడు, అనర్ఘ్యం = అమూల్యమైనట్టియు, స్వర్గౌకసాం=దేవతలకు, అర్చితం=పూజ్యుఁడైనట్టియు, తం=ఆయీశ్వరుని, అర్ఘ్యేణ=పూజకొఱకగుజలముచే, అర్చయిత్వా = పూజించి, అస్య = ఈయీశ్వరునియొక్క, ఆరాధనాయ = పూజకొఱకు, సఖీసమేతాం = (జయవిజయలనెడు) సఖులతోఁగూడినది

యును, ప్రయతాం = నియమవంతురాలునునగు, తనూజాం=కుమారితను, సమాదిదేశ= ఆజ్ఞాపించెను.

తా. దేవతలచే పూజింపఁబడు మహిమగల యీశ్వరుని హిమవంతుఁడు తాను పూజించి ఆయనసేవకొఱకై చెలికత్తెలతో కూడి యున్న తనకుమారితయగు పార్వతీదేవిని నియమించెను.

వ్యా. అనర్ఘ్యమితి.— అద్రీణాం నాథోఽద్రినాథో హిమవాన్, అర్ఘం మూల్యమర్హతీత్యర్ఘ్యః. ని. 'మూల్యే పూజావిధావర్ఘః' ఇత్యమరః. 'దణ్డాదిభ్యో యః' ఇతి యప్రత్యయః. అర్ఘ్యో న భవతీ త్యనర్ఘ్య స్త మనర్ఘ్యమ్ - అమూల్య మిత్యర్థః. స్వర్గ - ఓకః స్థానం - యేషాం తేషాం - స్వర్గౌకసాం దేవానామర్చితమ్ దేవైః పూజ్యమాన మిత్యర్థః. 'మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్య శ్చ' ఇతి వర్తమానే క్తః. 'క్తస్యచ వర్తమానే' ఇతి షష్ఠీ. తమీశ్వరమర్ఘ్యేణ పూజార్థోదకేన 'పాదార్ఘాభ్యాం చ' ఇతి యత్ప్రత్యయః. ని. 'షట్ తు త్రి ష్వర్ఘ్యమర్ఘార్థే పాద్యం పాదాయ వారిణి' ఇత్యమరః. అర్చయిత్వా, పూజయిత్వా,ఽస్యేశ్వరస్య ఆరాధనాయ, సఖీభ్యాం జయావిజయాభ్యాం-సమేతాం, ప్రయతాం నియతాం, తనూజాం సుతాం, సమాదిదేశాజ్ఞాపయామాస.

ప్రత్యర్థిభూతామపి తాంసమాధేఃశుశ్రూషమాణాంగిరిశోఽనుమేనే,
వికారహేతౌ సతి విక్రియన్తే యేషాం నచేతాంసి తఏవ ధీరాః 59

టీ. గిరిశః = శివుఁడు, సమాధేః = యోగమునకు, ప్రత్యర్థిభూతాంఅపి=ప్రతిపక్షురాలైనను, శుశ్రూషమాణాం=సేవించుచున్న, తాం=ఆపార్వతీదేవిని, అనుమేనే= అంగీకరించెను. వికారహేతౌసతి = మనశ్చలనమునకుఁ గారణముండఁగా, యేషాం = ఎవరియొక్క, చేతాంసి=చిత్తములు, నవిక్రియంతే = వికారమునుబొందవో, తేఏవ= వారే, ధీరాః=దృఢచిత్తముగలవారు.

తా. ఏకారణముచే తపోభంగముకలుగునో అట్టిపదార్థ మున్నప్పుడే దృఢముగా నుండవలయును. అట్టివాఁడే ధీరుఁడు. కావుననే ప్రతికూలురాలే తపస్సునకు ఐనను పార్వతీసేవకీయ నంగీకరించెను.

వ్యా. ప్రత్యర్థీతి.—గిరిశః శివః, సమాధేః, ప్రత్యర్థిభూతాం ప్రతిపక్షభూతామపి, సుప్సుపేతి సమాసః. శ్రోతుమిచ్ఛన్తీం శుశ్రూషమాణాం - సేవమానాం సేవకాహి సేవ్యే దత్తకర్ణా భవన్తి ఇచ్ఛార్థే సన్ప్రత్యయః. 'జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాంసనః' ఇత్యా

త్మనేపదమ్, తాంపార్వతీమనుమేనేఽజ్ఞీచకార - నప్రతిషిద్ధవా నిత్యభి. ప్రాయః. నచై తావతా ధీరస్య కశ్చిద్వికార ఇత్యాశయః. ధీరత్వ మే వార్థాన్తరన్యాసే నాహ-వికారేతి.—వికారస్య ప్రకృతే రన్యథాత్వస్య - హేతౌ స్త్రీసన్నిధానాదికారణే, సతి విద్యమానేఽపి, యేషాం చేతాంసి, నవిక్రియన్తే న వికృతిం నీయన్తే, త ఏవధీరాః. 'విక్రియన్తే'. ఇతి కర్మణి లట్.

అపచితబలిపుష్పా వేదిసమ్మార్గదక్షా
నియమవిధిజలానాం బర్హిషాం చోపనేత్రీ,
గిరిశముపచచార ప్రత్యహం సా సుకేశీ
నియమితపరిఖేదా తచ్ఛిరశ్చన్ద్రపాదైః. 60

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ కుమారసంభవే ప్రథమస్సర్గః.

అవ. శుశ్రూష యెట్లుగా చేయుచున్నదో చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. సుకేశీ=సొంపైన తలవెండ్రుకలుగల, సా=పార్వతీదేవి, అపచితబలిపుష్పా=కోయంబడిన పూజాకుసుమములుగలదియు, వేదిసమ్మార్గదక్షా = నియమవేదిక నూడ్చుట యందు శక్తురాలును, నియమవిధిజలానాం = నిత్యానుష్ఠానమునకైన నీళ్ళయొక్కయు, బర్హిషాం=బర్హిస్సులయొక్కయు, ఉపనేత్రీ=తెచ్చునదియు, తచ్ఛిరశ్చంద్రపాదైః= యీశ్వరునితలయందున్న చంద్రునికిరణములచే, నియమితపరిఖేదా = అడఁచఁబడిన యాయాసముగలదియై, ప్రత్యహం = ప్రతిరోజును, గిరిశం = శివుని, ఉపచచార= సేవించెను.

తా. ఆపార్వతీదేవి పూజాకుసుమములను తెచ్చుచు నియమ వేదికను తుడుచుచు అనుష్ఠానమునకు నీళ్లు దర్భ తెచ్చియిచ్చుచు ప్రతి దినము శివుని సేవించుచుండఁగా యీశ్వరుని తలపైనున్న చంద్రకళ యీమెయొక్క శ్రమ నివారణ చేయుచుండును.

ఇది కుమారసంభవ మహాకావ్యమున
మొదటిసర్గము ముగిసెను.

అవ. శుశ్రూషాప్రకారమేవాహ,—

వ్యా. అపచితేతి.—సుకేశీ శోభనమూర్ధజా 'స్వాఙ్గా చోపసర్జనా దసంయోగోపధాత్' ఇతి జీష్. సా పార్వత్యపచితాని లూనాని - బలిపుష్పాణి పూజాకుసుమాని - యయా సా, వేదే ర్నియమవేదికాయాః-సంమార్గే సంమార్జనే-దక్షా, నియమ

విధేర్నిత్యకర్మానుష్ఠానస్య - యాని జలాని తేషాం, బర్హిషాం కుశానాం, చోపనేత్ర్యా నేత్రీ సతీ, తస్య గిరిశస్య - శిరసి-చన్ద్రస్య - పాదై రశ్మిభిః. ని. 'పాదా రశ్మ్యఙ్ఘ్రి తుర్యాంశాః' ఇత్యమరః. నియమితపరిఖేదా నివర్తితపరిశ్రమా సత్యహన్యహని ప్రత్యహమ్. 'అవ్యయం విభక్తి సమీప సమృద్ధి.' ఇత్యాదినా యథార్థేఽవ్యయీభావః. 'నపుంసకాదన్యతరస్యామ్' ఇత్యచ్ప్రత్యయః. గిరిశముపచచార శుశ్రూషాఞ్చక్రే.

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరివిరచితయా

సంజీవనీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః

శ్రీకాలిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్యే - ఉమోత్పత్తిర్నామ

ప్రథమః సర్గః.

శ్రీ ర స్తు

కు మా ర సం భ వ ము

ద్వి తీ య స ర్గ ము.

తస్మిన్ విప్రకృతాః కాలే తారకేణ దివౌకసః,
తురాసాహం పురోధాయ ధామ స్వాయమ్భువం యయుః. 1

టీ. తస్మిన్ కాలే = పార్వతీదేవి యీశ్వరుని సేవించుకాలమందు, తారకేణ= తారకాసురునిచే, విప్రకృతాః = పీడితులరగు, దివౌకసః = దేవతలు, తురాసాహం= ఇంద్రుని, పురోధాయ = ముందుంచుకొని, స్వాయంభువం ధామ = బ్రహ్మస్థానమగు సత్యలోకముఁగూర్చి, యయుః = పోయిరి.

తా. ఈశ్వరునికి పార్వతీదేవి సేవసేయు కాలముననే తారకాసురునిచే నోడిపోయినదేవత లింద్రునితో సత్యలోకమునకుఁ బోయిరి.

వ్యా. తస్మిన్నితి—తస్మిన్ కాలే పార్వతీశుశ్రూషాకాలే, తారకేణ తారక నామ్నా వజ్రణఖపుత్రేణ కేనచిదసురేణ, విప్రకృతా ఉపప్లుతా, దివమోకః స్థానం యేషాం తే దివౌకసో దేవాః. ని. 'దివం స్వర్గేఽన్తరిక్షే చ' ఇతి విశ్వః. ద్యౌరోక ఇతి పక్షే పృషోదరాదిత్వాత్ సాధుః, తురం త్వరితం సాహయత్యభిభవతీతి తురాషాట్-సాహయతేశ్చౌరాదికాత్ క్విప్ 'నహివృతివృషి.' ఇత్యాదినా పూర్వపదస్య దీర్ఘః. ప్రకృతిగ్రహణే ప్రాతిపదికస్యాపి గ్రహణాత్ - ముగ్ధబోధకారస్తు తురాశబ్ద ష్టాబన్త ఇత్యాచష్టే - తం తురాసాహం దేవేన్ద్రమ్ అజాదిషు సాడ్ రూపత్వాభావాత్. 'సహేః సాడః సః' ఇతి షత్వం న భవతి. పురోధాయ పురస్కృత్య, స్వయంభువో బ్రహ్మణ ఇదం స్వాయంభువమ్ సంజ్ఞాపూర్వకవిధేరనిత్యత్వాత్. 'ఓ ర్గుణః' ఇతి గుణో న. ధామ స్థానం యయుః బ్రహ్మలోకం జగ్మురిత్యర్థః.

తేషామావిరభూద్బ్రహ్మా పరిమ్లానముఖశ్రియామ్,
సరసాం సుప్తపద్మానాం ప్రాతర్దీధితిమానివ. 2

టీ. పరిమ్లానముఖశ్రియాం = వాడినమోముకళగల, తేషాం = ఆదేవతలకు, బ్రహ్మా = బ్రహ్మదేవుఁడు, సుప్తపద్మానాం = ముకుళించినపద్మములుగల, సరసాం =

కొలఁకులకు, ప్రాతః = ఉదయకాలమున, దీధితిమానివ = సూర్యుఁడో యన, ఆవిరభూత్ = ప్రత్యక్షమాయెను.

తా. ముకుళించిన పద్మములుగల కొలఁకుల కుదయకాలమున సూర్యుఁడువలె వాడినమోములు గలదేవతలకు బ్రహ్మ ప్రత్యక్షమయ్యెను.

వ్యా. తేషామితి.—పరిమ్లానా పరిక్షీణా - ముఖశ్రీర్ముఖకాన్తి ర్యేషాం తథోక్తానాం తేషాం దేవానాం, బ్రహ్మా, సుప్తపద్మానాం ముకుళితారవిన్దానాం, సరసాం ప్రాతః, దీధితిమాన్ సూర్య ఇవ, ఆవిరభూత్ ప్రకాశోఽభూ దిత్యర్థః. ని. 'ప్రకాశే ప్రాదురావిః స్యాత్' ఇత్యమరః. సూర్యోపమానేన తేషాం మ్లానిహారణత్వం సూచితమ్. అత్రోపమాలంకారః. తల్లక్షణం తు. 'స్వతస్సిద్ధేన భిన్నేన సమ్మతేన చ ధర్మతః, సామ్య మన్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చేదేకదోపమా' ఇతి.

అథ సర్వస్య ధాతారం తే సర్వే సర్వతోముఖమ్,
వాగీశం వాగ్భిరర్థ్యాభిః ప్రణిపత్యోపతస్థిరే. 3

టీ. అథ = అగుపడినపిమ్మట, తేసర్వే = ఆదేవతలందరు, సర్వతోముఖం = నాలుగుదిశలయందును మోములుగలయట్టియు, వాగీశం = విద్యలకుదొరయును, సర్వస్య=లోకమునకు, ధాతారం = నిర్మాతయు నగుబ్రహ్మను, ప్రణిపత్య=నమస్కరించి, అర్థ్యాభిః=అర్థయుక్తములగు, వాగ్భిః=పలుకులచే, ఉపతస్థిరే = నుతించిరి.

తా. సర్వవిద్యలకుఁ గారణుఁడై సమస్తలోకమునకు సృష్టికర్తయయి నాల్గుమోములు గలవాఁడగు వేల్పును అర్థయుక్తము లగు మాటలతో దేవతలు నుతించిరి. (బ్రహ్మను జూచి దేవతలు కొనియాడిరి.)

వ్యా. అథేతి—అథావిర్భావానన్తరం, సర్వే తే దేవాః. సర్వతః సమన్తతో ముఖాని యస్య తం సర్వతోముఖమ్ - చతుర్ముఖమిత్యర్థః. వాచాం విద్యానామీశం, సర్వస్య జగతో, ధాతారం స్రష్టారం బ్రహ్మాణం, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, అర్థాదనపేతాభిరర్థ్యాభిః. అర్థయుక్తాభిరిత్యర్థః. 'ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతే' ఇతి యత్ప్రత్యయః. వాగ్భి రుపతస్థిరే - తుష్టువురిత్యర్థః. 'ఉపాద్దేవ పూజా సంగతి కరణ మిత్రకరణ పథిష్వితి వక్తవ్యమ్' ఇత్యాత్మనేపదమ్.

నమస్త్రిమూర్తయే తుభ్యం ప్రాక్సృష్టేః కేవలాత్మనే,
గుణత్రయవిభాగాయ పశ్చాద్భేదముపేయుషే. 4

అవ. పండ్రెండుశ్లోకములచే స్తోత్రము సేయుచున్నారు.

టీ. (హే భగవన్ = ఓభగవంతుఁడా!) సృష్టేః ప్రాక్ = మొదట, (సృష్టికంటె) కేవలాత్మనే = ఒకేస్వరూపముగలవాఁడవును, పశ్చాత్ = పిమ్మట, (సృష్టివేళ) గుణత్రయవిభాగాయ-గుణ = సత్త్వరజస్తమోగుణములయొక్క, త్రయ=మూఁడనే, విభాగాయ = భేదకారణుఁడవై, భేదం = సృష్ట్యాద్యుపాధిని, ఉపేయుషే = పొందినవాఁడవును, త్రిమూర్తయే=బ్రహ్మ విష్ణు శివస్వరూపుఁడవునగు, తుభ్యం=నీకొఱకు, నమః = నమస్కారము.

తా. సృష్టికిఁబూర్వమం దొక్కఁడవై సృష్టిప్రసంగములో గుణత్రయమును విభజించి భేదముఁబొందిన త్రిమూర్తిస్వరూపుఁడ వగు నీకు నమస్కారము.

అవ. ద్వాదశభిః శ్లోకైః స్తువన్తి.—

వ్యా. నమ ఇతి.—హే భగవ న్నిత్యధ్యాహార్య వ్యాఖ్యేయమ్ - సృష్టేః ప్రాక్. 'అన్యారాత్.' ఇత్యాదినాఽఞ్చూత్తరపదయోగే పఞ్చమీ, కేవలాత్మన ఏకరూపాయ. వి. 'ఆత్మా వా ఇద మేక ఏ వాగ్ర ఆసీత్' ఇతి శ్రుతేః. ని. 'నిర్ణీతే కేవలమితి త్రిలిఙ్గం త్వేకకృత్స్నయోః' ఇత్యమరః. పశ్చాత్ సృష్టిప్రవృత్తికాలే, విభజ్యతేఽనేనేతి విభాగః. గుణానాం సత్త్వాదీనాం - త్రయ మేవవిభాగో యస్య తస్మై. ని. 'గుణాః సత్త్వం రజస్తమః' ఇత్యమరః. భేదముపాధిమ్ - స్రష్టృత్వాదికమిత్యర్థః. ఉపేయుషే ప్రాప్తవతే. 'ఉపేయివా ననాశ్వా ననూచాన శ్చ' ఇతి నిపాతః. అత ఏవ, త్రిమూర్తయే బ్రహ్మవిష్ణు రుద్రరూపిణే, తుభ్యం నమః. 'నమః స్వస్తి' ఇత్యాదినా చతుర్థీ. ఉక్తం చ - 'నమో రజోజుషే సృష్టౌ, స్థితౌ సత్త్వమయాయ చ, తమోరూపాయ సంహారే త్రిరూపాయ స్వయంభువే' ఇతి.

యదమోఘమపామన్తరుప్తం బీజమజ త్వయా,
అతశ్చరాచరం విశ్వం ప్రభవస్తస్య గీయసే. 5

టీ. అజ=జన్మరహితుఁడా! అపాం=నీళ్లయొక్క, అంతః = లోపున, త్వయా= నీచే, అమోఘం=సార్థకమగు, యత్ బీజం = ఏవిత్తు, ఉప్తం = వేయఁబడినదో, అతః= ఆబీజమునుండి, చరాచరం=జంగమస్థావరాత్మకంబగు, విశ్వం = ప్రపంచము, (జాతం= పుట్టెను,) తస్య=ఆప్రపంచమునకు, ప్రభవః = కారణమైనవాఁడవుగా, గీయసే = కొనియాడఁబడుచున్నావు.

తా. ఓ భగవంతుఁడా! నీచే జలములయందుంచఁబడిన వీర్యముచే చరాచరాత్మకప్రపంచము కలిగెను. కావుననే ప్రపంచమునకుఁ గారణుఁడవని జనులచే నుతింపఁబడుచుంటివి.

వ్యా. యదితి.—న జాయత ఇత్యజః - హే అజ, అపాం జలానామన్తస్త్వయా యదమోఘమవన్ధ్యం, బీజం వీర్యముప్తం నిక్షిప్తమ్. 'ముక్తమ్' ఇతి పాఠే విసృష్టమిత్యర్థః. ని. 'శుక్రం తేజో రేతసీ చ బీజవీర్యేన్ద్రియాణి చ' ఇత్యమరః. అతస్తే బీజా చ్చరాచరం స్థావరజఙ్గమాత్మకమ్, సమాహారే ద్వం ద్వైకవద్భావః. విశ్వం జగత్, ఉత్పన్నమితి శేషః. తస్య విశ్వస్య, ప్రసవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం, గీయసే. 'అదశ్చరాచరం విశ్వం ప్రసవస్తస్య గీయతే' ఇతి పాఠే-అద ఇదం-చరాచరం విశ్వం - తస్య బీజస్య - ప్రసవో గీయతే - లోకైరితి శేషః. అత్ర మనుః. 'అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు బీజమవాసృజత్, తదణ్డమభవద్ధైమం సహస్రాంశుసమప్రభమ్' ఇతి.

తిసృభిస్త్వమవస్థాభిర్మహిమానముదీరయన్,
ప్రళయస్థితిసర్గాణామేకః కారణతాం గతః. 6

టీ. ఏకః=(సృష్టికిపూర్వము) ఒక్కఁడవైన, త్వం=నీవు, తిసృభిః అవస్థాభిః = మూఁడుదశలచే, మహిమానం = (నీ) సామర్థ్యమును, ఉదీరయన్ = ప్రకటించుచు, ప్రళయస్థితిసర్గాణాం=నాశస్థితిసృష్టులకు, కారణతాం=కారణమగుటను, గతః=పొందినవాఁడవై (అసి=అయితివి.)

తా. మొదట నొంటిరిగానున్న నీవు సత్వరజస్తమోమయములగుహరి విధిహరులను నవస్థలచే స్థితిసృష్టిసంహారములకుఁ గారణుఁడ వని కొనియాడఁబడుచున్నావు.

వ్యా. తిసృభిరితి.—ఏకః సృష్టేః ప్రాక్కేవలస్త్వం తిసృభిరవస్థాభిస్త్రిగుణ్యమయీభిర్హరిహరబ్రహ్మస్వరూపాభిర్మహిమానం నిజశక్తిముదీరయన్ విజృమ్భయన్, ప్రళయస్థితిసర్గాణామన్తస్థిత్యుత్పత్తీనాం, కారణతాం గతః, ఇదం 'పశ్చాద్భేదముపేయుషే' ఇత్యస్య వివరణమతో న గతార్థత్వదోషః.

స్త్రీపుంసావాత్మభాగౌ తే భిన్నమూర్తేస్సిసృక్షయా,
ప్రసూతిభాజస్సర్గస్య తావేవ పితరౌ స్మృతౌ. 7

అవ. భూతసృష్టికర్తృత్వముఁ జెప్పి మిథునసృష్టికైన బ్రహ్మమూర్తియొక్క విభాగమును జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. స్త్రీపుంసౌ=స్త్రీపురుషులు, సిసృక్షయా = సృష్టించుకోరికచే, భిన్నమూర్తేః= రెండుగాఁజేయఁబడిన, మూర్తేః = స్వరూపముగలవాఁడవైన, తే=నీయొక్క, ఆత్మభాగౌ=దేహముయొక్కపాళ్లు, తావేవ=అవియే, ప్రసూతిభాజః=ఉత్పత్తినిఁబొందిన, సర్గస్య=సృష్టికి, పితరౌ=తల్లిదండ్రులు (అని), స్మృతౌ=చెప్పఁబడినవి.

తా. మిథునసృష్టికై రెండుగాఁ జేయఁబడిన నీదేహమే స్త్రీపురుషులు. ఆ రెండుభాగములే ప్రాదుర్భవించుజంతువునకు పితృలనుగా పెద్దలు చెప్పుదురు.

అవ. భూతసృష్టికర్తృత్వముక్త్వా మిథునసృష్ట్యర్థం మూర్తిమతో బ్రహ్మణో భేదమాహ.—

వ్యా. స్త్రీపుంసావితి.—స్త్రీ చ పుమాంశ్చ స్త్రీపుంసౌ 'అచతుర' ఇత్యాదినా ఉచ్ప్రత్యయాన్తో నిపాతః. సిసృక్షయా స్రష్టుమిచ్ఛయా, భిన్నమూర్తేర్ద్విధాకృతవిగ్రహస్య, తే తవాత్మనో దేహస్య - భాగావాత్మభాగౌ. ని. 'ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహే స్వభావే పరమాత్మని' ఇతి విశ్వః. తావేవ భాగౌ, ప్రసూతిభాజ ఉత్పత్తిభాజః. సృజ్యత ఇతి సర్గస్తస్య - నిజసృష్టేరిత్యర్థః. మాతా చ పితా చ పితరౌ 'పితా మాత్రా' ఇత్యేకశేషః. స్మృతౌ - వృద్ధైరితి శేషః. అత్ర మనుః. 'ద్విధా కృత్వాఽఽత్మనో దేహమర్థేన పురుషోఽభవత్, అర్థేన నారీ తస్యాం స విరాజమసృజత్ ప్రభుః' ఇతి.

స్వకాలపరిమాణేన వ్యక్తరాత్రిన్దివస్య తే,
యౌ తు స్వప్నావబోధౌ తౌ భూతానాం ప్రళయోదయౌ. 8

టీ. స్వకాలపరిమాణేన = నీయొక్క కాలముయొక్క లెక్కచే, వ్యక్తరాత్రిందివస్య = విభాగింపఁబడినరాత్రియు పగలునుగల, తే=నీకు, యౌతు=ఏవి, స్వప్నావబోధౌ=నిద్రయు మేల్కొంచుటయుఁ గలవో, తావేవ = అవియే, భూతానాం=నీసృష్టికి, ప్రళయోదయౌ=సంహారసృష్టులై (భవతః=అగుచున్నవి).

తా. 'చతుర్యుగసహస్రాణి బ్రహ్మణో దినముచ్యతే' యన్నట్లు నీపరిమాణముచేత రాత్రి పగలుగా నేవియగునో నీసృష్టిలోని కవియే ప్రళయము సృష్టి యగుచున్నవి.

వ్యా. స్వకాలేతి.—స్వస్య కాలస్య - పరిమాణేన 'చతుర్యుగసహస్రాణి బ్రహ్మణో దినముచ్యతే' ఇత్యుక్తరూపేణ, వ్యక్తం విభక్తం - రాత్రిన్దివం రాత్ర్యహనీ - యస్య తస్య, యద్యపి 'అచతుర' ఆదిసూత్రేణ రాత్రౌ చ దివా చ రాత్రిన్దివమితి సప్తమ్యర్థే వృత్తౌ ద్వన్ద్వ ఇత్యుక్తం. తథాఽపి 'దోషామన్య మహః' 'దివా మన్యా రాత్రిః' ఇత్యాదౌ కర్మపదత్రాపి ప్రాతిపదికార్థవృత్తిత్వం కథంచిత్ ప్రయోగబలాదాశ్రయణీయమ్. తే తవ, యౌ తు స్వప్నావబోధౌ తావేవ భూతానాం, ప్రలయోదయౌ సంహారసృష్టీ, యదాహుః. 'యదా స దేవో జాగర్తి తదైవ చేష్టతే

జగత్, యదా స్వపితి శాన్తాత్మా తదా సర్వం ప్రలీయతే' ఇతి. ఏతచ్చ దైనన్దినసృష్టి ప్రళయాభిప్రాయకం - మహాప్రలయస్య బ్రహ్మణో వర్షశతాన్తే భావిత్వాత్.

జగద్యోనిరయోని స్త్వం జగదన్తో నిరన్తకః,
జగదాదిరనాది స్త్వం జగదీశో నిరీశ్వరః. 9

టీ. భగవన్=ఓభగవంతుఁడా, త్వం=నీవు, జగద్యోనిః = జగమునకుఁ గారణుఁడవు, అయోనిః = (నీకితరులు) కారణములేనివాఁడవు, త్వం=నీవు, జగదంతః=జగములకు నాశకుఁడవు, నిరంతకః=(నీకు) సంహారకులు లేనివాఁడవు, త్వం=నీవు, జగదాదిః=లోకములకు మొదటివాఁడవు, అనాదిః=(నీవు) ఆదిలేనివాఁడవు, త్వం=నీవు, జగదీశః=జగత్ప్రభుఁడవు, నిరీశ్వరః=(నీకు) ప్రభువులు లేనివాఁడవు.

తా. జగములకు నీవు కారణుఁడవు నాశకుఁడవు దొరవు మొదటివాఁడవు నీకంటె యిట్టి కారణుఁడు నీకు మరియొక్కఁడు లేఁడు.

వ్యా. జగదితి.—హే భగవన్, త్వం జగద్యోనిర్జగత్కారణం, స్వయమయోనిరనాదిత్వాదకారణకస్త్వమ్‌ అన్తయతీత్యన్తః పచాద్యచ్. జగతోఽన్తో జగత్సంహర్తా, స్వయం, నిరన్తకో నిత్యత్వాదన్తరహితః. త్వం జగతామాదిర్జగదాదిః. సృష్టేః ప్రాగపి సన్నిత్యర్థః. అత ఏవ త్వ మనాదిరాదిరహితః. త్వం, జగతామీశో నియన్తా, స్వయం నిరీశ్వరః. అనియమ్య ఇత్యర్థః. వి. 'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్త' ఇత్యాది శ్రుతిరేవాత్ర ప్రమాణమ్. అత్రాయోనిరిత్యాదౌ సజ్ఞాత్పురుషాశ్రయణే విరోధః. బహువ్రీహిణా తు తత్పరిహార ఇతి విరోధాభాసోఽలంకారః. యథాహుః - 'విరోధాభాసత్వే విరోధః' ఇతి.

ఆత్మానమాత్మనా వేత్సి సృజస్యాత్మానమాత్మనా,
ఆత్మనా కృతినా చ త్వమాత్మన్యేవ ప్రలీయసే. 10

అవ. నీకు లోకమునకువలె పుట్టువు అప్రత్యక్షవస్తువు తెలుసుకొనుటలో పరాపేక్ష లేదనుచున్నాఁడు.—

టీ. (భగవన్ = దైవమా!) త్వం=నీవు, ఆత్మానం=నిన్ను, ఆత్మనా = నీచేతనే, వేత్సి=తెలుసుకొనుచున్నావు. ఆత్మానం=నిన్నును, ఆత్మనా=నీచేతనే, సృజసి=సృష్టించుకొనుచున్నావు. కృతినా = సమర్థుఁడవగు, ఆత్మనా=నీచేతనే, ఆత్మన్యేవ = నీయందే, ప్రలీయసే=ప్రళయము నొందుదువు.

తా. ఓదేవా! నిన్నును నీవే సృజించుకొనెదవు. నిన్ను నీవే తెలుసుకొనెదవు. నీలో నీకె లయమగుదువు. పరాపేక్ష నీ కిసుమంతయు లేదు.

అవ. తవ తు న ప్రపఞ్చస్యేవ జన్మ తిరోధానజ్ఞానేషు పరాపేక్షేత్యాహ.—

వ్యా. ఆత్మానమితి.—హే భగవన్, త్వమాత్మానం లోకానుగ్రహార్థం బ్రహ్మరూపేణోత్పాదయిషితం స్వస్వరూపమాత్మనైవ, వేత్సి జానాసి-సర్వాఽపి క్రియా కర్తవ్యార్థజ్ఞానపూర్వికేతి భావః. తథాఽఽత్మానమాత్మనైవ - ఆత్మన్యేవేత్యత్రాపి సంబధ్యతే. స్వస్మిన్నేవ సృజసి - అధిష్ఠానమపి స్వయమేవేత్యర్థః. 'స్వే మహిమ్ని ప్రతిష్ఠితమ్' ఇతి శ్రుతేః. కృతినా సమర్థేన - ఇదం సర్వత్ర సంబధ్యతే, ఆత్మనా స్వేనైవాత్మన్యేవ ప్రలీయసే స్వస్మిన్నేవ ప్రలీనోభవసి. లీయతే ర్దైవాదికాత్ కర్తరి లట్. 'ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్' ఇతి వార్తికాత్. సర్వత్రాత్మనేతి తృతీయా; న హి తే ప్రపఞ్చస్యేవ జ్ఞానోత్పత్తిలయేషు పరాపేక్షేతి ఫలితార్థః.

ద్రవస్సఙ్ఘాతకఠినః స్థూలసూక్ష్మో లఘుర్గురుః,
వ్యక్తో వ్యక్తేతరశ్చాసి ప్రాకామ్యం తే విభూతిషు. 11

టీ. (నీవు) ద్రవః=రసస్వరూపుఁడవు, సంఘాతకఠినః = దళమైనకలయికచే కఠినమైనవాఁడవు, స్థూలః = లావైనవాఁడవు, సూక్ష్మః=ఇంద్రియాగోచరుఁడవు, లఘుః=తేలికయినవాఁడవు, గురుః = బరువైనవాఁడవు, వ్యక్తః=కార్యస్వరూపకుఁడవు, వ్యక్తేతరశ్చ = కారణరూపకుఁడవు, అసి = అగుచున్నావు. విభూతిషు=అణిమాదిరూపములయందు, తే=నీకు, ప్రాకామ్యం=యథేచ్ఛ, అస్తి=కలదు.

తా. నీవు రసము కఠినము. స్థూలము సూక్ష్మము. లఘువు గురువు. కార్యము కారణము అయి యుంటివి. అణిమాద్యాకారములలో నీకు యథేచ్ఛ యున్నది.

వ్యా. ద్రవఇతి.— త్వమిత్యనుషజ్యతే - హే భగవన్ త్వం, ద్రవః సరిత్సముద్రాదివద్రసాత్మకోఽసి, సంఘాతేన నిబిడసంయోగేన - కఠినో మహీధరాదివత్, స్థూల, ఇన్ద్రియగ్రహణయోగ్యో ఘటాదివత్, సూక్ష్మోఽతీన్ద్రియః పరమాణ్వాదివత్, లఘురుత్పతనయోగ్యః స్థూలాదివత్, గురుశ్హేమాద్రివదచలనీయః, వ్యక్తః కార్యరూపోఽసి, వ్యక్తేతరః కారణరూపశ్చాసి; ఏవం విభూతిష్వణిమాదిషు, తే తవ, ప్రకామస్య భావః ప్రాకామ్యం యథాకామత్వమ్.

ఉద్ఘాతః ప్రణవో యాసాం న్యాయైస్త్రిభిరుదీరణమ్,
కర్మ యజ్ఞః ఫలం స్వర్గస్తాసాం త్వం ప్రభవో గిరామ్. 12

టీ. (ఏలికా) యాసాం గిరాం=ఏమాటలకు, ఉద్ఘాతః = ఆరంభము, ప్రణవః= ఓంకారమో. త్రిభిఃన్యాయైః = ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితములతో, ఉదీరణం = ఉచ్చారణమో, కర్మ=పని, యజ్ఞః=యజ్ఞమో, ఫలం=ఫలము, స్వర్గః=స్వర్గమో, తాసాం గిరాం=అట్టివేదములకు, త్వం=నీవు, ప్రభవః = కారణమవు, అసి=అయితివి.

తా. ఏ వేదములకు మొదట ఓంకార ముండునో, ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితము లుచ్చారణమో, పని యజ్ఞమో, ఫలము స్వర్గమో అట్టి వేదములకే నీవు కారణమవు. (అనఁగా గొప్పప్రసిద్ధమగు స్వర్గాది సౌఖ్యముల నుచ్చరించుమాత్రముననే కర్మమాత్రముననే యిచ్చెడు వేదములుకూడా పుట్టుటకు నీవు కారణుఁడ వనుట.)

వ్యా. ఉద్ఘాత ఇతి.—హే భగవన్, యాసాం, గిరాం వాచాముద్ఘాత ఉపక్రమః. ప్రణవ ఓంకారాత్మకః. ని. 'ఓంకారప్రణవౌ సమౌ' ఇతి. 'స్యాదభ్యాదాన ముద్ఘాత ఆరమ్భః' ఇతి చామరః. ఇదముపసంహారస్యాప్యుపలక్షణమ్. వి. 'బ్రహ్మణః ప్రణవం కుర్యాదాదావన్తే చ సర్వతః. దహత్యేనః కృతం పూర్వం పరస్తాచ్చ విశేషతః' ఇతి నిరుక్తపరిశిష్టయోర్వ్యాసన్కః. నీయన్త ఏభిరర్థవిశేషా ఇతి న్యాయాః స్వరాః - ఉక్తంచ. వి. 'స్వరవిశేషాదర్థప్రతిపత్తిః. 'యథేన్ద్రశత్రుః స్వరతోఽపరాధాత్' ఇతి-యాసాం గిరాం - త్రిభిర్న్యాయైః ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితైః స్వరైరుదీరణముచ్చారణమ్, యాసాం కర్మ ప్రతిపాద్యమిత్యర్థః. యజ్ఞో జ్యోతిష్టోమాదిః-న తుచైత్యవన్దనాది రితిభావః. ఫలం స్వర్గః. కర్మద్వారేతి శేషః. కర్మస్వర్గాబ్రహ్మాపవర్గయోరప్యుపలక్షణే, త్వం, తాసాం గిరామ్, వేదానామిత్యర్థః. ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణమ్ - ప్రణేతా స్మర్తా వా మతభేదేన.

త్వామామనంతి ప్రకృతిం పురుషార్థప్రవర్తినీమ్,
తద్దర్శినముదాసీనం త్వామేవ పురుషం విదుః. 13

అవ. సాంఖ్యమతరీత్యా స్తోత్రము సేయుచున్నారు.—

టీ. త్వాం = నిన్ను, పురుషార్థప్రవర్తినీం; పురుష = ఆత్మయొక్క, అర్థ= ఇహపరప్రయోజనమునకై, ప్రవర్తినీం = ప్రవర్తించునట్టి, ప్రకృతిం = మూలకారణముగా, ఆమనన్తి = చెప్పుచున్నారు. త్వామేవ = నిన్నే, తద్దర్శినం; తత్=ఆప్రకృతిని

దర్శినం = చూచుచున్న, ఉదాసీనం = నిర్వికారుఁడవగు, పురుషం = పురుషునిగా, విదుః = తెలుసుకొందురు.

తా. దేవా నీవే సత్వరజస్తమోగుణాత్మకమయినపురుషునికి భోగమోక్షములను సమకూర్చుప్రకృతిగాఁ జెప్పుదురు. నీవే ఆప్రకృతిని నుదాసీనభావముచే చూచు నాత్మవని తలంతురు.

అవ. సాంఖ్యమతేన స్తువన్తి.—

వ్యా. త్వామితి.— హే భగవన్ - త్వాం పురుషస్యార్థో భోగాపవర్గరూపస్తదర్థం ప్రవర్తత ఇతి పురుషార్థప్రవర్తినీ - తాం, ప్రకృతిం త్రైగుణ్యాత్మకం మూలకారణమ్. ని. 'ప్రకృతిః పఞ్చభూతేషు ప్రధానే మూలకారణే' ఇతి యాదవః. ఆమనన్తి 'మ్నా అభ్యాసే' ఇతి ధాతోర్లట్ 'పా ఘ్రా ధ్మాస్థా మ్నా' ఇత్యాదినా మనాదేశః. ప్రకృతిపురుషభేదాగ్రహణాత్ ప్రకృతిపురుష భేదవ్యపదేశః. త్వామేవ, తాం ప్రకృతిం సాక్షిత్వేన పశ్యతీతి తద్దర్శిన ముదాసీనం కూటస్థం, పురుషం, విదుర్విదన్తి. 'విదో లటో వా' ఇతి ఝేర్జుసాదేశః. వి. 'అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణామ్' ఇతి శ్రుతిరత్ర ప్రమాణమ్.

త్వం పితౄణామపి పితా దేవానామపి దేవతా,
పరతోఽపి పరశ్చాసి విధాతా వేధసామపి. 14

టీ. త్వం=నీవు, పితౄణామపి = పితృదేవతలకుఁగూడ, పితా = తండ్రివి, దేవానామపి= దేవతలకుఁగూడ, దేవతా= దేవతవు, పరతః = పరమునకంటె, పరశ్చాపి= పరమైనవాఁడవును, అసి = అయితివి. వేధసామపి = బ్రహ్మలకును, విధాతా = సృష్టికర్తవు.

తా. దేవా! పితృలకు పితవు. దేవతలకు దేవతవు. పరమునకంటెఁ బరుఁడువు. బ్రహ్మలకును బ్రహ్మవు.

వ్యా. త్వమితి.— హే భగవన్, త్వం, పితౄణామగ్నిష్వాత్తాదీనామపి, పితా తేషామపి తర్పణీయ ఇత్యర్థః. దేవానామిన్ద్రాదీనా మపి దేవతా తేషా మపి యజనీయ ఇత్యర్థః. పరతోఽపి పర శ్చాఽసి సర్వోత్తరోఽసీ త్యర్థః. 'ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా, అర్థేభ్య శ్చ పరం మనః. మనస శ్చ పరా బుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మా మహాంస్తతః, మహతః పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్ పురుషః పరః. పురుషాన్న పరం కిఞ్చిత్ సా కాష్ఠా సా పరాగతిః' ఇతి సర్వోత్తరత్వాభిధానాత్. వేధసాం దక్షాదీనామపి, విధాతా స్రష్టాఽసి.

త్వమేవ హవ్యం హోతా చ భోజ్యం భోక్తా చ శాశ్వతః,
వేద్యం చ వేదితా చాసి ధ్యాతా ధ్యేయం చ యత్పరమ్. 15

టీ. శాశ్వతః = ఎల్లప్పుడునుండు, త్వమేవ = నీవే, హవ్యం = ఆహుతివి. హోతాచ=హోమము సేయువాఁడవును, భోజ్యం=ఆహారమున్ను, భోక్తా చ=భుజించు వాఁడవును, వేద్యం = ఎఱుఁగఁదగువాఁడవును, వేదితా చ = తెలుసుకొనువాఁడవును, అసి=అయితివి. యత్పరం ధ్యేయం=ఎద్ది ముఖ్యముగా ధ్యానింపఁదగినదియో, ధ్యాతా= ధ్యానము చేయువాఁడో, తచ్చ=అదియు, అసి=అయితివి.

తా. ముఖ్యముగా ధ్యానించువాఁడు ధ్యానింపఁదగునది, హోమము చేయఁదగినది, హోత భోక్తా భోజ్యము, వేత్తా వేద్యము సర్వమును నీవె అయితివి. (నీకంటె వేరే లేదనుట)

వ్యా. త్వమేవేతి.—శశ్వత్సిద్ధః శైషికోఽణ్ప్రత్యయః. యద్యపి 'శాలాట్ఠఞ్' ఇతి ఠఞపవాదః. అత ఏవ సూత్రకార స్యాపి ప్రయోగః. "యేషాం చ విరోధః శాశ్వతికః' ఇతి. తథాఽపి ప్రయోగవశాత్ సాధురితి వామన ఇతి శాశ్వతః ప్రయుక్తః-శాశ్వతస్త్వమేవ, హూయత ఇతి హవ్యం హవిరాజ్యాదికమ్, జుహోతీతిహోతా యజమానశ్చాసి, భోజ్యమభ్యవహార్యమన్నమ్ 'భోజ్యం భక్ష్యే' ఇతి నిపాతనాత్ కుత్వాభావః. భోక్తాఽన్నాదశ్చాసి, వేద్యం సాక్షాత్కార్యం వస్తు, వేదితా సాక్షాత్కర్తా చాసి, ధ్యాతా స్మర్తా చ, యత్పరం వస్తు ధ్యేయం తచ్చాసి, సాక్షాత్కారసాధనభూతప్రత్యయవిశేషప్రవాహో ధ్యానమ్.

ఇతి తేభ్యస్స్తుతీశ్శ్రుత్వా యథార్థా హృదయంగమాః,
ప్రసాదాభిముఖో వేధాః ప్రత్యువాచ దివౌకసః. 16

టీ. వేధాః = బ్రహ్మ, ఇతి = ఇట్లు, తేభ్యః = ఆదేవతలవలన, యథార్థాః= సత్యములైనవిగనుకనే, హృదయఙ్గమాః=మనోహరములగు, స్తుతీః=నుతులను, శ్రుత్వా= విని, ప్రసాదాభిముఖః = అనుగ్రహాభిముఖుఁడై, దివౌకసః = దేవతలఁగూర్చి, ప్రత్యువాచ = ప్రత్యుత్తరము నిచ్చెను.

తా. దేవతలు యథార్థములైన నుతులఁ జేయఁగా విని బ్రహ్మ వారికి బదులుమాట పలికెను.

వ్యా. ఇతీతి.—వేధా బ్రహ్మేతి, తేభ్యోదేవేభ్యః. 'ఆఖ్యాతోపయోగే' ఇత్యపాదానత్వాత్ పఞ్చమీ. యథార్థాః సత్యా అత ఏవ హృదయం గచ్ఛన్తీతి హృదయఙ్గమా మనోహరాః ఖచ్ప్రకరణే 'గమేః సుప్యుపసంఖ్యానమ్' ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః.

'అరుర్ద్విషదజస్తస్య ముమ్' ఇతి ముమాగమః, స్తుతీః స్తోత్రాణి శ్రుత్వా, ప్రసాదాభిముఖోఽనుగ్రహప్రవణః సన్, దివౌకసో దేవాన్ ప్రత్యువాచ.

పురాణస్య కవే స్తస్య చతుర్ముఖసమీరితా,
ప్రవృత్తిరాసీ చ్ఛబ్దానాం చరితార్థా చతుష్టయీ. 17

టీ. చతుష్టయీ = ద్రవ్యగుణక్రియాజాతి భేదముచే నాల్గవయవములుగల, శబ్దానాం = శబ్దములయొక్క, ప్రవృత్తిః = వ్యాపారము, పురాణస్య = ప్రాచీనుఁడగునట్టియు, కవేః = (బుద్ధిమంతుఁడు) కవియగునట్టి, తస్య = ఆబ్రహ్మయొక్క, చతుర్ముఖసమీరితా = నాల్గుమోములచేఁ బలుకఁబడినదై, చరితార్థా = సార్థకనామముగలది, ఆసీత్=ఆయెను.

తా. కవి చెప్పుచున్నాఁడు. చతుర్ముఖునిచే నుచ్చరింపఁబడినది గావున చతుర్ముఖసమీరితమై, జాత్యాదులచేతను, పరా పశ్యన్తీ మధ్యమా వైఖరులచేతను నాల్గువిధములగుభాష నాల్గుమోములచే నుచ్చరింపఁబడి సార్థకత్వ మందెను.

వ్యా. అథ కవిరాహ-పురాణస్యేతి.—ద్రవ్యగుణక్రియాజాతి భేదేన చత్వారో ఽవయవా అస్యా ఇతి చతుష్టయీ చతుర్విధా 'సంఖ్యాయా అవయవే తయప్' ఇతి తయప్. 'టిడ్ఢాణఞ్ద్వయసచ్' ఇత్యాదినా జీప్, శబ్దానాం ప్రవృత్తిర్వైఖరీ ప్రముఖా వాగ్వృత్తిః - ఉక్తంచ. 'వైఖరీ శబ్దనిష్పత్తిర్మధ్యమా శ్రుతిగోచరా, ద్యోతితార్థా చ పశ్యన్తీ, సూక్ష్మా వాగనపాయినీ'తి ఇతి పురాణస్య పురాతనస్య పృషోదరాదిత్వాత్ సాధుః. కవేః కవయితు స్తస్య బ్రహ్మణ శ్చతుర్భిర్ముఖైః సమీరితా సతీ 'తద్ధితార్థ.' ఇత్యాది నోత్తరపదసమాసః-సమాహారే చతుర్ముఖీతి స్యాత్, చరితార్థాఽఽసీత్-చతుర్ముఖోచ్చారణాచ్చాతుర్విధ్యం సఫలమాసీదిత్యర్థః.

స్వాగతం స్వానధీకారాన్ ప్రభావైరవలంబ్య వః,
యుగపద్యుగబాహుభ్యః ప్రాప్తేభ్యః ప్రాజ్యవిక్రమాః. 18

టీ. ప్రాజ్యవిక్రమాః = ప్రసిద్ధపరాక్రమశాలురగు దేవతలారా, స్వాన్= స్వీయమగు, అధీకారాన్=అధికారములను, ప్రభావైః=సామర్థ్యములచే, అవలంబ్య= పొంది, యుగపత్ = ఒక్కసారి, ప్రాప్తేభ్యః = వచ్చినట్టి, యుగబాహుభ్యః=ఆజానుబాహులరగు, వః=మీకు, స్వాగతం=క్షేమమా. (బాగావచ్చినారా యనుట.)

తా. ప్రసిద్ధిగల పరాక్రమశాలురగు మీరందఱు నొక్కమ్మడి మీమీయధికారము లొనరించుచువచ్చిన యాజానుబాహులుగల దేవతలారా! మీరందఱు క్షేమముగా వచ్చినారా ?

వ్యా. స్వాగతమితి.—హే ప్రాజ్యవిక్రమాః ప్రభూతపరాక్రమా దేవాః. ని. 'ప్రాజ్యం భూరి ప్రభూతం చ' ఇతి యాదవః. స్వాక్ స్వకీయా'నధీకారాన్ని యోగాత్ ఉపసర్గస్య ఘఞి' ఇతి వా దీర్ఘః. ప్రభావైః, సామర్థ్యైరవలమ్బ్య స్థాయ - యథాధికారం స్థిత్వాఽపీ త్యర్థః. యుగపత్సమకాలం, ప్రాప్తేభ్యః యుగ పత్ప్రాప్త్యా మహాత్మ్యర్యమనుమీయత ఇతి భావః. యుగబాహుభ్యః దీర్ఘ బాహుభ్య ఇత్యర్థః. ఆజానుబాహుత్వం భాగ్యలక్షణమ్. వో యుష్మభ్యమ్ 'బహు వచనస్య వస్నసౌ' ఇతి వసాదేశః. 'కర్మణా యమభిప్రైతి' ఇత్యత్ర కర్మపదేన క్రియాగ్రహణాత్ సంప్రదానత్వమ్. స్వాగతం శోభమానమాగమనమ్, కాకుర త్రానుసంధేయా.

కిమిదం ద్యుతిమాత్మీయాం న బిభ్రతి యథా పురా,
హిమక్లిష్టప్రకాశాని జ్యోతీంషీవ ముఖాని వః. 19

టీ. (వత్సాః=బిడ్డలారా!) హిమక్లిష్టప్రకాశాని - హిమ=మంచుచే, క్లిష్టప్రకాశాని=చెడినకాంతులుగల, జ్యోతీంషీవ = నక్షత్రములవలె, వః=మీయొక్క, ముఖాని= ముఖములు, పురాయథా = మునుపటివలె, ఆత్మీయాం=స్వీయమగు, ద్యుతిం=కాంతిని, నబిభ్రతి=ధరింపవు. కిం ఇదం=ఏమియది ?

తా. మంచుచే కాంతియడఁగిన నక్షత్రములువలె మీమోము లేలకో తొల్లిటి తేజముఁదాల్పవు.

వ్యా. కిమితి.—'వత్సాః' ఇత్యుత్తరశ్లోకీయం సంబోధనమత్రాప్యనుషఙ్గనీయమ్. హే వత్సాః పుత్రకాః. హిమేన నీహారేణ-క్లిష్టప్రకాశాని మన్దప్రభాణి, జ్యోతీంషి నక్షత్రాణీవ. ని. 'దీప్తితారాహుతాశేషు జ్యోతిః' ఇతి శాశ్వతః, వోయుష్మాకం, ముఖాని, పురా యథా పూర్వ మి వాత్మీయాం ద్యుతిం, న బిభ్రతి, ఇదం కిమ్ కిం నిబన్ధనమిత్యర్థః. కిమిదమిత్యనేన కావ్యార్థః పరామృశ్యతే.

ప్రశమాదర్చిషామేతదనుద్గీర్ణసురాయుధమ్,
వృత్రస్య హన్తుః కులిశం కుంఠితాశ్రీవ లక్ష్యతే. 20

అవ. చెప్పినమాటనే మఱి యేడుశ్లోకములతో విస్తరించుచున్నాఁడు.—

టీ. అర్చిషాం=తేజస్సులయొక్క, ప్రశమాత్ = అడఁగుటవలన, అనుద్గీర్ణసురాయుధం-అనుద్గీర్ణ=ప్రకటముకాని, సురాయుధం = ఇంద్రధనుస్సువంటి కాంతులుగల, వృత్రస్య=వృత్రాసురునియొక్క, హన్తుః=వధించిన యింద్రునియొక్క, ఏతత్ కులిశం=వజ్రాయుధము, కుంఠితాశ్రివ - కుంఠిత = మొరవోయిన, అశ్రివ=మొనలుగలదివలె, లక్ష్యతే=చూడఁబడుచున్నది.

తా. ఏలకో యింద్రధనుస్సుమాడ్కి కాంతి వెడలించు నింద్రునియాయుధము మొరపోయినట్లు కాంతి లేకున్నది.

వ్యా. ప్రశమాదితి.— అర్చిషాం తేజసాం, ప్రశమాన్నిర్వాణాదనుద్గీర్ణసురాయుధమ్ అనుదితచిత్రప్రభ మిత్యర్థః. ఏత ద్వృత్రస్య హన్తురిన్ద్రస్య, కులిశం వజ్రమ్, కుణ్ఠితా అశ్రయో యస్య తత్ కుణ్ఠితాశ్రి కుణ్ఠితకోటీవ,లక్ష్యతే దృశ్యతే.

కిం చాయమరిదుర్వారః పాణౌ పాశః ప్రచేతసః,
మన్త్రేణ హతవీర్యస్య ఫణినో దైన్యమాశ్రితః. 21

టీ. కించ=మఱియు, అరిదుర్వారః = పగవారికివారింపరాని, ప్రచేతసః = వరుణునియొక్క, పాణౌ=చేతియందు, అయంపాశః = ఈత్రాఁడు, మన్త్రేణ=గరుడమన్త్రముచే, హతవీర్యస్య = కట్టఁబడినసామర్థ్యముగల, ఫణినః=పాముయొక్క, దైన్యం= దీనత్వమును, ఆశ్రితః=ఆశ్రయించియుండెను ?

తా. పగవా రోర్వ నలవికాని యీవరుణునిచేతిపాశము గరుడమంత్రముచే శక్తిఁ గోల్పోయినపాముయొక్క దీనత్వము నాశ్రయించి యుండెను.

వ్యా. కిం చేతి.—కిం చాయ మరిదుర్వారో రిపుదుష్ప్రధర్షః. ప్రచేతసో వరుణస్య. ని. 'ప్రచేతా వరుణః పాశీ' ఇత్యమరః. పాణౌ, పాశో రజ్జురాయుధవిశేషః. మన్త్రేణ గారుడేన, హతవీర్యస్య ప్రతిబద్ధశక్తేః, ఫణినః సర్పస్య, దైన్యం శోచ్యత్వం, ఆశ్రితః. అత్ర ఫణినిష్ఠదైన్యస్య పాశేఽసంభవాత్ దైన్య మివ దైన్య మితి కల్పనాదసంభవద్వస్తుసంబన్ధో నిదర్శనాలంకారః.

కుబేరస్య మనశ్శల్యం శంసతీవ పరాభవమ్,
అపవిద్ధగదో బాహుర్భగ్నశాఖ ఇవ ద్రుమః. 22

టీ. అపవిద్ధగదః - అపవిద్ధ = విడిచిపెట్టఁబడిన, గదః = గదకలదిగనుకనే, భగ్నశాఖః = విఱిగినకొమ్మగలదియగు, ద్రుమఇవ = చెట్టువలె, స్థితః = ఉన్న, కుబే

రస్య=కుబేరునియొక్క, బాహుః=భుజము, మనశ్శల్యం=మనస్సునకు బాణముపలెనున్న, పరాభవం=అవమానమును, శంసతీవ=చెప్పుచున్నదివలె నుండెను.

తా. గదలేని కుబేరుని చేయి విఱిగిన కొమ్మలుగల వృక్షము వలెనుండి యాతనిపరాభవమును చెప్పుచున్నది.

వ్యా. కుబేరస్యేతి.—అపవిద్ధా త్యక్తా - గదా యేన సోఽపవిద్ధగదః. అతఏవ, భగ్నశాఖో ద్రుమ ఇవ స్థితః. కుబేరస్య బాహుర్మనః శల్యమ్ - దుఃఖహేతుత్వాత్ మనసః శల్యప్రాయమిత్యర్థః. పరాభవమ్, శత్రుకృతమితి శేషః. శంసతీవ కథయతీవ, లక్షణయాఽనుమాపయతీత్యర్థః. బావశా ముఖ్యకథన స్యాసంభవాత్. ఇవ శబ్దో ఽప్యత ఏవ.

యమోఽపి విలిఖన్ భూమిం దండేనాస్తమితత్విషా,
కురుతేఽస్మిన్నమోఘేఽపి నిర్వాణాలాతలాఘవమ్. 23

టీ. అస్తమితత్విషా-అస్తం = నాశమును, ఇత=పొందిన, త్విషా = కాంతిగల, దండేన=కాలదండమను నాయుధములో, యమోఽపి = యమధర్మరాజును, భూమిం= నేలను, విలిఖన్=గీఱుచు, అమోఘేఽపి = వ్యర్థముకానిదైనను, అస్మిన్=దీనియందు, నిర్వాణాలాతలాఘవం - నిర్వాణ = ఆఱిన, అలాత=కొఱివియొక్క, లాఘవం=దీనత్వ మును, కురుతే=చేయుచున్నాఁడు. (లేక అలాతమనఁగా భూమినిద్రవ్వుకఱ్ఱ.)

తా. యమధర్మరాజు పోయిన కాంతిగల యమదండమును భూమినిత్రవ్వ కఱ్ఱమాడ్కి చూచెను.

వ్యా. యమఇతి.—అస్తం నాశమితాః ప్రాప్తాః అస్తమితి మకారాన్తమవ్య యమ్. తస్య 'ద్వితీయా శ్రితాతీతపతితగతాత్యస్తప్రాప్తాపన్నైః' ఇతి సమాసః. అస్త మితాస్త్విషో యస్య తేన నిస్తేజస్కేన, దణ్డేన, యమోఽపి భూమిం, విలిఖన్నమో ఘేఽపి ప్రాగితి భావః. అస్మిన్ దణ్డే, నిర్వాణాలాతస్య శాన్తోల్ముకస్య - అలాతం నామ భూలేఖనశలాకా తస్య - యల్లాఘవం క్లైబ్యం, తత్ కురుతే. ని. 'అలాత ముల్ముకం జ్ఞేయమ్' ఇతి హలాయుధః. 'నిర్వాణోఽవాతే' ఇతి నిపాతనాన్నిష్ఠాన త్వమ్. అత్రాపి లాఘవమివ లాఘవమితి కల్పనాన్నిదర్శనాలంకారః.

అమీచ కథమాదిత్యాః ప్రతాపక్షతిశీతలాః,
చిత్రన్యస్తా ఇవ గతాః ప్రకామాలోకనీయతామ్. 24

టీ. ప్రతాపక్షతిశీతలాః-ప్రతాపక్షతి=తేజోనాశనముచే. శీతలాః=చల్లఁగా నున్న, అమీ ఆదిత్యాశ్చ=ఈ పండ్రెండుగురుసూర్యులు, కథం=ఎందుచేత, చిత్రన్యస్తా ఇవ=చిత్తరువునందుంచఁబడినవారిమాడ్కి, ప్రకామం = మిక్కిలి, ఆలోకనీయతాం = చూడఁదగియుండుటను, గతాః=పొందిరి.

తా. ఈద్వాదశాదిత్యులు కాంతిని బాసినవా రగుటచేఁ జిత్తరువులో వ్రాయఁబడినవారిమాడ్కి దృష్టిప్రతిబంధకము లేకయే చూడఁ బడుచున్నవారు.

వ్యా. అమీఇతి.—ప్రతాపక్షత్యా తేజసాం క్షయేణ-శీతలా, అమీ ఆదిత్యాశ్చ ద్వాదశేతి శేషః. కథమ్ కేన హేతు నేత్యర్థః. చిత్రన్యస్తా శ్చిత్రలిఖితాఇవ, ప్రకామమత్యన్త మాలోకనీయతాం దృశ్యతాం, గతాః ప్రాప్తాః.

పర్యాకులత్వా న్మరుతాం వేగభంగోఽనుమీయతే,
అంభసా మోఘసంరోధః ప్రతీపగమనాదివ. 25

టీ. మరుతాం = వాయువులయొక్క, (నలువదితొమ్మిదివాయువులు) పర్యాకులత్వాత్=తొట్రుపాటుగల సంచారమువలన, వేగభంగః-వేగ=వేగయొక్క, భంగః=నాశము, అంభసాం=నీళ్లయొక్క, ప్రతీపగమనాత్ = వెనుకకుఁదిరుగుటవలన, ఓఘ సంరోధః=ప్రవాహముయొక్క ప్రతిబంధకమువలె, అనుమీయతే = ఊహింపఁబడుచున్నది.

తా. నీరు వెనుకకుమరలుటచే నడ్డమున్నవస్తు వూహింపఁబడునట్లు వాయువులయొక్కతడబాటు వీరివేగమునకు ప్రతిబంధకమగు వస్తువ నూహింపఁ జేయుచున్నది.

వ్యా. పర్యాకులేతి.—మరుతాం వాయూనాం-సప్తసప్తానామితి శేషః. పర్యాకులత్వాత్ స్ఖలితగతిత్వా ద్ధేతో ర్వేగస్య భఙ్గో ఽమ్భసాం జలానాం, ప్రతీపగమనాత్ ఉత్తానావరోధా దిత్యర్థః. ఓఘస్య సంరోధః ప్రవాహ ప్రతిబన్ధ, ఇవానుమీయతే.

ఆవర్జితజటామౌళివిలంబిశశికోటయః.
రుద్రాణామపి మూర్ధానః క్షతహుంకారశంసినః. 26

టీ. ఆవర్జిత జటామౌళివిలంబిశశికోటయః - ఆవర్జిత = (పరాభవదుఃఖము వలన) వంగిన, జటామౌళి = జటాజూటములయందు విలంబి = వ్రేలఁబడియున్న, శశికోటయః = చంద్రరేఖలుగల, రుద్రాణామపి = ఏకాదశరుద్రులయొక్కయు,

మూర్ధానః = శిరస్సులు, క్షతహుంకారశంశినః - క్షత = కొట్టఁబడిన, హుంకార= హుమ్మనుధ్వనిని, శంశినః = ప్రశంసించుచున్నవి.

తా. ఏకాదశరుద్రులును తలలు వ్రేలవేసికొని చంద్రకళలు జాఱునట్లుగా తమ హుంకారమునుమాని దీనముతో నుండిరేలనో?

వ్యా. ఆవర్జితేతి.—ఆవర్జితేషు పరిభవదుఃఖావనమ్రేషు - జటానాం మాళిషు జటాజూటేషు - విలమ్బిన్యః స్రంసిన్యః. శశికోటయశ్చన్ద్రరేఖా యేషాం తే తథోక్తాః. రుద్రాణామపి-ఏకాదశానామితి శేషః. మూర్ధానః క్షతం హుంకారం శంసన్తీతి తథోక్తాః - హుంకారక్షత్యనుమాపకా ఇత్యర్థః. హుంకారశస్త్రా హి రుద్రా ఇతి భావః.

లబ్ధప్రతిష్ఠాః ప్రథమం యూయం కిం బలవత్తరైః,
అపవాదైరివోత్సర్గాః కృతవ్యావృత్తయః పరైః. 27

టీ. ప్రథమం = పూర్వమందు, లబ్ధప్రతిష్ఠాః = పొందఁబడిన యునికిగలవారు' (అన్యత్ర చరితార్థములగు అనియర్థాంతరము.) యూయం=మీరు, బలవత్తరైః = బలాఢ్యులరగు, (నిరవకాశముగల యని యర్థాంతరము). పరైః=శత్రులచే, ఉత్సర్గాః = సామాన్యశాస్త్రములు, అపవాదైరివ = విశేషశాస్త్రములచేతనువలె, కృతవ్యావృత్తయః కిం = చేయఁబడిన ప్రతిష్ఠాభంగముగలవారైతిరా? (విషయసంకోచము కలదియని యర్థాంతరము.)

తా. సామాన్యశాస్త్రవిధి విశేషశాస్త్రవిధిచేతను సంకోచము చేయఁబడినట్లు శత్రులచే పరాభవము నొందితిరా? గోవును చంపకు. సామాన్యశాస్త్రము. గోయాగమున గోవును చంపుము,విశేషశాస్త్రము. ఇప్పుడు యజ్ఞస్థలములో సామాన్యశాస్త్రము సంకోచింపఁబడెను.

వ్యా. లబ్ధేతి.—ప్రథమం పూర్వం, లబ్ధప్రతిష్ఠా లబ్ధస్థితయః. లబ్ధావకాశా ఇత్యన్యత్ర. యూయం, బలవత్తరైః పౌరుషాతిరేకాత్ ప్రబలతరైః. నిరవకాశైరిత్య పరత్ర. పరైః శత్రుభి రుత్సర్గాః సామాన్యశాస్త్రాణి 'మాహింస్యాత్' ఇత్యేవమాదీని, అపోద్యన్త ఏభిరిత్యపవాదైః. 'గామాలభేత' ఇ త్యాదిభిర్విశేషశాస్త్రైరివ, కిం కృత వ్యావృత్తయః కృతప్రతిష్ఠాభఙ్గాః - కృత విషయ సంకోచరూపబాధా ఇత్యన్యత్ర. 'విషయసంకోచ ఏవ బాధః' ఇత్యాచార్యాః. నిషేధశాస్త్రస్య వైదికహింసాపరిహారేణ లౌకికమాత్రే వ్యవస్థాపనాద్విషయసంకోచ ఇత్యలమతిగహనావగాహనేన.

తద్బ్రూత వత్సాః కిమితః ప్రార్థయధ్వం సమాగతాః,
మయి సృష్టిర్హి లోకానాం రక్షా యుష్మాస్వవస్థితా. 28

టీ. తత్ = ఆకారణమువలన, వత్సాః=బిడ్డలారా! సమాగతాః = కూడుకొని వచ్చినమీరు, ఇతః=నానుండి, కిం ప్రార్థయధ్వం=ఏమికోరెదరు, బ్రూత=చెప్పుడు. హి= ఏకారణమువలన, మయి = నాయందు, లోకానాం = లోకములయొక్క, సృష్టిః= సృష్టియు, రక్షా = (లోకములయొక్క) రక్షణము, యుష్మాసు = మీయందు, అవస్థితా=ఉన్నది.

తా. బిడ్డలారా! నావలన కోరే సహాయమేదో చెప్పుడు. సృష్టి నా చేతిలోనిది రక్షణము మీ చేతిలోనిదే అయియున్నది.

వ్యా. తదితి—తత్తస్మాత్ కారణాత్, హే వత్సాః పుత్రకాః. ని. 'వత్సస్తర్ణకపుత్రాద్యోర్వర్షే వత్సం తు వక్షసి' ఇతి విశ్వః. స్వయం పితామహత్వాద్వత్సా ఇత్యామన్త్రయతే, సంభూయాగతాః సమాగతా, ఇతో మత్తః. కిం ప్రార్థయధ్వమ్ కిమిచ్ఛతేత్యర్థః. బ్రూత లోకరక్షణే యూయమేవ కర్తారఇత్యాహ—మయిలోకానాం సృష్టిః, రక్షా యుష్మాస్వవస్థితా, అతస్తదర్థమపి నాస్తి మదపేక్షేత్యర్థః.

తతో మందానిలోద్ధూతకమలాకరశోభినా,
గురుం నేత్రసహస్రేణ చోదయామాస వాసవః. 29

టీ. తతః = భగవత్ప్రత్యక్షమైనపిమ్మట, వాసవః = ఇంద్రుఁడు, గురుం=బృహస్పతిని, మందానిలోద్ధూత కమలాకరశోభినా - మందానిల = మందవాయువుచే, ఉద్ధూత=కదల్పఁబడిన, కమలాకర = పద్మసరస్సుయొక్క, శోభినా = శోభవంటి శోభ గల, నేత్రసహస్రేణ=వెయ్యి కండ్లచేత, చోదయామాస = ప్రేరణచేసెను.

తా. మందవాయువుచే కొలనిలోనిపద్మములు కదలినట్లుగా దేవేంద్రుని నేత్రకమలములు కదలునట్లు బృహస్పతిని కనుసైగఁజేసి చెప్పఁబోవుదానినిఁగూర్చి యింద్రుఁడు ప్రేరేపణముఁ జేసెను.

వ్యా. తత ఇతి.— తతో భగవత్ప్రశ్నానన్తరం, వాసవ ఇన్ద్రో, గురుం బృహస్పతిమ్. ని. 'గురూ గీష్పతిపిత్రాద్యౌ' ఇ త్యమరః. మన్దానిలోద్ధూతో యః కమలాకరః స ఇవ శోభత ఇతి తేన తథోక్తేన, నేత్రాణాం సహస్రేణ, చోదయామాస ప్రేరయామాస. సహస్రగ్రహణ మాస్థాతిశయార్థమ్-అనిమిషాణామపిప్రయత్నవశాదక్షిస్పన్దో న విరుధ్యతే.

స ద్వినేత్రం హరేశ్చక్షుస్సహస్రనయనాధికమ్,
వాచస్పతిరువాచేదం ప్రాంజలిర్జలజాసనమ్. 30

టీ. హరేః = ఇంద్రునికి, సహస్రనయనాధికం = వేయికన్నులకంటె యెక్కు-వయిన, ద్వినేత్రం=రెండుకన్నులుగలదియగు, చక్షుః=కన్నుగానున్న, సః=అబృహస్పతి, ప్రాంజలిః=నమస్కారముగలవాఁడై, జలజాసనం=బ్రహ్మనుగూర్చి, ప్రాహ=పలికెను.

తా. వేయికండ్లచేత నింద్రుఁడు తెలుసుకోలేని సంగతులను రెండుకన్నులతో తెలుసుకొనుచున్నట్టి యు నింద్రునికి రెండవకన్ను వలెనున్న బృహస్పతి బ్రహ్మకు నమస్కరించి యిట్లనియె.

వ్యా. స ఇతి.—హరే రిన్ద్రస్య. ని. 'ఇన్ద్రో దుశ్చ్యవనో హరిః' ఇతి హలాయుధః. సహస్రాన్నయనేభ్యోఽధికం సహస్రనయనాధికమ్ - తదగోచరదర్శిత్వాదితి భావః. ద్వేనేత్రే యస్య తద్ద్వినేత్రమ్ - ప్రసిద్ధాచ్చక్షుషోఽయం విశేషఇత్యర్థః. చక్షుః చక్షుర్భూతః, చక్షుష్ట్వారోపస్య ప్రకృతోపయోగాత్ పరిణామాలంకారః. స వాచస్పతిః కస్కాదిత్వాదలుక్సత్వే 'షష్ఠ్యాః పతిపుత్ర' ఇత్యాదినా సత్వమితి స్వామీ - తన్న - ఛన్దోవిషయత్వాత్, ప్రాఞ్జలిః సన్, జలజాసనం బ్రహ్మాణమిదముువాచ.

ఏవం యదాత్థ భగవన్నామృష్టం నః పరైః పదమ్,
ప్రత్యేకం వినియుక్తాత్మా కథం న జ్ఞాస్యసి ప్రభో. 31

టీ. హేభగవన్ = ఓషడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నుఁడా! యదాత్థ = ఏమిచెప్పితివో (ఓడిపోయినవారైతిరా? అని) అది, ఏవం = నిజమే, నః=మాయొక్క, పదం = అధికారము, పరైః=శత్రువులచే, ఆమృష్టం = హరింపఁబడినది, హేప్రభో = ఓప్రభూ, ప్రత్యేకం=(ప్రతివ్యక్తియందు) భిన్నముగా, వినియుక్తాత్మా=ప్రవేశపెట్టఁబడిన స్వరూపముగల (నీవు), కథం=ఎట్లు, నజ్ఞాస్యసి=ఎఱుఁగవు.

తా. భగవంతుఁడా! నీవుచెప్పినదినిక్కము. మాయధికారములను శత్రువులాక్రమించికొనిరి సర్వాంతర్యామి వగునీకుఁ దెలియనిదేమున్నది.

వ్యా. ఏవమితి.—హే భగవన్ షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్న - యదాత్థ 'కృతవ్యావృత్తః పరైః' ఇతి యద్బ్రవీషి 'బ్రువః పఞ్చానామ్' - ఇత్యాదినాఽఽహాదేశః. 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవ ద్వా' ఇతి వర్తమాన ప్రయోగః వామనస్తు భ్రాన్తోఽయం

ప్రయోగ ఇత్యాహ 'అహేతి భూతే ణల న్తత్రమపది' తి. అహేత్యుపలక్షణమ్, తదే వమ్, సత్యమ్, నోఽస్మాకమ్, పదమధికారః పరైః శత్రుభిరామృష్టమాక్షిప్తమ్. హే ప్రభో, ప్రత్యేకం ప్రతిపురుషం, వినియుక్తాత్మా ప్రవేశితస్వరూపః. సర్వాన్తర్యామి త్యర్థః. కథం, న జ్ఞాస్యసి న వేత్సి వర్తమానేఽపి వచనభఙ్గ్యా భవిష్యన్నిర్దేశః ప్రసిద్ధః 'అపహ్నవే జ్ఞః' 'అకర్మకాచ్చ' ఇత్యాత్మనేపదవికల్పః.

భవల్లబ్ధవరోదీర్ణస్తారకాఖ్యో మహాసురః,
ఉపప్లవాయ లోకానాం ధూమకేతురివోత్థితః. 32

అవ. చెప్పినదానినె విస్తరించుచున్నాఁడు.—

టీ. భవత్=నీయొద్దనుండి, లబ్ధవరోదీర్ణః=పొందఁబడినవరముచే గర్వించిన, తారకాఖ్యః=తారకుఁడనే, మహాసురః=గొప్పరక్కసుఁడు, లోకానాం=లోకములయొక్క, ఉపప్లవాయ = నాశముకొఱకు, ధూమకేతురివ = తోఁకచుక్కమాడ్కి, ఉత్థితః = లేచియున్నాఁడు.

తా. నీచే వరములఁ బొంది గర్వించిన తారకాసురుఁడు లోకనాశమునకుఁ దోఁకచుక్కవలె లేచియున్నాఁడు.

అవ. ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి.—

వ్యా. భవదితి.—భవత స్త్వత్తో-లబ్ధేన వరేణోదీర్ణ ఉద్ధతః తారకఇత్యాఖ్యా నామధేయం యస్య స తారకాఖ్యః. మహా నసురో మహాసురః. 'సన్ మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః పూజ్యమానైః' ఇతి తత్పురుషః. ధూమకేతురుత్పాతవిశేష ఇవ, లోకానాముపప్లవాయోపద్రవా యోత్థిత ఉత్పన్నః.

పురే తావన్తమేవాస్య తనోతి రవిరాతపమ్,
దీర్ఘికాకమలోన్మేషో యావన్మాత్రేణ సాధ్యతే. 33

టీ. అస్య=ఈతారకునియొక్క, పురే = పురమున, రవిః=సూర్యుఁడు, యావన్మాత్రేణ=యెంతమాత్రముచేత, దీర్ఘికాకమలోన్మేషః=బొడ్డన బావులయందలి కమలములువికసించడము, సాధ్యతే = సాధించఁబడుచున్నదో, తావన్తమేవ ఆతపం=అంతటి యెండనే, తనోతి=చేయుచున్నాఁడు.

తా. సూర్యుఁడు భయముచే తారకునిపట్టణములయందలి బావులు మున్నగువానియందలి పద్మములు వికసించుట కెంతవేఁడిమి కావలయునో అంతకుఁదప్ప అధికముగా వేఁడిమిఁ జూపఁడనుట.

వ్యా. పురఇతి.—అస్య తారకస్య, పురే రవిః సూర్యస్తావన్తం తావన్మాత్ర మేవాతపం తనోతి. యావన్మాత్రేణ యావతైవ-యావతీ మాత్రా మితిర్యస్య యావ న్మాత్రం - తేన వా - అల్పపరిమాణేనేత్యర్థః. ని. 'మాత్రా పరిచ్ఛదే - అల్పేచ పరి మాణే సా మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణే' ఇత్యమరః. దీర్ఘికాసు క్రీడావాపీషు - కమలానామున్మేషో వికాసః. సాధ్యతే నిష్పాద్యతే, కఠోరకిరణోఽపి మన్దోష్ణః సన్నేవ తద్భీత్యా పురే ప్రకాశత ఇత్యభిప్రాయః.

సర్వాభిస్సర్వదా చన్ద్రస్తం కళాభిర్నిషేవతే,
నాదత్తే కేవలాం లేఖాం హరచూడామణీకృతామ్. 34

టీ. చంద్రః=చంద్రుఁడు, తం=ఆతారకాసురుని, సర్వదా=కృష్ణపక్షమునందును, సర్వాభిః కళాభిః = అన్నికళలతో, నిషేవతే = సేవించుచున్నాఁడు, కేవలాం హర చూడామణీకృతాం లేఖాం = ఈశ్వరుఁడు శిరోభూషణముగాఁ జేసికొన్న కళను మాత్రము, నాదత్తే=స్వీకరింపఁడు.

తా. చంద్రుఁడు శుక్లకృష్ణపక్షములయందా తారకాసురుని యీశ్వరమౌళిఘటితముకాని కళలన్నిటితోడను సేవించుచున్నాఁడు.

వ్యా. సర్వాభిరితి.—చన్ద్రస్తం తారకం,సర్వదా కృష్ణపక్షేఽపీత్యర్థః. సర్వాభిః కలాభిర్నిషేవతే. ని. 'కలా తు షోడశో భాగః' ఇత్యమరః. కేవలాం, హరచూడా మణీకృతాం శివశిరోమణీకృతాం లేఖాం, నాదత్తే న గృహ్ణాతి.

వ్యావృత్తగతిరుద్యానే కుసుమస్తేయసాధ్వసాత్,
న వాతి వాయుస్తత్పార్శ్వే తాళవృన్తానిలాధికమ్. 35

టీ. వాయుః = వాయుమూర్తి, కుసుమస్తేయసాధ్వసాత్ - కుసుమ=పూల యొక్క, స్తేయ=దొంగతనమువలని, సాధ్వసాత్ = భయమువలన, ఉద్యానే=పూల తోఁటయందు, వ్యావృత్తగతిః = సంచారములేనివాఁడై, తత్పార్శ్వే = ఆతారకుని ప్రక్కను, తాళవృంతానిలాధికం = విసనకఱ్ఱ వీచుటవలనవచ్చిన గాలికంటెయెక్కు వగా, న వాతి=విసరఁడు.

తా. ఉద్యానపుష్పముల దొంగతనఁపుభయమువలన గాలి తారకాసురు నెడబాయక ప్రక్కనెయుండి విసనకఱ్ఱతో విసరినదాని కంటె యెక్కువగా విసరక సేవించును.

వ్యా. వ్యావృత్తేతి.—వాయుః, స్తేనస్య భావః కర్మ వా స్తేయం చౌర్యమ్ 'స్తేనా ద్య న్నలోప శ్చ' ఇతి యత్ప్రత్యయో నలోపశ్చ. కుసుమానాం స్తేయం -

తస్మాత్ స్త్రేయాభియోగాద్దణ్డా ద్వా-సాధ్వసం భయం-తస్మాద్ధేతో రుద్యానే, వ్యావృత్త గతిః నివృత్తోద్యానసంచారః సన్నిత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్ సమాసః. తత్పార్శ్వే తత్సమీపే, తాలస్య వృన్తైరుద్ధ్రియతే - తాలస్యేవ వృన్తమస్యేతి వా తాలవృన్తం - త స్యానిలాద్వ్యజనసంచారపవనాదధికం యథా తథా న వాతి. ని. 'వ్యజనం తాలవృన్తకమ్' ఇత్యమరః.

పర్యాయసేవాముత్సృజ్య పుష్పసమ్భారతత్పరాః,
ఉద్యానపాలసామాన్యమృతవ స్తముపాసతే. 36

టీ. ఋతవః = వసంతాదిఋతువులాఋను, పర్యాయసేవాం = ఒకరైన పిమ్మట మఱియొక్కరు సేయువిధిని, ఉత్సృజ్య=విడిచి, పుష్పసంభారతత్పరాః = పూలఁగూర్చుటయం దాసక్తికలవై, ఉద్యానపాలసామాన్యం = తోఁటమాలీలతో సరిగా, తం=ఆ తారకాసురుని, ఉపాసతే = సేవించుచున్నవి.

తా. ఆఋఋతువులును ఒకరైనపిమ్మట మరియొకరివంతున విడచి పూలనిచ్చుటలో మాలీవారితో సరిగా సేవించుచున్నవి. (అనఁగా నన్నిఋతువులు తారకునిపట్టణమున నెల్లకాలమున నుండునట్లు శిక్షించినాఁ డనుట.)

వ్యా. పర్యాయేతి.— ఋతవః షడ్వసన్తాదయః, పర్యాయసేవాం క్రమసేవాముత్సృజ్య, పుష్పాణాం-సంభారే సంగ్రహే - తత్పరాః ఆసక్తాః సన్త ఇత్యర్థః. ని. 'తత్పరే ప్రసితాసక్తౌ' ఇత్యమరః. ఉద్యానపాలై రుద్యానాధికృతైః-సామాన్యం సాధారణం యథా భవతి తథా, తం తారకముపాసతే సేవన్తే; శీతోష్ణాదిదోష ప్రకాశనం తు దూరాపాస్త మిత్యర్థః.

తస్యోపాయనయోగ్యాని రత్నాని సరితాం పతిః,
కథమప్యమ్భసామన్తరానిష్పత్తేః ప్రతీక్షతే. 37

టీ. సరితాం పతిః=సముద్రుఁడు, తస్య=ఆతారకాసురునికి, ఉపాయనానాం= కానుకలకు, యోగ్యాని=అర్హములగు, రత్నాని = రత్నములను, అంభసాం అంతః= నీళ్లలో, ఆనిష్పత్తేః = పరిపక్వమునొందువఱకు, కథమపి = అతికష్టముచే, ప్రతీక్షతే = నిరీక్షించుచున్నాఁడు.

తా. సముద్రుఁడు మంచిరత్నములుపుట్టి చూర్ణముగాముదిరి కాంతిగలవి యెప్పుడగును, తారకునికెప్పుడు కాన్కపట్టి దయ సంపాదింతునని యెదురుఁజూచును.

వ్యా. తస్యేతి.— సరితాం పతిః సముద్రస్తస్య తారకస్యోపాయనానాం ప్రాభృతానాం-యోగ్యాని. ని. 'ప్రభృతం తు ప్రదేశనమ్, ఉపాయనమ్' ఇత్యమరః. రత్నాన్యమ్భసామన్తరానివృత్తేః పరిపాకపర్యన్తమ్ వికల్పాదసమాసః. కథమపిమహా తాయత్నేన, ప్రతీక్షతే కదా వా పరిపచ్యేరన్నిత్యైకాగ్ర్యేణ పాలయతీత్యర్థః.

జ్వలన్మణిశిఖా శ్చైనం వాసుకిప్రముఖా నిశి,
స్థిరప్రదీపతామేత్య భుజంగాః పర్యుపాసతే. 38

టీ. చ=ఇంతేకాదు, జ్వలన్మణిశిఖాః=ప్రకాశించుచున్న మాణిక్యజ్వాలలుగల, వాసుకిప్రముఖాః = వాసుకిమున్నగు, భుజంగాః=సర్పములు, నిశి=రాత్రియందు, స్థిరప్రదీపతాం=ఆఅనిదీపములగుటను, ఏత్య=పొంది, ఏనం=ఈతారకాసురుని, పర్యుపాసతే=కొలుచుచున్నారు.

తా. జీవరత్నములగు నాగమణుల ధరించువాసుకి మున్నగు సర్పములు ఆరిపోనిదీపములుగా వానియింటియందు దీపస్థానములనుండి తారకుని సేవించుచున్నవి.

వ్యా. జ్వలదితి.—కిం చేతిచార్థః. జ్వలన్త్యో - మణీనాం శిరోరత్నానాం - శిఖా జ్వాలా-యేషాం తే, వాసుకిప్రముఖా, భుజఙ్గాః సర్పాః - సిద్ధాశ్చ ధ్వన్యన్తే. ని. 'భుజఙ్గః సిద్ధసర్పయోః' ఇత్యమరః. నిశి, స్థిరప్రదీపతామనిర్వాణదీపత్వమేత్యైనం తారకం, పర్యుపాసతే పరివృత్య సేవన్తే.

తత్కృతానుగ్రహాపేక్షీ తం ముహుర్దూతహారితైః,
అనుకూలయతీన్ద్రోఽపి కల్పద్రుమవిభూషణైః. 39

టీ. ఇంద్రోఽపి = ఇంద్రుఁడును, తత్కృతానుగ్రహాపేక్షీ - తత్ = ఆతారకుని చే, కృత=చేయఁబడిన, అనుగ్రహ = దయను, అపేక్షీ = కోరుచున్నవాఁడై, ముహుః= మాటికి, దూతహారితైః = దూతలచేనంపఁబడిన, కల్పద్రుమవిభూషణైః=కల్పవృక్షముల నుండి పుట్టిననగలతో, తం=ఆతారకుని, అనుకూలయతి=ఇష్టునిగాఁజేసికొనుచున్నాఁడు.

తా. దేవేంద్రుఁడును ఆతారకాసురునికి కల్పవృక్షజాతములగు రత్నములతో కానుకలఁబట్టి వానిదయను కోరుచున్నాఁడు.

వ్యా. తత్కృతేతి.—ఇన్ద్రోఽపి, తేన తారకేణ కృతం తత్కృతమనుగ్రహం ప్రసాద మపేక్షత ఇతి తథోక్తః సన్, ముహుర్దూతహారితైర్దూతప్రాపితైః, కల్ప

ద్రుమాణాం విభూషణైః తత్ప్రసూతైరిత్యర్థః. తం తారక మనుకూలయత్యనుకూలం కరోతి.

ఇత్థమారాధ్యమానోఽపి క్లిశ్నాతి భువనత్రయమ్,
శామ్యేత్ప్రత్యపకారేణ నోపకారేణ దుర్జనః. 40

టీ. ఇత్థం=ఇట్లు, ఆరాధ్యమానోఽపి = పూజింపఁబడుచున్నవాఁడైనను, భువనత్రయం=మూఁడులోకములను, క్లిశ్నాతి = ఖేదపెట్టుచున్నాఁడు, దుర్జనః=దుష్టుఁడు, ప్రత్యపకారేణ = మాఱుకీడు సేయుటచే, శామ్యేత్=నశించును. ఉపకారేణ= మేలు చేయుటచే, నశామ్యేత్=నశించడు.

తా. ఇట్లు పూజింపఁబడుచు ముల్లోకములను దుఃఖపెట్టుచున్నాఁడు. దుష్టుఁ డుపకారము చేయఁగా శాంతిఁ బొందఁడు అపకారమే చేయవలయును.

వ్యా. ఇత్థమితి.—ఇత్థముక్తప్రకారేణ, రవి శశి పవనోదధి భుజఙ్గ సురేన్ద్రైరారాధ్యమానోఽపి, భువనత్రయం, క్లిశ్నాతి పీడయతి; తథాహి - దుర్జనః, ప్రత్యపకారేణ ప్రతీకారేణైవ, శామ్యేచ్ఛాన్తో భవేత్, ఉపకారేణ తు న శామ్యేత్ - ప్రత్యుత ప్రకుప్యతీతి భావః.

తేనామరవధూహస్తైః సదయాలూనపల్లవాః,
అభిజ్ఞాశ్ఛేదపాతానాం క్రియన్తే నన్దనద్రుమాః. 41

టీ. తేన=ఆతారకునిచే, అమరవధూహస్తైః=సురాంగనాహస్తములచే, సదయాలూనపల్లవాః = దయతోఁ గోయఁబడినచిగుళ్లుగల, నందనద్రుమాః=నందనవనవృక్షములు, ఛేదపాతానాం=నఱుకులకు పాటులకు, అభిజ్ఞాః=ఎఱుఁగునట్టివిగా, క్రియంతే=చేయఁబడుచున్నవి.

తా. దేవతాస్త్రీల మృదువగుహస్తములతోఁ దయతోఁ గోయఁబడు చిగుళ్లుగల నందనవనవృక్షములు నఱుకులకు దెబ్బలకు నలవాటుపడినవి.

వ్యా. తేనేతి.—తేన తారకేణామరవధూహస్తైః సుకుమారైరితిభావః. తైరపి సదయ - ఆలూన అవతంసార్థం ఛిన్నాః-పల్లవా యేషాం తే, నన్దనద్రుమాః. ఛేదాశ్చ పాతాశ్చ ఛేదపాతాస్తేషామ్, అభిజానన్తీత్యభిజ్ఞాః, కృద్యోగాత్ కర్మణి షష్ఠీ, క్రియన్తే.

వీజ్యతే స హి సంసుప్త శ్శ్వాససాధారణానిలైః,
చామరైస్సురబన్దీనాం బాష్పశీకరవర్షిభిః. 42

టీ. హి=ఏకారణమువలన, సః=ఆతారకుఁడు, సంసుప్తస్సన్=నిద్రితుఁడైనను, శ్వాససాధారణానిలైః - శ్వాససాధారణ = ఊర్పుతో సమానమగు, అనిలైః=గాలిగల యట్టియు, బాష్పశీకరవర్షిభిః - బాష్ప = కన్నీళ్లయొక్క, శీకర = తుంపరలను, వర్షిభిః=కురియుచున్న, సురబందీనాం=చెఱపెట్టఁబడిన దేవతాస్త్రీలయొక్క, చామరైః= వింజామరలచే, వీజ్యతే=విసరఁబడుచున్నాఁడు.

తా. వాఁడు నిద్రించునప్పుడు చెఱపెట్టఁబడిన దేవాంగనలు కన్నీళ్లతో, వీచుచుండు చామరములనుండి పుట్టినగాలిని శీకరయుక్త ముగాఁజేసి యూపిరి గాలికంటె యెక్కువలేనట్టు విసరుచున్నారు. వాఁడు నిద్రించునప్పుడె వీరు దుఃఖశాంతి కేడ్చుటయని భావము.

వ్యా. వీజ్యత ఇతి.—హి యస్మాత్ కారణాత్, స తారకః. సంసుప్తః సన్ శ్వాససాధారణో నిశ్వాససమానోఽనిలో యేషాం తైః. తతోఽప్యాధిక్యే నిద్రా భిఙ్గ భయాదితి భావః. బాష్పశీకరవర్షిభిః - తాసాం స్త్రీణాం రోదనస్యాయమవసరఇతి భావః. సురబన్దీనాం సురప్రగ్రహస్త్రీణాం సంబన్ధిభిః. ని. 'ప్రగ్రహోపగ్రహౌ బన్ద్యామ్' ఇత్యమరః, చామరైర్వీజ్యతే.

ఉత్పాట్య మేరుశృఙ్గాణి క్షుణ్ణాని హరితాం ఖురైః,
ఆక్రీడపర్వతాస్తేన కల్పితాః స్వేషు వేశ్మసు. 43

టీ. తేన=ఆతారకునిచే, హరితాం = సూర్యాశ్వములయొక్క, ఖురైః = గొరి జలచే, క్షుణ్ణాని=చూర్ణములైన, మేరుశృంగాణి=మేరుపర్వతశిఖరములను, ఉత్పాట్య= పెల్లగించి, స్వేషువేశ్మసు=తనయిండ్లయందు, ఆక్రీడపర్వతాః = క్రీడాపర్వతములుగా, కల్పితాః=చేయఁబడినవి.

తా. సూర్యాశ్వములచే నలగకొట్టఁబడిన మేరుపర్వత శృంగ ములను ఆతారకుఁడు తనయిండ్లయందు క్రీడాశైలములుగాఁ బెట్టు కొన్నాఁడు.

వ్యా. ఉత్పాట్యేతి.—తేన తారకేణ హరితాం సూర్యాశ్వానామ్. ని. 'హరిత్ సూర్యే చ సూర్యాశ్వే వర్ణే చ హరితే దిశి' ఇతి విశ్వః. ఖురైః శఫైః, క్షుణ్ణాని చూర్ణితాని, ఏతేన తేషామత్యన్నత్యం సూచితం మేరుశృఙ్గాణ్యుత్పాట్య స్వేషు వేశ్మసు-వేశ్మస్వితి బహువచనేనాస్య భువనత్రయనివాసః సూచితః, ఆక్రీడన్త ఏ ష్వి త్యాక్రీడాః - తే చ తే పర్వతాః, కల్పితాః కృతాః.

మన్దాకిన్యాః పయశ్శేషం దిగ్వారణమదావిలమ్,
హేమామ్భోరుహసస్యానాం తద్వాప్యో ధామ సాంప్రతమ్. 44

టీ. సాంప్రతం=ఇప్పుడు, మందాకిన్యాః = వియద్గంగకు, దిగ్వారణమదావిలం-దిగ్వారణ=దిగ్గజములయొక్క, మద=మదముచే, ఆవిలం = కలుషమగు, పయః = నీరే, శేషం=అవశిష్టమైయున్నది. (బంగారుపుకమలము లెచ్చుటనున్నవనఁగా) హేమాంభోరుహసస్యానాం = హేమాంభోరుహ = బంగారుపద్మములనెడు, సస్యానాం=పైరులకు, తద్వాప్యః=ఆతారకుని దిగుడుబావులు, ధామ=తావు.

తా. ఇప్పుడాకాశగంగానదిలో మదమెక్కిన దిగ్గజముల యొక్కమదముచే కలకల చేయఁబడిన నీరె యున్నది. బంగారపు కమలములన్ననో ఆతారకాసురుని దిగుడుబావులలో నున్నవి.

వ్యా. మన్దాకిన్యా ఇతి.— సాంప్రతం, సంప్రతి మన్దాకిన్యా భాగీరథ్యా, దిగ్వారణానాం దిగ్గజానాం - మదై రావిలం కలుషం, పయో జలమేవ, శిష్యత ఇతి శేషం శిష్టమ్, కర్మణ్యణ్ప్రత్యయః. 'త్రిష్వన్యత్రోపయుజ్యతే' ఇతి నపుంసకత్వమ్, తర్హి కనకకమలాని క్వ గతానీత్యాహ-హేమేతి.— హేమామ్భోరుహాణ్యేవ సస్యాని తేషాం తు, తస్య వాప్యస్తద్వాప్య, ఏవ ధామ స్థానమ్, సర్వాణ్యప్యుత్పాట్య స్వదీర్ఘికాస్వేవ ప్రతిరోపితవానిత్యర్థః.

భువనాలోకనప్రీతిస్స్వర్గిభిర్నానుభూయతే,
ఖిలీభూతే విమానానాం తదాపాతభయాత్పథి. 45

టీ. తదాపాతభయాత్ - తత్ = ఆతారకునియొక్క, ఆపాత=తాఁకుటవలని, భయాత్=భయమువలన, విమానానాం = విమానములయొక్క, పథి = మార్గము, ఖిలీభూతేసతి=పాడైనదగుచుండఁగా, స్వర్గిభిః = దేవతలచే, భువనాలోకనప్రీతిః-భువన = లోకములయొక్క, ఆలోకన=చూచుటయందలి, ప్రీతిః=ప్రేమ, నానుభూయతే=అనుభవింపఁబడలేదు.

తా. దేవతలు లొల్లిటివలె లోకములఁ జూచుటకు విమానము లెక్కి చరించునపుడు తారకుఁడగపడి తాడనఁ జేయుననుభీతిచే ఆ మార్గమునే విడిచిరి.

వ్యా. భువనేతి.—తస్య తారకస్యాపాతాత్ సమాపత్తేర్భయాద్విమానానాం పథి, ఖిలీభూతేఽప్రహాలీభూతే సతి. ని. 'ద్వేఖిలాప్రహతే సమే' ఇత్యమరః. స్వర్గిభిర్దేవైర్భువనానామాలోకనే ప్రీతిర్నానుభూయతే.

యజ్వభిస్సంభృతం హవ్యం వితతేష్వధ్వరేషు సః,
జాతవేదోముఖాన్మాయీ మిషతామాచ్ఛినత్తి నః. 46

టీక. యజ్వభిః=విధిగా యజ్ఞము చేసినవారిచే, వితతేషు=... అధ్వరేషు=... బడినయాగములయందు, సంభృతం = ఈయఁబడిన, హవ్యం = హవిస్సును, మాయీ = మాయగల, సః=ఆతారకుఁడు, నః=మేము, మిషతాం = చూచుచున్నవారలమగుచుండఁగా, జాతవేదోముఖాత్ = అగ్నియనుముఖమునుండి, ఆచ్ఛినత్తి = బలవంతముగా లాగికొనుచున్నాఁడు.

తా. ఈమాయావంతుఁడు యజ్ఞకర్తలు మాకొఱకై మాముఖమగు నగ్నియందు వ్రేల్చిన హోమద్రవ్యమును బలవంతముగా తాను లాగికొని తీసుకొనుచున్నాఁడు.

వ్యా. యజ్వభిరితి.—యజ్వభిర్విధివదిష్టవద్భిః. ని. 'యజ్వా తు విధినేష్టవాన్' ఇత్యమరః. 'సుయజోర్జ్వనిప్' ఇతి జ్వనిప్ప్రత్యయః. వితతేష్వధ్వరేషు యజ్ఞేషు, సంభృతం దత్తం హవ్యం హవిర్మాయీ మాయావీ వ్రీహ్యాదిత్వాదినిప్రత్యయః. తారకో నోఽస్మాకం, మిషతాం పశ్యతామ్-పశ్యత్సు సత్స్విత్యర్థః. 'షష్ఠీచానాదరే' ఇతి షష్ఠీ, జాతవేదా వహ్నిరేవ ముఖం తస్మా జ్జాతవేదోముఖాదాచ్ఛినత్తి-ఆక్షిప్య గృహ్ణాతీత్యర్థః.

ఉచ్చైరుచ్చైశ్శ్రవాస్తేన హయరత్నమహారి చ,
దేహబద్ధమివేన్ద్రస్య చిరకాలార్జితం యశః. 47

టీ. కించ=మరియు, తేన=ఆతారకునిచే, ఉచ్చైః=ఉన్నతమైన, ఉచ్చైశ్శ్రవాః=ఆపేరుగల, హయరత్నం = అశ్వశ్రేష్ఠము, దేహబద్ధం = రూపుఁదాల్చిన, చిరకాలార్జితం = చాలకాలముసంపాదించిన, ఇంద్రస్య=ఇంద్రునియొక్క, యశఇవ=కీర్తియో యనునట్లు, అహారి=హరింపఁబడెను.

తా. మరియు దేవేంద్రుని గొప్పకీర్తిని హరించునట్లుగా నుచ్చైశ్శ్రవమనుగుఱ్ఱము అపహరింపఁబడెను.

వ్యా. ఉచ్చైరితి.— కించేతి చార్థః, తేన తారకేణోచ్చైరున్నత ఉచ్చైశ్శ్రవా నామ, హయో రత్నమివ హయరత్నమశ్వశ్రేష్ఠః. ని. 'రత్నం శ్రేష్ఠే మణావపి' ఇతి విశ్వః. అస్య శుభ్రత్వాదుత్ప్రేక్షతే - దేహబద్ధం బద్ధదేహమ్ మూర్తిమదిత్యర్థః. ఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః, చిరకాలార్జితమిన్ద్రస్య యశ ఇవాహార్యపహృతమ్.

తస్మిన్నుపాయాస్సర్వే నః క్రూరే ప్రతిహతక్రియాః,
వీర్యవన్త్యౌషధానీవ వికారే సాన్నిపాతికే. 48

అవ. అట్లైన సామాదియుపాయముల నేలజూపరాదన చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. క్రూరే=క్రూరుండగు, తస్మిన్=ఆరక్కసునియందు, నః=మాయొక్క, సర్వే ఉపాయాః = అన్నియుపాయములును, సాన్నిపాతికే = సాన్నిపాతకరోగమందు, (సన్నిపాతమనఁగా: వాతపిత్తశ్లేష్మములమూఁటియొక్క సమానముగా నగు నాధిక్యత.) వీర్యవన్తి ఔషధానీవ = సారవంతములగుమందులవలె, ప్రతిహతక్రియాః = నిష్ఫల ప్రయోగములయినవి.

తా. సన్నిపాతజ్వరమందు మందులు గుణమీయనట్లు మాసామాదు లచ్చట నుపయోగములైనవి కావు.

వ్యా. తస్మిన్నితి.—క్రూరే ఘాతుకే. ని. నృశంసో ఘాతుకః క్రూరః' ఇత్యమరః. తస్మిన్నసురే, నోఽస్మాకం. సర్వ ఉపాయాః, సన్నిపాతస్య దోషత్రయస్య ప్రకోపజే సాన్నిపాతికే-వికారే జ్వరాదౌ 'సన్నిపాతాచ్చ' ఇతి వక్తవ్యాట్ఠక్, వీర్యవన్తి సారవన్త్యౌషధానీవ, ప్రతిహతక్రియా విఫలప్రయోగా భవన్తి.

జయాశా యత్ర చాస్మాకం ప్రతిఘాతోత్థితార్చిషా,
హరిచక్రేణ తేనాస్య కణ్ఠే నిష్కమివార్పితమ్. 49

అవ. తాముచేసినక్రియల ప్రతిహతత్వమునేఁ జెప్పుచున్నారు.—

టీ. చ=ఇంతేకాదు, యత్ర = (నిజముగా మేముగెలిచెదమని) ఏహరిచక్రమునందు, అస్మాకం=మాకు, జయాశా=జయాశ (ఆసీత్ = ఆయెనో), ప్రతిఘాతోత్థితార్చిషా ప్రతిఘాత=కొట్టుటచే, ఉత్థిత=వెడలిన, అర్చిషా=జ్వాలగల, తేన హరిచక్రేణ= ఆహరిచక్రముచే, అస్య=ఈతారకునియొక్క, కంఠే=కంఠమున, నిష్కం=వక్షస్థలాలంకారము, అర్పితమివ = అర్పించబడినదివలె (ఆసీత్=ఆయెను), తానే వానివక్షస్థలమునకు పతకమువలె నాయెను.

తా. మాకు హరిచక్రము సాధించుననునమ్మక ముండెనుగాని అదియు వానికి ప్రతిక్రియ చేయలేదు.

అవ. తదేవ ప్రతిహతక్రియత్వమాహ.—

వ్యా. జయాశేతి.—కిం చేతి చార్థః, నూనమనేన హరిచక్రేణ, వయం జేష్యామ ఇతి యత్ర హరిచక్రేఽస్మాకం, జయాశా విజయాశంసా - ఆసీదితి శేషః. ప్రతి

ఘాతేన ప్రతిహత్యా - ఉత్థితార్చిషోద్గతతేజసా, తేన, హరిచక్రేణ విష్ణోః సుదర్శనే నాస్య తారకస్య కణ్ఠే, నిష్కమురోభూషణమర్పితమివే త్యుత్ప్రేక్షా, స్వయమేవ నిష్కమివ స్థితమిత్యర్థః. తారకశిరశ్ఛేదాయ హరిణా చక్రం త్యక్తం తదపి నష్టశక్తి జాతమితి భావః. ని. 'సాష్టేశతే సువర్ణానాం హేమ్న్యురోభూషణే పలే, దీనారే ఽపి చ నిష్కోఽస్త్రీ' ఇత్యమరః.

తదీయాస్తోయదేష్వద్య పుష్కరావర్తకాదిషు,
అభ్యస్యన్తి తటాఘాతం నిర్జితైరావతా గజాః. 50

టీ. అద్య=ఇప్పుడు, నిర్జితైరావతాః=జయింపఁబడిన యైరావతముగల, తదీయాః గజాః=వానియేనుఁగులు, పుష్కరావర్తకాదిషు = పుష్కరము ఆవర్తకము మున్నగు, తోయదేషు=మేఘములయందు, తటాఘాతం=వప్రక్రీడను, (అనఁగా దంతములదురద పోవుట కొడ్డులనడ్డముగాఁగొట్టుట.) అభ్యస్యంతి=నేర్చుకొనుచున్నవి.

తా. ఐరావతము మున్నగు నేనుఁగులగెల్చిన తారకునియేనుఁగులు పుష్కరావర్తకమేఘములయందు వప్రక్రీడ నలవాటుఁ జేసికొనుచున్నవి.

వ్యా. తదీయా ఇతి.—అద్య సంప్రతి, నిర్జితః ఐరావతో యైస్తే తథోక్తాః. తస్య తారకస్యేమే తదీయాః, గజాః, పుష్కరాశ్చావర్తకాశ్చ నామాదయో యేషాం తేషు, తోయదేషు మేఘేషు, తటాఘాతం వప్రక్రీడామభ్యస్యన్తి.

తదిచ్ఛామో విభో స్రష్టుం సేనాన్యం తస్య శాన్తయే,
కర్మబంధచ్ఛిదం ధర్మం భవస్యేవ ముముక్షవః. 51

టీ. తత్=కాఁబట్టి, విభో=ప్రభువా! ముముక్షవః = మోక్షముఁగోరువారు, భవస్య=సంసారముయొక్క, శాంతయే=నివృత్తికొఱకు, కర్మబంధచ్ఛిదం=కర్మయనెడు కట్టునుద్రుంచెడు, ధర్మమివ = పరమాత్మజ్ఞానకారణహేతువగు జ్ఞానమునువలెను, తస్య=ఆతారకునియొక్క, శాంతయే=నాశముకొఱకు, సేనాన్యం=సేనానాయకుని, స్రష్టుం=సృజించుటకొఱకు, ఇచ్ఛామః=కోరుచున్నాము.

తా. కావున ప్రభువా! సంసారబంధమునుద్రెంచువారు దానికి కారణమగుధర్మము నెట్లు కోరుదురో దుర్మార్గుఁడగు తారకుని వధకై సేనానాయకుని మేము కోరుచున్నాము.

వ్యా. తదితి.—తత్ తస్మాత్ కారణాత్, హేవిభో స్వామిన్, మోక్షం భవం త్యక్తుమిచ్ఛవో ముముక్షవో విరక్తా, భవస్య సంసారస్య, శాన్తయే నివృత్తయే,

కర్త్రైవ బన్ధస్తం ఛినత్తీతి కర్మబన్ధచ్ఛిత్ తం, ధర్మమివ - ఆత్మజ్ఞానహేతుభూతమితి శేషః. 'తమేవం విదిత్వాతిమృత్యుమేతి'ఇతి జ్ఞానాదేవముక్తిః-తస్య తారకస్య శాన్తయే నాశాయ, సేనాం నయతీతి సేనానీశ్చమూపతిః. 'సత్సూద్విష-' ఇత్యాదినా క్విప్. తం సేనాన్యం కఞ్చిత్, స్రష్టు మిచ్ఛామః - వయ మితి శేషః.

గోప్తారం సురసైన్యానాం యం పురస్కృత్య గోత్రభిత్,
ప్రత్యానేష్యతి శత్రుభ్యో బన్దీమివ జయశ్రియమ్. 52

టీ. సురసైన్యానాం = దేవతాసేనలయొక్క, గోప్తారం = రక్షకుఁడగు, యం= ఏసేనానాయకుని, పురస్కృత్య=ముందిడుకొని, గోత్రభిత్=ఇంద్రుఁడు, జయశ్రియం= జయలక్ష్మిని, బందీంఇవ = బందికానాగాఁ జేయఁబడినస్త్రీనివలెను, శత్రుభ్యః=పగవారి నుండి, ప్రత్యానేష్యతి=తిరిగితీసుకొనివచ్చును. కావున సేనానాయకుని సృజించుమని యన్వయము.

తా. సేనానాయకుఁడుండిన, పోయినసంపద నింద్రుండు చెఱ పెట్టఁబడినస్త్రీనివలె పగవానినుండి తీసికొనివచ్చును.

వ్యా. గోప్తారమితి.— సురసైన్యానాం దేవతాసేనానాం, గోప్తారం రక్షితారం, యం సేనాన్యం, పురస్కృత్య పురోధాయ 'పురోఽవ్యయమ్' ఇతి గతిత్వాత్ 'నమస్పురసోర్గత్యోః' ఇతి సకారః. గాం పృథ్వీం త్రాయన్త ఇతి గోత్రాస్తాన్భినత్తీతి గోత్రభిదిన్ద్రో), జయశ్రియం, బన్దీమివ బన్దీకృతాం స్త్రియమివ, శత్రుభ్యః సకాశాత్ ప్రత్యానేష్యతి, ప్రత్యాహరిష్యతి. తం స్రష్టు మితి పూర్వేణ సంబన్ధః.

వచస్యవసితే తస్మిన్ ససర్జ గిరమాత్మభూః,
గర్జితానన్తరాం వృష్టిం సౌభాగ్యేన జిగాయ యా. 53

టీ. తస్మిన్ వచసి అవసితే = అబృహస్పతిమాట ముగిసినదికాఁగా, ఆత్మభూః= బ్రహ్మ, గిరం=మాటను, ససర్జ=పలికెను. యా=ఏమాట, సౌభాగ్యేన = మనోహరత్వముచే, గర్జితానంతరాం = గర్జనయొక్క యనంతరమునఁబుట్టిన, వృష్టిం = వర్షమును, జిగాయ=జయించెనో ? (గర్జనకు ఫలము వర్షమెట్లో వీరివిన్నపమునకు ఫలము బ్రహ్మ మాట యనుట.)

తా. బృహస్పతి మాట నిలిపేవఱకు బ్రహ్మ మాటలాడెను. ఎట్లుండెననఁగా నామాటలాడుట గర్జనానంతరమున వర్షముకురిసిన

నెట్లు సార్థకమో గర్జనకు వీరివిన్నపమునకు సార్థకత్వముదెచ్చిన బ్రహ్మ మాటట్లుండెననుట. (అనఁగా వీరిమొఱ్ఱవిని యేమొ బ్రహ్మ చెప్పుచున్నాఁడనుట.)

వ్యా. వచసీతి.—తస్మిన్ బార్హస్పత్యే,వచస్యవసితే పరిసమాప్తే సత్యాత్మభూర్బ్రహ్మా గిరం వాచం, ససర్జ జగాదేత్యర్థః. యా గీః, సౌభాగ్యేన మనోహరత్వేన 'హృద్యగసిన్ధ్వస్తే పూర్వపదస్యచ' ఇత్యుభయపదవృద్ధిః. గర్జితాద్గర్జితస్యావా - అనన్తరం ప్రవృత్తాం, వృష్టిం, జిగాయ జితవతీ, గర్జితఫలత్వాద్వృష్టేరివ తద్విజ్ఞాపనఫలత్వాద్గిరః సుభగత్వమితి భావః.

సంపత్స్యతే వః కామోఽయం కశ్చిత్కాలః ప్రతీక్ష్యతామ్,
న త్వస్య సిద్ధౌ యాస్యామి సర్గవ్యాపారమాత్మనా. 54

టీ. వః=మీయొక్క, అయంకామః = ఈకోర్కె, సంపత్స్యతే = కాఁగలదు. కశ్చిత్కాలః=కొంతకాలము, ప్రతీక్ష్యతాం = నిరీక్షింపఁబడుగాక, తు=మరేమన్నను, అస్య=ఈసేనానాయకునియొక్క, సిద్ధౌ = అయేవిషయములో, ఆత్మనా=నాచే, సర్గవ్యాపారం=సృష్టిచేయుటనుఁగూరిచి, నయాస్యామి=పొందేవాఁడనుగాను.

తా. మీకోర్కె యగును. కొద్దికాలము నిరీక్షింపవలెను. ఈ సృష్టిని నేను చేయను.

వ్యా. సంపత్స్యత ఇతి.— అయం, వోయుష్మాకం, కామో మనోరథః. సేనానీరూపః, సంపత్స్యతే సేత్స్యతి, కశ్చిత్క్రియానపి, కాలః ప్రతీక్ష్యతామ్. తు కింతు, తస్య సేనాన్యః, సిద్ధౌ విషయ, ఆత్మనా స్వయం, సర్గః సృష్టి రేవ-వ్యాపారస్తం, న యాస్యామి, నాహం ప్రక్ష్యామీత్యర్థః.

ఇతస్స దైత్యః ప్రాప్తశ్రీర్నేతఏవార్హతి క్షయమ్,
విషవృక్షోఽపి సంవర్ధ్య స్వయం ఛేత్తు మసాంప్రతమ్. 55

అవ. ఎందుచేత ననఁగా చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. ఇతః=నావలననే, ప్రాప్తశ్రీః=పొందఁబడిన వృద్ధిగలవాఁడగు, సఃదైత్యః= ఆరక్కసుఁడు, ఇతః ఏవ=నావలననే, క్షయం = నాశనముఁగూర్చి, నార్హతి=తగఁడు. విషవృక్షోపి=విషపుఁజెట్టయినను, సంవర్ధ్య=పెంచి, స్వయం=తానే, ఛేత్తుం = నఱుకుటకు, అసాంప్రతం=యుక్తముకాదు.

తా. ఆరాక్షసుఁడు నావలననే యైశ్వర్యాద్యభివృద్ధిపొందినవాఁడు. నావలననే వాఁడు నాశనమున కర్హుఁడుగాఁడు. (కారణ మేమ

నఁగా, విషవృక్షమునైనను తానే పెంచి తానేనఱుకుట యుక్తము గానేరదు.)

అవ. కుత ఇత్యాశఙ్క్యాహ.—

వ్యా. ఇత ఇతి.—ఇతో మత్త ఏవ, ప్రాప్తశ్రీర్లబ్ధోదయః, సదైత్య స్తారకాసుర, ఇతో మత్త ఏవ, క్షయం నాశం, నార్హతి. తథాహి, అన్యో వృక్షస్తావదాస్తామ్, విషస్య వృక్షో విషవృక్షోఽపి. సంవర్ధ్య కుతశ్చిత్కారణాత్స్వయం వర్ధయిత్వా, స్వయం ఛేత్తుమసాంప్రతమనర్హః. అసాంప్రత మిత్యనేన నిపాతేనాభిహితత్వాద్వృక్ష ఇతి ద్వితీయాన్తో న భవతి - అనభిహితే కర్మణి ద్వితీయాభిధానాత్ - యథాఽఽహ వామనః—'నిపాతేనాప్యభిహితే కర్మణి న విభక్తిఃపరిగణనస్య ప్రాయికత్వాత్' ఇతి.

వృతం తే నేదమేవ ప్రాఙ్మయా చాస్మై ప్రతిశ్రుతమ్,
వరేణ శమితం లోకానలం దగ్ధుం హి తత్తపః. 56

టీ. ప్రాక్=పూర్వము, తేన=వానిచే, ఇదమేవ = దేవతలచే చావకుండుటయే, వృతం=కోరఁబడెను. మయా=నాచే, అస్మై=ఇతనికొఱకై, ప్రతిశ్రుతం=ప్రతిజ్ఞ సేయఁబడినది. లోకాన్ = లోకములను, దగ్ధుం=కాల్చుటకు, అలం=తగిన, తత్ తపః=వాని తపము, వరేణ=వరమిచ్చుటచే, మయా=నాచే, శమితం=ఆర్పఁబడినది.

తా. తొల్లి యీవరమే వాఁ డడిగెను. దానినే వానికిచ్చి లోకములఁ గాల్చుటకుఁ జాలిన వానితపోగ్నిని యీ స్వల్పమాత్రముచే నార్పి వేసితిని.

వ్యా. వృతమితి.—ప్రాక్పూర్వం, తేనాసురేణేదమేవ దేవైరవధ్యత్వమేవ, వృతం ప్రార్థితమ్, మయా, చాస్మై తారకాయ, ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం 'ప్రత్యాఙ్భ్యాం శ్రువః పూర్వస్యకర్తా' ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ, కర్తవ్యం చైతదిత్యాహ-లోకాన్దగ్ధుమలం శక్తం 'పర్యాప్త వచనేష్వలమర్థేషు' ఇతి తుమున్ప్రత్యయః. తస్య తపస్తత్తపో, వరేణ వరదానేన, శమితం హి-మ యేతి శేషః.

సంయుగే సాంయుగీనం తముద్యన్తం ప్రసహేత కః,
అంశాదృతే నిషిక్తస్య నీలలోహితరేతసః. 57

టీ. సంయుగే = యుద్ధమందు, ఉద్యంతం = పూనికదాల్చినట్టియు, సాంయుగీనం=రణకుశలుఁడగు, తం = వానిని, నిషిక్తస్య = (ఒకానొకక్షేత్రమున) స్రవింపఁ

బడిన, నీలలోహితరేతసః అంశాత్ ఋతే = శివునియొక్క రేతోభాగముకంటె, (ఇతరుఁడు) కః=ఎవఁడు, ప్రసహేత=సహించును. (ఓడించఁగలఁడనుట.)

తా. యుద్ధకుశలుఁడగు తారకుని యీశ్వరరేతోంశభవుం డెవఁడైన నోడించవలయుగాని యితరుఁడు చాలఁడు.

వ్యా. సంయుగ ఇతి.—సంయుగే యుద్ధ ఉద్యన్తం వ్యాప్రియమాణమ్, సంయుగే సాధుం సాంయుగీనమ్ 'ప్రతిజనాదిభ్యః ఖఞ్' ఇతి ఖఞ్ప్రత్యయః. తం తారకం, నిషిక్తస్య క్వచిత్ క్షేత్రే క్షరితస్య. వి. 'నీలః కణ్ఠే లోహితశ్చ కేశేష్వి'తి నీలలోహిత ఇతి పురాణమ్, ఇతి స్వామీ. తస్య నీలలోహితస్య ధూర్జటేః, రేతసః శుక్రస్యాంశాదృతేఽంశం వినాఽన్యః కః, ప్రసహేతాభిభవేత్ 'ప్రసహనమభిభవే' ఇతి వృత్తికారః.

స హి దేవః పరంజ్యోతి స్తమః పారే వ్యవస్థితమ్,
పరిచ్ఛిన్నప్రభావర్ద్ధిర్న మయా న చ విష్ణునా.

అవ. ఎట్టీశ్వరుఁ డింతటిశక్తిగలవాఁడనఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. సః దేవః = పరమేశుఁడు, తమసః = తమోగుణముయొక్క, పారే=పరమునందు, వ్యవస్థితం=ఉన్నట్టి, పరంజ్యోతిర్హి=పరమాత్మగదా, (కనుకనే) విష్ణునా = విష్ణుమూర్తిచేతను, పరిచ్ఛిన్నప్రభావర్ధిః = పొందఁదగిన ప్రభావాతిశయము గలవాఁడు, న=కాఁడు. మయా = నాచేతను, (పొందఁదగినప్రభావాతిశయముగలవాఁడు.) న=కాఁడు.

తా. ఆయన తమోగుణమున కావలనున్నాఁడు. (తమోగుణము లేదనుట.) ఆయన శక్తి నేను విష్ణువును తెలిసికొనలేకపోయినాము.

కథమసావీదృక్ శక్తిరిత్యాహ.—

వ్యా. స ఇతి.—స దేవో నీలలోహితస్తమసః-పారే పరతో వ్యవస్థితం తమోగుణాతీతం, పరం జ్యోతిః పరమాత్మాహి. అత ఏవ మయా పరిచ్ఛిన్నప్రభావర్ద్ధిరవగాఢమహిమాతిశయో, న భవతి. తథా విష్ణునా చ న; అతస్తస్యాసాధ్యం నాస్తీత్యర్థః.

ఉమారూపేణ తే యూయం సంయమస్తిమితం మనః,
శంభోర్యతధ్వమాక్రష్టుమయస్కాన్తేన లోహవత్. 59

అవ. ఇప్పు డాయనయంశతో నుత్పత్తినిఁగూర్చి యుపాయముఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. తేయూయం=ఆకార్యార్థులరగుమీరు, సంయమస్తిమితం = సమాధినిశ్చలమైన, శంభోః = హరునియొక్క, మనః = మనస్సును, ఉమారూపేణ = పార్వతీదేవిసౌందర్యముచే, అయస్కాంతేన = సూదంటుఱాతిచే, లోహవత్ = ఇనుమునుఁబోలె, ఆక్రష్టుం=లాగుటకు, యతధ్వం=యత్నింపుఁడు.

తా. తపోనియమములోనున్న యీశ్వరునిమనస్సును పార్వతీసౌందర్యముతో ఇనుము సూదంటుఱాతితోనుఁబోలె యాకర్షింపుఁడు.

సంప్రతి తదంశోత్పత్త్యావుపాయం దర్శయతి.—

వ్యా. ఉమేతి.—తే కార్యార్థినో యూయం, సంయమస్తిమితం సమాధినిశ్చలం, శంభోర్మన, ఉమారూపేణోమాసౌన్దర్యేణ. ని. 'రూపం స్వభావే సౌన్దర్యే నాణకే పశుశబ్దయోః, గ్రన్థావృత్తౌ నాటకాదావాకారశ్లోకయోరపి' ఇతి విశ్వః. అయస్కాన్తేన మణివిశేషేణ 'కస్కాదిషు చ' ఇతి సకారః. లోహవ దయోధాతుమివ 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః' ఇతి వతిప్రత్యయో మృగ్యః. ఆక్రష్టుమాహర్తుం యతధ్వముద్యుక్తా భవత.

ఉభే ఏవ క్షమే వోఢుముభయోర్బీజమాహితమ్,
సా వా శంభోస్తదీయా వా మూర్తిర్జలమయీ మమ. 60

అవ. ఇంతకంటె వేరేగతి లేదనుచున్నాఁడు.—

టీ. ఉభయోః=(బ్రహ్మరుద్రులమగు) మాయిరువురయొక్క, ఆహితం=ఉంచఁబడిన, బీజం = తేజస్సును, వోఢుం = తాల్చుటకు (ధరించుటకు), సా ఉమా వా = ఆపార్వతీదేవి, శంభోః=ఈశ్వరవీర్యమునుదాల్చుటకును, తదీయా = ఆయష్టమూర్తిదగు, జలమయీ = నీటిరూపముననున్న, మూర్తిర్వా = రూపమయినను, మమ=నాయొక్క వీర్యమును దాల్చుటకు, ఉభేఏవ=ఇరువురే, క్షమే=సమర్థులు.

తా. మా యిరువురియొక్కవీర్యముల ధరించుట కిరువురే సమర్థులు, హరవీర్యమునుధరించుట కుమయు నావీర్యము ధరించుట కీశ్వరుని యష్టమూర్తులలో నొక్కమూర్తి యగుజలమును సమర్థములై నవనుట.

న చ గత్యన్తరమస్తీత్యాహ.—

వ్యా. ఉభే ఇతి.—ఉభయోః శంభోర్మమ, చాహితం నిషిక్తం, బీజం తేజో, వోఢుం సోఢుం, సావోమా, శంభోరష్టమూర్తేస్తస్యేయం తదీయా, జలమయీ

మూ_ర్తిర్వా మమ, ఉభే ఏవ తుమే, న తృతీయేత్యర్థః. వా శబ్దో ద్వంద్వార్థే నత్వ న్యార్థే, ఏతదేవోదాహృత్యేత్థమేవ వ్యాఖ్యాతం గణవ్యాఖ్యానే. అత్ర దీపకాలం కారః. ప్రాకరణికయోరుమామహేశ్వరయోరప్రాకరణికయోర్బ్రహ్మజలమూర్త్యోశ్చౌప మ్యస్య గమ్యత్వాత్. యథాహ భోజరాజః—'ప్రస్తుతానామప్రస్తుతానాం చౌప మ్యస్య గమ్యత్వే దీపకమ్' ఇతి; న చేయం తుల్యయోగితా తస్యాః కేవలప్రస్తుతవిషయ త్వేన కేవలాప్రస్తుతవిషయత్వేన చోక్తానాదితి.

తస్యాత్మా శితికణ్ఠస్య సైనాపత్యముపేత్య వః,
మోక్ష్యతే సురబన్దీనాం వేణీర్వీర్యవిభూతిభిః. 61

టీ. తస్య శితికంఠస్య = ఆయీశ్వరునియొక్క, ఆత్మా=పుత్రుఁడు, వః=మీకు, సైనాపత్యం=సేనాధిపత్యమును, ఉపేత్య=పొంది, వీర్యవిభూతిభిః = శౌర్యసంపదలచే, సురబందీనాం=చెఱపెట్టఁబడిన దేవతాంగనలయొక్క, వేణీః=జడలను, మోక్ష్యతే=విప్పు చున్నాఁడు.

తా. ఆ యీశ్వరసుతుఁడు మీకు సేనానాయకత్వమునంది తన బలముచే రక్కసుం దునిమి చెఱలోనున్న సురాంగనల సంస్కార హీనములగు జడలను విప్పఁగలఁడు

వ్యా. తస్యేతి.—తస్య, శితికణ్ఠస్యాష్టమూర్తేరాత్మా, పుత్ర ఇత్యర్థః. వి. 'ఆత్మా వై పుత్రనామాఽసి' ఇతి శ్రుతేః. వో యుష్మాకం, సేనాపతేర్భావః సైనాపత్యమ్. 'పత్యన్తపురోహితాదిభ్యో యక్' ఇతి యక్ప్రత్యయః. ఉపేత్య ప్రాప్య, వీర్యవిభూ తిభిః శౌర్యసంపత్తిభిః, సురబన్దీనాం వేణీర్మోక్ష్యతే విస్రంసయిష్యతి, తారకాసురం హనిష్యతీతి భావః.

ఇతి వ్యాహృత్య విబుధాన్విశ్వయోనిస్తిరోదధే,
మనస్యాహితకర్తవ్యాః తేఽపి దేవా దివం యయుః. 62

టీ. విశ్వయోనిః = బ్రహ్మ, విబుధాన్ = దేవల్లనుఁగూర్చి, ఇతి=ఇట్లు, వ్యా హృత్య=చెప్పి, తిరోదధే = కనుమరఁగెను, తే దేవా అపి=ఆ దేవతలును, మనసి = మన సులో, ఆహితకర్తవ్యాః = ఉంచఁబడిన చేయఁదగుపనులుగలవారై, దివం=స్వర్గమును గూర్చి, యయుః=పోయిరి.

తా. ఇట్లుచెప్పి బ్రహ్మ కనుమరంగెను. చేయఁదగుపనులకై సురలు స్వర్గమున కేఁగిరి.

వ్యా. ఇతీతి.—విశ్వస్య-యోనిః కారణమ్. ని. 'యోనిః స్త్రీణాం భగస్థానే కారణే తామ్రికే పణ' ఇతి వైజయన్తీ. ఋభూన్ సురానితి, వ్యాహృత్యాభిధాయ, తిరోదధేఽన్తర్హితవాన్. తే దేవా అపి, మనస్యాహితం కర్తవ్యం యైస్తే తథోక్తాః సన్తో, దివం స్వర్గం, యయుః ప్రాపుః.

తత్ర నిశ్చిత్య కన్దర్పమగమత్పాకశాసనః,
మనసా కార్యసంసిద్ధౌ త్వరాద్విగుణరంహసా. 63

టీ. పాకశాసనః = ఇంద్రుఁడు, తత్ర = హరస్వాధీనకార్యములో, కందర్పం= మారుని, నిశ్చిత్య=నిశ్చయించి, (సాధకునిగా ననుట) కార్యసంసిద్ధౌ=పని నెఱవేఱు టలో, త్వరా ద్విగుణరంహసా - త్వర=తొందరచే, ద్విగుణ=రెండురెట్లగు, రంహసా= వేగముగల, మనసా=మనస్సుతో, అగమత్=పోయెను.

తా. ఇంద్రుఁడు హరునిమనస్సును స్వాధీనపఱుచుటలో మారుని నిశ్చయించి మనస్సులో తొందరపాటుతో మన్మథుని తలఁచుకొనెను.

వ్యా. తత్రేతి.—పాకోనామ కశ్చిదసురస్తస్య శాసన ఇన్ద్రస్తత్ర హరచిత్తా కర్షణకృత్యే, కందర్పం నిశ్చిత్య-సాధకత్వేనేతి శేషః. కార్యసంసిద్ధౌ, త్వరయాత్సు క్యేన - ద్వౌ గుణౌ యస్య తద్ద్విగుణం ద్విరావృత్తం - రంహో వేగో - యస్య తేన తథోక్తేన. ని. 'గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాది జ్యేన్ద్రియాముఖ్య తన్తుషు' ఇతి వైజయన్తీ. మనసాఽగమత్ సస్మారేత్యర్థః. గమేర్లుఙ్, ఌదిత్వాచ్చ్లే రఙాదేశః.

అథ స లలితయోషిద్భ్రూలతాచారుశృఙ్గం
రతివలయపదాఙ్కే చాపమాసజ్య కణ్ఠే,
సహచరమధుహస్తన్యస్తచూతాంకురాస్త్ర
శ్శతమఖముపతస్థే ప్రాఞ్జలిః పుష్పధన్వా. 64

టీ. అథ = తలఁచినపిమ్మట, సః = తలంచఁబడిన, పుష్పధన్వా = పుష్పా స్త్రుఁడు, లలిత యోషిద్భ్రూలతా చారుశృంగం - లలిత=సుందరులగు, యోషిత్ = స్త్రీలయొక్క, భ్రూలతా = తీఁగవంటికనుబొమలవలె, చారు = సుందరమగు, శృంగం=కొనలుగల, చాపం = ధనుస్సును, రతివలయపదాంకే - రతి=రతీదేవియొక్క, వలయపద = కంకణస్థానములు, అంకే = గుఱుతులుగల, కంఠే = కంఠమునందు, ఆసజ్య = తగిలించి, (అనఁగా రతీదేవి కౌఁగలించుకొనినప్పుడు కంకణములు నొక్కిన నొక్కులు కంఠప్రదేశమునందుఁ గలవు. అట్టి కంఠమునం దనఁగా భుజమునకుఁ దగిలించినవిల్లు కంఠమునే చేరియుండును గాన కంఠమని చెప్పంబడినది.) సహచర

మధుహస్తన్యస్త చూతాంకురాస్త్రః - సహచర=మిత్రుఁడగు, మధు=వసంతునియొక్క, హస్త=చేతియందు, న్యస్త=ఉంచఁబడిన, చూతాంకుర=మావిమొలకయనెడు, అస్త్రః=బాణముగలవాఁడై, ప్రాంజలిం = చేతులుమోడ్చి, శతముఖం = సురేంద్రుని, ఉపతస్థే=కలసికొనెను.

తా. ఇంద్రుఁ డిట్లు తలఁచఁగా స్త్రీలకనుబొమలవలె సుందరములగు కొనలుగలధనుస్సును రతీదేవి కంకణములొత్తుటచే గుఱుతులుగల కంఠప్రదేశమున (అనఁగా భుజమునకు) బాణముఁ దగిలించి, మిత్రుఁడగు వసంతునిచేతియందు మావిమొగ్గను బాణముగలవాఁడై మోడ్చినచేతులుకలవాఁడై ఇంద్రునిఁ గలసికొనెను.

ఇది కుమారసంభవమహాకావ్యమున
రెండవసర్గము ముగిసెను.

వ్యా. అథేతి.—అథ స్మరణానన్తరమ్, సస్మృత ఇత్యర్థః. పుష్పం ధనుర్యస్య స పుష్పధన్వా కామః. 'వా సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యనజ్. ని. 'లలితం త్రిషు సుందరమ్' ఇత్యమరః. లలితాయాః సున్దర్యా-యోషితో-భ్రువౌ లతే ఇవ-చారుణీ-శృఙ్గే కోటీ యస్య తత్తథోక్తం చాపమ్, రతిః స్మరప్రియా. ని. 'రతిః స్మరప్రియా' ఇత్యమరః. తస్యా - వలయపదాని కఙ్కణస్థానాన్యఙ్కశ్చిహ్నం యస్య స తథోక్తే కంఠ, ఆసజ్య లగయిత్వా, చాపకంఠవిశేషణాభ్యాం శృంగారైకనిధేస్త్రిభువనైకవీరస్య శృఙ్గారవీరోపకరణేషు తుల్యరసత్వం వ్యజ్యతే. సహచరస్య సఖ్యుర్మధోర్వసన్తస్య హస్తే న్యస్తం చూతాఙ్కురమేవాస్త్రం యస్య స తథోక్తః. ప్రాఞ్జలిః కృతాఞ్జలిః సన్, శతమఖమిన్ద్రముపతస్థే సంగతవాన్. సంగతికరణార్థాదాత్మనేపదమ్.

అత్ర స్వభావోక్తిః. 'స్వభావోక్తిరసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్' ఇతి. మాలినీవృత్తమేతత్ - 'ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైః' ఇతి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరివిరచితయా
సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః శ్రీకాలిదాసకృతౌ
కుమారసంభవే మహాకావ్యే బ్రహ్మసాక్షాత్కారో నామ
ద్వితీయఃసర్గః.

శ్రీ ర స్తు

కు మా ర సం భ వ ము

తృ తీ య స ర్గ ము.

తస్మిన్ మఘోనస్త్రిదశాన్ విహాయ
సహస్రమక్ష్ణాం యుగపత్ పపాత,
ప్రయోజనాపేక్షితయా ప్రభూణాం
ప్రాయశ్చలం గౌరవమాశ్రితేషు. 1

టీ. మఘోనః=ఇంద్రునియొక్క, అక్ష్ణాం = కనులయొక్క, సహస్రం = వేయి, త్రిదశాన్=సురలను, విహాయ=వదలి, తస్మిన్ = ఆమన్మథునియందు, యుగపత్=ఒకే సారి, పపాత=పడెను, ప్రాయః=తఱుచుగా, ప్రభూణాం=ప్రభువులకు, ఆశ్రితేషు = సేవకులయందు, గౌరవం=ఆదరము, ప్రయోజనాపేక్షితయా - ప్రయోజన = కార్యమును, అపేక్షితయా = కోరుటచే, చలం=చంచలమైనది.

తా. కార్యప్రధానులు గావున ప్రభువులు కార్యావసరమును బట్టి యితరదేవతలున్నను వేయికండ్లతో నింద్రుఁడు మన్మథునిజూచెను.

వ్యా. తస్మిన్నితి.—మఘోన ఇన్ద్రస్యాక్ష్ణాం సహస్రం, త్రిరావృత్తా దశపరిమాణమేషామితి త్రిదశాన్ దేవాన్. 'సంఖ్యయావ్యయాసన్నాదూరాధికసంఖ్యాః సంఖ్యేయే' ఇతి బహువ్రీహిః. 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే' ఇతి డచ్ప్రత్యయః. ఉక్తార్థత్వాత్ సుచోనివృత్తిః. విహాయ త్యక్త్వా, తస్మిన్ కామే, యుగపత్ పపాత, సహస్రేణాక్షిభిరద్రాక్షీదిత్యాదరాతిశయోక్తిః. నను సుచిరపరిచితానేకసురపరిత్యాగేన భగవతో మహేన్ద్రస్య కథమకాణ్డే తస్మిన్నేకస్మిన్ పక్షపాత ఇత్యాశఙ్క్యార్థాన్తరం న్యస్యతి. ప్రాయో భూమ్నా ప్రభూణామాశ్రితేషు సేవకేషు విషయే, గౌరవమాదరః. ప్రయోజనాపేక్షితయా కార్యార్థిత్వేన హేతునా, చలం చఞ్చలమ్. ఫలతన్త్రాః ప్రభవో న తు గుణతన్త్రా ఇతి భావః.

స వాసవేనాసనసన్నికృష్ట
మితో నిషీదేతి విసృష్టభూమిః,

భర్తుః ప్రసాదం ప్రతిగృహ్య మూర్ధ్నా
వక్తుం మిథః ప్రాక్రమతైవమేనమ్. 2

టీ. సః=ఆమదనుఁడు, వాసవేన=ఇంద్రునిచే, ఆసనసన్నికృష్టం-ఆసన=సింహాసనమునకు, సన్నికృష్టం=దగ్గరగా, ఇతః=ఇచ్చట, నిషీద = కూరుచుండుము, ఇతి=ఇట్లు, విసృష్టభూమిః - విసృష్ట = (మారుఁడు కూరుచుండుటకుగా) విడువఁబడిన, భూమిః = ప్రదేశముగలవాఁడై, భర్తుః = ఏలికయగు నింద్రునియొక్క, ప్రసాదం = దయను, మూర్ధ్నా=శిరస్సుచే, ప్రతిగృహ్య=స్వీకరించి, (ప్రతినంద్య=గౌరవించి, పాఠాంతరం) మిథః=రహస్యమున, ఏనం=ఈయింద్రునిఁగూర్చి, ఏవం = చెప్పఁబోవుభంగిని, వక్తుం = మాటలాడుటకు, ప్రాక్రమత=ప్రారంభించెను.

తా. మన్మథునికి తనసింహాసనముదగ్గరనే కూరుచుండుటకుఁ దావునిడ దాని కింద్రునియందుఁ దనకున్నభక్తి ప్రకటమగున ట్లాయన యాజ్ఞాప్రకారముగాఁ గూరుచుండి యేకాంతమున మన్మథుఁడు చెప్పఁబోవుభంగిని మాటలాడుటకు మొదలిడెను.

వ్యా. సఇతి.—స కామో, వాసవేనేన్ద్రేణాసనస్య సింహాసనస్య - సన్నికృష్టం సన్నిహితమాసనసన్నికృష్టం యథా తథా శేషషష్ఠ్యాఽయం సమాసః. కృద్యోగలక్షణయా తు న 'న లోకావ్యయనిష్ఠాఖలర్థతృనామ్' ఇతి షష్ఠీనిషేధాత్. ఇతో నిషీదేహోపవిశేతి, విసృష్టభూమిర్దత్తావకాశః సన్, భర్తుః స్వామినః, ప్రసాదమనుగ్రహం మూర్ధ్నా, ప్రతినన్ద్య సంభావ్య మిథో రహసి. ని. 'మిథోఽన్యోన్యం రహస్యపి' ఇత్యమరః. ఏనమిన్ద్రమేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ, వక్తుం, ప్రాక్రమతోపక్రాన్తవాన్ * 'ప్రోపాభ్యాం సమరాభ్యామ్' ఇత్యాత్మనేపదమ్.

ఆజ్ఞాపయ జ్ఞాతవిశేష పుంసాం
లోకేషు యత్ తే కరణీయమస్తి,
అనుగ్రహం సంస్మరణప్రవృత్త
మిచ్ఛామి సంవర్ధితమాజ్ఞయా తే. 3

టీ. పుంసాం=పురుషులయొక్క, జ్ఞాతవిశేష - జ్ఞాత = తెలియఁబడిన, విశేష=సామర్థ్యముకలవాఁడా! లోకేషు = లోకములయందు, తే=నీకు, కరణీయం=చేయఁదగినది, యత్=ఏదో, (తత్=దానిని,) ఆజ్ఞాపయ = సెలవిమ్ము, సంస్మరణప్రవృత్తం - సంస్మరణ = స్మరించుటచే, ప్రవృత్తం=పుట్టిన, తే=నీయొక్క, అనుగ్రహం=దయను, ఆజ్ఞయా=ఆజ్ఞచే, సంవర్ధితం = వృద్ధినొందినదానినిగా చేయుటకు, ఇచ్ఛామి = కోరుచున్నాను.

తా. పురుషుల శక్తినెఱుఁగు ప్రభువా! లోకములలో నీకుఁ జేయవలసినపని యేమున్నదో దానిని సెలవిచ్చి స్మరించుటచే నీకు నాయందున్న దయ నభివృద్ధిఁబఱుచుటకుఁ బ్రార్థించుచున్నాను. (నీవు కోరిన కార్యము నేఁ జేయుటచే నీకు నాయందున్నదయకుఁ దార్ఢ్యము కావున పనిగొనుమనుట).

వ్యా. ఆజ్ఞాపయేతి.— హే పుంసాం, జ్ఞాతవిశేష జ్ఞాతసార - జ్ఞాతపుంవిశేషేత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్ సమాసః. ఆజ్ఞాపయ - తదితిశేషః. ఉత్తరవాక్యే యచ్ఛబ్దప్రయోగాన్న పూర్వవాక్యే తచ్ఛబ్దప్రయోగనిర్బన్ధః. కిం తదిత్యాహ - లోకేషు, తే తవ, యత్, కరణీయం కర్తవ్యమస్తి; సంస్మరణేన - ప్రవృత్తముత్పన్నం తే తవానుగ్రహం ప్రసాదమాజ్ఞయా నియోగేన, సంవర్ధితం వృద్ధిం గమితమిచ్ఛామి- సంస్మరణకృతమనుగ్రహం కేనచిన్నియోగేన వర్ధయ-క్వచిత్ కర్మణి నియుఙ్క్ష్వేత్యర్థః. అన్యథా మే నాస్తి పరితోష ఇతి భావః. తుమున్నన్తపాఠే ణిజర్థే యత్నః కార్యః.

కేనాభ్యసూయా పదకాంక్షిణా తే నితాన్తదీర్ఘైర్జనితా తపోభిః,
యావద్భవత్యాహితసాయకస్య మత్కార్ముకస్యాస్య నిదేశవర్తీ. 4

అవ. లోకములో నాకు సాధ్యముకానిదే లేదని జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. పదకాంక్షిణా=(ఇంద్ర) పదవినిగోరుచున్న, కేన=ఎవనిచే, నితాంతదీర్ఘైః= మిక్కిలి గొప్పవియగు, తపోభిః = తపస్సులచే, తే=నీకు, అభ్యసూయా = అసూయ, జనితా=పుట్టింపఁబడెను, (వానినిఁజెప్పుము) యావత్ = ఏకారణమువలన, సః=వాఁడు (నీపగవాఁడు), ఆహితసాయకస్య - ఆహిత = సంధానముచేయఁబడిన, సాయకస్య = బాణముగల, అస్యమత్కార్ముకస్య=ఈనావింటికి, నిదేశవర్తీ=ఆజ్ఞకు లోఁబడినవాఁడు, భవతి=అగుచున్నాఁడు.

తా. ఇంద్రపదము నెవ్వఁడేని గోరుచుండెనేమో ఘోరతపంబుల వానిఁ బేర్కొనుము. గుఱిపెట్టినబాణముచే బాణమునకు స్వాధీనుఁ జేసెదను. (అనఁగా మన్మథబాణపీడితులఁ జేసెదను స్త్రీలకు లొంగినవా రనుట.)

అవ. న చ మే కిఞ్చిదసాధ్యమస్తీత్యాహ.—

వ్యా. కేనేతి.—పదకాఙ్క్షిణా స్వారాజ్యకామేన, కేన పుంసా, నితాన్తదీర్ఘైరతిప్రభూతైస్తపోభిస్తే తవాభ్యసూయేర్ష్యా, జనితా - తం బ్రూహీతిశేషః. కిమర్థమ్.

యావద్యతః స భవద్వైర్యాహితసాయకస్య సంహితబాణస్యాస్య మత్కార్ముకస్య, నిదేశే వర్తత ఇతి నిదేశవర్త్యాజ్ఞావశో, భవతి. అచిరమేవైవ భవిష్యతీత్యర్థః. 'వర్తమానవద్వా' ఇతి లట్.

అసమ్మతః క స్తవ ముక్తిమార్గం పునర్భవక్లేశభయాత్ప్రపన్నః,
బద్ధశ్చిరం తిష్ఠతు సున్దరీణామారేచితభ్రూచతురైః కటాక్షైః 5

అవ. ఇప్పుడు ధర్మాదిచతుర్వర్గమున మోక్షమునుద్దేశించి చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. తవ=నీకు, అసమ్మతః = ఇష్టుఁడుకాని, కః=ఎవఁడు, పునర్భవ క్లేశభయాత్-పునర్భవ = తిరిగీ పుట్టువుయొక్క, క్లేశ = దుఃఖమువలని, భయాత్ = భయమువలన (సంసారసంబంధమగు జరామరణాదిభయములవలన), ముక్తిమార్గం = మోక్షపుదారిని, ప్రపన్నః = పొందెనో, తం=వానిని, వద=చెప్పుము, (ఎందుకనఁగా?) సః=వాఁడును, ఆరేచిత భ్రూ చతురైః - ఆరేచిత = ఒక్కొక్కటిగాఁ ద్రిప్పఁబడిన, భ్రూ=కనుబొమలచే, చతురైః = అందముగల, సుందరీణాం = అందగత్తెలయొక్క, కటాక్షైః= క్రేగంటిచూపులచే, బద్ధః = కట్టఁబడినవాఁడై, చిరం=చాలకాలము, తిష్ఠతు = ఉండుఁగాక.

తా. నీకిష్టములేక యెవ్వఁడేని మోక్షమునుఁ బొందఁదలఁచి సంసారమార్గమును రోసెనా? వానిఁ జెప్పుము. వానినిప్పుడే సుందరాంగనల కడగంటిచూపులచే చిరకాలము కట్టఁబడువానినిగాఁ జేసెదను.

అవ. సంప్రతి చతుర్వర్గే మోక్షమధికృత్యాహ.—

వ్యా. అసమ్మతఇతి.—తవాసమ్మతః కః పునర్భవః పునరుత్పత్తిః - సంసార ఇతి యావత్. తత్ర యే క్లేశా జన్మజరామరణాదయస్తేభ్యో భయాత్, ముక్తిమార్గం ప్రపన్నస్తం వద. యతః సోఽప్యారేచితాభిరేకైకశో వివర్తితాభిర్భ్రూభిశ్చతురైః సున్దరీణాం కటాక్షైర్బద్ధశ్చిరం తిష్ఠతు; ఆరేచితలక్షణం తు. వి. 'స్యాద్భ్రువోర్లలితాక్షేపాదేకస్యా ఏవ రేచితమ్, తయోర్మూలసముత్క్షేపం కౌటిల్యాద్భ్రుకుటిం విదుః.' ఇతి.

అధ్యాపితస్యోశనసాఽపి నీతిం ప్రయుక్తరాగప్రణిధిర్ద్విషస్తే,
కస్యార్థధర్మౌ వద పీడయామి సిన్ధోస్తటావోఘ ఇవ ప్రవృద్ధః. 6

అవ. ధర్మార్థముల నుద్దేశించి చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. ఉశనసా=శుక్రునిచే, నీతిం = నీతిశాస్త్రమును, అధ్యాపితస్యాపి = చదువఁబడినవాఁడైనప్పటికి, తే=నీయొక్క, ద్విషః=పగవాఁడైన, కస్య = ఎవనియొక్క, అర్థ

ధర్మౌ=అర్థధర్మములను, ప్రయుక్తరాగప్రణిధిః = ప్రయోగింపఁబడిన విషయాభిలాష యను దూతగలవాఁడనై, ప్రవృద్ధః=వృద్ధినొందిన, ఓఘః = ప్రవాహము, సింధోః = నదియొక్క, తటావివ=ఒడ్డులవలెను, పీడయామి=బాధించెదను, వద=చెప్పుము.

తా. నీపగవాఁ డసురుఁడగు రాక్షసుండేని వాఁడు సాక్షా చ్ఛుక్రశిష్యుఁడైనను నాసామర్థ్యముచే వానియెదలో విషయాభిలాషఁ బుట్టించెదను. అది నదీప్రవాహము ఒడ్డులనుఁగూల్చినట్లు వాని యర్థ ధర్మములను గూల్చి వానిని నశింపఁజేయును.

అవ. ధర్మార్థా వధికృ త్యాహ.—

వ్యా. అధ్యాపితస్యేతి.—ఉశనసా శుక్రేణ, నీతిం నీతిశాస్త్రమధ్యాపితస్యాపి - అపిశబ్దాచ్ఛుక్రశిష్యాణామప్రధృష్యత్వం గమ్యతే 'గతిబుద్ధి.' ఇత్యాదినా ద్వికర్మకా దిఙ్ ధాతోర్ణ్యన్తాత్ ప్రధానే కర్మణి క్తః. 'అప్రధానే దుహాదీనాం ణ్యన్తే కర్తుశ్చ కర్మణః' ఇతి వచనాత్. తే ద్విషస్తవ శత్రోః కస్యార్థధర్మౌ, ప్రయుక్తః ప్రహితో రాగో విషయాభిలాష ఏవ ప్రణిధిర్దూతో - యేన సోఽహమ్. ని. 'ప్రణిధిః ప్రార్థనే చ రే'ఇతి యాదవః. ప్రవృద్ధ, ఓఘః ప్రవాహః, సిన్ధోర్నద్యాస్తటావివ పీడయామి వద.

కామేకపత్నీవ్రతదుఃఖశీలాం లోలం మనశ్చారుతయా ప్రవిష్టామ్,
నితమ్బినీమిచ్ఛసి ముక్తలజ్జాం కణ్ఠే స్వయంగ్రాహనిషక్తబాహుమ్.

అవ. కామము నుద్దేశించి చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. ఏకపత్నీవ్రతదుఃఖశీలాం-ఏకపత్నీవ్రత = పాతివ్రత్యనియమముచే, దుఃఖ శీలాం=దుఃఖస్వభావముగలదియు, చారుతయా = సుందరత్వముచే, లోలం=ఆసక్తిగల, మనః=(నీయొక్క) మనస్సును, ప్రవిష్టాం=ప్రవేశించినట్టి, కాం నితంబినీం=ఏసుందర వతిని, ముక్తలజ్జాం = విడువఁబడినసిగ్గుగలదియై, కంఠే=(నీయొక్క) కంఠమునందు, స్వయంగ్రాహనిషక్తబాహుం - స్వయంగ్రాహ=స్వయముగా గ్రహింపఁదగిన, నిషక్త= కలుసుకొనిన, బాహుం=భుజములుగలదానినిగాను, ఇచ్ఛసి=కోరుచున్నావు.

తా. పతివ్రతాత్వనియమముగల సుందరిని కోరితివా ? ఓ కామాదరము గలప్రభువా? అట్లైన అదియే నిన్ను స్వయముగాఁ గోరునట్లు చేసెదను. విస్తారముగాఁ జెప్పనేల నీకొఱకై పతివ్రతనైన నావ్రతమునుండి తప్పింతును.

అవ. కామమధికృత్యాహ.—

వ్యా. కామితి.—ఏకః పతిర్యస్యాః సైకపత్నీ పతివ్రతా. 'నిత్యం సపత్న్యాదిషు' ఇతి జీప్. తస్యా వ్రతం పాతివ్రత్యం తేన - దుఃఖశీలాం దుఃఖస్వభావామ్ - దృఢవ్రతామిత్యర్థః. ని. 'శీలం స్వభావే సద్వృత్తే' ఇత్యమరః. చారుతయా సున్దరత్వేన హేతునా లోలం మనస్స్వచ్ఛిత్తం. ప్రవిష్టాం కాం నితమ్బినీం నారీం, ముక్తలజ్జాం సతీం కణ్ఠే, స్వయంగ్రాహనిషక్తబాహామ్ - స్వయం గృహ్ణాతీతి స్వయంగ్రాహః. 'విభాషా గ్రహః' ఇతి ణప్రత్యయః. న చ జలచర ఏవ గ్రాహ ఇతి నియమః. జలచరే గ్రాహ ఏవేతి వియమాదితి - స్వయంగ్రాహః చ సా నిషక్తబాహుశ్చ తాం తథాభూతామిచ్ఛసి - త్వదర్థే పతివ్రతామపి వ్రతాద్భ్రంశయిష్యామీత్యర్థః. ఏతచ్చేన్ద్రస్య పారదారికత్వాదుక్తమ్ - తథా చ శ్రుతిః—'అహల్యాయై జారః' ఇతి.

కయాఽసి కామిన్ సురతాపరాధాత్
పాదానతః కోపనయాఽవధూతః,
తస్యాః కరిష్యామి దృఢానుతాపం
ప్రవాళశయ్యాశరణం శరీరమ్. 8

అవ. స్వీయ పరకీయ సాధారణలను కాంతలలో పరకీయనుఁజెప్పి మిగిలినవారిని గూర్చి చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. కామిన్ = కాముకుఁడవగు ఓఁడా! సురతాపరాధాత్ = పరస్త్రీని పొందుటను తప్పిదముచే, పాదానతః=నమస్కరించియు, కోపనయా = కోపస్వభావురాలగు, కయా=ఏస్త్రీచే, అవధూతః అసి=తిరస్కరింపఁబడితివి, తస్యాః=ఆస్త్రీయొక్క, శరీరం=దేహమును, దృఢానుతాపం = దృఢమైనపశ్చాత్తాపముఁ గలదిగాను, ప్రవాళశయ్యాశరణం=చివురుపానుపే రక్షకమైనదిగాను, కరిష్యామి=చేయుచున్నాను.

తా. ఓ కాముకుఁడా! పరస్త్రీనిఁ బొందితివను కోపముచేఁ బ్రార్థించినను పోని కోపముగలదై యెవతెయుండెనో చెప్పుము. ఆస్త్రీశరీరము చివురుసెజ్జయె శరణమగునట్లుగా తపింపఁజేసెదను.

అవ. త్రివిధా నాయికా-స్వకీయా పరకీయా సాధారణీ చేతి-తత్ర పరకీయాం ప్రత్యుక్తమ్-ఇతరే ప్రత్యాహ.—

వ్యా. కయేతి.—హే కామిన్ కాముక, సురతాపరాధాత్ అన్యాసఙ్గాదిత్యర్థః. పాదానతః ప్రణతః సన్, కోపనయా కోపశీలయా,కయా స్త్రియా,ఽవధూత

స్తిరస్కృతో ఽసి, తస్యాః శరీరం, దృఢానుతాపం గాఢపశ్చాత్తాపమత ఏవ, ప్రవాలశయ్యాశరణం కరిష్యామీతి.

ప్రసీద విశ్రామ్యతు వీర వజ్రం
శరై ర్మదీయైః కతమస్సురారిః,
బిభేతు మోఘీకృతబాహువీర్యః
స్త్రీభ్యోఽపి కోపస్ఫురితాధరాభ్యః. 9

టీ. వీర=పరాక్రమవంతుఁడా! ప్రసీద=అనుగ్రహింపుము, వజ్రం = వజ్రాయుధము, విశ్రామ్యతు = విశ్రమించుఁగాక, మదీయైఃశరైః=నా బాణములచే, మోఘీకృతబాహువీర్యః - మోఘీకృత = వ్యర్థముచేయఁబడిన, బాహువీర్యః = భుజశక్తిగలవాఁడై, కతమః సురారిః = ఏ దేవతాపగతుఁడు, కోపస్ఫురితాధరాభ్యః - కోప=కోపముచే, స్ఫురిత = కదలుచున్న, అధరాభ్యః = క్రిందిపెదవులుగల, స్త్రీభ్యోఽపి=స్త్రీలనుండియు, బిభేతు=భయపడుఁగాక.

తా. ఓ వీరుఁడా! వజ్రాయుధము విశ్రాంతిపుచ్చుకొననిమ్ము. నీపగతుఁడెవఁడు దైత్యదానవాదులయందుండెనో పేర్కొనుము. నా బాణములచేఁ దూలించి నీకుఁగాదు కోపముచేఁ జలించు పెదవులుగల స్త్రీలకును భయపడఁజేసెదను.

వ్యా. ప్రసీదేతి.—హే వీర, ప్రసీద ప్రసన్నోభవ, వజ్రం కులిశం, విశ్రామ్యతు - ఉదాస్తామిత్యర్థః. మదీయైః శరై ర్మోఘీకృతబాహువీర్యో విఫలీకృత భుజశక్తిః. కతమో దైత్యదానవాదిషు యః కశ్చన-సురారిః. 'వా బహూనాం జాతిపరిప్రశ్నే డతమచ్' ఇతి డతమచ్ప్రత్యయః. కోపేన స్ఫురితాధరాభ్యః స్త్రీభ్యోఽపి బిభేతు - కిము వక్తవ్యం పుమ్భ్య ఇత్యర్థః. సకృద్భీతః సర్వతో బిభేతీతి భావః. 'భీత్రార్థానాం భయహేతుః' ఇత్యపాదానత్వాత్ పఞ్చమీ.

తవ ప్రసాదాత్ కుసుమాయుధోఽపి
సహాయమేకం మధుమేవ లబ్ధ్వా,
కుర్యాం హరస్యాపి పినాకపాణేః
ధైర్యచ్యుతిం కే మమ ధన్వినోఽన్యే. 10

టీ. (మిక్కిలి చెప్పుటచే నేమి?) తవ=నీయొక్క, ప్రసాదాత్ = దయవలన, కుసుమాయుధోఽపి = పుష్పశరుఁడనయ్యును (మిక్కిలి మృదులములుగాన దుర్బలాస్త్రుఁడ ననుట), (అహం=నేను), ఏకంమధుమేవ = ఒకేవసంతుని, సహాయం=తోడును,

లబ్ధ్వా = పొంది, పినాకపాణేః = పరమేశ్వరునియొక్కయు, ధైర్యచ్యుతిం=ధైర్యము యొక్కనాశమును, కుర్యాం = చేసెదను, అన్యే ధన్వినః=ఇతరధనుర్ధరులు, మే=నాకు, కే=ఎవరు (ఎదురనుట.)

తా. ప్రభువా! నేనైతె మిక్కిలి మృదువులగుపుష్పము లమ్ములుగాఁ గలవాఁడనె కాని ఒక్కవసంతుని సహాయముచే పినాకధరుఁడగుహరుని నిబ్బరమునైనను ద్రెంచఁగలను. మిగిలినశూరులు నాకే పాటి? లెక్కేమియనుట.

వ్యా. తవేతి.—కిం బహునా? తవ ప్రసాదాదనుగ్రహాత్, కుసుమాయుధో ఽప్యతిదుర్బలాస్త్రోఽప్యహమేకం, మధుం వసన్తమేవ, సహాయం లబ్ధ్వా, పినాకః పాణౌ యస్య స పినాకపాణిః 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠా సప్తమ్యౌ' - తస్య హర స్యాపి, హరః పినాకీ చేత్యతిదారుణ ఇతి భావః. ధైర్యచ్యుతిం ధైర్యహానిం, కుర్యాం కర్తుం శక్నుయామిత్యర్థః. 'శకి లిఙ్ చ' ఇతి శక్యార్థే లిఙ్. అన్యే ధన్వినో ధనుర్భృతో, మమ కే న కేఽపీత్యర్థః. కింశబ్దః కుత్సాయాం. ని. 'కుత్సా ప్రశ్నవితర్కేషు క్షేపే కింశబ్ద ఇష్యతే' ఇతి శాశ్వతః.

అథోరుదేశాదవతార్య పాద
మాక్రాన్తి సంభావితపాదపీఠమ్,
సంకల్పితార్థే వివృతాత్మశక్తి
మాఖణ్డలః కామమిదం బభాషే. 11

టీ. అథ=మన్మథవాక్యానంతరమున, ఆఖండలః = ఇంద్రుఁడు, ఊరుదేశాత్ = తొడనుండి, పాదమ్=పాదమును, ఆక్రాన్తి సమ్భావిత పాదపీఠమ్-ఆక్రాన్తి=ఆక్రమించుటచే, సమ్భావిత=గౌరవింపఁబడిన, పాదపీఠమ్=కాలిపీఁటకలుగునట్లు, అవతార్య=దింపి, సంకల్పితార్థే - సంకల్పిత = నిర్దేశింపఁబడిన, అర్థే=ఈశ్వరచిత్తము నాకర్షించువిషయములో, వివృతాత్మశక్తిమ్ - వివృత=ప్రకటనఁజేయఁబడిన, ఆత్మశక్తిమ్=స్వసామర్థ్యము గల, కామమ్=మన్మథునిఁగూర్చి, ఇదం=ఈచెప్పఁబోవుదానిని, బభాషే=పలికెను.

తా. మన్మథవాగనంతరమున నింద్రుఁడు తొడమీఁదనున్న పాదముఁ గ్రిందనున్న పాదపీఠమున నిడి స్వోద్దేశకార్యమగు శివచిత్తాకర్షణమునైననుఁ జేయఁగలనని చెప్పిన మారునిఁగూర్చి చెప్పఁబోవునట్లు వక్కాణించెను.

వ్యా. అథేతి.—అథ స్మరవాక్యశ్రవణానన్తరమాఖణ్డలః సహస్రాక్షః, ఊరుదేశాత్ పాదమాక్రాన్త్యాఽఽక్రమణేన - సంభావితం పాదపీఠం యస్మింస్తద్యథా తథాఽవతార్య సంకల్పితార్థే హారచిత్రాకర్షణరూపే విషయే, వివృతాత్మశక్తిం'కుర్యాం హారస్యాపి.' ఇత్యాదినా ప్రకటితస్వసామర్థ్యం, కామం స్మరమిదం వక్ష్యమాణం బభాషే.

సర్వం సఖే త్వయ్యుపపన్నమేత
దుభే మమాస్త్రే కులిశం భవాంశ్చ,
వజ్రం తపోవీర్యమహత్సు కుణ్ఠం
త్వం సర్వతోగామి చ సాధకం చ. 12

టీ. సఖే=మిత్రమా! సర్వమ్ ఏతత్ = ఇదియంతయు, త్వయి=నీయందు, ఉపపన్నమ్ ఏవ=సిద్ధమే, మమ=నాకు, కులిశమ్ = వజ్రాయుధమును, భవాంశ్చ=నీవును, ఉభే అస్త్రే=రెండుఅస్త్రములు, తత్ర=ఆరెండింటిలో, వజ్రమ్=వజ్రాయుధము, తపోవీర్యమహత్సు - తపః=తపముయొక్క, వీర్య=బలముచే, మహత్సు = గొప్పవారి విషయములో, కుణ్ఠమ్=మన్దమైనది, త్వమ్=నీవనుఅస్త్రము, సర్వతోగామి చ=అందఱిమీఁదను ప్రసరించునట్టిదియు, సాధకం చ=సాధించునదియును.

తా. మిత్రమా! నాకు వజ్రాయుధము నీవును రెండస్త్రములు. వజ్రాయుధము తపశ్శాలులవిషయములో మందము. నీవనేయస్త్రము సర్వప్రదేశములలో నడ్డులేనిదియు కార్యసాధకమయినదియు.

వ్యా. సర్వమితి.—హే సఖే - సఖే ఇతి సంబోధనం గౌరవార్థమ్, సర్వమేతత్త్వయ్యుపపన్నం సిద్ధం. మమ కులిశం వజ్రం, భవాంశ్చోభే అస్త్రే, తత్ర వజ్రం, తపోవీర్యేణ తపోబలేన మహత్సు ప్రబలేషు, కుణ్ఠం ప్రతిబద్ధప్రసరమ్. త్వమస్త్రం సర్వతోగామి చ సాధకం చ - తాపసేష్వప్యకుణ్ఠమిత్యర్థః.

అవైమి తే సారమతః ఖలు త్వాం
కార్యే గురుణ్యాత్మసమం నియోక్ష్యే,
వ్యాదిశ్యతే భూధరతామవేక్ష్య
కృష్ణేన దేహోద్వహనాయ శేషః. 13

టీ. (మిత్రమా!) తే సారమ్=నీబలమును, అవైమి = ఎఱుఁగుదును, అతఃఖలు = కావుననే, ఆత్మసమమ్ = నాసరివాఁడవగు, త్వామ్=నిన్నును, గురుణి=గొప్పదియగు, కార్యే=పనియందు, నియోక్ష్యే = నియోగించెదను, (బలముఁజూచియే కార్యనియోగ

మనుచున్నాఁడు) కృష్ణేన=నారాయణమూర్తిచే, భూధరతామ్=భూమిని ధరించువాఁడగుటను, అవేక్ష్య=చూచి, శేషః=శేషుఁడు, దేహోద్వహనాయ = (తన) దేహమునుఁ దాల్చుటకు, (శేషుఁడు విష్ణుమూర్తికి శయ్యయనుట,) వ్యాదిశ్యతే = నియోగింపఁబడుచున్నాఁడు.

తా. నీబలము నేనెఱుఁగుదును కావున నాతో సమానుఁడవగు నిన్నీ గొప్పకార్యమున కాజ్ఞాపించుచున్నాను. భూభారవాహకత్వముఁ జూచియే కదా విష్ణువు శేషుని తనకుఁ బ్రక్కగానుండుట కాజ్ఞాపించెను. శక్తిచూచి నియోగము.

వ్యా. అవైమీతి.—హేసఖే, తే సారం బలం, అవైమి వేద్మి, అతః ఖల్వత ఏవాత్మసమం మత్తుల్యం, త్వాం గురుణి మహతి, కార్యే 'తస్మై హిమాద్రేః.' ఇతి వక్ష్యమాణే. నియోక్ష్యే 'స్వరాద్యన్తోపసర్గాదితి వక్తవ్యమ్' ఇతి వార్తికాదాత్మనేపదనియమః. తథాహి - సారపరీక్షాపూర్వక ఏవ సర్వత్ర నియోగ ఇత్యాహ - కృష్ణేన విష్ణునా, ధరతీతి ధరః పచాద్యచ్ - భువో ధరో భూధరస్తస్య భావస్తత్తాం భూధరతామ్ భూధరణశక్తిమిత్యర్థః. అవేక్ష్య జ్ఞాత్వా, శేషః సర్పరాజో, దేహోద్వహనాయ స్వదేహముద్వోఢుమ్ 'క్రియార్థోపపదస్య' ఇత్యాదినా చతుర్థీ. వ్యాదిశ్యతే నియుజ్యతే, శేషశాయీ హి భగవాన్.

ఆశంసతా బాణగతిం వృషాఙ్కే
కార్యం త్వయా నః ప్రతిపన్నకల్పమ్,
నిబోధ యజ్ఞాంశభుజామిదానీ
ముచ్చైర్ద్విషామీప్సితమేతదేవ. 14

అవ. ఆజ్ఞయొక్క యంగీకారమును సిద్ధపఱచుటకుఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. వృషాఙ్కే=శివునియందు, బాణగతిం = బాణప్రసారమును, ఆశంసతా=చెప్పుచున్న, త్వయా=నీచే, నః=మాయొక్క, కార్యం=కార్యము, ప్రతిపన్నకల్పమ్ = అంగీకృతప్రాయమే, (ఎట్లన?) ఇదానీమ్=ఇప్పుడు, ఉచ్చైః ద్విషాం=గొప్పశత్రువులుగల, యజ్ఞాంశభుజాం = దేవతలకు, ఈప్సితమ్=కోరిక, ఏతదేవ=ఇదియే, (అని) నిబోధ = తెలిసికొనుము.

తా. ఈశ్వరునిపైనైనను బాణమును ప్రయోగించెదనని నీవు చెప్పుటచే మాపనిని నీవు పూనుకొన్నవాఁడవే. ఎట్లన? దేవతల పగవారు యజ్ఞభాగాదుల హరించిరి. అట్టి పగవారిని సాధించుటకు నీ

వీశ్వరునిమీఁద బాణప్రయోగముఁ జేసిననే తీరును. అదే దేవతలం దఱు నిన్నుఁ గోరుచున్నది.

అవ. నియోగాఙ్గీకారం సిద్ధవత్ కర్తుమాహ.—

వ్యా. ఆశంసతేతి.—వృషాఙ్కే హరే, బాణగతిం బాణప్రసరమాశంసతా కథయతా. 'కుర్యాం హరస్యాపి పినాకపాణేః' ఇత్యాదినేతి శేషః. త్వయా నోఽస్మాకం కార్యం, ప్రతిపన్నకల్పమఙ్గీకృతప్రాయమ్ 'ఈషదసమాప్తౌ.' ఇత్యాదినా కల్పప్ప్రత్యయః. కథ మేతదత ఆహ.—ఇదానీముచ్చైరున్నతా ద్విషో యేషాం తేషాముచ్చైర్ద్విషాం, యజ్ఞాంశభుజాం దేవానామ్, ఏతేన ద్విషల్లుప్తయజ్ఞభాగత్వం సూచ్యతే. ఈప్సితమాప్తుమిష్టమేతదేవ హరే బాణప్రయోగరూపమేవ, నిబోధ హరాయత్తం బుధ్యస్వేత్యర్థః. 'బుధ బోధనే' ఇతి ధాతోర్లోట్. అత్ర 'ఆశంసతా ప్రార్థయమానేన' ఇతి నాథవ్యాఖ్యానమనాథవ్యాఖ్యానమ్ - ఆఙ్పూర్వయోః శాస్తిశంసత్యోరిచ్ఛార్థత్వే ఆత్మనేపదనియమాత్ - యాచ్ఞార్థత్వస్యాప్రామాణికత్వాత్. 'కుర్యాం హరస్యాపి' ఇత్యత్రానయోరభావాదయోగాచ్చేతి.

అమీ హి వీర్యప్రభవం భవస్య
జయాయ సేనాన్యముశన్తి దేవాః,
స చ త్వదేకేషునిపాతసాధ్యో
బ్రహ్మాఙ్గభూర్బ్రహ్మణి యోజితాత్మా. 15

టీ. హి=ఎందువలన ననఁగా? అమీ దేవాః=ఈదేవతలు, జయాయ = జయముకొఱకు, భవస్య = శివునియొక్క, వీర్యప్రభవం = తేజస్సువలనఁబుట్టిన, సేనాన్యం= సేనానాయకుని, ఉశన్తి = కోరుచున్నారు, బ్రహ్మాఙ్గభూః - బ్రహ్మ = సద్యోజాతాది మన్త్రములకును, అఙ్గ=హృదయాదిమన్త్రములకును, భూః=స్థానమగు, బ్రహ్మణి=స్వతత్త్వమున, యోజితాత్మా=నియమింపఁబడినచిత్తముగల, సః=ఆశివుఁడు, త్వదేకేషు నిపాతసాధ్యః - త్వత్ =నీయొక్క, ఏక=ఒక్కటియగు, ఇషు=బాణముయొక్క, నిపాత = దెబ్బచేత, సాధ్యః=సాధ్యుఁడు.

తా. ఎందువలన ననఁగా? ఈదేవతలు పగవారిం గెల్చుట కీశ్వర వీర్యోత్పన్నుని సేనాపతినిగాఁ గోరుచున్నారు. ఆయనచూడ నిప్పుడు పరనిష్ఠలో నున్నాఁడు. నీబాణమునకే స్వాధీనుఁడుగాని మఱియొక్క దాని కాయ నీసమయములో స్వాధీనుఁడు కాఁడు.

అవ. కిం తత్ కార్యం, కథం వా తస్య హరాయ త్తత్వం, కుతో వా మద పేక్షేత్యత్రాహ.—

వ్యా. అమీఇతి.—హి యస్మాదమీ దేవా, జయాయ శత్రుజయార్థం, భవస్య హరస్య వీర్యప్రభవం తేజఃసంభూతం, సేనాన్యం సేనాపతిముశన్తి కామయన్తే 'వశ కాన్తౌ' ఇతి ధాతోర్లట్. బ్రహ్మణాం సద్యోజాతాదిమన్త్రాణామఙ్గానాం హృదయాది మన్త్రాణామ్ - భూః స్థానం బ్రహ్మాఙ్గభూః - కృతమన్త్రన్యాస ఇత్యర్థః. బ్రహ్మణి నిజ తత్త్వే. ని. 'వేద స్తత్త్వం తపో బ్రహ్మ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. యోజితాత్మా నియమిత చిత్తః - మన్త్రన్యాసపూర్వకం బ్రహ్మ ధ్యాయన్నిత్యర్థః. స భవశ్చ, త్వదేకేషో స్తవైక బాణస్య - నిపాతేన సాధ్యః - అనన్యసాధ్యోఽయమస్మిన్నవసర ఇతి భావః.

తస్మై హిమాద్రేః ప్రయతాం తనూజాం
యతాత్మనే రోచయితుం యతస్వ,
యోషిత్సు తద్వీర్యనిషేకభూమిః
సైవ క్షమేత్యాత్మభువోపదిష్టమ్. 16

టీ. యతాత్మనే = నియతచిత్తుఁడగు, తస్మై=ఆహరునికొఱకై, ప్రయతామ్ = శుద్ధురాలగు, హిమాద్రేః తనూజాం = పార్వతీదేవిని, రోచయితుం = ఇష్టురాలినిగాఁ జేయుటకు, యతస్వ = యత్నింపుము. యోషిత్సు = స్త్రీలలో, క్షమా=సమర్థురాలై నదియుం, తద్వీర్య నిషేకభూమిః తద్వీర్య=ఆహరరేతస్సుయొక్క, నిషేక=క్షరణమునకు, భూమిః=క్షేత్రము, సా ఏవ=ఆపార్వతీదేవియే, ఇతి=ఇట్లు, ఆత్మభువా=బ్రహ్మచే, ఉప దిష్టం=చెప్పఁబడినది.

తా. శుద్ధురాలగు పార్వతీదేవి నాతఁడు వరించునట్లు యత్నిం పుము. ఆ హరవీర్యము ధరించుట కామె యొక్కతుకయే శక్తురాలని బ్రహ్మచేఁ జెప్పఁబడినది.

వ్యా. తస్మాఇతి.—యతాత్మనే నియతచిత్తాయ, తస్మై భవాయ 'రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః' ఇతి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. ప్రయతాం హిమాద్రే స్తనూజాం పార్వ తీం, రోచయితుం యతస్వ; భవితవ్యం చాత్ర పార్వత్యైవేత్యాహ.—యోషిత్సు స్త్రీషు మధ్యే 'యతశ్చ నిర్ధారణమ్' ఇతి సప్తమీ. క్షమా శక్తా తస్య హరస్య - వీర్యం రేతస్తస్య - నిషేకః క్షరణం తస్య భూమిః క్షేత్రం, సా పార్వత్యేవేత్యాత్మభువా బ్రహ్మణోపదిష్టమ్. 'ఉభే ఏవ క్షమే వోఢుమ్' ఇత్యాదినోక్తమిత్యర్థః.

గురోర్ని యోగాచ్చ నగేన్ద్రకన్యా
స్థాణుం తపస్యన్తమధిత్యకాయామ్,
అన్వాస్త ఇత్యప్సరసాం ముఖేభ్యః
శ్రుతం మయా మత్ప్రణిధిః స వర్గః. 17

అవ. ఇప్పు డామెయు నాయనవద్ద నేయున్నదని చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. నగేన్ద్రకన్యా = పార్వతీదేవి, గురోః నియోగాత్ = తండ్రియాజ్ఞవలన, అధిత్యకాయాం=కొండపైభాగమున, తపస్యన్తమ్=తపము సేయుచున్న, స్థాణుమ్=శివుని, అన్వాస్తే=కొలుచుచున్నది. ఇతి=అని, మయా=నాచే, అప్సరసాం=అచ్చరలయొక్క, ముఖేభ్యః = నోరులనుండి, శ్రుతం=వినఁబడెను. స వర్గః=ఆగుంపు, మత్ప్రణిధిః=నా గూఢచారుఁడు.

తా. ఇప్పు డాపార్వతియు తండ్రియాజ్ఞచే కొండపై తపంబొనరించు నీశ్వరుని సేవించుచున్నదని నా వేగులవారగు నప్సరసలనుండి నేను వినియున్నాను.

అవ. సాఽపీదానీం సంనికృష్టైవ తస్యేత్యాహ.—

వ్యా. గురోరితి.—నగేన్ద్రకన్యా పార్వతీ చ, గురోః పితుర్ని యోగాచ్ఛాసనాదధిత్యకాయాం హిమాద్రే రూర్ధ్వభూమౌ. ని. 'భూమిరూర్ధ్వమధిత్యకా' ఇత్యమరః. 'ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నారూఢయోః' ఇతి త్యకన్ప్రత్యయః. తపస్యన్తం తపశ్చరన్తమ్. 'కర్మణో రోమన్థతపోభ్యాం వర్తిచరోః' ఇతి క్యఙ్ ప్రత్యయః. తతః శతృప్రత్యయః. స్థాణుం రుద్రమన్వాస్తే ఉపాస్త ఇత్యర్థః. ఇతీదం, మయాఽప్సరసాం ముఖేభ్యః శ్రుతమ్ - న చైతదైతిహ్యమాత్రమిత్యాహ.—స వర్గః సోఽప్సరసామ్, గణో మత్ప్రణిధిర్మమ గూఢచరః. ని. 'ప్రణిధిః ప్రార్థనే చరే' ఇతి యాదవః.

తద్గచ్ఛ సిద్ధ్యై కురు దేవకార్య
మర్థోఽయమర్థాన్తరభావ్య ఏవ,
అపేక్షతే ప్రత్యయముత్తమం త్వాం
బీజాఙ్కురః ప్రాగుదయాదివామ్భః. 18

టీ. తత్ =అందువలన, సిద్ధ్యై = ఈకార్యసిద్ధికొఱకు, గచ్ఛ = పొమ్ము. దేవకార్యమ్=దేవతలకార్యమును, కురు=చేయుము,అయమ్ అర్థః=ఈకార్యము, అర్థాన్తరభావ్య

ఏవ = (పార్వతీసన్నిధానరూపంబగు) కారణాంతరమువలన కాదగినదియె (అట్లైనను), బీజాఙ్కురః = విత్తు మొలక, ఉదయాత్ ప్రాక్ = మొలచుటకు మొదట, అమ్భ ఇవ= నీటినివలె, త్వాం=నిన్ను, ఉత్తమం = శ్రేష్ఠమగు, ప్రత్యయం = చరమకారణమునుగా, అపేక్షతే = కోరుచున్నది.

తా. కావున దేవతాకార్యమునకై లెమ్ము. ఈకార్యము పార్వతీదేవివలనఁ గాఁదగినదియే అయిన నేనేలనందువా బీజమే అంకురమునకుఁ గారణంబైనను ఉత్పత్తికంటెఁ బూర్వమున నీరు ప్రధానమగునట్లు నీవీకార్యమునకుఁ బ్రధానుఁడవు. నీ బాణప్రయోగము లేనిదే పార్వతీవీక్షణాద్యాసక్తియే కలుగదు గావున శీఘ్రముగా నీ కార్యమునకుఁ బూనుకొన లెమ్ము.

వ్యా. తదితి.—తత్ తస్మాత్, సిద్ధ్యై కార్యసిద్ధ్యర్థం గచ్ఛ, దేవకార్యం కురు. ఆశిషి లోట్. అయమర్థః ప్రయోజనమర్థాన్తరభావ్యః కారణాన్తరసాధ్య ఏవ. తచ్చ కారణాన్తరం పార్వతీసన్నిధానమితి భావః. ని. 'అర్థః ప్రకారే విషయే విత్తకారణవస్తుషు, అభిధేయే చ శబ్దానాం వృత్తౌ చాపి ప్రయోజనే'ఇతి విశ్వః. తథాఽపి, బీజసాధ్యోఽఙ్కురో బీజాంకుర, ఉదయాదుత్పత్తేః, ప్రాగమ్భఇవ, త్వాముత్తమం ప్రత్యయం చరమం కారణం, అపేక్షతే. ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథ జ్ఞానవిశ్వాస హేతుషు' ఇత్యమరః. తస్మాదస్మిన్నర్థే తవ చరమసహకారిత్వాదనన్యసాధ్యోఽయమర్థ ఇతి భావః.

తస్మిన్ సురాణాం విజయాభ్యుపాయే
తవైవ నామాస్త్రగతిః కృతీ త్వమ్,
అప్యప్రసిద్ధం యశసే హి పుంసా
మనన్యసాధారణమేవ కర్మ. 19

టీ. సురాణామ్=దేవతలయొక్క, విజయాభ్యుపాయే = జయమునకుపాయభూతుఁడగు, తస్మిన్ = శివునియందు, అస్త్రగతిః = అస్త్రప్రసారము, తవైవనామ= నీకే కలిగెడిని, త్వం=నీవు, కృతీ = ధన్యుఁడవు (ఎట్లనఁగా), అప్రసిద్ధమపి=ప్రఖ్యాతి గలదికాకున్నను, అనన్యసాధారణమ్ ఏవ=ఇతరులకు శక్యముకానిదేయగు, కర్మ=కర్మ, పుంసామ్=పురుషులయొక్క, యశసే=కీర్తికొఱకు (భవతి = అగుచున్నది).

తా. దేవజయోపాయభూతుఁడగు శివునియందు నీయస్త్రమును ప్రయోగించుట నీకే చెల్లును. పురుషాసాధారణమగుపని ప్రసిద్ధిగలది

కాకున్నను పురుషునికి కీర్తి నిచ్చుచుండఁగా ప్రసిద్ధిగలదియు ననన్యసాధ్యమగు దీనివిషయములో నీకు కీర్తివచ్చుటనుఁగూర్చి వేఱె నేను చెప్పవలయునా? (అనఁగా చెప్పనక్కఱలేదు.)

వ్యా. తస్మిన్నితి.—సురాణాం, విజయాభ్యుపాయే జయస్యోపాయభూతే తస్మిన్ హరే, అస్త్రగతిరస్త్రప్రసరస్త్వమేవ నామ - నామేతి సంభావనాయామ్ - అన్యేషాం తు సంభావనాపి నాస్తీతి భావః. అతస్త్వం కృతీ కృతమస్యాస్తీతి కృతీ కృతార్థః. తథా హి-అప్రసిద్ధమప్యనన్యసాధారణమేవ కర్మ పుంసాం యశసే హి-ఇదం తు ప్రసిద్ధమసాధారణం చేత్యతియశస్కరమితిభావః.

సురాః సమభ్యర్థయితార ఏతే
కార్యం త్రయాణామపి విష్టపానామ్,
చాపేన తే కర్మ న చాతిహింస్ర
మహో బతాసి స్పృహణీయవీర్యః. 20

అవ. ప్రోత్సాహమునకై స్తోత్రముఁ జేయుచున్నాఁడు.—

టీ. ఏతేసురాః=ఈదేవతలు, సమభ్యర్థయితారః=వేఁడుచున్నవారు, కార్యం=ఫలము, త్రయాణాం విష్టపానామపి = ముల్లోకములకును (ఇష్టమైనదనుట), కర్మ=పని, తే=నీయొక్క, చాపేన = బాణముచేత, అతిహింస్రం చ న=మిక్కిలి క్రూరమైనదియుఁగాదు, అహోబత=అయ్యా! స్పృహణీయవీర్యః = ఆశ్చర్యమగు పరాక్రమము గలవాఁడవు, అసి=అయితివి.

తా. బలె మన్మథుఁడా! యాచించువారన్నో దేవతలు. పని యన్న ముల్లోకములవారిది. పనినిఁ జేయుట నీబాణముచేత. మఱియు నది క్రూరమయినదియుఁ గాదు. విచిత్రమయిన పరాక్రమము గల వాఁడవయితివి.

అవ. ప్రోత్సాహనార్థం స్తౌతి.—

వ్యా. సురాఇతి.—ఏతే సురాః, సమభ్యర్థయితారో యాచితారః, కార్యం ప్రయోజనం, త్రయాణాం విష్టపానామపి సంబన్ధి సర్వలోకార్థమిత్యర్థః. కర్మ తే తవ, చాపేన-న త్వన్యేనేతి భావః. అతిహింస్రమతిఘాతుకం చ న. అహో బత ఇతి సంబోధనే. ని. 'అహో బతానుకమ్పాయాం ఖేదే సంబోధనేఽపి చ' ఇతి విశ్వః. అథవా అహో ఆశ్చర్యే బతేత్యామన్త్రణే సంతోషే చేతి. 'బ తామన్త్రణసంతోష

ఖేదానుక్రోశ విస్మయే' ఇతి విశ్వః. స్పృహణీయవీర్యోఽస్యాశ్చర్యవిక్రమోఽసి. ని. 'ఆశ్చర్యం స్పృహణీయం చ' ఇతి నానార్థకోశః.

మధుశ్చ తే మన్మథ సాహచర్యాదసావనుక్తోఽపి సహాయ ఏవ,
సమీరణో నోదయితా భవేతి వ్యాదిశ్యతే కేన హుతాశనస్య. 21

టీ. మన్మథ=మారుఁడా ! అసౌ మధుః చ = ఈవసంతుఁడును, తే=నీకు, సాహచర్యాత్ ఏవ=స్నేహితుఁ డగుటవలన, అనుక్తోఽపి=ప్రేరేపితుఁడు కాకున్నను, సహాయ ఏవ=సహాయమే కదా ! సమీరణః=గాలి, హుతాశనస్య = అగ్నిహోత్రునికి, నోదయితా = ప్రేరేపించువాఁడవు, భవ ఇతి=అగుమని, కేన=ఎవనిచే, వ్యాదిశ్యతే = నియమింపఁబడుచున్నాఁడు.

తా. అగ్నికి సహాయముకమ్మని గాలికి చెప్పు టక్కఱలేనట్లుగా నీచెలికాఁ డగుటచే వసంతునికి నీకు సహాయముగా నుండుమని చెప్పు టక్కఱలేకయే వసంతుఁడు నీకు తోడుగానుండును.

వ్యా. మధురితి.—హే మన్మథ అసౌ, మధుశ్చ వసన్తోఽపి, తే సాహచర్యాత్ సహచరత్వాదేవానుక్తోఽప్యప్రేరితోఽపి, సహాయః సహకార్యేవ. తథా హి-సమీరణో వాయుర్హుతాశనస్యాగ్నేర్నోదయితా ప్రేరకో భవేతి, కేన వ్యాదిశ్యతే. అత్ర మధుసమీరణయోరుక్తిమన్తరేణ సహాయతాకరణం సామాన్యధర్మః, స చ వాక్యద్వయే వస్తుప్రతివస్తుభావేన పృథఙ్నిర్దిష్టం ఇతి ప్రతివస్తూపమాలంకారోఽయం తదుక్తమ్. 'యత్ర సామాన్యనిర్దేశః పృథగ్వాక్యద్వయే యది, గమ్యౌపమ్యాశ్రితా సా స్యాత్ ప్రతివస్తూపమా మతా' ఇతి.

తథేతి శేషామివ భర్తురాజ్ఞా
మాదాయ మూర్ధ్నా మదనః ప్రతస్థే,
ఐరావతాస్ఫాలనకర్కశేన
హస్తేన పస్పర్శ తదఙ్గమిన్ద్రః. 22

టీ. తథేతి=అట్లేయని, భర్తుః=ప్రభువుయొక్క, శేషామివ = అనుగ్రహముచే నీయఁబడిన మాలికనువలె, ఆజ్ఞాం=ఆనతిని, మూర్ధ్నా=శిరస్సుచే, ఆదాయ=స్వీకరించి, మదనః=మన్మథుఁడు, ప్రతస్థే=బయలుదేరెను. ఇన్ద్రః = ఇంద్రుఁడు, ఐరావతాస్ఫాలనకర్కశేన - ఐరావత=ఐరావతముయొక్క, ఆస్ఫాలన = (ప్రోత్సాహమునకై) తాడనచేయుటచే, కర్కశేన=కఠినమగు, హస్తేన=హస్తముచే, తదఙ్గమ్=ఆమదనుని దేహమును, పస్పర్శ = స్పృశించెను.

తా. భగవన్నిర్మాల్యమాలికనువలె ప్రభువునాజ్ఞను శిరసా వహించి మదనుఁడు బైలుదేరెను. హెచ్చరికకొఱకు నైరావతమును తట్టుటచే కఱకుబాఱిన చేతితో నింద్రుఁడు మదనుని స్పృశించెను. (ఈ ముట్టుకొనుటయు నుత్సాహాభివృద్ధియే జేయును.)

వ్యా. తథేతి.—తథాస్త్వితి, భర్తుః స్వామినః, శేషామివ ప్రసాదదత్తాం మాలామివ. ని. 'ప్రసాదాన్నిజనిర్మాల్యదానే శేషేతి కీర్తితా' ఇతి విశ్వః. 'మాల్యాక్షతాదిదానే స్త్రీ శేషా' ఇతి వైజయన్తీ కేశవౌ. ఆజ్ఞాం, మూర్ధ్నాఽఽదాయ శిరసా గృహీత్వా, మదనః ప్రతస్థే 'సమవప్రవిభ్యః స్థః' ఇత్యాత్మనేపదమ్. ఇన్ద్రః, ఐరావతాస్ఫాలనేన ప్రోత్సాహనార్థేన తాడనేన, కర్కశేన పరుషేణ, హస్తేన, తదఙ్గం మదనదేహం, పస్పర్శ హస్తస్పర్శేన సంభావయామాసేత్యర్థః. 'శేషామివాజ్ఞామ్' ఇత్యత్ర సాధకబాధకప్రమాణాభావాదుపమోత్ప్రేక్షయోః సందేహసంకర ఇతి. యది భర్త్రా. శేషాఽపి దత్తా తదా తామాజ్ఞామివేత్యుపమా, అథ న దత్తా తర్హి శేషాత్వేనోత్ప్రేక్షితా, శేషాదానం తు సందిగ్ధమితి.

స మాధవేనాభిమతేన సఖ్యా రత్యా చ సాశఙ్కమనుప్రయాతః,
అఙ్గవ్యయప్రార్థితకార్యసిద్ధిస్స్థాణ్వాశ్రమం హైమవతం జగామ. 23

టీ. సః=ఆమదనుఁడు, అభిమతేన=ఇష్టుఁడును, సఖ్యా=చెలికాఁడగు, మాధవేన=వసంతునితోను, రత్యాచ=రతీదేవితోను, సాశఙ్కం=భయముతో, అనుప్రయాతః = అనుసరింపఁబడినవాఁడై, అఙ్గవ్యయ ప్రార్థిత కార్యసిద్ధిః - అఙ్గవ్యయ= దేహనాశముచేతనయినను, ప్రార్థిత = కోరఁబడిన దేవతలయొక్క కార్యసిద్ధిగలవాఁడై, హైమవతం = హిమవత్పర్వతసంబంధమగు, స్థాణ్వాశ్రమం = ఈశ్వరతపస్స్థానమునుఁగూర్చి, జగామ= వెళ్లెను.

తా. మన్మథుఁడు ఇష్టుఁడును చెలికాఁడు నగు వసంతుఁడును, ప్రియురాలగు రతీదేవియు నెంత యాపదవచ్చెనని భీతితో వెంబడింపఁగా శివుని యాశ్రమమునకు వచ్చెను.

వ్యా. సేతి.—స మదనః, అభిమతేన ప్రియేణ, సఖ్యా సుహృదా, మాధవేన వసన్తేన రత్యా స్వదేవ్యా చ, సాశఙ్కం సంకటమాపతితమితి సభయమనుప్రయాతః సన్, తథాఽఙ్గస్య వ్యయేనాపి - ప్రార్థితా కార్యసిద్ధిర్యేన స తథోక్తః. శీర్త్వా మృత్వాఽపి సర్వథా దేవకార్యం సాధయిష్యామీతి కృతనిశ్చయః సన్నిత్యర్థః. హైమవతం హిమవతి భవమ్, స్థాణో రుద్రస్యాశ్రమం జగామ.

తస్మిన్ వనే సంయమినాం మునీనాం
తపస్సమాధేః ప్రతికూలవర్తీ,
సఙ్కల్పయోనేరభిమానభూత
మాత్మానమాధాయ మధుర్జజృమ్భే.

టీ. తస్మిన్‌వనే = ఆ శివాశ్రమమునందు, సంయమినాం = సమాధినిశ్చలులరగు, మునీనాం = తపశ్శాలులరయొక్క, తపః = తపస్సుయొక్క, సమాధేః=ఏకాగ్రతకు, ప్రతికూలవర్తీ=విరోధముగాసంచరించు, మధుః=వసంతుఁడు, సంకల్పయోనేః = మన్మథునియొక్క, అభిమానభూతం = గర్వహేతువగు, ఆత్మానం = నిజస్వరూపమును, ఆధాయ = ధరించి, జజృమ్భే=ఆవిర్భవించెను.

తా. ఆయీశ్వరవనమున తపోనిశ్చలులరగుమునులకు విరోధముగా మన్మథునియుద్దేశమును కొనసాగించుటకు స్వస్వరూపముతో వసంతుఁడు వ్యాపించెను. (అనఁగా వసంతర్తువు వనమందంతటను దల్లుకొనెను.)

వ్యా. తస్మిన్నితి.—తస్మిన్‌వనే స్థాణ్వాశ్రమే, సంయమినాం సమాధిమతామ్ మునీనాం, తపసః - సమాధేః ఏకాగ్రతాయాః, ప్రతికూలం వర్తత ఇతి ప్రతికూలవర్తీ విరోధీ, మధుర్వసన్తః. సంకల్పయోనేర్మనోభవస్యాభిమానభూతం గర్వహేతుభూతమిత్యర్థః. కార్యకారణయోరభేదోపచారః. ఆత్మానం నిజస్వరూపమాధాయ సంనిధాయ, జజృమ్భే ప్రాదుర్బభూవ - స్వధర్మాన్ ప్రవర్తయామాసేత్యర్థః.

కుబేరగుప్తాం దిశముష్ణరశ్మౌ గన్తుం ప్రవృత్తే సమయం విలఙ్ఘ్య,
దిగ్దక్షిణా గన్ధవహం ముఖేన వ్యలీకనిశ్వాసమివోత్ససర్జ. 25

అవ. వసంతధర్మములఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. ఉష్ణరశ్మౌ = సూర్యుఁడు (సాహసికుఁడగునాయకుఁడు), సమయం = దక్షిణాయనకాలమును (సంగమకాలమును), విలఙ్ఘ్య = అతిక్రమించి, కుబేరగుప్తాం=కుబేరునిచే పాలింపఁబడిన (కుత్సితనాయకునిచే నుంచుకొనఁబడిన), దిశం = ఉత్తరదిక్కును (ఒకానొకనాయికను), గన్తుం = పోవుటనుగూర్చి (సంభోగమునుగూర్చి), ప్రవృత్తే సతి = పూనఁగా, దక్షిణాదిక్ = దక్షిణదిక్కు (దాక్షిణ్యముగల నాయిక), ముఖేన= అగ్రభాగముచే (ముఖముచే), గన్ధవహం=గాలిని, వ్యలీకనిశ్వాసమివ = దుఃఖముచేనగు నిట్టూర్పునుఁబోలె, ఉత్ససర్జ=ప్రవర్తింపఁజేసెను.

తా. పిమ్మట వసంతర్తువునం దుత్తరాయణము రాకయు మలయ వాయువులు వీచుటయు వర్ణించుచున్నాఁడు. దక్షిణదిక్కునుఁ బాసి సూర్యుఁ డుత్తరదిక్కునకుఁ జనఁగా తన సంభోగ కాలము నతిక్రమించి మఱియొక కుత్సితపురుషునిచే నుంచుకొనఁబడిన స్త్రీని కలియఁబోఁగా మొదటిదాక్షిణ్యవతియగు నాయిక దుఃఖముచే విడచు నిట్టూరుపోయను నట్లు మలయవాయువులు వ్యాపించెను.

అవ. వసంతధర్మానాహ.—

వ్యా. కుబేరఇతి.—ఉష్ణరశ్మౌ సూర్యే - సాహసికే చ నాయకే, సమయం దక్షిణాయనకాలం - సఙ్గమకాలం చ విలఙ్ఘ్యాకాణ్డే వ్యతిక్రమ్య, కుబేరగుప్తాం ధనపతి పాలితాం - కుత్సితశరీరేణ కేనచిద్రక్షితాం చ-దిశముదీచీం-స్త్రీలిఙ్గాక్షిప్తాం కాంచి న్నాయికాం చ, గన్తుం చలితుం - సంగన్తుంచ, ప్రవృత్తే సతి, దక్షిణా దిక్ దాక్షిణ్యవతీ నాయికా చ, ముఖేనాగ్రభాగేన - వక్త్రేణ చ, వహతీతి వహః పచాద్యచ్-గన్ధస్య వహం గన్ధవహమనిలం, వ్యళీకేన దుఃఖేన - నిశ్వాస స్తం వ్యలీకనిశ్వాసమివ. ని. 'దుఃఖే వైలక్ష్యే వ్యలీకమప్రియాకార్యవస్తునోః' ఇతి వైజయన్తీ. ఉత్ససర్జ ప్రవర్తయామాస ; స్వభర్తరి సమయోల్లంఘనేన పరాఙ్గనాసంగతే ప్రవృత్తే సతి స్త్రియో దాక్షిణ్యాదకిఞ్చిద్వదా దుఃఖాన్నిశ్వస న్తీతి భావః. ఉత్తరాయణే సతి మలయానిలాః ప్రవృత్తా ఇతివాక్యార్థః. అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారః. న చ సమాసోక్తిరేవేయముత్ప్రేక్షానుప్రవిష్టేతి శఙ్కితవ్యమ్ - కేవలవిశేషణసామర్థ్యాదేవాప్రస్తుతప్రతీతౌ సో త్తిష్ఠతే-అత్ర తు దక్షిణేతి విశేష్యసామర్థ్యాదపి నాయికా ప్రతీయతే ; న చ శ్లేష ఏవ ప్రకృతాప్రకృతవిషయ - ఉభయశ్లేషే శ్లిష్టవిశేష్యానంగీకారాత్ - తస్మాచ్ఛబ్దశక్తి మూలోఽయం ధ్వనిః. స చ వ్యలీకనిశ్వాసరూపచేతనధర్మసంభావనార్థం దక్షిణస్యా దిశో నాయికయా సహాభేదమాపాదయన్న భేదలక్షణాతిశయోక్త్యుపజీవినీం నిశ్వాసమివేతి వాచ్యోత్ప్రేక్షాం నిర్వహతీతి వాచ్యసిద్ధ్యంగభూత ఇత్యుత్పశ్యామః.

అసూత సద్యః కుసుమాన్యశోకః స్కన్ధాత్ప్రభృత్యేవ సపల్లవాని,
పాదేన నాపైక్షత సుందరీణాం సంపర్కమాశిఞ్జితనూపురేణ. 26

టీ. అశోకః = అశోకచెట్టు, సద్యః=అప్పుడే, స్కన్ధాత్ ప్రభృత్యేవ=ప్రకాణ్డము మొదలుకొని, సపల్లవాని = చిగుళ్లతోఁగూడిన, కుసుమాని = పువ్వులను, అసూత= పూచెను. ఆశిఞ్జితనూపురేణ = ధ్వనిసేయుచున్న యందెగల, సుందరీణాం = స్త్రీల యొక్క, పాదేన = పాదముతోడ, సంపర్కం = సంబంధమును, నాపైక్షత = కోరదాయెను.

తా. అశోకచెట్టు దోహద మక్కఱలేకయే మ్రాను మొదలుకొని చిగుళ్లతో పువ్వులతో నిండెను. అశోకచెట్టున కందెలు పారాణిగల యువతి పాదతాడనమే దోహదమయినను అది కాలముకానప్పుడు పూచుటకని తెలియవలయును. ఇప్పుడు కాలమే గనుక అవసరము లేకపూచెను.

వ్యా. అసూతేతి.—అశోకో వృక్షవిశేషః. సద్యః స్కన్ధాత్ ప్రకాణ్డాత్, ప్రభృత్యేవ స్కన్ధాదారభ్యేత్యర్థః. భాష్యకారవచనాత్ ప్రభృతియోగే పఞ్చమీతి కైయటః-భాష్యం చ 'మూలాత్ ప్రభృత్యగ్రాద్వృక్షాం స్తక్ష్ణువన్తి' ఇతి. 'కార్తిక్యాః ప్రభృత్యాగ్రహాయణో మాసః' ఇత్యాది. సపల్లవాని కుసుమాన్యసూత ఉభయమప్య జీజనదిత్యర్థః. అశిఞ్జితో నూపురో యస్య తేన శిఞ్జధాతోరకర్మకాత్ 'గత్యర్థాకర్మక' ఇత్యాదినా కర్తరి క్తః. సున్దరీణాం పాదేన, సంపర్కం తాడనం, నాపైక్షత. వి. 'సనూపురరవేణ స్త్రీచరణేనాభితాడనం, దోహదం యదశోకస్య తతః పుష్పోద్గమో భవేత్.' ఇతి - తథా హి - 'పాదాహతః ప్రమదయా వికసత్యశోకః శోకం జహాతి వకులో ముఖసీధుసిక్తః, ఆలోకితః కురుబకః కురుతే వికాసమాలోహిత స్తిలక ఉత్కలికో విభాతి.'

సద్యః ప్రవాళోద్గమచారుపత్త్రే నీతే సమాప్తిం నవచూతబాణే,
నివేశయామాస మధుర్ద్విరేఫాన్ నామాక్షరాణీవ మనోభవస్య 27

టీ. మధుః = వసంతుఁడు (మన్మథునికి బాణములఁ జేసియిచ్చువాఁడు), ప్రవాళోద్గమచారుపత్త్రే-ప్రవాళోద్గమ=పల్లవాఙ్కురములే, చారు=చక్కని, పత్త్రే=టెక్కలుగాఁగల, నవచూతబాణే = నూతనమగుమామిడిమొఁగ్గయనుబాణము, సమాప్తిం=పూర్ణమును, నీతేసతి=పొందింపంబడఁగా, సద్యః=అప్పుడు, మనోభవస్య=మన్మథునియొక్క, నామాక్షరాణీవ = పేరుసంబంధమగు నక్షరములనువలె, ద్విరేఫాన్=తుమ్మెదలను, నివేశయామాస=ప్రవేశపెట్టెను.

తా. వసంతుఁడనే మారశరకారుఁడు మామిడిమొగ్గయనుబాణమునకు చిగుళ్లను టెక్కలఁగూర్చి తుమ్మెదలను నక్షరములు చెక్కినాయనున ట్లుండెననుట.

వ్యా. సద్యఇతి.—మధుర్వసన్త ఏవేషుకారః, ప్రవాళోద్గమాః పల్లవాఙ్కురా ఏవ చారూణి - పత్త్రాణి పక్షా-యస్య తస్మిన్ 'పత్త్రం వాహనపక్షయోః' ఇత్యమరః. నవం - చూతం చూతకుసుమం - తదేవ బాణస్తస్మిన్నవచూతబాణే, సమాప్తిం

నీతే సతి, సద్యో మనోభవస్య ధన్వినో, నామాక్షరాణీవ, ద్విరేఫాన్ భ్రమరాన్నివేశయామాస నిదధౌ. అత్ర ప్రవాలపత్త్ర ఇత్యాద్యేకదేశవివర్తిరూపకం మధోరిషుకారత్వరూపణం సూచయన్నామాక్షరాణీవేత్యుత్ప్రేక్షాయాం నిమిత్తమిత్యేకదేశవివర్తి రూపకోత్థాపితేయముత్ప్రేక్షా.

వర్ణప్రకర్షే సతి కర్ణికారం ధునోతి నిర్గన్ధతయాస్మ చేతః,
ప్రాయేణ సామగ్ర్యవిధౌ గుణానాం పరాఙ్ముఖీ విశ్వసృజః ప్రవృత్తిః.

టీ. కర్ణికారం=కొండగోఁగుపువ్వు, వర్ణప్రకర్షే=రంగుయొక్కయెచ్చు, సత్యపి=ఉన్నదైనను, నిర్గన్ధతయా=వాసనలేనిదగుటచే, చేతః=మనసును, ధునోతిస్మ=పరితపింపఁజేసెను. ప్రాయేణ = తఱచుగా, విశ్వసృజః=బ్రహ్మయొక్క, ప్రవృత్తిః=వ్యాపారము, సామగ్ర్యవిధౌ = సంపూర్ణతాసంపాదనవిషయములో, పరాఙ్ముఖీ=పరాఙ్ముఖముగలది.

తా. కొండగోఁగుపువ్వు రంగుచే నెచ్చుగానున్నను వాసనలేమిచే మనస్సును ఖేదపఱచెను. బ్రహ్మసృష్టివ్యాపారములో సంపూర్ణత్వము లేక నెద్దియేని కొదవయె యగపడును.

వ్యా. వర్ణేతి.—కర్ణికారం కర్ణికారకుసుమమ్. 'అవయవే చ ప్రాణ్యోషధివృక్షేభ్యః ఇత్యుత్పన్నస్య తద్ధితస్య 'పుష్పమూలేషు బహులమ్.' ఇతి లుప్. ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్, వర్ణప్రకర్షే వర్ణోత్కర్షే సత్యపి, నిర్గన్ధతయా హేతునా, చేతో ధునోతి స్మ పర్యతాపయత్ 'లట్ స్మే' ఇతి భూతార్థే లట్. తథాహి - ప్రాయేణ, విశ్వసృజో విధాతుః. ప్రవృత్తిర్గుణానాం, సామగ్ర్యవిధౌ సాకల్యసంపాదనవిషయే, పరాఙ్ముఖీ సర్వత్రాపి వస్తుని కిఞ్చిద్వైకల్యం సంపాదయతి - యథా చన్ద్రేకళఙ్కః, అతః కర్ణికారేఽపి నైర్గన్ధ్యం యుజ్యత ఇతి భావః. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసోఽలంకారః.

బాలేన్దువక్రాణ్యవికాసభావాద్బభుః పలాశాన్యతిలోహితాని,
సద్యో వసన్తేన సమాగతానాం నఖక్షతానీవ వనస్థలీనామ్. 29

టీ. అవికాసభావాత్ = వికసించకుండుటవలన, బాలేన్దువక్రాణి=బాలచంద్రునివలె వక్రములైనవియు, అతిలోహితాని = మిక్కిలి యెఱ్ఱనివియునగు, పలాశాని = మోదుగపువ్వులు, వసన్తేన=వసన్తునితో, సమాగతానాం=సంభోగించిన, వనస్థలీనాం = అడవిప్రదేశము (ఉద్యానము) లనెడుస్త్రీలయొక్క, సద్యః = అప్పుడందిన, నఖక్షతానీవ=నఖక్షతములనునట్లు, బభుః=ప్రకాశించినవి.

తా. బాగా వికసించనివి గనుకనే బాలచంద్రునివలె వక్రములై మిక్కిలి యెఱ్ఱనివగు మోదుగుపువ్వులు వసంతునితో సంగమమందిన వనాంగనలసంబంధమగు (రతిసమయమం దుంచఁబడిన) నఖక్షతములో యనున ట్లుండెననుట.

వ్యా. బాలేన్దీ్వతి.—అవికాసభావాన్నిర్వికాసత్వాత్ ముకులభావాద్ధేతోర్బాలేన్దురివ వక్రాణ్యతిలోహితాన్యతిరక్తాని, పలాశాని కింశుకపుష్పాణి. ని. 'పలాశేకింశుకః పర్ణః'ఇత్యమరః. వసన్తేన పుంసా, సమాగతానాం సంగతానాం, వనస్థలీనాం స్త్రీణాం, సద్యః సద్యోదత్తాని - పురాణేష్వతిలౌహిత్యాభావాదితి భావః. నఖక్షతానీవ బభుః. అత్ర వసన్తస్య వనస్థలీనాం చ విశేషణసాధారణ్యాన్నాయకవ్యవహారప్రతీతేః సమాసోక్తిస్తావదస్తి. 'నఖక్షతానీవ' ఇతి జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా వక్రత్వలౌహిత్యగుణనిమిత్తా జాగర్తి; సా చ నాయకవ్యవహారాశ్రితసమాసోక్తిగర్భత్వేనోత్థితేత్యుభయోరేకకాలత్వేన 'విశేషణసామర్థ్యాదప్రస్తుతస్య గమ్యత్వే సమాసోక్తిరిష్యతే' ఇతి హి లక్షణమ్.

లగ్నద్విరేఫాఞ్జనభక్తిచిత్రం ముఖే మధుశ్రీస్తిలకం ప్రకాశ్య,
రాగేణ బాలారుణకోమలేన చూతప్రవాళోష్ఠమలంచకార. 30

టీ. మధుశ్రీః = వసంతలక్ష్మి, లగ్నద్విరేఫాంజన భక్తిచిత్రం - లగ్నద్విరేఫ = అంటినతుమ్మెదలను, అంజనభక్తి=కాటుకతీర్చుటచే, చిత్రం=చిత్రవర్ణముగల, తిలకం=తిలకపుష్పమనుతిలకమును, ముఖే = ప్రారంభమనెడుముఖమునందు, ప్రకాశ్య = ప్రకటించి, బాలారుణకోమలేన = బాలసూర్యనిభంగి సుందరమగు, రాగేణ=లత్తుకతో, చూతప్రవాళోష్ఠం=మామిడిచిగురను క్రిందిపెదవిని, అలంచకార=అలంకరించెను.

తా. వసంతలక్ష్మి ఋతుప్రారంభమనేమోమున తుమ్మెదలు వ్రాలియున్న తిలకపుష్ప మను కాటుకరచనలుగలతిలకము ధరించి బాలసూర్యనిభంగి యెఱ్ఱనగు లత్తుకద్రవముచే మామిడిచిగురను క్రిందుపెదవి నలంకరించెను. వసంతము రాఁగా తిలకవృక్షములు పూచెను. తుమ్మెద లల్లెను. మామిడి చిగిర్చెను.

వ్యా. లగ్నేతి.—మధుశ్రీర్వసన్తలక్ష్మీర్లగ్నద్విరేఫా ఏవాఞ్జనభక్తయః కజ్జలరచనాస్తాభిశ్చిత్రం చిత్రవర్ణం, తిలకం పుష్పవిశేషమేవ తిలకం విశేషకమ్. ముఖం ప్రారమ్భః తస్మిన్నేవ ముఖే వక్త్రే, ప్రకాశ్య ప్రకటయ్య, బాలారుణకోమలేన

బాలార్కసున్దరేణ, రాగేణారుణిమ్నా - తేనైవ లాక్షారాగేణ చూతప్రవాళ ఏవోష్ఠస్తం చూతప్రవాళోష్ఠమలంచకార ప్రసాదయామాస. అత్ర రూపకాలంకారః.

మృగాః ప్రియాలద్రుమమఞ్జరీణాం రజఃకణైర్విఘ్నితదృష్టిపాతాః,
మదోద్ధతాః ప్రత్యనిలం విచేరుర్వనస్థలీర్మర్మరపత్త్రమోక్షాః 31

టీ. ప్రియాలద్రుమమఞ్జరీణాం=ప్రేంకణపుఁదీఁగలయొక్క గుత్తులసంబంధమగు, రజఃకణైః=పుష్పొడిపరాగముచే, విఘ్నితదృష్టిపాతాః = విఘ్నముగాఁజేయఁబడిన దృష్టిప్రసారములు గలయట్టియు, మదోద్ధతాః = మదముచేవిఱ్ఱవీఁగు, మృగాః=లేళ్లు, ప్రత్యనిలం = వాయువునకెదురుగా, మర్మరపత్త్రమోక్షాః = మరమరధ్వనితో నాకురాలుటలుగల, వనస్థలీః=వనప్రదేశములను, విచేరుః=సంచరించినవి.

తా. ప్రేంకణపు పూగుత్తులనుండి రాలినపుప్పొడి పడుటచే దృష్టిప్రతిబంధకముకలయట్టియు, వసంతాగమనముచే మదించినవియు నగు లేళ్లు మరమరమని చప్పుడుతో రాలుచున్న యెండాకులుగల వనములయందు గాలికెదురుగా తిరిగినవి.

వ్యా. మృగాఇతి.—ప్రియాలద్రుమా రాజాదనవృక్షాః. ని. 'రాజాదనం ప్రియాలశ్చ' ఇత్యమరః. తేషాం మఞ్జర్యస్తాసాం, రజఃకణైః, విఘ్నితాః సంజాతవిఘ్నాః - దృష్టీనాం - పాతాః ప్రసారా - యేషాం తే తథోక్తా మదోద్ధతా మృగాః, ప్రత్యనిలమనిలాభిముఖం, మర్మరా మర్మరశబ్దవన్తః-పత్త్రమోక్షా జీర్ణపర్ణపాతా - యాసు తా, వనస్థలీర్విచేరుర్వనప్రదేశేషు చరన్తి స్మ 'దేశకాలాధ్వగంతవ్యాః కర్మసంజ్ఞా హ్యకర్మణామ్' ఇతి చరతేః సకర్మకత్వమ్.

చూతాఙ్కురాస్వాదకషాయకణ్ఠః పుంస్కోకిలో యన్మధురం చుకూజ,
మనస్వినీమానవిఘాతదక్షం తదేవ జాతం వచనం స్మరస్య. 32

టీ. చూతాఙ్కురాస్వాద కషాయకణ్ఠః - చూతాఙ్కుర = మామిడిమొగ్గయొక్క, అఙ్కుర=మొలకయొక్క, ఆస్వాద=భక్షించుటచే, కషాయ=రక్తిగల, కణ్ఠః=కణ్ఠధ్వనిగల, అయంపుంస్కోకిలః=ఈమగకోకిల, మధురం=ఇంపుగా, చుకూజేతియత్=కూసెనన్నమాటయేదిగలదో, తత్ ఏవ=అదే, మనస్వినీమానవిఘాతదక్షం-మనస్వినీ=ప్రణయకలహకుపితులగుస్త్రీలయొక్క, మాన = రోషముయొక్క, విఘాత=కొట్టుటయందు, దక్షం=సమర్థమగు, స్మరస్య=మారునియొక్క, వచనం=మాటయై, జాతమ్=అయెను.

తా. మామిడిమొగ్గ తినుటచే రమ్యకంఠధ్వనిగల మగకోకిల కూఁతయే ప్రణయకలహములుగల మానవతులు కోపమును పోఁగొట్టుటలో నాజ్ఞాపించిన మన్మథునిశాసనమో యనునట్లుండెను. (మానవతులకు మానములు పోయెను. కోకిల కూసెను. మామిడిమొగ్గ తొడఁగెను. అని వసంతధర్మములు చెప్పఁబడినవి.)

వ్యా. చూతాఙ్కురేతి.—చూతాఙ్కురాణామాస్వాదేన కషాయకణ్ఠో రక్తకణ్ఠః. ని. 'సురభావపథే రక్తే కషాయః' ఇతి కేశవః. పుమాన్ కోకిలః పుంస్కోకిలః- పుంగ్రహణం ప్రాగల్భ్యద్యోతనార్థమ్. మధురం చుకూజేతి యత్, తత్ కూజనమేవ, మనస్వినీనాం - మానవిఘాతే రోషనిరాసే - దక్షం స్మరస్య వచనం 'మానం త్యజతే' త్యాజ్ఞావచనం-జాతం కోకిలకూజితశ్రవణానన్తరం స్మరాజ్ఞప్తా ఇవ మానం జహురిత్యర్థః.

హిమవ్యపాయాద్విశదాధరాణామాపాణ్డరీభూతముఖచ్ఛవీనాం,
స్వేదోద్గమః కింపురుషాఙ్గనానాం చక్రే పదం పత్త్రవిశేషకేషు. 33

టీ. హిమవ్యపాయాత్ = మంచుపోవుటవలన, విశదాధరాణాం = బాధలేని పెదవులుగలయట్టియు, ఆపాణ్డరీభూత ముఖచ్ఛవీనాం = (చలిపోవుటకుఁ బూసిన కుంకుమము లిప్పు డవసరములేకపోవుటచే) కొంచెము పాణ్డురవర్ణముగల ముఖకాంతులుగల, కింపురుషాఙ్గనానామ్ = కింపురుషస్త్రీలకు, పత్త్రవిశేషకేషు = మకరికాపత్త్రరచనలయందు, స్వేదోద్గమః = స్వేదప్రాదుర్భావము, పదం = స్థానమును, చక్రే = చేసెను.

తా. మంచుకాలము పోయినది. కింపురుషస్త్రీలు పెదవులు పగలకుండుటకుఁ బూయుమైనమును పెదవులకుఁ బూయకుండుటచే నిర్మలమైన కాంతిగలిగియున్నవి. చలికి కుంకుమ పూయుదురు. ఇప్పుడాచలి లేమిచే పూయలేదు. కావున శుభ్రముగా వారి పాణ్డురవర్ణము ప్రకాశించినది. వసంతశృంగారము మకరికాపత్రరచనలు (కుంకుమాదులతో చెక్కిళులందు గజసింహాద్యాకృతుల నిర్మించుట) చేయఁగా వసంతచిహ్న యగు వేఁడిమిచే చెమట లుద్భవించుచుండెను.

వ్యా. హిమేతి.—హిమస్య వ్యపాయాదపగమాద్విశదా నీరుజా-అధరా ఓష్ఠా యాసాం తాసామాపాణ్డరీభూతముఖచ్ఛవీనామ్ - కుఙ్కుమపరిహారాదితి భావః.

కింపురుషాఙ్గనానాం పత్త్రవిశేషకేషు పత్త్రరచనాసు, స్వేదోద్గమః పదం చక్రే ఘర్మోదయాత్ స్వేదోద్గమోఽభూదిత్యర్థః; విశదాధరత్వం మధూచ్ఛిష్టరాహిత్యాదితి భావః. హేమన్తేషు నార్యో బిమ్బోష్ఠేషు మధూచ్ఛిష్టం శీతభయాద్దధతీతి ప్రసిద్ధమ్,

తపస్వినః స్థాణువనౌకసస్తామాకాలికీం వీక్ష్య మధుప్రవృత్తిమ్,
ప్రయత్నసంస్తమ్భితవిక్రియాణాం కథంచిదీశా మనసాం బభూవుః.

టీ. స్థాణువనౌకసః = ఈశ్వరవనమున నివసించు, తపస్వినః = తపశ్శాలురు, ఆకాలికీం = హఠాచ్ఛిద్ధమైనకలించిన, తాం మధుప్రవృత్తిం=ఆ వసంతావిర్భావమును, వీక్ష్య=చూచి, ప్రయత్నసంస్తంభితవిక్రియాణాం = యత్నపూర్వకముగా నాపఁబడిన వికారములుగల, మనసాం = చిత్తములకు, కథం చిత్ = కష్టముగా, ఈశాః=నియంతలై, బభూవుః=అయిరి.

తా. అకాలమునఁబుట్టి కార్యావసానమున గిట్టిన వసంతప్రాదుర్భావమున కీశ్వరవనతపశ్శాలురు మనోవికారముల కష్టముగా నాపి యింద్రియములను స్వాధీనముఁ జేసికొనిరి.

వ్యా. తపస్విన ఇతి.—స్థాణోర్వనమోకో యేషాం తే, తపస్వినస్తత్రత్యా మునయః, సమానకాల ఆద్యన్తావస్యా ఆకాలికీమ్-అకాలభవత్వాదుత్పత్త్యనన్తరవినాశినీమిత్యర్థః. 'ఆకాలికడాద్యన్తవచనే' ఇతి సమానకాలాదికట్ ప్రత్యయః. ప్రకృతేరాకాల ఆదేశశ్చ నిపాతితః. 'టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదినా జీప్ - కేచిదకాలాద్దేహోత్పత్త్యాదిత్వాద్భవార్థే ఠగిత్యాహుః. తామాకాలికీం, మధుప్రవృత్తిం వీక్ష్య ప్రయత్నేన-సంస్తమ్భితవిక్రియాణాం నిరుద్ధవికారాణాం, మనసాం కథంచిదీశా నియన్తారో బభూవుః.

తం దేశమారోపితపుష్పచాపే రతిద్వితీయే మదనే ప్రపన్నే,
కాష్ఠాగతస్నేహరసానువిద్ధం ద్వన్ద్వాని భావం క్రియయా వివవ్రుః,

టీ. ఆరోపితపుష్పచాపే = ఎక్కుపెట్టఁబడిన పూవులబాణముగలయట్టియు, రతిద్వితీయే=రతియే తనకు రెండవదిగానున్నట్టియు, మదనే = మారుఁడు, తం దేశం= ఆచోటునుఁగూర్చి, ప్రపన్నే=రాఁగా, ద్వన్ద్వాని = స్థావరజంగమాత్మకములగు మిథునములు, కాష్ఠాగతస్నేహరసానువిద్ధం - కాష్ఠ = ఉత్కర్షను, గత=పొందిన, స్నేహరస= ప్రేమరసముచే, అనువిద్ధం = కూడిన, భావం = ప్రేమతోఁగూడిన శృంగారభావమును, క్రియయా=చేష్టచే, వివవ్రుః = ప్రకటింపఁజేసినవి.

తా. పుష్పబాణమును సజ్యముఁజేసి రతితో మారుఁడాయా శ్రమమునకు రాఁగా స్థావరజంగమాత్మకమగుదంపతులు (స్థావర దంపతులు జంగమదంపతులు) క్రియలచే శృంగారభావములఁ బ్రకటించినవి.

వ్యా. తమితి.—ఆరోపితమధిజ్యం కృతం - పుష్పచాపం యేన తస్మిన్, రతిర్ద్వితీయా యస్య తస్మిన్ రతిసహాయే, మదనే తం దేశం స్థాణ్వాశ్రమం ప్రపన్నే ప్రాప్తే సతి, ద్వన్ద్వాని స్థావరాణి జఙ్గమాని చ మిథునాని, కాష్ఠోత్కర్షః. ని. 'కాష్ఠోత్కర్షే స్థితౌ దిశి' ఇత్యమరః. తాం గతో యః స్నేహః-ఇష్టసాధననిబన్ధనః ప్రేమాపరనామా మమతాభిమానః. ని. 'ప్రేమా నా ప్రియతా హార్దం ప్రేమస్నేహః' ఇత్యమరః. స ఏవ రసస్తే నానువిద్ధం సంపృక్తం, భావం రత్యాఖ్యం శృఙ్గారభావం, క్రియయా కార్యభూతయా చేష్టయా, వివవ్రుః ప్రకటీచక్రుః - శృఙ్గారచేష్టాః ప్రావర్తన్తేత్యర్థః.

మధు ద్విరేఫః కుసుమైకపాత్రే పపౌ ప్రియాం స్వామనువర్తమానః,
శృంగేణ సంస్పర్శనిమీలితాక్షీం మృగీమకండూయత కృష్ణసారః. 36

అవ. ఆశృంగారభావములనే జెప్పుచున్నాఁడు. (నాల్గుశ్లోకములతో).

టీ. ద్విరేఫః = తుమ్మెద, కుసుమైకపాత్రే = పువ్వనెడియొకగిన్నెయందు, మధు=మకరందమును, స్వాం ప్రియాం=తనప్రియురాలిని, అనువర్తమానః = అనుసరించుచున్నదై, పపౌ = త్రాగెను, కృష్ణసారః = నల్లలేడి, సంస్పర్శనిమీలితాక్షీం = స్పృశించుటచే మూయఁబడినకన్నులుగల, మృగీం=ఆఁడులేడిని, శృఙ్గేణ = కొమ్ముతో, అకణ్డూయత = గోకెను.

తా. తుమ్మెద యేకపాత్రభోజనమును ప్రియురాలితో ప్రియాపూర్వకముగా నొందెను. తాకుడువలని పరవశముచే కనులుమూసియున్న యాఁడులేడిని మగలేడి కొమ్ముతో గోకెను. ప్రియురాలి దయకుఁ జూచుచుండెనుట.

అవ. తాశ్చేష్టా ఆహ 'మధు' ఇత్యాదిభిశ్చతుర్భిః.—

వ్యా. మధ్వితి.—ద్వౌ రేఫౌ వర్ణవిశేషౌ యస్య స ద్విరేఫో భ్రమరః. ఉపచారాత్తదర్థోఽపి ద్విరేఫ ఉచ్యతే - యథాహ కైయటః. 'శబ్దధర్మేణాప్యర్థస్య వ్యపదేశో దృశ్యతే - యథా భ్రమరశబ్దస్య ద్విరేఫత్వాద్ద్విరేఫో భ్రమరః.' కుసుమమే

వైకం సాధారణం - పాత్రం తస్మిన్, మధు మకరన్దమ్. ని. 'మధుమద్యే పుష్పరస' ఇతి విశ్వః. స్వాం ప్రియాం భృఙ్గీమనువర్తమానోఽనుసరన్, పపౌ తత్పీతవిశేషం పపావిత్యర్థః. కృష్ణశ్చాసౌ సారః శబలశ్చ కృష్ణసారః కృష్ణమృగః 'వర్ణో వర్ణేన' ఇతి సమాసః. సంస్పర్శేన స్పర్శసుఖేన - నిమీలితాక్షీం, మృగీం శృఙ్గేణాకణ్డూయత కర్షితవాన్ 'కణ్డ్వాదిభ్యో యక్' ఇతి యక్ - తతః కర్తరి లఙ్.

దదౌ రసాత్పఙ్కజరేణుగన్ధి గజాయ గణ్డూషజలం కరేణుః,
అర్ధోపభుక్తేన బిసేన జాయాం సంభావయామాస రథాఙ్గనామా. 37

టీ. రసాత్ = అత్యనురాగముపలన, కరేణుః = స్త్రీగజము, పఙ్కజరేణుగంధి = పద్మపుఁబుప్పొడిచే సువాసనగల, గణ్డూషజలమ్ = పుక్కిటియందలినీటిని, గజాయ=మగయేనుఁగకొఱకు, దదౌ=ఇచ్చెను. రథాఙ్గనామా = చక్రవాకము, అర్ధోపభుక్తేన = సగముతినఁబడిన, బిసేన = తామరతూటిచే, జాయాం = ప్రియురాలిని, సమ్భావయామాస = గౌరవించెను.

తా. ఆఁడుది యగునేనుఁగ తనపుక్కిటఁబట్టిన కమలపరిమళోదకముచే మగనిఁ దృప్తిపఱచెను. చక్రవాకపక్షి తాను తినఁగా మిగిలిన తామరతూటితో నాఁడు చక్రవాకమును సత్కరించెను.

వ్యా. దదావితి.—రసాదతిరాగాత్, కరేణుః కరిణీ. ని. 'కరేణురిభ్యాం స్త్రీ నేభే' ఇత్యమరః. పఙ్కాజ్జాయత ఇతి పఙ్కజం - తస్య రేణుః పఙ్కజరేణుస్తస్య గన్ధోఽస్యాస్తీతి పఙ్కజరేణుగన్ధి గణ్డూషజలం ముఖాన్తర్ధృతజలం గజాయ దదౌ, రథాఙ్గనామా చక్రవాకో ఽర్ధం యథా తథోపభుక్తేనార్ధజగ్ధేన, బిసేన జాయాం, సంభావయామాస స్వజగ్ధశేషం దదావిత్యర్థః.

గీతాన్తరేషు శ్రమవారిలేశైః కించిత్సముచ్ఛ్వసితపత్త్రలేఖమ్,
పుష్పాసవాఘూర్ణితనేత్రశోభి ప్రియాముఖం కింపురుషశ్చుచుమ్బే.

టీ. కింపురుషః = కిన్నరుఁడు, శ్రమవారిలేశైః = చెమటనీటిబిందువులచే, కించిత్ = కొంచెము, సముచ్ఛ్వసితపత్త్రలేఖం = శిథిలమైన మకరికాపత్త్రరచనలు గలదియు, పుష్పాసవాఘూర్ణిత నేత్రశోభి-పుష్పాసవ = పుష్పమద్యముచే, ఆఘూర్ణిత= అంతటచలించుచున్న, నేత్ర = కండ్లచే, శోభి = ప్రకాశించుచున్న, ప్రియాముఖం= ప్రియురాలిమోమును, గీతాన్తరేషు = గానాన్తరములయందు (పాటపాడుచుండఁగా నడుమనడుమయనుట), చుచుమ్బే=ముద్దిడుకొనియెను.

తా. కింపురుషుఁడు స్వేదోదకచిహ్నితమగునట్టియు, మకరికా పత్త్రరచనలు పోయినట్టియు, మద్యపానముచే గిరగిరఁ దిరుగుచున్న నేత్రశోభగల ప్రియురాలిమోమును గానావకాశములయందు ముద్దుఁ బెట్టుకొనుచుండెను.

వ్యా. గీతాన్తరేష్వితి.—కింపురుషః కిన్నరః. శ్రమవారిలేశైః స్వేదోదకబిన్దుభిః, కించిదీషత్ - సముచ్ఛ్వసితా విశ్లేషితాః. పత్త్రలేఖా యస్య తత్, పుష్పాణామాసవో మద్యం పుష్పాసవః-పుష్పోద్భవమద్యమిత్యర్థః. వసన్తే మధూకస్య సంభవాత్ - పుష్పవాసితమితి కేచిత్ - తేన ఆఘూర్ణితాభ్యాముద్భ్రాన్తాభ్యాం నేత్రాభ్యాం శోభత ఇతి తథోక్తం, ప్రియాముఖం, గీతాన్తరేషు గీతమధ్యేషు, చుచుమ్బే చుచుమ్బ.

పర్యాప్తపుష్పస్తబకస్తనాభ్యః స్ఫురత్ప్రవాళోష్ఠమనోహరాభ్యః,
లతావధూభ్యస్తరవోఽప్యవాపుర్వినమ్రశాఖాభుజబన్ధనాని. 39

టీ. పర్యాప్తపుష్పస్తబకస్తనాభ్యః - పర్యాప్త = సంపూర్ణమగు, పుష్పస్తబక= పూగుత్తులనెడు, స్తనాభ్యః=స్తనములు గలయట్టియు, స్ఫురత్ప్రవాళోష్ఠమనోహరాభ్యః- స్ఫురత్=ప్రకాశించుచున్న, ప్రవాళోష్ఠ=చిగుళ్లను పెదవులచే, మనోహరాభ్యః=మనోహరులగు, లతావధూభ్యః = తీఁగలనెడు కాంతలవలన, తరవోఽపి = వృక్షములును, వినమ్రశాఖాభుజబంధనాని - వినమ్ర = వంగిన, శాఖా = కొమ్మలనెడు, భుజ= భుజములచే, బంధనాని = కౌఁగిలింతలను, అవాపుః=పొందినవి.

తా. పూగుత్తులనుపాలిండ్లను చిగుళ్లను పెదవులునుఁగల లతాంగనలచే వృక్షములనునాయకులు సయితము వంగిన కొమ్మలనెడు బాహువులతో కౌఁగిలింతలనుఁ బొందినవి.

వ్యా. పర్యాప్తేతి.—పర్యాప్తాః సమగ్రాః. పుష్పస్తబకా ఏవ స్తనా యాసాం తాభ్యః. 'స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్' ఇతి వికల్పాన్న జీప్. స్ఫురన్తః. ప్రవాలాః పల్లవాః ఏవోష్ఠాస్తై ర్మనోహరాభ్యో, లతా ఏవ వధ్వస్తాభ్యః సకాశాత్, తరవోఽపి లిఙ్గాదేవ పుంస్త్వం గమ్యతే, వినమ్రాః శాఖా ఏవ భుజాస్తైర్బన్ధనాన్యవాపుః. తాభిః ఆలిఙ్గితా ఇత్యర్థః. స్థావరాణామపి మదనవికారోఽభూత్ కిముతాన్యేషామితి భావః. ఏతచ్చ తరులతానామపి చేతనత్వాదుక్తమ్. యథాఽఽహ మనుః. 'అన్తస్సంజ్ఞా భవన్త్యేతే సుఖదుఃఖసమన్వితాః' ఇతి. అత్ర రూపకాలంకారః.

శ్రుతాప్సరోగీతిరపి క్షణేఽస్మిన్ హరః ప్రసంఖ్యానపరో బభూవ,
ఆత్మేశ్వరాణాం న హి జాతు విఘ్నాః సమాధిభేదప్రభవో భవన్తి.

టీ. అస్మిన్ క్షణే = ఈవసంతసమయమందు, హరః = శివుఁడు, శ్రుతాప్సరోగీతిరపి - శ్రుత=వినఁబడిన, అప్సరోగీతిరపి=అప్సరస్త్రీ గానముకలవాఁడైనను. ప్రసంఖ్యానపరః = ఆత్మానుసంధానమునం దాసక్తిగలవాఁడై, బభూవ = ఆయెను. హి= న్యాయమే, ఆత్మేశ్వరాణాం = చిత్తము స్వాధీనముగలవారికి, విఘ్నాః = అంతరాయములు, జాతు = ఎప్పుడును, సమాధిభేదప్రభవః = ఆత్మానుసంధానభంగములై, న భవంతి= కావు.

తా. ఇట్టివసంతమున నచ్చరలుపాడినను శివుఁడు పరమాత్మ ధ్యానవిముఖుఁడు కాలేదు. అది న్యాయమే. చిత్తస్వాధీనము గలవారి కంతరాయములు ఆత్మానుసంధానమును వొలఁగించునవి కావు.

వ్యా. శ్రుతేతి.—అస్మిన్ క్షణే వసంతావిర్భావకాలే, భగవాన్ హరః, శ్రుతాప్సరోగీతిరపి - దివ్యాఙ్గనాగానమాకర్ణయన్నపీత్యర్థః. ప్రసంఖ్యానపర ఆత్మానుసంధానపరో బభూవ. తథాహి, ఆత్మనశ్చిత్తస్యేశ్వరాణాం-వశినామిత్యర్థః. విహన్యన్త ఏభిరితి విఘ్నాః ప్రత్యూహాః ఘఞర్థే కప్రత్యయః. జాతు కదాచిదపి, సమాధిభేదే సమాధిభఙ్గే - ప్రభవః సమర్థా న భవన్తి.

లతాగృహద్వారగతోఽథ నన్దీ
వామప్రకోష్ఠార్పితహేమవేత్రః,
ముఖార్పితైకాఙ్గులిసంజ్ఞయైవ
మా చాపలాయేతి గణాన్ వ్యనైషీత్. 41

టీ. అథ = పిమ్మట, లతాగృహద్వారగతః - లతాగృహద్వార=లతాగృహము యొక్క గడపను, గతః=పొందిన, వామప్రకోష్ఠార్పితహేమవేత్రః - వామప్రకోష్ఠ= ఎడమముంజేతియందు, అర్పిత = ఉంచఁబడిన, హేమవేత్రః = బంగారపుబెత్తముగల, నన్దీ=నన్దీశ్వరుఁడు, ముఖార్పితైకాంగులిసంజ్ఞయా ఏవ - ముఖ = నోటిమీఁద, అర్పిత= ఉంచఁబడిన, ఏకాంగుళిసంజ్ఞయైవ=ఒకవ్రేలిసంజ్ఞచేతనే, గణాన్=ప్రమథులను, మా చాపలాయ = చంచలచేష్టలఁ జేయకుఁడు, ఇతి = ఇట్లు, వ్యనైషీత్ = శిక్షించెను.

తా. తీగవంటిగడపయొద్ద నందీశ్వరుఁడు తన యెడమచేతితో బంగారుబెత్తమునుఁ బట్టికొని చూపుడువ్రేలును నోటిమీఁద నుంచుకొని గణముల నల్లరిచేయకుఁడని సైగచేతనే శిక్షించెను.

అవ. న కేవలం గణా ఏవ వినీతాః కింతు జరాయుజాది చతుర్విధం ప్రాణిజాత మపీత్యాహ.—

వ్యా. లతేతి.—అథ లతాగృహద్వారం గతో వామే ప్రకోష్ఠే అర్పితహేమవేత్రో ధారితహేమదణ్డో నన్దీ నన్దికేశ్వరః. ని. 'నన్దీభృఙ్గీరిటస్తణ్డునన్దినో నన్దికేశ్వరే' ఇతి కోశః. ముఖే - అర్పితాయాః సరోషవిస్మయస్తిమితావలోకం నిహితాయా ఏకస్యా అఙ్గుల్యేస్తర్జన్యాః. సంజ్ఞయా సూచనయైవ. ని. 'సంజ్ఞా స్యాచ్చేతనా నామ హస్తాద్యైరర్థసూచనా' ఇత్యమరః. గణాన్ ప్రమథాన్, చాపలాయ చాపలం కర్తుం, మా భవతేతి 'క్రియార్థోపపదస్య' ఇత్యాదినా చతుర్థీ. వ్యనైషీత్ శిక్షితవాన్.

నిష్కమ్పవృక్షం నిభృతద్విరేఫం
మూకాణ్డజం శాన్తమృగప్రచారమ్,
తచ్ఛాసనాత్ కాననమేవ సర్వం
చిత్రార్పితారమ్భమివావతస్థే. 42

అవ. కేవల ప్రమథులేకాదు జరాయుజము మొదలగు చతుర్విధప్రాణులును నందీశ్వరుని యాజ్ఞకు వంగినవారైరి యని చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. నిష్కంపవృక్షం = కదలనిచెట్లుగలదియు, నిభృతద్విరేఫం = చలించని తుమ్మెదలుగలదియు, మూకాణ్డజం = నిశ్శబ్దమగు పక్షిసరీసృపాదులుగలదియు, శాన్తమృగప్రచారం = తిరుగని జంతువులుగలదియునగు, సర్వం కాననం ఏవ=సమస్తారణ్యమును, తచ్ఛాసనాత్ = ఆనందీశ్వరునియాజ్ఞవలన, చిత్రార్పితారంభమివ=చిత్తరువునందు వ్రాయఁబడిన వ్యాపారముకలదివలెను, అవతస్థే=ఉండెను.

తా. నంది యాజ్ఞవలన జరాయుజములు, నుద్భిజ్జములు, అండజములు, మృగాదులు సర్వము నిశ్చలమై యుండుటచే పటమునందు వ్రాయఁబడినదివలె యాయడవి యొప్పెను.

వ్యా. నిష్కంపేతి.—నిష్కమ్పవృక్షం ఇదముద్భిజ్జోపలక్షణం, నిభృతద్విరేఫం నిశ్చలభృఙ్గం స్వేదజోపలక్షణమేతత్, మూకాణ్డజం నిఃశబ్దపక్షిసరీసృపాదికమ్. ఏతేన అణ్డజా ఉక్తాః. శాన్తమృగప్రచారం నివృత్తమృగసంచారం జరాయుజోపలక్షణమేతత్. సర్వమేవ కాననం తచ్ఛాసనాన్నన్దీశ్వరాజ్ఞయా, చిత్రార్పితారమ్భం చిత్రలిఖితారమ్భమివావతస్థే. ని. '... ... ... నృగవాద్యా జరాయుజాః, స్వేదజాః

క్రిమిదంశాద్యాః పక్షిసర్పాదయోఽణ్డజాః, ఉద్భిదస్తరుగుల్మాద్యాః ... ...'
ఇత్యమరః.

దృష్టిప్రపాతం పరిహృత్య తస్య
కామః పురశ్శుక్రమివ ప్రయాణే,
ప్రాన్తేషు సంసక్తనమేరుశాఖం
ధ్యానాస్పదం భూతపతేర్వివేశ. 43

టీ. కామః=కాముఁడు, ప్రయాణే = ప్రయాణమునందు, పురః శుక్రమివ = ఎదుట శుక్రుఁడు తావునువలె, తస్య=అనందియొక్క, దృష్టిప్రపాతం = నేత్రగోచరమును, పరిహృత్య = తప్పించి, ప్రాన్తేషు = ప్రక్కలయందు, సంసక్తనమేరుశాఖం = కలుసుకొన్న సురపొన్నలకొమ్మలుగల, భూతపతేః = శివునియొక్క, ధ్యానాస్పదం = సమాధిస్థానమునుఁగూర్చి, వివేశ=ప్రవేశించెను.

తా. చుక్కెదురుగా నున్నప్పుడు ప్రయాణముచేయునట్లు మారుఁడు నందీశ్వరుని నేత్రప్రసారమును దప్పించి యల్లిన సురపొన్నలుగల హరుని సమాధిస్థానముఁగూర్చి వెళ్లెను.

వ్యా. దృష్టిప్రపాతమితి.—కామః, ప్రయాణే యాత్రాయాం, పురోగతః శుక్రో యస్మిన్దేశే తం పురఃశుక్రం దేశమివ. ని. 'ప్రతిశుక్రం ప్రతిబుధం ప్రత్యఙ్గారకమేవ చ, అపి శక్రసమో రాజా హతసైన్యో నివర్తతే' ఇతి ప్రతిషేధాత్. తస్య దృష్టిప్రపాతం దృగ్విషయం, పరిహృత్య, ప్రాన్తేషు పార్శ్వదేశేషు, సంసక్తా అన్యోన్యసంసృష్టా నమేరూణాం సురపున్నాగానాం శాఖా యస్య తత్ - తిరోధానయోగ్యమితి భావః. భూతపతేః శివస్య, ధ్యానాస్పదం సమాధిస్థానమ్ 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామ్' ఇతి నిపాతః. వివేశ.

స దేవదారుద్రుమవేదికాయాం శార్దూలచర్మవ్యవధానవత్యామ్,
ఆసీనమాసన్నశరీరపాతస్త్రియంబకం సంయమినం దదర్శ. 44

టీ. ఆసన్నశరీరపాతః = దగ్గరకువచ్చినచావుగల, సః=ఆమారుఁడు, శార్దూలచర్మ వ్యవధానవత్యాం - పులితోలుతో నెడముగల (పులితోలుపఱచిన), దేవదారుద్రుమవేదికాయాం = దేవదారువృక్షపు టరఁగుమీఁద, ఆసీనం=కూరుచొనియున్నట్టియు, సంయమినం = సమాధినిష్ఠలోనున్న, త్రియంబకం = త్రిలోచనుని, దదర్శ= చూచెను.

తా. చావు దగ్గరకువచ్చిన మన్మథుఁడు దేవదారుచెట్టు మొదట నరఁగుపైఁ బులితోలు పఱచియుండఁగా దానిమీఁద సమాధిలోనున్న పరమేశ్వరుని చూచెను.

వ్యా. స ఇతి.—ఆసన్నశరీరపాత ఆసన్నమృత్యుః, స కామః, శార్దూలచర్మణా వ్యవధానవత్యాం వ్యాఘ్రచర్మాస్తృతాయామిత్యర్థః. వి. 'మోక్షశ్రీర్వ్యాఘ్రచర్మణి' ఇతి ప్రాశస్త్యాదితి భావః. దేవదారుద్రుమవేదికాయామాసీనముపవిష్టం, సంయమినం సమాధినిష్ఠం, త్రియమ్బకం త్రినేత్రం దదర్శ; కేచిత్సాహసికాః 'త్రిలోచనమ్' ఇతి పేఠుః. త్ర్యమ్బకమిత్యుక్తే పాదపూరణవ్యత్యాసాత్, త్రియమ్బకమితి పాదపూరణార్థో ఽయమియజాదేశశ్ఛాన్దసో మహాకవిప్రయోగాదభియుక్తైరఙ్గీకృతః.

పర్యఙ్కబన్ధస్థిరపూర్వకాయమృజ్వాయతం సన్నమితోభయాంసమ్,
ఉత్తానపాణిద్వయసన్నివేశాత్ ప్రఫుల్లరాజీవమివాఙ్కమధ్యే. 45

అవ. ఆయీశ్వరుని యాఱుశ్లోకములతో వర్ణించుచున్నాఁడు.—

టీ. పర్యఙ్కబన్ధ స్థిరపూర్వకాయం - పర్యఙ్కబన్ధ = వీరాసనముచే, స్థిర = నిశ్చలమగు, పూర్వకాయం= దేహోర్ధ్వభాగముగలిగినట్టియు, ఋజ్వాయతం=తిన్నగా పొడవైనట్టియు, సన్నమితోభయాంసమ్ = లెస్సఁగా వంపఁబడిన రెండుబాహువులు గలయట్టియు, ఉత్తాన పాణిద్వయ సన్నివేశాత్ - ఉత్తాన=వెలికిలగా నుంచఁబడిన, పాణిద్వయ=రెండుచేతులయొక్క, సన్నివేశాత్=ఉంచుటవలన, అఙ్కమధ్యే=తొడల నడుమను, ప్రఫుల్ల రాజీవ మివ=వికసించిన కమలముగలవాఁడో యనునట్లు, స్థితం = ఉన్నట్టి (ఈశ్వరునిఁ జూచెనని సంబంధము.)

తా. వీరాసనము ధరించి వెలికిలగాఁ జేయఁబడిన తొడలమీఁద నుంచఁబడిన హరుని కరయుగము తొడలనడుమ తామరపూవులు పూచినవా యనునట్లుండెను.

అవ. తమేవ దేవం షడ్భిః శ్లోకైర్వర్ణయతి:—

వ్యా. పర్యఙ్కేతి.—పర్యఙ్కబన్ధేన వీరాసనేన - స్థిరపూర్వకాయం నిశ్చలోత్తరార్ధమృజురాయతశ్చర్జ్వాయతస్తం, సంనమితావుభావంసౌ యస్య తం తథోక్తం 'వృత్తివిషయే ఉభశబ్దస్థాన ఉభయ శబ్దప్రయోగ' ఇత్యుక్తం కైయటేన. ఉత్తాన ఊర్ధ్వతలో యః పాణిద్వయస్య సన్నివేశః సంస్థానం తస్మాదఙ్కమధ్యే ప్రఫుల్లం రాజీవం పఙ్కజం యస్య తమివ స్థితమ్. వీరాసనే వసిష్ఠః. వి. 'ఏకం పాదమథైకస్మిన్విన్యస్య

స్యోరౌ తు సంస్థితమ్, ఇతరస్మింస్తథైవోరుం వీరాసనముదాహృతమ్' ఇతి. తథా యోగ సారే—'ఉత్తానితే కరతలే కరముత్తానితం పరమ్, ఆదాయాఙ్కగతం కృత్వా ధ్యాయేద్యస్తస్య సోఽన్తరమ్.' ఇతి.

భుజఙ్గమోన్నద్ధజటాకలాపం కర్ణావసక్తద్విగుణాక్షసూత్రమ్,
కంఠప్రభాసఙ్గవిశేషనీలాం కృష్ణత్వచం గ్రన్థిమతీం దధానమ్. 46

టీ. భుజఙ్గమోన్నద్ధ జటాకలాపం - భుజఙ్గమ = పాముచే, ఉన్నద్ధ=ఎత్తికట్టఁబడిన, జటాకలాపం=జడలగుంపుగలయట్టియు, కర్ణావసక్త ద్విగుణాక్షసూత్రం-కర్ణావసక్త=చెవులనుదగిలింపఁబడి, ద్విగుణాక్షసూత్రం=రెండుపేటలుగాఁ జేయఁబడినజపమాల కలయట్టియు, కణ్ఠప్రభా సఙ్గ విశేష నీలాం=కణ్ఠకాన్తిసంపర్కముచే నెక్కువనల్లనగు, గ్రన్థిమతీం=ముడిగల, కృష్ణత్వచం=నల్లచారల లేడిచర్మమును, దధానం = ధరించిన, (ఈశ్వరునిఁ జూచెనని సంబంధము.)

తా. పాముతో జడల నెత్తికట్టి చెవులకు జపమాలఁ దగిలించి కంఠకాంతిచే నీలిమ నభివృద్ధిఁబఱచు లేడిచర్మమును ధరించు నీశ్వరుఁ జూచెను.

వ్యా. భుజఙ్గమేతి.—భుజఙ్గమేనోన్నద్ధ ఉన్నమయ్య బద్ధో జటాకలాపో యేన తం తథోక్తమ్. కర్ణావసక్తం కర్ణావలమ్బిత్యర్థః. అత ఏవ ద్విగుణం ద్విరావృత్తమక్షసూత్రమక్షమాలా యస్య తం. కణ్ఠప్రభాణాం సఙ్గేన మిశ్రణేన విశేషనీలామతినీలాం, గ్రన్థిమతీం బన్ధనయుక్తాం, కృష్ణత్వచం కృష్ణమృగాజినం దధానమ్.

కించిత్ప్రకాశస్తిమితోగ్రతారైర్భ్రూవిక్రియాయాంవిరతప్రసంగైః,
నేత్రైరవిస్పన్దితపక్ష్మమాలైర్లక్ష్యీకృతఘ్రాణమధోమయూఖైః. 47

టీ. కించి త్ప్రకాశస్తిమితోగ్రతారైః - కించిత్ = ఇంచుక, ప్రకాశ=కాంతి గలయట్టియు, స్తిమిత = నిశ్చలము లగునట్టియు, ఉగ్ర=భయంకరములగు, తారైః= కనీనికలుఁ గలయట్టియు, భ్రూవిక్రియాయాం=భ్రూవికారమునందు, విరత ప్రసంగైః= విరామమునందిన ప్రసక్తిగలయట్టియు, అవిస్పన్దిత పక్ష్మమాలైః = చలింపని ఱెప్పవెంట్రుకల పఙ్క్తులుగలయట్టియు, అధోమయూఖైః = క్రిందుమొగములగు కిరణములు గల, నేత్రైః = కండ్లచే, లక్ష్యీకృత ఘ్రాణం=గుఱిగాఁ బెట్టఁబడినముక్కుగల (ఈశ్వరునిఁజూచెనని సంబంధము.)

తా. కొంచెము కాంతి నైశ్చల్యము భయంకరములు గల నల్ల గ్రుడ్లుగలిగి కనుబొమల చలనములేక కలదని కనుఱెప్పలుగలిగి క్రిందు ముఖముగానున్న కిరణప్రసారములు గలనేత్రములను నాసమందు లక్ష్యముగానుంచిన శంకరునిఁ జూచెను.

వ్యా. కించిదితి.—కించిత్ప్రకాశా ఈషత్ప్రకాశాః స్తిమితా నిశ్చలాఉగ్రాశ్చ తారాః కనీనికా యేషాం తైః. ని. 'తారకాఽక్ష్ణః కనీనికా' ఇత్యమరః. భ్రూవిక్రియాయాం భ్రూవిక్షేపే, విరతప్రసంగైః ప్రసక్తిరహితైరవిస్పన్దితపక్ష్మాలై రచలితపక్ష్మపఙ్క్తిభిరధః ప్రసృతా మయూఖా యేషాం తైరధోమయూఖై ర్నేత్రైః. త్రినేత్రత్వాద్బహువచనం, లక్ష్యీకృతఘ్రాణం నాసాగ్రనివిష్టదృష్టిమిత్యర్థః. వి. 'శరణాన్యబహిష్కృత్య స్థాణువన్నిశ్చలాత్మకః, ఆత్మానం హృదయే ధ్యాయేన్నాసాగ్రన్యస్తలోచనః' ఇతి యోగసారే.

అవృష్టిసంరమ్భమివామ్బువాహ
మపామివాధారమనుత్తరఙ్గమ్,
అన్తశ్చరాణాం మరుతాం నిరోధా
న్నివాతనిష్కమ్పమివ ప్రదీపమ్. 48

టీ. అంతశ్చరాణాం = లోపలచరించు, మరుతాం=వాయువులయొక్క, నిరోధాత్ = కట్టుటవలన, అవృష్టి సంరమ్భం = వాన యడావిడిలేని, అంబువాహమివ = మేఘమునువలెను, అనుత్తరంగం=అలలు పైకెగయని, అపాం ఆధారమివ=మడుఁగునువలెను, నివాత నిష్కమ్పం=గాలిలేనిచోటకదలని, ప్రదీపమివ=దీపమువలె (దీపముం బోలిన యీశ్వరుం జూచెనని సంబంధము.)

తా. ప్రాణాదివాయువులఁగట్టి వానలేని జలదమువలెను, అలలు లేని మడుఁగువలెను, గాలిలేని తావుననున్న దీపమువలెనున్న హరుని మరుఁడు చూచెను.

వ్యా. అవృష్టీతి.—అన్తశ్చరన్తీత్యన్తశ్చరాస్తేషాం, మరుతాం ప్రాణాదీనాం, నిరోధాద్ధేతోరవృష్టిసంరమ్భమవిద్యమానవర్ష సంభ్రమమమ్బువాహమివ స్థితమ్. ఏతేన ప్రాణనిరోధః సూచితః. అనుత్తరఙ్గమనుద్భూతతరఙ్గమపామాధారం హ్రదమివ స్థితమ్. ఏతేనాపాననిరోధః సూచితః, తథా నివాతే నిర్వాతదేశే నిష్కమ్పం నిశ్చలం, ప్రదీపమివ స్థితమ్.—ఏతేనాశేషవాయునిరోధః సూచితః. 'నివాతావాశ్రయావాతౌ' ఇత్యమరః.

కపాలనేత్రాన్తరలబ్ధమార్గైర్జ్యోతిఃప్రరోహైరుదితైశ్శిరస్తః,
మృణాళసూత్రాధికసౌకుమార్యాం బాలస్య లక్ష్మీం గ్లపయన్తమిన్దోః.

టీ. కపాల నేత్రాన్తర లబ్ధమార్గైః - కపాల = బ్రహ్మకపాలముయొక్క, నేత్రాన్తర=కంటినడుమనుండి, లబ్ధ=పొందఁబడిన, మార్గైః=త్రోవలుగలవై, శిరస్తః=బ్రహ్మరంధ్రమునుండి, ఉదితైః=వెడలిన, జ్యోతిః ప్రరోహైః=తేజోంకురములచే, మృణాళసూత్రాధిక సౌకుమార్యాం = తామరతూఁటిధారమునకంటె మిక్కిలి కోమలమగు, బాలస్య=లేఁతవాఁడగు, ఇన్దోః = చంద్రునియొక్క, లక్ష్మీం=శోభను, గ్లపయన్తం = వాడించుచున్న (ఈశ్వరునిఁ జూచెనని సంబంధము.)

తా. విస్తారతపస్సుచే నగ్ని కపాలముగుండా బైలుదేరి తామర తూడుకంటె మిక్కిలి మృదువగు బాలచంద్రుని వాడించునట్లు చేయుచున్నవాఁ డనుట. (తపోగ్ని బ్రహ్మకపాలమునుండి మంటలుగా లేచుచున్న దనుట.)

వ్యా. కపాలేతి.— కపాలనేత్రాన్తరేణ బ్రహ్మకరోటినేత్రవివరేణ లబ్ధమార్గైః, శిరస్తో బ్రహ్మరన్ధ్రాత్ పఞ్చమ్యాస్తసిల్, ఉదితైరుద్భూతైర్జ్యోతిఃప్రరోహై స్తేజోఽఙ్కురైర్మృణాలసూత్రాధికం సౌకుమార్యం మార్దవం యస్యాస్తాం, బాలస్యేన్దోః శిరశ్చన్ద్రస్య, లక్ష్మీం గ్లపయన్తమ్.

మనో నవద్వారనిషిద్ధవృత్తి
హృది వ్యవస్థాప్య సమాధివశ్యమ్,
యమక్షరం క్షేత్రవిదో విదుస్త
మాత్మానమాత్మన్యవలోకయన్తమ్. 50

టీ. నవద్వారనిషిద్ధవృత్తి = తొమ్మిదిరంధ్రములచే నిషేధింపఁబడిన సంచారము గలదియై, సమాధివశ్యం = సమాధిచే స్వాధీనమగు, మనః=మనస్సును, హృది=హృదయమున, వ్యవస్థాప్య=నిలిపి, క్షేత్రవిదః=క్షేత్రజ్ఞులగుపురుషులు, యం=ఎవనిని, అక్షరం = నాశరహితునిగాను, విదుః=తెలుసుకొందురో, తం ఆత్మానం=ఆపరమాత్మను, ఆత్మని=తనయందే అవలోకయన్తం = సాక్షాత్కారముఁ జేసికొనుచున్న (ఈశ్వరునిఁ జూచెనని సంబంధము.)

తా. నవరంధ్రములను కట్టి మనస్సును స్వాధీనపఱచి హృదయమున నిలిపి క్షేత్రజ్ఞు లెవనిని తెలిసికొందురో, అట్టి తనను తనయందే సాక్షాత్కారముఁ జేసికొన్న యీశ్వరుని మారుఁడు చూచెను.

వ్యా. మన ఇతి.—నవభ్యో ద్వారేభ్యో నిషిద్ధా నివర్తితా వృత్తిః సంచారో యస్య తత్తథోక్తం, సమాధినా ప్రణిధానేన-వశ్యం వశం గతమ్, యత్ప్రత్యయః. ని. 'ప్రణిధానం సమాధానం సమాధిశ్చ సమాశ్రయః' ఇతి హలాయుధః. మనో హృది హృదయాఖ్యే ఽధిష్ఠానే వ్యవస్థాప్య తథా చ వసిష్ఠః. వి. 'యతో నిర్యాతి విషయా ద్యస్మింశ్చైవ ప్రలీయతే, హృదయం తద్విజానీయాన్మనసః స్థితికారణమ్' ఇతి. క్షేత్రవిదః క్షేత్రజ్ఞాః పురుషాః యం న క్షరతీత్యక్షరమవినాశినం విదుర్విదన్తి 'విదో లటోవా' ఇతి ర్ఝుర్జుస్. తమాత్మానమాత్మని స్వస్మిన్నవలోకయన్తం సాక్షాత్కుర్వన్తమ్ స్వాతిరేకేణ పరమాత్మనోఽభావాదితి భావః.

స్మరస్తథాభూతమయుగ్మనేత్రం
పశ్యన్నదూరాన్మనసాఽప్యధృష్యమ్,
నాలక్షయత్ సాధ్వససన్నహస్తః
స్రస్తం శరం చాపమపి స్వహస్తాత్. 51

టీ. స్మరః=మరుఁడు, తథాభూతం=పూర్వమునఁ జెప్పఁబడినరీతిగానున్నట్టియు, మనసా అపి=చిత్తముతో నైనను, అధృష్యమ్ = ధరింప శక్యముకానట్టియు, అయుగ్మనేత్రమ్=విషమాక్షుని, అదూరాత్ = సమీపమునుండి, పశ్యన్ = చూచుచు, సాధ్వససన్నహస్తః = భయముచే పట్టువిడిన చేయికలవాఁడై, స్వహస్తాత్ = తనచేతినుండి, స్రస్తం=జాఱిన, శరం=అమ్మును, చాపంఅపి = బాణమును, నాలక్షయత్ = తెలియక పోయినవాఁడాయెను.

తా. మనస్సుచేనైననుఁ బొంద శక్యముగాని యట్టి పూర్వోక్త లక్షణములుగల ఫాలనేత్రుని మరుఁడు సమీపమునఁ జూచి భీతిచే పట్టువిడి జాఱిపోయిన శరబాణములను సైతము తెలియఁడాయెను.

వ్యా. స్మరేతి.—స్మరః కామస్తథాభూతం పూర్వోక్తరూపం, మనసాఽప్యధృష్యమయుగ్మనేత్రం విషమాక్షమదూరాత్, పశ్యన్ సాధ్వసేన సన్నహస్తో విశ్లథపాణిః సన్ స్వహస్తాత్ స్రస్తం శరం చాపమపి చాపం చ, నాలక్షయన్న వివేద భీతో ముహ్యతీతి భావః.

నిర్వాణభూయిష్ఠమథాస్య వీర్యం సంధుక్షయన్తీవ వపుర్గుణేన,
అనుప్రయాతా వనదేవతాభ్యామదృశ్యత స్థావరరాజకన్యా. 52

టీ. అథ = పిమ్మట, నిర్వాణభూయిష్ఠం = నష్టప్రాయమైన, అస్య = మారుని యొక్క, వీర్యం = బలమును, వపుర్గుణేన = సౌందర్యముచే, సంధుక్షయన్తీవ=వృద్ధిఁ బఱచుచున్నదివలెను, వనదేవతాభ్యాం = వనదేవతలతో, (సఖురాండ్రగువారు), అను

ప్రయాతా = అనుసరించి రాఁబడిన, స్థావర రాజకన్యా = పార్వతీదేవి, అదృశ్యత= చూడఁబడెను.

తా. పోయినట్లే అయిన మరునిబలమును తనసౌందర్యగుణముచే అభివృద్ధిపఱచుచున్నదో యన వనదేవతలగు చెలికత్తెలతో పార్వతీదేవి పొడసూపెను.

వ్యా. నిర్వాణేతి.—అథ నిర్వాణేన నాశేన భూయిష్ఠం నిర్వాణభూయిష్ఠం నష్టప్రాయమిత్యర్థః. అస్య స్మరస్య వీర్యం బలం వపుర్గుణేన సౌన్దర్యేణ, సంధుక్షయన్తీవ పునరుజ్జీవయన్తీవ స్థితా, వనదేవతాభ్యాం సఖీభూతాభ్యామనుప్రయాతాఽనుగతా, స్థావరరాజకన్యా పార్వత్యదృశ్యత దృష్టా.

అశోకనిర్భర్త్సితపద్మరాగమాకృష్టహేమద్యుతికర్ణికారమ్,
ముక్తాకలాపీకృతసిన్ధువారం వసన్తపుష్పాభరణం వహన్తీ. 53

టీ. అశోకనిర్భర్త్సితపద్మరాగం - అశోక=అశోకపుష్పముచే, నిర్భర్త్సిత = తిరస్కరింపఁబడిన, పద్మరాగం=పద్మరాగమణులుగలదియు, ఆకృష్ట హేమద్యుతి కర్ణికారం - ఆకృష్ట=ఆకర్షింపఁబడిన, హేమద్యుతి=బంగారుకాంతిగల, కర్ణికారం=కొండగోఁగుపుష్పములుగలయట్టియు, ముక్తాకలాపీకృత సింధువారం - ముక్తాకలాపీకృత= ముత్తెపునగఁగాఁజేయఁబడిన, సింధువారం వావిలిపూవులుగలయట్టియు (అయిన), వసంతపుష్పాభరణం = వసంతఋతువునందలి పువ్వునగలను, వహన్తీ=తాల్చిన, (పార్వతీదేవి యగపడెనని సంబంధము.)

తా. కెంపులు, బంగారు, ముత్తెముల నగలధరించుట కావసంతఋతువునందలి యశోక కర్ణికార సింధువారపుష్పములే ధరించి పార్వతీదేవి యీశ్వరాంతికమునకు వచ్చుచు మారుని కగపడెను.

అవ. తామేవాహ చతుర్భిః.—

వ్యా. అశోకేతి.—అశోకపుష్పేణ నిర్భర్త్సితాస్తిరస్కృతాః పద్మరాగాయేన తత్తథోక్తం, ఆకృష్టహేమద్యుతీన్యాహృతస్వర్ణాభరణవర్ణాని, కర్ణికారాణి యస్మింస్తత్తథోక్తం, ముక్తాకలాపీకృతాని సిన్ధువారాణి నిర్గుణ్డీకుసుమాని యస్మింస్తత్. ని. 'సిన్ధువారేన్ద్రసురసౌ నిర్గుణ్డీన్ద్రాణికేత్యపి' ఇత్యమరః. వసన్తపుష్పాణ్యేవాభరణం వహన్తీ.

ఆవర్జితా కిఞ్చిదివ స్తనాభ్యాం వాసో వసానా తరుణార్కరాగమ్,
పర్యాప్తపుష్పస్తబకావనమ్రా సంచారిణీ పల్లవినీ లతేవ. 54

టీ. స్తనాభ్యాం=స్తనములచే, కించిదావర్జితేవ=కొంచెము వంగినదివలెనున్నదై, తరుణార్కరాగం = బాలసూర్యునివలె నెఱ్ఱగానున్న, వాసః = వస్త్రమును, వసానా= ధరించినదై, పర్యాప్త పుష్ప స్తబకావనమ్రా=పూర్ణమైన పూలగుత్తులచేవంగినదై, పల్లవినీ=చిగుళ్లుగల, సంచారిణీ=నడచుచున్న, లతేవ=తీఁగవలె, (ఉన్న పార్వతీదేవి యగపడెనని సంబంధము.)

తా. నిండు పూవుగుత్తులచే వంగి చివుళ్లుగల నడకగల తీఁగవలెనె పాలిండ్లచే కొంచెము వంగినదివలె నున్నట్టియు, బాలసూర్య ర క్తిమనుఁబోలు చీరను ధరించినట్టిదియునగు పార్వతీదేవి పొడసూపెను.

వ్యా. ఆవర్జితేతి.—స్తనాభ్యాం కిఞ్చిదావర్జితేవ దానమితేవ, తరుణార్కస్య రాగ ఇవ రాగో యస్య తత్ బాలార్కారుణమిత్యర్థః. ఉపమానపూర్వపదో బహువ్రీహిః. ఉత్తరపదలోపశ్చ. వాసో వసానాఽఽచ్ఛాదయన్తీ అత ఏవ, పర్యాప్తపుష్పస్తబకావనమ్రా, పల్లవినీ కిసలయవతీ, సంచారిణీ లతేవ స్థితేతి శేషః.

స్రస్తాం నితమ్బాదవలమ్బమానా పునఃపునః కేసరదామకాఞ్చీమ్,
న్యాసీకృతాం స్థానవిదా స్మరేణ మౌర్వీం ద్వితీయామివ కార్ముకస్య.

టీ. స్థానవిదా=దాచేస్థలము నెఱిఁగిన, స్మరేణ=మరునిచే, న్యాసీకృతాం=దాఁచఁబడిన, కార్ముకస్య=బాణముయొక్క, ద్వితీయాం మౌర్వీమివ=రెండవనారియో యనునట్లున్నట్టియు, నితంబాత్ = పిఱుఁదునుండి, స్రస్తాం=జాఱిన, కేసరదామ కాంచీం= పొగడపూదండను మొలనూలును, పునః పునః=మాటికి, అవలంబమానాం = చేతితో నాఁపుచున్నదియునగు, (పార్వతీదేవి మరుని కగపడెను.)

తా. ఈజన్మములో నీశ్వరునికి యోడిపోయినను ముందు శివునిపైఁ బగదీర్చుకొనుట కీస్థలమున బాణఁపు టల్లెత్రాడు దాఁచుకొనిన బాగుండునని యెంచి జాగ్రత్త యగుచోటునెఱిఁగిన మారునిచే దాచుకొనఁబడిన మారునిబాణమునకుఁ గట్టు రెండవయల్లెత్రాడా యనునట్లున్న పార్వతీదేవి కటిస్థలాభరణమైన పొగడపూదండ మాటికిఁ జాఱుచుండఁగా ధరించుచు పార్వతీదేవి మరుని కగపడెను.

వ్యా. స్రస్తామితి.—స్థానవిదా నిక్షేపయోగ్యస్థానవేదినా స్మరేణ న్యాసీకృతాం నిక్షేపీకృతామ్, కర్మణే ప్రభవతీతి కార్ముకం ధనుః. 'కర్మణ ఉకఞ్' ఇత్యుకఞ్ ప్రత్యయః. తస్య ద్వితీయాం మౌర్వీమివ స్థితామ్, అత్ర హి న్యస్తా మౌర్వ్యత్ర హరవైరనిర్యాతనాయోపయుజ్యత ఇతి భావః. నితమ్బాత్, స్రస్తాం చలితాం

కేసరదామ వకులమాలా సైవ కాఞ్చీ తాం, పునః పునరవలమ్బమానా హస్తేన ధారయన్తీ.

సుగన్ధినిశ్వాసవివృద్ధతృష్ణం బిమ్బాధరాసన్నచరం ద్విరేఫమ్,
ప్రతిక్షణం సంభ్రమలోలదృష్టిర్లీలారవిన్దేన నివారయన్తీ. 56

టీ. సుగంధి నిశ్వాస వివృద్ధతృష్ణం=సువాసనగల నిట్టూర్పులచే నభివృద్ధినొందిన కోరికగలదియై, బింబాధరాసన్నచరం = దొండపండుఁబోలు పెదవిదగ్గరనేతిరుగులాడు, ద్విరేఫం=తుమ్మెదను, ప్రతిక్షణం=మాటికి, సంభ్రమ లోల దృష్టిః = తొందరపాటుచే చలించు చూపుగలదై, లీలారవిందేన = విలాసార్థముగా ధరించుకమలముచే, నివారయంతీ=అడ్డుచున్న, (పార్వతీదేవి యగపడెననుట.)

తా. పద్మినీజాతిస్త్రీగావున పద్మములవంటి నిట్టూర్పు వాసనగలదియు దొండపండువంటి పెదవిగలదియునగు పార్వతీదేవియొద్ద కాసక్తితో తుమ్మెదరాగా విలాసమునకు ధరించుపద్మముచే వారించు పార్వతీదేవి యగపడెను.

వ్యా. సుగన్ధీతి.—సుగన్ధిభిర్నిశ్వాసైర్వివృద్ధతృష్ణం, బిమ్బతుల్యోఽధరో బిమ్బాధరః. 'వృత్తౌ మధ్యమపదలోపః స్యాత్' ఇతి వామనః. తస్యాసన్నచరం సన్నికృష్టచరం ద్విరేఫం భృఙ్గం, ప్రతిక్షణం, సంభ్రమేణ లోలదృష్టిశ్చంచలాక్షీ సతీ లీలారవిన్దేన నివారయన్తీ.

తాం వీక్ష్య సర్వావయవానవద్యాం రతేరపి హ్రీపదమాదధానామ్,
జితేంద్రియే శూలిని పుష్పచాపః స్వకార్యసిద్ధిం పునరాశశంసే. 57

టీ. సర్వావయవానవద్యాం-సర్వ=సమస్తమగు, అవయవ = అంగములయందు, అనవద్యాం = నిర్దుష్టురాలైనదియు, రతేరపి=రతీదేవికిని, హ్రీపదం=లజ్జాకారణమును, ఆదధానాం = కూర్చునట్టి, తాం=ఆపార్వతీదేవిని, వీక్ష్య=చూచి, పుష్పచాపః = మరుఁడు, జితేంద్రియే = జయింపఁబడినయింద్రియములుగల, శూలిని = శివునియందు, పునః=తిరిగి, స్వ కార్య సిద్ధిం=తనకార్యము కొనసాగుటను, ఆశశంసే=కోరెను.

తా. అన్నియవయవములయందు నిర్దుష్టురాలై చక్కదనమ్మున రతీదేవినిమించిన పార్వతీదేవిని జూచి మారుఁడు తిరిగి యీశ్వరుని జయించువిషయములో కార్యసిద్ధిని కోరెను.

వ్యా. తామితి.— సర్వావయవేష్వనవద్యామగర్హ్యామ్ 'అవద్యపణ్య' ఇతి నిపాతః. రతేః కామకలత్రస్యాపి హ్రీపదం లజ్జానిమిత్తమాదధానామ్ - న్యూనతామా

వహాస్తీమిత్యర్థః. తాం పార్వతీం, వీక్ష్య పుష్పచాపః, కామో జితేంద్రియే దుర్జయేఽ పీత్యర్థః. శూలిని శివే విషయే స్వకార్యసిద్ధిం, పునరాశశంసే చకమే. పూర్వం 'సాధ్వస సన్నహస్తః' ఇత్యాదినా కార్యసిద్ధేరుస఼్్ఖలితత్వాభిధానాదిహ పునరిత్యుక్తమ్.

భవిష్యతః పత్యురుమా చ శంభోః
సమాససాద ప్రతిహారభూమిమ్,
యోగాత్ స చాన్తః పరమాత్మసంజ్ఞం
దృష్ట్వా పరం జ్యోతిరుపారరామ. 58

టీ. ఉమాచ = పార్వతీదేవియు, భవిష్యతః పత్యుః = కాఁగలపెనిమిటియగు, శంభోః=శివునియొక్క, ప్రతిహారభూమిం = ద్వారదేశమును, సమాససాద=పొందెను, స చ=ఆశివుఁడును, అన్తః=లోపల, పరమాత్మసంజ్ఞం=పరమాత్మయను పేరుగల, పరం= ముఖ్యమగు, జ్యోతిః=తేజస్సును, దృష్ట్వా = సాక్షాత్కారముఁజేసికొని, యోగాత్ = యోగమునుండి, ఉపారరామ=ఉపరమించెను (మానెను.)

తా. పార్వతీదేవి కాఁబోవు పెనిమిటియొద్దకు వచ్చెను. శివుఁడంతలో పరమాత్మ యను పేరిటి ముఖ్యతేజమును సాక్షాత్కారముఁజేసికొని యోగమును విరమించెను.

వ్యా. భవిష్యతఇతి.—ఉమా చ భవిష్యతః పత్యుః శంభోః ప్రతిహారభూమిం ద్వారదేశం సమాససాద. ని. 'స్త్రీ ద్వార్ద్వారం ప్రతీహారః ఇత్యమరః, స శంభు శ్చాన్తః, పరమాత్మేతి సంజ్ఞా యస్య తత్ పరం ముఖ్యమ్. ని. 'పరం దూరాన్యముఖ్యేషు' ఇతియాదవః. జ్యోతిర్దృష్ట్వా సాక్షాత్కృత్య యోగాద్ధ్యానాత్. ని. 'యోగః సన్నహ నోపాయధ్యాన సఙ్గతియుక్తిషు' ఇత్యమరః. ఉపారరామోపారతః. 'వ్యాఙ్ పరిభ్యో రమః' ఇతి పరస్మైపదమ్.

తతో భుజఙ్గాధిపతేః ఫణాగ్రైరధః కథంచిద్ధృతభూమిభాగః,
శనైః కృతప్రాణవిముక్తిరీశః పర్యఙ్కబన్ధం నిబిడం బిభేద. 59

టీ. తతః=తరువాత, భుజంగాధిపతేః=శేషునియొక్క, ఫణాగ్రైః=పడగల కొనలచేత, అధః=భూమిక్రింద, కథంచిత్ = కష్టముగా, ధృతభూమిభాగః = ధరింపఁబడిన భూభాగముగలవాఁడై, శనైః = మెల్లఁగా, కృతప్రాణవిముక్తిః = ఊపిరివిడుచుటగలవాఁడై, ఈశః = శివుఁడు, నిబిడం = దట్టమగు, పర్యంకబంధం = వీరాసనమును, బిభేద = సడలించెను.

తా. ఈశ్వరుఁడు వాయువులబంధిచి యోగమున నుండఁగా తేలికగా మోయుచున్న భూభాగముగల శేషుఁడు కష్టమువిూఁద

మోాయునట్లుగా నుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసములుగలిగి వీరాసనమును విడిచెను.

వ్యా. తత ఇతి.—తతో భుజఙ్గాధిపతేః శేషస్య, ఫణాగ్రైరధో భూమేరధః కథంచిదలియత్నేన ధృతో భూమిభాగః స్వోపవేశనభూభాగో యస్య సతథోక్తః. వాయుధారణాహితలాఘవనివృత్త్యా భగవతో గురుత్వాదితి భావః. శనైః కృతా ప్రాణానాం ప్రాఙ్నిరుద్ధానాం విముక్తిః పునఃసంచారో యేన స కృతప్రాణవిముక్తిరీశో, నిబిడం దృఢం పర్యఙ్కబన్ధం వీరాసనం బిభేద శిథిలీచకార.

తస్మై శశంస ప్రణిపత్య నన్దీ శుశ్రూషయా శైలసుతాముపేతామ్,
ప్రవేశయామాస చ భర్తురేనాం భ్రూక్షేపమాత్రానుమతప్రవేశామ్

టీ. నందీ=నందీశ్వరుఁడు, తస్మై=ఆ శివునికొఱకు, ప్రణిపత్య = నమస్కరించి, శుశ్రూషయా = సేవానిమిత్తముచే, ఉపేతాం=వచ్చిన, శైలసుతాం = పార్వతీదేవిని, శశంస=చెప్పెను. భర్తుః=ఏలికయొక్క, భ్రూక్షేపమాత్ర = భ్రూసంజ్ఞచేతనే, అనుమతప్రవేశాం = అంగీకరింపఁబడిన ప్రవేశముగల, ఏనాం = ఈపార్వతీదేవిని, ప్రవేశయామాస చ=ప్రవేశపెట్టెను.

తా. నంది శివునికి నమస్కరించి సేవాకారణముచే పార్వతీదేవి వచ్చినసంగతిని దెల్పెను. ఈశ్వరుఁడు కనుబొమ్మతోఁ జేయఁబడిన సంజ్ఞచే అంగీకారముఁ దెలిసికొని పార్వతీదేవిని లోపలకుఁ బ్రవేశపెట్టెను.

వ్యా. తస్మాఇతి.—అథ నన్దీ తస్మై భగవతే క్రియాగ్రహణాచ్చతుర్థీ. ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, శుశ్రూషయా సేవయా నిమిత్తేనోపేతామ్. సేవార్థమాగతామిత్యర్థః. శైలసుతాం, శశంస నివేదయామాస, భర్తుః స్వామినో, భ్రూక్షేపమాత్రేణ భ్రూసంజ్ఞయైవానుమతప్రవేశామఙ్గీకృతప్రవేశామేనాం శైలసుతాం, ప్రవేశయామాస చ.

తస్యాస్సఖీభ్యాం ప్రణిపాతపూర్వం స్వహస్తలూనశ్శిశిరాత్యయస్య,
వ్యకీర్యత త్ర్యమ్బకపాదమూలే పుష్పోచ్చయః పల్లవభఙ్గభిన్నః. 61

టీ. తస్యాః=ఆపార్వతీదేవియొక్క, సఖీభ్యాం=చెలికత్తెలచేత, స్వహస్తలూనః=తమచేతులతో కోయఁబడిన, పల్లవ భంగభిన్నః = చిగుళ్లతునియలతో కలిసియున్నట్టియు, శిశిరాత్యయస్య=వసంతర్తు సంబంధమగు, పుష్పోచ్చయః=పువ్వులగుంపు, త్ర్యంబకపాదమూలే=శివపాదసన్నిధానమున, ప్రణిపాతపూర్వం=నమస్కారపూర్వకముగా, వ్యకీర్యత=చల్లఁబడెను.

తా. పార్వతీదేవి చెలికత్తియలు పార్వతీదేవి తనహస్తములతో స్వయముగా కోసినట్టియు చిగుళ్లతో మిశ్రమమైయున్నట్టి వసంతర్తు పుష్పముల నీశ్వరుని పాదములకడఁ జల్లిరి.

వ్యా. తస్యా ఇతి.—తస్యాః పార్వత్యాః, సఖీభ్యాం పూర్వోక్తాభ్యాం, స్వహస్తేన లూన ఉపచితః. పల్లవభఙ్గభిన్నః కిసలయశకలమిశ్రః, శిశిరాత్యయస్య వసన్తస్య సంబన్ధీ పుష్పోచ్చయః పుష్పప్రకరః. 'హస్తాదానే చేరస్తేయే' ఇతి ఘఞ్విషయత్వాత్ కవీనామయం ప్రామాదికః ప్రయోగ ఇతి వల్లభః. త్ర్యమ్బకపాదమూలే ప్రణిపాతపూర్వం నమస్కారపూర్వకం వ్యకీర్యత విక్షిప్తః.

ఉమాఽపి నీలాలకమధ్యశోభి విస్రంసయన్తీ నవకర్ణికారమ్,
చకార కర్ణచ్యుతపల్లవేన మూర్ధ్నా ప్రణామం వృషభధ్వజాయ. 62

టీ. ఉమాపి=పార్వతీదేవియు, నీలాలక మధ్యశోభి = నల్లనిముంగురుల నడుమ నొప్పుచున్న, నవకర్ణికారం = నూతనమగు కొండగోగుపువ్వును, విస్రంసయన్తీ=జార్చుచున్నదై, కర్ణచ్యుత పల్లవేన=చెవినుండిజారుచున్నచిగురుగల, మూర్ధ్నా = శిరస్సుచే, వృషభధ్వజాయ=శివునికి, ప్రణామం=నమస్కారమును, చకార=చేసెను.

తా. పార్వతీదేవి తనముంగురులయం దుంచఁబడిన క్రొత్తకొండగోగుపువ్వు జారునట్లును, చెవిసందున నుంచుకొనిన చిగురు క్రిందపడునట్లును వంగి శివునికి నమస్కరించెను.

వ్యా. ఉమేతి.—ఉమాఽపి, నీలాలకానాం మధ్యే శోభత ఇతి తథోక్తమ్. అలకన్యస్తమిత్యర్థః. నవకర్ణికారం విస్రంసయన్తీ, కర్ణాచ్చ్యుతః పల్లవో యస్య తేన మూర్ధ్నా వృషభధ్వజాయ ప్రణామం చకార* క్రియాగ్రహణాత్సంప్రదానత్వమ్.

అనన్యభాజం పతిమాప్నుహీతి సా తథ్యమేవాభిహితా భవేన,
న హీశ్వరవ్యాహృతయః కదాచిత్పుష్ణన్తి లోకే విపరీతమర్థమ్. 63

టీ. సా=ఆమ్రొక్కినపార్వతీదేవి, భవేన=హరునిచే, అనన్యభాజం = ఇతరస్త్రీని కూడనట్టి, పతిం=పెనిమిటిని, ఆప్నుహి=పొందెదవుగాక, ఇతి=అని, తథ్యమేవ=నిజమే, అభిహితా=చెప్పఁబడెను, తథా హి=అదియుక్తమే, ఈశ్వర వ్యాహృతయః=మహాపురుషులమాటలు, కదాచిదపి = ఎప్పుడును, లోకే లోకమునందు, విపరీతం అర్థం=కానియర్థమును, న పుష్ణంతి=బోధింపవు.

తా. పార్వతీదేవి మ్రొక్కఁగా పరమేశ్వరుఁడు వేఱొకకాంతను పెండ్లాడని (అనఁగా సవతిపోరులేని యనుట) ప్రియుని పొందుమని

దీవించెను. న్యాయమే; మహాత్ముల మాటలు కానిసంగతులను చెప్పవు.

వ్యా. అనన్యేతి.—సా కృతప్రణామా దేవీ, భవేన హరేణ, అన్యాం న భజతీతి తమనన్యభాజమ్*భజో ణ్విః' ఇతి ణ్విప్రత్యయః. సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పూర్వపదస్య పుంవద్భావః. పతిమాప్నుహీతి, తథ్యం సత్యమేవాభిహితోక్తా - ఉత్తరత్ర తథైవ సంభవాదితి భావః. అభిదధాతేర్బ్రువర్థస్య దుహాదిత్వాదప్రధానే కర్మణి క్తః. తథా హి, ఈశ్వరవ్యాహృతయో మహాపురుషోక్తయః, కదాచిదపి, లోకే భువనే. ని. 'లోకస్తు భువనే జనే' ఇత్యమరః. విపరీతం విసంవాదినమర్థమభిధేయం, న పుష్ణన్తి న బోధయన్తీత్యర్థః.

కామస్తు బాణావసరం ప్రతీక్ష్య పతఙ్గవద్వహ్నిముఖం వివిక్షుః,
ఉమాసమక్షం హరబద్ధలక్ష్యశ్శరాసనజ్యాం ముహురామమర్శ.

టీ. కామస్తు=మారుఁడును, బాణావసరం=బాణమును వేయుటకు సమయమును, ప్రతీక్ష్య=చూచి, (పార్వతీదేవి దగ్గరనున్నదిగాన యిదేసమయమనియోజించి) పతఙ్గవత్=మిడతవలెనే, వహ్నిముఖం = అగ్నినోటిని, (నోటియం దనుట) వివిక్షుః=ప్రవేశించు నిచ్ఛగలవాఁడై, ఉమాసమక్షం పార్వతీదేవిదగ్గర, హరబద్ధలక్ష్యః = శివునిమీఁద పెట్టఁబడిన గుఱిగలవాఁడై, శరాసనజ్యాం=వింటినారిని, ముహుః=మాటికి, ఆమమర్శ=స్పృశించెను.

తా. పార్వతీదేవి శివునివద్దనుండుటయె తనబాణప్రయోగము నకుఁ దగినసమయమని దలంచి అగ్నిలో నుఱుకు మిడతవలె హరుని మీఁద గుఱిపెట్టినబాణముఁ గలవాఁడై నారిని పలుమాఱుస్పృశించెను.

వ్యా. కామ ఇతి.—కామస్తు, బాణావసరం ప్రతీక్ష్యోమాసన్నిధానాదయమేవ బాణప్రయోగసమయ ఇతి జ్ఞాత్వా, పతఙ్గేన తుల్యం పతఙ్గవచ్ఛలభవత్. ని. 'సమౌ పతఙ్గశలభౌ' ఇత్యమరః. 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః' ఇతి వతిప్రత్యయః. వహ్నిముఖం, వివిక్షుః ప్రవేష్టుమిచ్ఛుః విశతేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః. ఉమాయాః సమక్షమక్ష్ణః సమీపముమాసమక్షమ్. 'అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్యః' ఇతి సమాసాన్తోఽచ్ప్రత్యయః. హరే బద్ధలక్ష్యః సన్, శరాసనస్య జ్యాం మౌర్వీం, ముహురామమర్శ పరామృష్టవాన్.

అథోపనిన్యే గిరిశాయ గౌరీ తపస్వినే తామ్రరుచా కరేణ,
విశోషితాం భానుమతో మయూఖైర్మన్దాకినీ పుష్కరబీజమాలామ్.

టీ. అథ=పిమ్మట, గౌరీ=పార్వతీదేవి, తపస్వినే = తపశ్శాలియగు, గిరిశాయ = శివునికొఱకు, తామ్రరుచా = ఎఱ్ఱనికాంతిగల, కరేణ = హస్తముచేత, భానుమతః = సూర్యునియొక్క; మయూఖైః=కిరణములచే, విశోషితాం=ఎండింపఁబడిన, మందాకినీ పుష్కర బీజమాలాం-మందాకినీ = గంగయొక్క, పుష్కర=పద్మములయొక్క, బీజ= గింజలయొక్క, మాలాం=మాలికను, ఉపనిన్యే=సమర్పించెను.

తా. పిమ్మట పార్వతీదేవి సూర్యకిరణములచే నెండింపఁబడిన తామరపూసల తావళమును తనచేతితో శివుని కిచ్చెను.

వ్యా. అథేతి.—అథ గౌరీ తపోఽస్యాస్తీతి తపస్వీ 'అస్ మాయా మేధా స్రజో వినిః' ఇతి వినిప్రత్యయః. తస్మై తపస్వినే గిరిశాయ, తామ్రరుచా రక్తవర్ణేన కరేణ భానుమతోఽంశుమతో మయూఖైర్విశోషితాం మన్దాకిన్యాః పుష్కరాణి పద్మాని తేషాం బీజాని తేషాం మాలాం జపమాలికాముపనిన్యే సమర్పితవతీ.

ప్రతిగ్రహీతుం ప్రణయిప్రియత్వాత్
త్రిలోచనస్తాముపచక్రమే చ,
సంమోహనం నామ చ పుష్పధన్వా
ధనుష్యమోఘం సమధత్త బాణమ్. 66

టీ. త్రిలోచనశ్చ=శివుఁడును, ప్రణయిప్రియత్వాత్=యాచకుల కిష్టుఁడగుట వలన, తాం=ఆతావళమును, ప్రతిగ్రహీతుం=కైకొనుటకు, ఉపచక్రమే=అంగీకరించెను. పుష్పధన్వా చ=మరుఁడును, సంమోహనం నామ=సమ్మోహనమను ప్రసిద్ధిగల, అమోఘం=వ్యర్థముగాని, బాణం=అమ్మును, ధనుషి=వింటియందు, సమధత్త=కూర్చెను.

తా. ఆశ్రితపక్షపాతియగు నీశ్వరుఁడాతావళమును గైకొనుట కంగీకరించెను. మారుఁడు సార్థకమగు సమ్మోహనాస్త్రమును వింట సంధించెను.

వ్యా. ప్రతిగ్రహీతుమితి.—త్రిలోచనశ్చ ప్రణయిప్రియత్వాదర్థిప్రియత్వాత్ తామక్షమాలాం ప్రతిగ్రహీతుం స్వీకర్తుముపచక్రమే. పుష్పం ధనుర్యస్య స పుష్పధన్వా కామశ్చ 'వా సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యనఙాదేశః. సమ్మోహ్యతేఽనేనేతి సమ్మోహనం నామ నామేతి ప్రసిద్ధౌ. అమోఘం బాణం సాయకం ధనుషి సమధత్త సంహితవాన్.

హరస్తు కించిత్పరిలుప్తధైర్యశ్చన్ద్రోదయారమ్భ ఇవామ్బురాశిః,
ఉమాముఖే బిమ్బఫలాధరోష్ఠే వ్యాపారయామాస విలోచనాని.

టీ. హరస్తు = హరుఁడును, చంద్రోదయారంభే = చంద్రుఁ డుదయించువేళను, అంబురాశిరివ = సముద్రుఁడువలె, కించిత్ = కొంచెము, పరిలుప్త ధైర్యః = తగ్గిన ధీరతాగుణముగలవాఁడై, బింబఫలాధరోష్ఠే = దొండపండువంటి క్రిందిపెదవిగల, ఉమాముఖే = పార్వతీదేవి మోమునందు, విలోచనాని = నేత్రములను, వ్యాపారయామాస = (ప్రేమతో) ప్రసరింపఁజేసెను.

తా. శివుఁడు కొంచెము ధైర్యముతగ్గినవాఁడై మూఁడుకండ్లతో నెఱ్ఱని పెదవిగల పార్వతీదేవి మోము నభిలాషతోఁ జూచెను.

వ్యా. హరఇతి.—హరస్తు హరోఽపి చన్ద్రోదయారమ్భేఽమ్బురాశిరివ కిఞ్చిదీషత్ పరిలుప్తధైర్యః. న తు ప్రాకృతజనవదత్యన్తలుప్త ధైర్య ఇతి భావః. బిమ్బఫలతుల్యోఽధరోష్ఠో యస్య తస్మిన్నుమాముఖే విలోచనాని వ్యాపారయామాస త్రిభిరపి లోచనైః సాభిలాషమద్రాక్షీదిత్యర్థః. ఏతేన భగవతో రతిభావోదయఉక్తః.

వివృణ్వతీ శైలసుతాఽపి భావమఙ్గైస్స్ఫురద్బాలకదమ్బకల్పైః,
సాచీకృతా చారుతరేణ తస్థౌ ముఖేన పర్యస్తవిలోచనేన. 68

టీ. శైలసుతాపి = పార్వతీదేవియును, స్ఫురద్బాల కదంబకల్పైః = వికసించిన నూతనకడిమితో సమానములగు (పులకరింపఁబడిన), అంగైః = అవయవములతో, భావం = రత్యాఖ్యమగు శృంగారభావమును, వివృణ్వతీ = తెలియఁజేయుచు, చారుతరేణ = మిక్కిలి సుందరమగు, పర్యస్తవిలోచనేన = సిగ్గుచే బెదరినకనులుగల, ముఖేన = మోముతో, సాచీకృతా = అడ్డుగాఁజేయఁబడినదై, తస్థౌ = ఉండెను.

పార్వతీదేవియు పులకరించిన సర్వావయవములుగలదియై ప్రకటనఁజేయఁబడిన శృంగారభావముగలదియై సిగ్గుచే చలించిన నేత్రములుగలదై మోమునడ్డుగాఁ ద్రిప్పుకొని యుండెను.

వ్యా. వివృణ్వతీతి.—శైలసుతాఽపి, స్ఫురద్బాలకదమ్బకల్పైర్వికసత్కోమల నీపసదృశైః పులకితైరిత్యర్థః. 'ఈషదసమాప్తౌ' ఇత్యాదినా కల్పప్ప్రత్యయః. అఙ్గైర్భావం రత్యాఖ్యం వివృణ్వతీ ప్రకాశయన్తీ చారుతరేణ పర్యస్తవిలోచనేన వ్రీడావిభ్రాన్తనేత్రేణ ముఖేనాసాచి సాచి సంపద్యమానా సాచీకృతా తిర్యక్కృతా. ని. 'తిర్యగర్థే సాచి తిరః' ఇత్యమరః. తస్థౌ హ్రియా ముఖం సాచీకృత్య స్థితేత్యర్థః. న కేవలం హరస్యైవ దేవ్యా అప్యుదితో రతిభావ ఇతి భావః.

అథేన్ద్రియక్షోభమయుగ్మనేత్రః పునర్వశిత్వాద్బలవన్నిగృహ్య,
హేతుం స్వచేతోవికృతేర్దిదృక్షుర్దిశాముపాన్తేషు ససర్జ దృష్టిమ్.

టీ. అథ=పిమ్మట, అయుగ్మనేత్రః = విషమాక్షుఁ డగుహరుఁడు, వశిత్వాత్ = జితేంద్రియుఁ డగుటవలన, ఇంద్రియక్షోభం = ఇంద్రియములవికారమును, పునః = మఱియు, బలవత్ = బలముగా, నిగృహ్య = నివారించి, స్వచేతో వికృతేః=తనచిత్త వికారమునకు, హేతుం=కారణమును, దిదృక్షుః=చూడఁదలఁచుకొన్నవాఁడై, దిశాం= దిక్కులయొక్క, ఉపాంతేషు = ప్రాంతములయందు, దృష్టిం = చూపును, ససర్జ = ప్రసరించెను.

తా పిమ్మట జితేంద్రియుఁడు గావున హరుఁడు తనయింద్రియ ముల వికారమునాపి తన మనశ్చాంచల్యమునకుఁ గారణము నఱయు వాఁడై దిక్కులకుఁ దనచూపు నిగిడ్చెను.

వ్యా. అథ అయుగ్మాని నేత్రాణి యస్యసోఽయుగ్మనేత్రస్త్రినేత్రో వశిత్వాజ్జి తేన్ద్రియత్వాదిన్ద్రియక్షోభం పూర్వోక్తమిన్ద్రియవికారం పునర్బలవద్భృశం నిగృహ్య నివార్య స్వచేతోవికృతేః స్వచిత్తవికారస్య హేతుం కారణం దిదృక్షుర్ద్రష్టుమిచ్ఛు ర్దిశాముపాన్తేషు దృష్టిం ససర్జ ప్రసారయామాస.

స దక్షిణాపాఙ్గనివిష్టముష్టిం నతాంసమాకుఞ్చితసవ్యపాదమ్,
దదర్శ చక్రీకృతచారుచాపం ప్రహర్తుమభ్యుద్యతమాత్మయోనిమ్.

టీ. సః=శివుఁడు, దక్షిణాపాంగనివిష్టముష్టిం - దక్షిణాపాంగ = కుడికన్గంటి సన్నిధిని, నివిష్ట=ఉన్నట్టి, ముష్టిం=పిడికిలిగలయట్టియు, నతాంసం = వంచఁబడిన భుజ ములుగలయట్టియు, ఆకుంచితసవ్యపాదం = వంపఁబడిన యెడమకాలుగలయట్టియు, చక్రీకృతచారుచాపం - చక్రీకృత = మండలాకారముగాఁజేయఁబడిన, చారు=సుందర మగు, చాపం=ధనుస్సుగలయట్టియు, ప్రహర్తుం=ఏయుటకు, అభ్యుద్యతం = ఉద్యుక్తుఁ డగు, ఆత్మయోనిం=మారుని, దదర్శ=చూచెను.

తా. ఇట్లీశ్వరుఁడుచూచి కుడికన్గంటివఱకు ఆకర్షించినబాణము పిడికిటియందుఁగల్గి కొంచెమువంగిన యెడమకాలును భుజములునుగల్గి మండలాకారముగానున్న విల్లును ధరించి యేయుట కుద్యుక్తుఁ డగు మారునిఁ జూచెను.

వ్యా. స ఇతి.—భగవాన్దక్షిణాపాఙ్గే నివిష్టా స్థితా ముష్టిర్యస్య తం, నతాంస మాకుఞ్చితః సవ్యపాదో యస్య తమ్ అలీఢాఖ్యస్థానకే స్థితమిత్యర్థః. చక్రీకృతచారు చాపం మణ్డలీకృతసౌమ్యకోదణ్డం ప్రహర్తుమభ్యుద్యతమాత్మయోనిం మనోభవం,దదర్శ. ఆలీఢలక్షణమాహ యాదవః. 'స్థానాని ధన్వినాం పఞ్చ తత్ర వైశాఖమస్త్రియామ్

వితస్త్యన్తరగౌ పాదౌ మణ్డలం తోరణాకృతి, సమానౌ స్యాత్సమపదమాలీఢం పద మగ్రతః, దక్షిణం వామమాకుఞ్చ్య ప్రత్యాలీఢం విపర్యయః' ఇతి.

తపఃపరామర్శవివృద్ధమన్యోర్భ్రూభఙ్గదుష్ప్రేక్ష్యముఖస్య తస్య,
స్ఫురన్నుదర్చిస్సహసా తృతీయాదక్ష్ణః కృశానుః కిల నిష్పపాత 71

టీ. తపఃపరామర్శవివృద్ధమన్యోః - తపఃపరామర్శ = తపస్సుచెర్చచేత, వివృద్ధ మన్యోః=పెఱిగినకోపముగలవాఁడును, భ్రూభఙ్గదుష్ప్రేక్ష్యముఖస్య-భ్రూభంగ=బొమ ముడిచే, దుష్ప్రేక్ష్య = చూడశక్యముగాని, ముఖస్య=మోముగలవాఁడునగు, తస్య= ఆశివునియొక్క, తృతీయాత్ అక్ష్ణః = మూఁడవకంటినుండి, స్ఫురన్=ప్రకాశించు చున్న, ఉదర్చిః = బైలువెడలినజ్వాలగల, కృశానుః=అగ్ని, సహసా = వేగముగా, నిష్పపాత=వెడలెను.

తా. తపస్సుచే పెఱిగిన కోపముగలయట్టియు, బొమముడిచేఁ జూడ నలవికాని మోముగలయట్టి శివుని మూఁడవకంటినుండి జ్వాలలు గల నిప్పులేచెను.

వ్యా. తపఇతి.—తపః పరామర్శేన తపస ఆస్కన్దనేన వివృద్ధమన్యోః ప్రవృద్ధ కోపస్య, భ్రూభఙ్గేన దుష్ప్రేక్ష్యం దుర్దర్శం ముఖం యస్య తస్య హరస్య, తృతీయా దక్ష్ణః. స్ఫురన్దీప్యమాన ఉదర్చిరుద్యాతజ్వాలః కృశానురగ్నిః సహసాఽతర్కితమేవ. ని. 'అతర్కితే తు సహసా' ఇత్యమరః. నిష్పపాత కిల నిశ్చక్రామ ఖలు.

క్రోధం ప్రభో సంహర సంహరేతి యావద్గిరః ఖే మరుతాం చరన్తి,
తావత్స వహ్నిర్భవనేత్రజన్మా భస్మావశేషం మదనం చకార. 72

టీ. ప్రభో=ప్రభువా, క్రోధం=కోపమును, సంహర సంహర=తగ్గింపుము తగ్గిం పుము. ఇతి అని, మరుతాం = దేవతలయొక్క, గిరః=మాటలు, ఖే=ఆకాశమునందు, యావత్=ఎంతలో, చరన్తి=ప్రవర్తించుచున్నవో, తావత్ = అంతలో, భవనేత్ర జన్మా=హరనేత్రమునఁబుట్టిన, స వహ్నిః=ఆయగ్ని, మదనం=మన్మథుని, భస్మావశేషం= బూడిదయే మిగతగలవానినిగాను, చకార=చేసెను.

తా. ప్రభువా! కోపము శాంతింపుమని దేవతలు వేఁడుచుండఁగనే హరనేత్రజాతమగు నగ్ని మారుని బూడిద గావించెను.

వ్యా. క్రోధమితి.—హే ప్రభో స్వామిన్, క్రోధం సంహర సంహర నివ ర్తయ నివర్తయ 'చాపలే ద్వే భవత ఇతి వక్తవ్యమ్'ఇతి వార్తికేన ద్విత్వమ్ 'సంభ్రమేణ

వృత్తిశ్చాపలమ్' ఇతి కాశికా. ఇత్యేవం మరుతాం దేవానాం గిరో వాచః ఖే వ్యోమ్ని యావచ్చరన్తి ప్రవర్తన్తే తావత్తత్కాలమేవ భవస్య నేత్రాజ్జన్మ యస్యాస భవనేత్రజన్మా 'అవర్జ్యో బహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః. స వహ్నిర్మదనం, భస్మైవావశేషో యస్య తం భస్మావశేషం చకార దదాహేత్యర్థః.

తీవ్రాభిషఙ్గప్రభవేణ వృత్తిం
మోహేన సంస్తమ్భయతేన్ద్రియాణామ్,
అజ్ఞాతభర్తృవ్యసనా ముహూర్తం
కృతోపకారేవ రతిర్బభూవ.

టీ. తీవ్రాభిషంగప్రభవేణ = తీక్ష్ణమగుదుఃఖమే కారణముగలదియై, ఇంద్రియాణాం=చక్షురాదీంద్రియములయొక్క, వృత్తిం=వ్యాపారమును, సంస్తంభయతా=కట్టుచున్న, మోహేన = మోహముచే, రతిః = మారునిపెండ్లాము, ముహూర్తం=క్షణకాలము, అజ్ఞాతభర్తృవ్యసనా - అజ్ఞాత=తెలియని, భర్తృవ్యసనా = పెనిమిటి నాశనమువలని దుఃఖముగలదియై, కృతోపకారేవ = చేయఁబడిన యుపకారముగలదివలె, బభూవ = ఉండెను.

తా. పొందశక్యముకాని దుఃఖముచే నింద్రియవ్యాపారము నశించి మూర్ఛబోయిన రతీదేవి కామూర్ఛ క్షణకాల మాప్రియవియోగదుఃఖము నెఱుకఁబడకుండఁ జేయుటచే నుపకారప్రాయమే యాయెను.

వ్యా. తీవ్రేతి.—తీవ్రాభిషఙ్గప్రభవేణాతిదుస్సహాభిభవసంభవేన. ని. 'అభిషఙ్గస్త్వభిభవే సఙ్గ ఆక్రోశనేఽపి చ' ఇతి వైజయన్తీ. ఇన్ద్రియాణాం చక్షురాదీనాం వృత్తిం వ్యాపారం సంస్తమ్భయతా ప్రతిబధ్నతా మోహేన మూర్ఛయా కర్త్ర్యా రతిర్మదనభార్యా ముహూర్తమజ్ఞాతం భర్తృవ్యసనం భర్తృనాశో యయా సా తథోక్తా సతీ కృతోపకారేవ బభూవ-సహసా దుఃఖోపనిపాతాన్మమూర్ఛేత్యర్థః. మోహేన దుఃఖసంవేదనాభావాత్తస్యోపకారకత్వోక్తిః.

తమాశు విఘ్నం తపసస్తపస్వీ వనస్పతిం వజ్ర ఇవావభజ్య,
స్త్రీసన్నికర్షం పరిహర్తుమిచ్ఛన్నన్తర్దధే భూతపతిస్సభూతః. 74

టీ. తపస్వీ భూతపతిః = తపోనిష్ఠుఁడగు నీశ్వరుఁడు, తపసః = తపస్సునకు, విఘ్నం=అంతరాయమగు, తం=మరుని, ఆశు=శీఘ్రముగా, వజ్రః=పిడుగు, వనస్పతిమివ = వృక్షమునువలెను, అవభజ్య = ఛేదించి, స్త్రీసన్నికర్షం = స్త్రీసన్నిధానమును,

పరిహర్తుం = తొలఁగించుకొనుటకై. ఇచ్ఛన్ = కోరుచు, సభూతః = ప్రమథులతో, అంతర్దధే = కనుమఱుఁగెను.

తా. తపశ్శాలియగు నీశ్వరుఁడు తపోవిఘ్నమగు కాముని జంపి తపోవిఘ్నకారులగుటచే స్త్రీసాన్నిధ్యముఁ దొలఁగించుకొనుటకై తన ప్రమథగణములతో నంతర్ధాన మాయెను.

వ్యా. తమితి.—తపస్వీ తపోనిష్ఠో భూతపతిః శివస్తపసో విఘ్నమన్తరాయభూతం తం కామమాశు వజ్రోఽశనిర్వనస్పతిం వృక్షమివావభజ్య భఙ్క్త్వా స్త్రీసన్నికర్షం స్త్రీసన్నిధానం పరిహర్తుమిచ్ఛన్ తస్యానర్థహేతుత్వాదితి భావః. సభూతః సగణః సన్నన్తర్దధే.

శైలాత్మజాఽపి పితురుచ్ఛిరసోఽభిలాషం
వ్యర్థం సమర్థ్య లలితం వపురాత్మనశ్చ,
సఖ్యోః సమక్షమితి చాధికజాతలజ్జా
శూన్యా జగామ భవనాభిముఖీ కథంచిత్. 75

టీ. శైలాత్మజాపి = పార్వతీదేవియును, ఉచ్ఛిరసః = గొప్పవాఁడగు, పితుః= తండ్రియొక్క, అభిలాషం = కోర్కెయు, లలితం = చక్కని, ఆత్మనః=తనయొక్క, వపుశ్చ=శరీరమును, వ్యర్థం=నిష్ప్రయోజనమగుటను, సమర్థ్య = విచారించి, సఖ్యోః= సఖురాండ్రయొక్క, సమక్షం=ఎదుటను (అయినదిగదా), ఇతి=అని, అధికజాతలజ్జా= ఎక్కువయగు సిగ్గుగలదియై, శూన్యా = ఉత్సాహములేనిదై, కథంచిత్ = కష్టముచే, భవనాభిముఖీ=ఇంటి కభిముఖముగా, జగామ=పోయెను.

తా. గొప్పవాఁడగు తనతండ్రి కీశ్వరుని కివ్వవలయుననుకోరికయు, తనశరీరసౌందర్యమును వ్యర్థమయినవిగదా యనియు తనకీయవమానము చెలికత్తెలయెదుట నయినదికదా యనియు నిరుత్సాహముతో నింటికిఁ బోయెను.

వ్యా. శైలాత్మజేతి.—శైలాత్మజా పార్వత్యప్యుచ్ఛిరస ఉన్నతశిరసో-మహతః, పితురభిలాషం హరో వరోఽస్త్వితి మనోరథం లలితం సున్దరమాత్మనోవపుశ్చ వ్యర్థం నిష్ఫలం, సమర్థ్య విచార్య సఖ్యోః. సమక్షం పుర, ఇతి చ హేతునాఽధికం జాతలజ్జా - సమానజనసమక్షమవమానస్యాతిదుస్సహత్వాదితి భావః. శూన్యా నిరుత్సాహా సతీ, కథంచిత్ కృచ్ఛ్రేణ భవనస్యాభిముఖీ జగామ.

సపది ముకులితాక్షీం రుద్రసంరమ్భభీత్యా
దుహితరమనుకమ్ప్యామద్రిరాదాయ దోర్భ్యామ్,

సురగజ ఇవ బిభ్రత్ పద్మినీం దన్తలగ్నాం
ప్రతిపథగతిరాసీద్వేగదీర్ఘీకృతాఙ్గః. 76

టీ. సపది=అపుడు, అద్రిః = హిమవంతుఁడు, రుద్రసంరంభభీత్యా = ఈశ్వర కోపమువలనిభయముచే, ముకుళితాక్షీం = మూయఁబడిన కన్నులుగలదైనట్టియు, అనుకమ్ప్యాం=కనికరింపఁదగిన, దుహితరం=కూఁతును, దోర్భ్యాం=చేతులతో, ఆదాయ=గ్రహించి, దన్తలగ్నాం=కోఱలలో తగిలియున్న, పద్మినీం=తామరతూడును, బిభ్రత్=ధరించిన, సురగజ ఇవ = ఐరావతమువలె, వేగదీర్ఘీకృతాంగః = వేగముచే పొడవుగాఁజేయఁబడిన దేహముగలవాఁడై, ప్రతిపథగతిః = మార్గానుసారియగు గమనము గలవాఁడై, ఆసీత్=ఆయెను.

తా. ఈశ్వరాంగ్ని నేత్రాదులచే భీతురాలైనది గనుకనే కనికరింపఁదగినట్టియు, మూయఁబడిన కన్నులుగలకూఁతును హిమవంతుఁడు బాహువులతోఁ బట్టుకొని దంతములయందున్న తామరతూటిచే నైరావతమువలె నున్నట్టియు, పొడవుగాఁ జేయఁబడిన దేహముగల హిమవంతుఁడు మార్గము ననుసరించి పోయెను.

ఇది కుమారసంభవమున మూఁడవసర్గము ముగిసెను.

వ్యా. సపదీతి.—సపద్యద్రిర్హిమవాన్ రుద్రస్య సంరమ్భాత్ కోపాద్భీత్యా. ని. 'సంరమ్భః సంభ్రమే కోపే' ఇతి విశ్వః. ముకుళితాక్షీం నిమీలితనేత్రాం 'బహుబ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః స్వాఙ్గాత్ షచ్' ఇతి షచ్ప్రత్యయః. 'షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ' ఇతి జీష్. అనుకమ్పితుమర్హామనుకమ్ప్యామ్ 'ఋహలోర్ణ్యత్' ఇతి ణ్యత్ప్రత్యయః. దుహితరం దోర్భ్యామాదాయ దన్తయోర్లగ్నాం, పద్మినీం నలినీం బిభ్రత్ సురగజ ఇవ, వేగేన రయేణ దీర్ఘీకృతాఙ్గః. ఆయతీకృతశరీరః సన్, పన్థానం ప్రతిగతా ప్రతిపథా మార్గానుసారిణీ గతిర్యస్య స ప్రతిపథగతిరాసీత్ పన్థానమనుసృత్య జగామేత్యర్థః.

ఇతి శ్రీ మహామహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరివిరచితయా
సంజీవనీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః శ్రీకాళిదాసకృతౌ
కుమారసంభవే మహాకావ్యే మదనదాహో నామ
తృతీయఃసర్గః.

శ్రీ ర స్తు

కు మా ర సం భ వ ము

చ తు ర్థ స ర్గ ము.

అథ మోహపరాయణా సతీ వివశా కామవధూర్విబోధితా,
విధినా ప్రతిపాదయిష్యతా నవవైధవ్యమసహ్యవేదనమ్. 1

అవ. రతీదేవి మూర్ఛపోయెనని చెప్పఁబడెను. ఇప్పుడావార్తను జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. అథ=అనంతరమున, మోహపరాయణా = మోహపరవశురాలయినట్టియు, సతీ=పతివ్రతయయినట్టియు, వివశా=నిశ్చేష్టురాలగు, కామవధూః = రతీదేవి, అసహ్యవేదనం - అసహ్యా = ఓర్వశక్యముగాని, వేదనం = దుఃఖముగలదియగు, నవవైధవ్యం=క్రొత్తముండమోపితనమును, ప్రతిపాదయిష్యతా=అనుభవించునట్లు సేయుచున్న, విధినా=దైవముచే, విబోధితా=మూర్ఛనుండి మేలుకొలుపఁబడెను.

తా. అట్లు భర్తమరణమునకై చింతించి మూర్ఛవోయినపిమ్మట ఆవిధి యీరతీదేవిచే క్రొత్తముండమోపి యొక్కకష్టము ననుభవింపఁ జేయుటకు మూర్ఛనుండి తేర్చెను. (అనఁగా మూర్ఛపోయి యొడలెఱుఁగకపడియున్న రతీదేవి పాప మీక్రొత్తముండమోపితనమును దాల్చుటకుఁ గొంతసేపటికి మూర్ఛనుండి లేచెను.)

అవ. మూర్ఛితా రతిరిత్యుక్తమ్ - సంప్రతి తద్వృత్తాన్తమేవాహ.—

వ్యా. అథేతి.—అథానన్తరం, మోహో మూర్ఛా పరమయనమాశ్రయో యస్యాః సా మోహపరాయణా మోహైకశరణా సతీ. ని. 'పరాయణమభిప్రేతే తత్పరే పరమాశ్రయే' ఇతి యాదవః. వివశా మూఢత్వాన్నిశ్చేష్టా కామవధూ రతిః, అసహ్యా దుస్సహా వేదనా యస్మింస్తత్తథోక్తం, విధవాయా గతభర్తృకాయా భావో వైధవ్యం, నవం చ తద్వైధవ్యం చేతి నవవైధవ్యం, నవగ్రహణం దుస్సహత్వద్యోతనార్థం, ప్రతిపాదయిష్యతాఽనుభావయిష్యతా క్రియార్థక్రియాయాం ల్రుట్, విధినా దైవేన. ని. 'విధిర్విధానే దైవే చ' ఇత్యమరః. విబోధితా, వైధవ్యానుభవై

కఫలో౽యం విధిరితి భావః. అస్మిన్ సర్గే వియోగినీవృత్తాని. 'విషమే ససజా గురుః సమే సభరా లో౽థ గురుర్వియోగినీ' ఇతి లక్షణాత్.

అవధానపరే చకార సా ప్రలయాన్తోన్మిషితే విలోచనే,
న వివేద తయోరతృప్తయోః ప్రియమత్యన్తవిలుప్తదర్శనమ్. 2

టీ. సా=ఆరతీదేవి, ప్రలయాన్తోన్మిషితే - ప్రలయాన్త = మూర్ఛావసానమున, ఉన్మిషితే=విప్పఁబడిన, విలోచనే=కన్నులను, అవధానపరే=స్మృతిప్రధానముగలవిగా, చకార=చేసెను. ప్రియం=ప్రియుఁడగు మరునిఁగూర్చి, అతృప్తయోః = తృప్తినొందని, తయోః=ఆకన్నులకు, అత్యన్తవిలుప్తదర్శనం - అత్యన్త = మిక్కిలి, విలుప్త=నష్టమగు, దర్శనం=దర్శనముకలవానినిగా, న వివేద=ఎఱుఁగదాయెను.

తా. ఎంతజూచినను తృప్తిదీరని కామరూపముగల రతీదేవి మూర్ఛనుండి తేఱి దిశలను బరీక్షించెనుగాని యగపడకపోవుటకు కారణము భస్మమగుట యనిమాత్రము తెలియకపోయెను. (రతీదేవి కామునిరూపము నెప్పుడు తనివిదీరక చూచుచుండును. అయినను మఱియు చూచుచునే యుండును. అట్టి చక్కనిరూపు తిరిగి యామెకంటికగపడక పోయెననుట)

వ్యా. అవేతి.— సా రతిః, ప్రలయాన్తే మూర్ఛావసానే. ని. 'ప్రలయో నష్టచేష్టతా' ఇత్యమరః. ఉన్మిషితే విలోచనే, అవధానం పరం ప్రధానం యయోస్తే ౽వధానపరే దిదృక్షయా౽వహితే చకార. ద్రష్టవ్యాభావాత్తు న వివేదేత్యాహ- నేతి ప్రియం కామమతృప్తయోస్తృప్తిం న గతయోః. నిత్యదిదృక్షమాణయోరిత్యర్థః, తయోర్లోచనయోః దర్శనక్రియాపేక్షయా సంబన్ధే షష్ఠీ. అత్యన్తం విలుప్తం దర్శనం స్వలోచనయోః కరణయోర్యస్య కర్మభూతస్య తమత్యన్తవిలుప్తదర్శనం సన్తం, న వివేద న జ్ఞాతవతీ. ప్రియనాశాపరిజ్ఞానాద్దిదృక్షాఞ్చక్రే ఇతి తాత్పర్యార్థః.

'అయి జీవితనాథ జీవసీ' త్యభిధాయోత్థితయా తయా పురః,
దదృశే పురుషాకృతి క్షితౌ హరకోపానలభస్మ కేవలమ్. 3

టీ. అయిజీవితనాథ=ఓప్రాణేశ్వరా ! జీవసి=జీవించియుంటివా ? ఇతి=అని, అభిధాయ=పలికి, ఉత్థితయా=లేచిన, తయా = ఆరతీదేవిచే, పురః=ఎదుట, క్షితౌ=భూమియందు, పురుషాకృతి = పురుషునియాకారమువంటి యాకారముగల, కేవలం=ఒక్క, హరకోపానలభస్మ-హర = హరునియొక్క, కోపానల=కోపాగ్నిసంబంధమగు (అనఁగా

హరునికోపాగ్నిచే కాలి బూడిదయైన పురుషాకృతిగాపడియున్న), భస్మ=బూడిద, దదృశే = చూడఁబడెను.

తా. ఓనాప్రాణనాథుఁడా ! బ్రతికియుంటివా ? అని పలికి లేచిన రతీదేవియెదటి భూమిభాగమున పురుషాకారము బోధించునట్టియు పర మేశునికోపాగ్నిచే భస్మముగా చేయఁబడిన బూడిదమాత్రమే యగ పడెను.

వ్యా. అయీతి.—అయీతి ప్రశ్నే. ని. 'అయి ప్రశ్నానునయయోః' ఇతి విశ్వః. అయి జీవితనాథ, జీవసి ప్రాణిషి కచ్చిదిత్యభిధాయోత్థితయా, తయా రత్యా పురోఽగ్రే, క్షితౌ, పురుషస్యాకృతిరివాకృతిర్యస్య తత్పురుషాకృతి కేవలమేకం, హర కోపానలభస్మ దదృశే దృష్టమ్ న తు పురుష ఇతి భావః.

అథ సా పునరేవ విహ్వలా వసుధాలిఙ్గనధూసరస్తనీ,
విలలాప వికీర్ణమూర్ధజా సమదుఃఖామివ కుర్వతీ స్థలీమ్. 4

టీ. అథ=పిమ్మట, పునరేవ=మఱియు, విహ్వలా=పరవశయై, వసుధాలిఙ్గనధూస రస్తనీ-వసుధా=భూమియొక్క, ఆలిఙ్గన=కౌఁగిలించుకొనుటచే, ధూసర=బూడిదరంగు గల, స్తనీ = స్తనములుగలదై, వికీర్ణమూర్ధజా = విరిసి వ్రేలాడుచున్న తలవెండ్రుకలు గలదియై, సా=ఆరతీదేవి, స్థలీం=అస్థావ్యాశ్రమవనభూమిని (అనఁగా నచ్చటనున్న ప్రాణివర్గముననుట), సమదుఃఖాం = సమానముగా దుఃఖముగలదానినిగా, కుర్వతీవ = చేయుచున్నదియువలె, విలలాప=విలాపము చేసెను. (దుఃఖించెననుట.)

తా. పిమ్మటాఁరతీదేవి యెదుటనున్న భస్మరాశి తనపెనిమిటి శరీ రము భస్మముకాగా నయినదే యని తలంచి క్రిందఁబడి పొరలి బూడిద యంటుకొని బూడిదరంగుగలవై యున్న పాలిండ్లతోను క్రిందవ్రేలు చున్న తలవెండ్రుకలతోనుగూడినదై యేడ్చెను. ఆయేడ్పావనమునకుఁ గూడ నీమెతో సమానదుఃఖముగల్గెనా యనున ట్లుండెననుట.

వ్యా. అథేతి.—అథ భస్మదర్శనానన్తరం పునరేవ విహ్వలా విక్లబా, వసుధా లిఙ్గనధూసరస్తనీ - వసుధాలిఙ్గనేన క్షితిలుణ్ఠనేన-ధూసరౌ ధూసరవర్ణౌ - స్తనౌ కుచౌ యస్యాః సా తథోక్తా, 'స్వాంగాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్' ఇతి జీష్. వికీర్ణ మూర్ధజా-వికీర్ణా విక్షిప్తా మూర్ధజాః కేశాః యస్యాః సా తథోక్తా సా రతిః. స్థలీం వనభూమిం తత్రత్యాన్ ప్రాణిన ఇత్యర్థః. 'జానపదకుణ్డగోణస్థల' ఇత్యాదినా జీష్. సమదుఃఖాం స్వతుల్యశోకాం, కుర్వతీవ, విలలాప పరిదేవితవతీ. ని. 'విలాపః పరిదేవ నమ్' ఇత్యమరః.

ఉపమానమభూద్విలాసినాం కరణం యత్తవ కాన్తిమత్తయా,
తదిదం గతమీదృశీం దశాం న విదీర్యే కఠినాః ఖలు స్త్రియః. 5

టీ. తవ=నీయొక్క, యత్ కరణం=ఏదేహము, కాన్తిమత్తయా = సౌందర్యకారణముచే, విలాసినాం=విలాసవంతులకు, ఉపమానం=పోల్చఁదగినదియై, అభూత్=ఆయెనో, తత్ కరణం=ఆశరీరము, ఇదమ్ = ఇదే, ఈదృశీం దశాం = ఇట్టి యవస్థను, గతం=పొందెను. (అట్లైనను) న విదీర్యే = చీల్పఁబడకుంటిని, స్త్రియః = స్త్రీలు, కఠినాఃఖలు=కఠినులుగదా?

తా. లోకములో చక్కని విలాసవంతుల కేనీశరీరము పోల్పం దగియుండునో, అట్టిశరీర మిదుగో ఇట్టి (యవస్థను బూడిదయగుటను పొందియున్నది.) అట్లు భస్మముగానున్న నీశరీరముఁజూచియు నాకు మృతిలేదనుట యేదికలదో అదె స్త్రీలు కఠినులనుటకుఁ దార్కాణము. (లోకములో చక్కనివానిని మన్మథునివలె నున్నాఁడనుప్రసిద్ధిని బట్టిన దీవాక్యము.)

వ్యా. ఉపేతి—తవ, యత్, కరణం గాత్రం. ని. 'కరణం సాధకతమం క్షేత్రగాత్రేన్ద్రియేష్వపి' ఇత్యమరః. కాన్తిమత్తయా సౌన్దర్యేణ హేతునా, విలాసినాం విలసనశీలానాం 'వౌ కషలస' ఇత్యాదినా ఘినుణ్ప్రత్యయః. ఉపమీయతే యేన తదుపమానమభూత్, తత్కరణమిదమీదృశీం, దశామవస్థాం, గతం ప్రాప్తం భస్మీభూతమిత్యర్థః. తథాఽపి న విదీర్యే న విదీర్ణా భవామి. కర్తరిలట్. తథా హి, స్త్రియః కఠినాః ఖలు-కఠినత్వాదవిదీర్యమాణత్వమిత్యర్థః. కారణాత్ కార్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః - 'ధీరసంచారిణీ దృష్టిర్గతిర్గోవృషభాఞ్చితా, స్మితపూర్వం తథాఽఽలాపో విలాస ఇతి కీర్తితః.'

క్వ ను మాం త్వదధీనజీవితాం వినికీర్య క్షణభిన్నసౌహృదః,
నళినీం క్షతసేతుబన్ధనో జలసంఘాత ఇవాసి విద్రుతః. 6

టీ. (ఓ ప్రియుఁడా;) క్షతసేతుబన్ధనః=లెగఁగొట్టఁబడినకట్టగల, జలసంఘాతః=నీటిప్రవాహము, నళినీమివ = పద్మలతనువలె, త్వదధీన జీవితాం = నీకు స్వాధీనముగాఁ జేయఁబడిన జీవనముగల, మాం = నన్ను, క్వను వినికీర్య = ఎక్కడపడవైచి, క్షణభిన్నసౌహృదః = ఒకక్షణములోఁ ద్రుంపఁబడిన మైత్రిగలవాఁడవై, విద్రుతః = పారిపోయినవాఁడవై, అసి=అయితివి.

తా. అయ్యో ప్రాణేశ్వరా! పద్మలతకు నీరెట్లు జీవనాధారమో నీవు నా కట్లయియుంటివి. అట్టినన్ను దిక్కుమాలినదానిగా నెక్కడ బడఁద్రోసి యంతటిమైత్రియు త్రెంపివైచి పాఱిపోతివి.

వ్యా. క్వేతి.—హే ప్రియ క్షతసేతుబన్ధనో భగ్నసేతుబన్ధో, జలసంఘాతో జలౌఘో, నలినీమివ జలైకాయత్తజీవితామితి శేషః. త్వదధీనజీవితాం త్వదాయత్త ప్రాణాం, మాం క్వను వినికీర్య క్వత్రవా నిక్షిప్య క్షణభిన్నసౌహృదః క్షణత్యక్తసౌహార్దః సన్, విద్రుతః పలాయితోఽసి, సేతుసౌహృదయోః స్థితిహేతుత్వేన సామ్యమ్ - సుహృదయస్య (సుహృదో)భావః సౌహృదమ్-యువాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః. హృదయస్య 'హృల్లేఖయదణ్లాసేషు' ఇతి హృదాదేశః. అణిహృద్భావాన్న 'హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వ పదస్య చ' ఇత్యుభయపదవృద్ధిః. హృద్భూతస్యాణ్విధానే తూభయపదవృద్ధిః స్యాత్ - యథా సుహృదో భావః సౌహార్ద మితి-తదేవాహ వామనః. 'సౌహృదదౌర్హృదశబ్దావణి హృద్భావాత్.' ఇతి.

కృతవానసి విప్రియం న మే ప్రతికూలం న చ తే మయా కృతమ్,
కిమకారణమేవ దర్శనం విలపన్త్యై రతయే న దీయతే. 7

టీ. (ఓ ప్రియుఁడా!) త్వం = నీవు, మే=నాకు, విప్రియం = అప్రియమును, కృతవాన్=చేసినవాఁడవు, న అసి=కాలేదు, మయాచ = నాచేతను, తే=నీకు, ప్రతికూలం=అనిష్టము, న కృతం=చేయఁబడలేదు, అకారణమేవ=నిష్కారణముగానె, విలపన్త్యై=(నీదర్శనమునకై) దుఃఖించుచున్న, రతయే = రతికొఱకు, కిం=ఏల, దర్శనం= దర్శనము, నదీయతే = ఈయఁబడదు.

తా. మనోహరా! నీకు నేనుగాని నాకు నీవుగాని యనిష్టముగా నెన్నఁడు సంచరించుటలేకున్నను రతికేలకో నీవగపడవు. (అనఁగా నాకు అగపడకుండునట్లు మృతినొందితివా యనియు, మన మైకమత్యముగల్గి తొల్లి సంచరించుచుందుమనియు భావము.)

వ్యా. కృతేతి.—హే ప్రియ, త్వం, మే మమ, విప్రియమప్రియం, కృతవాన్నాసి, మయా చ, తే తవ, ప్రతికూలమప్రియం, న కృతమ్ - పరస్పరజీవితస్య పరస్పరాధీనత్వాత్ కుతః పరిభవశఙ్కేతి భావః. అకారణం నిష్కారణమేవ - పరస్పరాపకారరూపకారణాభావేఽపీత్యర్థః. క్రియావిశేషణమేతత్, విలపన్త్యై త్వద్దర్శనార్థిన్యా అపీతి భావః. రతయే, కిం కథం, దర్శనం న దీయతే. క్రియాగ్రహణాచ్చతుర్థీ.

స్మరసి స్మర మేఖలాగుణైరుత గోత్రస్ఖలితేషు బన్ధనమ్,
చ్యుతకేసరదూషితేక్షణాన్యవతంసోత్పలతాడనాని వా. 8

టీ. స్మర=మన్మథుఁడా! గోత్రస్ఖలితేషు=నామమును వ్యత్యాసముగా పిలుచుటల యందు (అనఁగా మఱియొక్క తె పేరుతో పిలుచుటలయందు), మేఖలాగుణైః=మొల నూలుదారములతో, బన్ధనం=కట్టుటను, స్మరసి ఉత = తలఁచుచున్నావా? చ్యుతకేసర దూషితేక్షణాని - చ్యుత=పోయిన, కేసర=కింజల్కములచేత, దూషిత=వారింపఁబడిన, ఈక్షణాని = కన్నులుగల, అవతంసోత్పలతాడనాని - అవతంస = కర్ణాభరణమగు, ఉత్పల=నల్లకలువయొక్క, తాడనాని=ప్రహారములను, స్మరసివా=తలంచుచున్నావా?

తా. (మనము రహస్యముగానుండు వేళల) ఇతరస్త్రీనామముతో నన్నుఁ బిల్వఁగా కోపగించి నాకటిసూత్రముచేఁ గట్టినకట్లను దలఁచు కొంటివా? లేక నాకర్ణమునం దలంకారముకొఱకు నుంచుకొనఁబడిన నల్లకల్వతోఁ గొట్టఁగా ఆపుప్పొడి నీకండ్లలోఁబడి మంటఁ గలుగఁ జేయుటను దలఁచి యిప్పుడు నన్నీప్రకారముగాఁ బ్రతిక్రియఁ జేయ నెంచితివా? ఏల నగపడవు?

వ్యా. విప్రియమాశఙ్కతే-స్మరసీతి.— హేస్మర, గోత్రస్ఖలితేషు నామవ్యత్యాసేషు - అన్యస్త్రీనామ్నా మమాహ్వానేషు. ని. 'గోత్రం నామ్ని చలే కులే' ఇతి విశ్వః. మేఖలాగుణైర్బంధనం, స్మరస్యుత స్మరసి వా. ని. 'వికల్పే కిం కిముత చ' ఇత్యమరః. చ్యుతకేసరైర్భ్రష్టకిఞ్జల్కైర్దూషితే ఈక్షణే యేషు తాని; అవతంసోత్పలతాడనాని సధూళిక్షేపతాడనానీత్యర్థః. స్మరసి వా; అపకారస్మరణాదిదమదర్శనమితి భావః.

'హృదయే వససీ' తి మత్ప్రియం
యదవోచ స్తదవైమి కైతవమ్,
ఉపచారపదం న చేదిదం
త్వమనఙ్గః కథమక్షతా రతిః. 9

టీ. హృదయే=ఎదలో, వససి ఇతి=నివసించియున్నావు అని, మత్ప్రియం = నాకిష్టమగు, యత్=ఏమాటను, అవోచః=పల్కితివో, తత్ = ఆమాటను, కైతవం = అబద్ధమునుగా, మన్యే = తలఁచుచున్నాను. ఇదం=ఈమాట, ఉపచారపదం నచేత్ = ఇచ్చకస్థానమై చేయఁబడనిచో, త్వం=నీవు, అనఙ్గః = అంగరహితుఁడవైయుండఁగా, కథం=ఎట్లు, రతిః=రతి, అక్షతా=నష్టముకానిదై (యెట్లున్నది).

తా. నీవు నాయెదలోనుంటివని నాతోఁ జెప్పినమాట నిజమే యైనచో నీకాశ్రయమైన నేను శరీరముగలదాననై యుండఁగా నాయెదలోనున్న నీవెట్లు దేహరహితుఁడ వయితివి.

వ్యా. హృదయఇతి.—హృదయే వససీతి స్మరవాక్యానువాదః. ఇత్యేవంరూపం, మత్ప్రియం, యదవోచ ఉక్తవానసి. బ్రూఞో లుఙి 'వచ ఉమ్' ఇత్యుమాగమః. తత్, కైతవమవైమి మిథ్యేతి మన్యే. ఇదం వచనం, ఉపచారపదం పరస్య రఞ్జనార్థం యదసత్యభాషణం స ఉపచారః తస్య పదం స్థానమ్ - కైతవస్థానమితి యావత్. న చేత్, త్వమనఙ్గో ఽశరీరః, కథం రతిరక్షతాఽవిసష్టా. ఆశ్రయనాశేఽప్యాశ్రితమవినష్టమితి విరోధాదితి భావః.

పరలోకనవప్రవాసినః ప్రతిపత్స్యే పదవీమహం తవ,
విధినా జనఏష వఞ్చిత స్త్వదధీనం ఖలు దేహినాం సుఖమ్. 10

అవ. నాకొఱకేమియు దుఃఖములేదుగాని లోకులకై విచారించుచున్నానను చున్నది.—

టీ. పరలోకనవప్రవాసినః - పరలోక = పరలోకముఁగూర్చి, నవప్రవాసినః = క్రొత్తఁగావెళ్లిన, తవ=నీయొక్క, పదవీం=మార్గము, అహం=నేను, ప్రతిపత్స్యే = అనుసరించుచున్నాను. విధినా=దైవముచే, ఏషః జనః=ఈజనము, వఞ్చితః = వంచన చేయఁబడినది, దేహినాం = శరీరధారులకు, సుఖం = సౌఖ్యము, త్వదధీనంఖలు=నీస్వాధీనముగదా?

తా. క్రొత్తఁగా పరలోకమున కేగిననిన్ను నేను గలిసికొనియెదను దానికేమిగాని పాపము లోకు లావిధిచే వంచితులైరి. యేలన! దేహధారులందఱకిని సౌఖ్యమిాయ వలయునన్న నద్ది నీయాధీనమైనది. నీవీ లోకమునే విడిచినప్పుడు కటా! జనులకు గతియేమి యాగదా?

అవ. న చ మే కశ్చిద్విచారః కింతు లోకశ్శోచ్యత ఇత్యాహ.—

వ్యా. పరలోకేతి.—పరలోకం ప్రతి - నవప్రవాసినోఽచిరప్రోషితస్య - అనేనానుగమనకాలానతిపాతః సూచ్యతే, తవ - పదవీం మార్గం ప్రతిపత్స్యే త్వామనుగమిష్యామీత్యర్థః. అతో మే నాస్తి విచార ఇతి భావః. కిం తు, విధినా దైవేనైష జనో లోకో, వఞ్చితః ప్రతారితః. దేహినాం సుఖం, త్వదధీనం త్వయ్యధీనం ఖలు. అధిశబ్దస్య శౌణ్డాదికత్వాత్ 'సప్తమీ శౌణ్డైః' ఇతి సమాసః. 'అధ్యుత్తరపదాత్' ఇతి ఖప్రత్యయః. ఏవమన్యత్రాపి-సుఖప్రదాభావే కుతః సుఖమితి భావః.

రజనీతిమిరావగుణ్ఠితే పురమార్గే ఘనశబ్దవిక్లబాః,
వసతిం ప్రియకామినాం ప్రియా స్త్వదృతే ప్రాపయితుం క ఈశ్వరః.

అవ. దానినే చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. ప్రియ=ప్రియుఁడా! రజనీ తిమిరావగుణ్ఠితే = రాత్రిచీఁకటిచే నావరింపఁబడిన, పురమార్గే = నగరమార్గమున, ఘనశబ్దవిక్లబాః = మేఘగర్జనలచే పరవశులరగు, ప్రియాః=కాంతలను, కామినాం = కాముకులయొక్క, వసతిం=ఇంటినిఁగూర్చి, ప్రాపయితుం = చేర్చుటకు, త్వత్ ఋతే = నీవుదప్ప, కః ఈశ్వరః=ఎవ్వఁడు సమర్థుఁడు?

తా. ప్రియుఁడా! రాత్రిచీఁకటులచే నావరింపఁబడిన రాజమార్గములలో మేఘగర్జనలచే పరవశులగు కాంతలను కాముకులయిండ్లకుఁ జేర్చుటకు నీవుతప్ప సమర్థులు మఱియొక్క రుండిరా? •

అవ. తదేవాహ.—

వ్యా. రజనీతి.—హే ప్రియ, రజనీతిమిరేణ అవగుణ్ఠిత ఆవృతే పురమార్గే, ఘనశబ్దవిక్లబాః గర్జితభీతాః, ప్రియాః కామినాం వసతిం ప్రాపయితుం, త్వదృతేత్వాం వినా 'అన్యారాదితరర్తే' ఇత్యాదినా పఞ్చమీ. క ఈశ్వరః శక్తః. న కశ్చిదిత్యర్థః. న హి కామాంధానాం భీతిరస్తీతి భావః.

నయనాన్యరుణాని ఘూర్ణయన్ వచనాని స్ఖలయన్ పదేపదే,
అసతి త్వయి వారుణీమదః ప్రమదానామధునా విడమ్బనా. 12

టీ. అరుణాని=ఎఱ్ఱని, నయనాని=కండ్లను, ఘూర్ణయన్=త్రిప్పుచు, పదేపదే=ప్రతిమాటయందును, వచనాని = మాటలను, స్ఖలయన్ = తొట్రుపడఁజేయుచు, ప్రమదానాం=మదవతులకు, వారుణీ మదః=మద్యమునిషా, అధునా=ఇప్పుడు, త్వయి=నీవు, అసతి=లేనివాఁడవగుచుండఁగా, విడమ్బనా=నటనము.

తా. ప్రియులతోఁగలపు నీవు లేకుండుటచే వారియొక్క కండ్లు సుడివడుట మాటలలోఁ దొట్రుపాటు స్త్రీలకు మద్యమువలని నిషాయును నిమిత్తమాత్రమేగాని ప్రయోజనకారికాదు.

వ్యా. నయనానీతి.—అరుణాని నయనాని, ఘూర్ణయన్ భ్రమయన్, తథా పదేపదే ప్రతిపదమ్ వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః. వచనాని, స్ఖలయన్ విపర్యాసయన్, ప్రమదానాం, వారుణీమదః మద్యమదోఽధునా త్వయ్యసతి, విడంబనాఽనుకృతిమాత్రం-మదనాభావే మదస్య నిష్ఫలత్వాదితి భావః. తథా చ శిశుపాలవధే. 'తాం మదో దయితసంగమభూషః' ఇతి.

అవగమ్య కథీకృతం వపుః ప్రియబన్ధో స్తవ నిష్ఫలోదయః,
బహులేఽపి గతే నిశాకర స్తనుతాం దుఃఖమనఙ్గ మోక్ష్యతి. 13

టీ. అనఙ్గ=మన్మథుఁడా! నిశాకరః=చంద్రుఁడు, ప్రియబంధోః = ప్రియస్నేహితుఁడవగు, తవ=నీయొక్క, వపుః = శరీరమును, కథీకృతం = కథగాఁ జేయఁబడినదానినిగా, అవగమ్య = తెలిసికొని, నిష్ఫలోదయః = నిష్ప్రయోజనమగు నుదయముగలవాఁడై, బహులే = కృష్ణపక్షము, గతేపి = పోయినను, తనుతాం=కృశత్వమును, దుఃఖం=దుఃఖముగా, మోక్ష్యతి=వదలుచున్నాఁడు.

తా. ప్రియుఁడా! చంద్రుఁడు నీశరీరము కథావశిష్టమయినదిగాఁ దెలిసికొని బహుళపక్షముపోయినను తనయుదయము వ్యర్థమని తనయందున్న కార్శ్యత్వమును దిన్నఁగా విడుచుచున్నాఁడు.(అనఁగా మారుఁడు దగ్ధమగువార్త వినే చంద్రుఁడు శీఘ్రముగా మామూలుపూర్ణస్థితికి రాక బహుళపక్షముపోయినను క్రమముగా నభివృద్ధి బొందుచున్నాఁడు. శీఘ్రముగా వృద్ధినొందలేదు. కృష్ణపక్షము పోయినపిమ్మట దినదినము కళాప్రకారముగా నభివృద్ధినిగాంచును చంద్రుఁడని భావము.)

వ్యా. అవగమ్యేతి.—హే అనంగ అశరీర, ప్రియబన్ధోః ప్రియసఖస్య తవ, వపుః శరీరం, కథీకృతమకథా కథా సంపద్యమానం కృతం శబ్దమాత్రావశిష్టమవగమ్య జ్ఞాత్వా, నిష్ఫలోదయః. ఉద్దీప్యాభావాదుద్దీపనవైఫల్యమితి భావః. నిశాకరశ్చన్ద్రో, బహులే కృష్ణపక్షే, గతేఽపి, తనుతాం కార్శ్యం, దుఃఖం యథా తథా కృచ్ఛ్రాత్ మోక్ష్యతి. వృథా వృద్ధిరితి దుఃఖయిష్యత ఇత్యర్థః.

హారితారుణచారుబంధనః కలపుంస్కోకిలశబ్దసూచితః,
వద సంప్రతి కస్య బాణతాం నవచూతప్రసవో గమిష్యతి. 41

టీ. హారితారుణచారుబన్ధనః - హారిత=పచ్చనైనట్టియు, అరుణ = ఎఱ్ఱనగునట్టి, చారు = సుందరమగు, బన్ధనః = తొడిమగలయట్టియు (లేక, పిడిగలయట్టి), కలపుంస్కోకిల శబ్దసూచితః - కల = అవ్యక్తమధురమగు, పుంస్కోకిల = మగకోయిల యొక్క, శబ్ద = నాదముచే, సూచితః = సూచనచేయఁబడిన, నవచూతప్రసవః= క్రొత్తమావిమొగ్గ, సంప్రతి = ఇప్పుడు, కస్య = ఎవనికి, బాణతాం = శరమగుటను, గమిష్యతి=పొందునో, వద=చెప్పుమా?

తా. పసుపుపచ్చయు, నెఱ్ఱనయు గలది గనుక సుందరముగానున్న తొడిమగలదియు మగకోయిల కూయుటచే సూచనచేయఁబడిన

యిూ క్రొత్తమావి మొగ్గ నీకిదివఱలో బాణమగుచుండును. ఇప్పుడెవనికి బాణమగును చెప్పుమా? (అనఁగా చూతబాణముగలవాఁడు మన్మథుఁడే గావునను, వాఁడీలోకమునందె లేడుగావునను, మఱియొక్కమారుఁడు లేడుగావునను మఱియెవ్వరికి బాణమగును.) నీవు పోవుటచేత నీచూతాస్త్రము నావలెనెదిక్కు లేనిదై పోయినదని గర్భితము.

వ్యా. హారితేతి.—హరితం చారుణం చ 'వర్ణో వర్ణేన'ఇతి తత్పురుషః. హరితారుణం-చారుబన్ధనం వృన్తం పుఙ్ఖశ్చ - యస్య స తథోక్తః, కలేన మధురేణ పుంస్కోకిలశబ్దేన పురుషకోకిలనాదేన - సూచితోఽనుమాపితశ్చ - చూతచర్వణకార్యత్వాత్ కలశబ్దస్యేతి భావః. నవచూతప్రసవో నవచూతకుసుమం, సంప్రతి కస్య - బాణతాం శరత్వం-గమిష్యతి వద-అన్యస్య పుష్పబాణస్యాభావాదితి భావః.

అళిపఙ్క్తిరనేకశస్త్వయా గుణకృత్యే ధనుషో నియోజితా,
విరుతైః కరుణస్వనైరియం గురుశోకామనురోదితీవ మామ్.

టీ. త్వయా=నీచే, అనేకశః=పలుమారు, ధనుషః=వింటికి, గుణకృత్యే=(మంచి పనియందు) నారికృత్యమునందు, నియోజితా=నియోగింపఁబడిన, ఇయం అళిపఙ్క్తిః= ఈతుమ్మెదగమి, కరుణస్వనైః = దీనస్వరములుగల, విరుతైః = కూజితములచే, గురుశోకాం = గొప్పదుఃఖమునుగలిగియున్న, మాం=నన్ను, అనురోదితీవ = అనుసరించి యేడ్చుచున్నదియునుంబోలె (యున్నది).

తా. తఱచుగా నీబాణపు టల్లెత్రాడుగా మంచికృత్యమునకుపయోగించు నీతేఁటిగుంపు గొప్పరొదతో దుఃఖించు నన్ను ననుసరించి యేడ్చుచున్నదియుఁబోలెనున్నయది.

వ్యా. అళీతి.—త్వయాఽనేకశో బహుశో, ధనుషః కార్ముకస్య, గుణకృత్యే మౌర్వీకార్యే గుణవత్కర్మణి చ, నియోజితాఽధికృతేయమళిపఙ్క్తిః, కరుణస్వనైర్దీనస్వరైర్విరుతైః కూజితైర్గురుశోకాం దుర్భరదుఃఖామ్. ని. 'గురుస్తు గీష్పతౌ శ్రేష్ఠే గురౌ పితరి దుర్భరే' ఇతి శబ్దార్ణవః. మామనురోదితీవ ఉపసర్గాత్సకర్మకత్వమ్ 'రుదాదిభ్యః సార్వధాతుకే' ఇతీడాగమః.

ప్రతిపద్య మనోహరం వపుః పునరప్యాదిశ తావదుత్థితః,
రతిదూతిపదేషు కోకిలాం మధురాలాపనిసర్గపణ్డితామ్. 16

టీ. తావత్=మఱియు, మనోహరం వపుః=అందమగు దేహమును, ప్రతిపద్య= పొంది, ఉత్థితః= లేచినవాఁడవై, మధురాలాపనిసర్గపండితాం-మధుర = శ్రావ్యమగు

ఆలాప=వాక్యములయందు, నిసర్గ=స్వభావముచే, పండితాం=నేర్పరియగు, కోకిలాం = కోకిలాంగనను, రతి దూతిపదేషు - రతి = సంభోగముయొక్క, దూతి = దూతికల యొక్క, పదేషు=స్థానములయందు, ఆదిశ=ఆజ్ఞాపించుము.

తా. నాథా! నీవు లేచి మంచిరూపముఁ దాల్చి ముద్దుపల్కులు గల (అనఁగా శ్రావ్యకంఠధ్వనిగల) యాఁడుఁగోయిలకు తార్పగత్తె పదవి నిమ్ము.

వ్యా. ప్రతిపద్యేతి.—తావత్ పునరపి మనోహరం, వపుః శరీరం, ప్రతిపద్య ప్రాప్య, ఉత్థితః సన్, మధురాలాపేషు ప్రియోక్తిషు - నిసర్గపండితాం, స్వభావప్రగల్భాం, కోకిలాం, రతిదూతిపదేషు సురతదూతీస్థానేష్వాదిశాజ్ఞాపయ ప్రగల్భానామేవ దౌత్యాధికార ఇతి భావః. జీబంతస్యాపి దూతీశబ్దస్య ఛన్దోభఙ్గభయాద్ధ్రస్వః. వి. 'అపి మాషం మషం కుర్యాచ్ఛన్దోభఙ్గే త్యజేద్గిరమ్' ఇతి కేచిత్. 'ఉణాదయో బహులమ్' ఇతి బహులగ్రహణాద్ధ్రస్వ ఇతి వల్లభః.

శిరసా ప్రణిపత్య యాచితాన్యుపగూఢాని సవేపథూని చ,
సురతాని చ తాని తే రహస్స్మర సంస్మృత్య న శాన్తిరస్తి మే.

టీ. స్మర=మన్మథుఁడా! శిరసా=శిరముతో, ప్రణిపత్య=నమస్కరించి, యాచితాని=వేఁడుకొనుటలును, సవేపథూని=కంపముతోఁగూడిన, ఉపగూఢాని=ఆలింగనములును, తాని=ఆయనుభూతములగు, రహః = రహస్యమందలి, సురతాని చ=రతులను, సంస్మృత్య=తలఁచుకొనఁగా, మే=నాకు, శాన్తిః=ఊఱడింపు, నాస్తి=లేదు.

తా. ఓ ప్రియుఁడా! నీవు చేసిన శిరోవందనములును ఆ వేడుటలును చంచలముతోఁగూడునట్లు నీవు చేసెడు కౌఁగిలింతలును క్రిందమన మనుభవించిన రహస్యక్రీడలనుఁ దలఁచుకొన్న నా కెచ్చటియూఱట? (లేదనుట.)

వ్యా. శిరసేతి.—హే స్మర, శిరసా ప్రణిపత్య యాచితాని, సవేపథూని సకమ్పాని 'ట్వితోఽథుచ్' ఇత్యథుచ్ప్రత్యయః. సాత్త్వికాన్తరోపలక్షణమేతత్. వి. 'స్తమ్భప్రలయరోమాఞ్చాః స్వేదో వైవర్ణ్యవేపథూ, అశ్రు వైస్వర్యమిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః' ఇతి, ఉపగూఢాన్యాలింగనాని చ నపుంసకే భావే క్తః, తాన్యనుభూతప్రకారాణి, రహ ఏకాన్తే, సురతాని చ సంస్మృత్య మే శాన్తిర్నాస్తి. అత్ర సమానకర్తృకత్వం దుర్ఘటం. సమానక్రియాపేక్షాఽస్తీతి కేచిత్.

రచితం రతిపణ్డిత త్వయా స్వయమఙ్గేషు మమేదమా ర్తవమ్,
ధ్రియతే కుసుమ ప్రసాధనం తవ తచ్చారు వపుర్న దృశ్యతే. 18

టీ. రతిపండిత=క్రీడచేయుటలో మొనగాఁడవగు ప్రియుఁడా! త్వయా=నీచే, మమ=నాయొక్క, అఙ్గేషు=అవయవములయందు, స్వయం=నీవు, రచితం=చేయఁబడిన, ఆర్తవం=ఋతుసంబంధమగు (వసంతమనుట), కుసుమప్రసాధనం = పుష్పాలంకారము, ఇదం=ఇదే, ధ్రియతే=ఉంటున్నది, తవ=నీయొక్క, తత్=ఆ, చారు = సుందరమగు, వపుశ్చ=దేహము, న దృశ్యతే=అగపడుచున్నది కాదు.

తా. రతులలో మేటివగునాథుఁడా! నీవలంకరించిన వసంతపుష్పాలంకార మింక నిట్లనేయున్నది. అందమగు నీరూపన్నదో తిరోహితమయినది.

వ్యా. రచితమితి.—హే రతిపండిత రతికుశల, త్వయా మమాఙ్గేష్వవయవేషు, స్వయం రచితమ్, ఋతురస్య ప్రాప్త ఆర్తవం వాసన్తమ్ 'ఋతో రణ్' ఇత్యణ్ప్రత్యయః. కుసుమప్రసాధనం పుష్పాభరణమిదం,ధ్రియతేఽవతిష్ఠతే 'ధృఙ్ అవస్థానే' ఇతి ధాతో స్తౌదాదికాత్ కర్తరి లట్. తవ తత్ ప్రసాధకం చారు సున్దరం వపుస్తు న దృశ్యతే.

విబుధై రసి యస్య దారుణైరసమాప్తే పరికర్మణి స్మృతః,
తమిమం కురు దక్షిణేతరం చరణం నిర్మితరాగ మేహి మే. 19

టీ. దారుణైః=క్రూరకర్మలుగల, (ఈవిశేషణము తననాథుని జంకకచంపుటకు నియోగించుటచే పలుకఁబడినది.) విబుధైః = దేవతలచే (తెలివితక్కువవారనుధ్వని. భార్యాభర్త లొకచోనుండఁగా నెడబాపుచేసి పిలుచుట బుధులకృత్యముకాదు), యస్య=ఏనాపాదముయొక్క, పరికర్మణి = అలంకారముచేయుట, అసమాప్తే=పూర్తి కాని దగుచుండఁగా, స్మృతః=తలఁచఁబడినవాఁడవు, అసి=అయితివో, తం దక్షిణేతరం మే ఇమం చరణం = అట్టియీనా యెడమపాదమును, నిర్మితరాగం = నిర్మింపఁబడిన పారాణిగలదిగా, కురు=చేయుము, ఏహి=రమ్ము.

తా. పాపాత్ములగు దేవతలచే యేనాయలంకారము సగముచేసిన వాఁడవై యుండఁగాఁ బిలువఁబడితివో ఆకారణమున నా యెడమకాలి పారాణిని యలంకరించుట యనుపని మిగిలియున్నది. దానికొఱకుఁ పూర్తిచేయవలయు రమ్ము. (అనఁగా పాపమా రతిమన్మథులు మంచిసంతోషముతో వసంతాలంకారములఁ దాల్చి పారాణి మున్నగు నలం

కారములు చేసికొనుచుండఁగా వారిముచ్చట తీరకమునుపే కార్యాతురులగు దేవతలు మారుని తలంచిరి. వచ్చి యీప్రకారము మడిసినాఁడనుట.)

వ్యా. విబుధైరితి.—దారుణైః క్రూరైః - ప్రాణాన్తికే కర్మణి నియోగాదితి భావః. విబుధైర్దేవైః - అనభిజ్ఞత్వం చ ధ్వన్యతే. యస్య మచ్చరణస్య, పరికర్మణి ప్రసాధనే. ని. 'పరికర్మ ప్రసాధనమ్' ఇత్యమరః. అసమాప్తే సతి, స్మృతోఽసి, తమిమం, దక్షిణేతరం వామం, మే చరణం, నిర్మితరాగం రచితలాక్షారాగం, కుర్వేవాగచ్ఛ.

అహమేత్య పతఙ్గవర్త్మనా పునరఙ్కాశ్రయిణీ భవామి తే,
చతురైస్సురకామినీజనైః ప్రియ యావన్న విలోభ్యసే దివి. 20

టీ. అహం=నేను, పతఙ్గవర్త్మనా=(మిడుతమార్గముచే) అగ్నిహోత్రమార్గమున (సహగమనము చేసి యగ్నిలోఁబడి యనుట), ఏత్య=వచ్చి, పునః=మఱియు, తే=నీయొక్క, అఙ్కాశ్రయిణీ=తొడ నాశ్రయించినదాననై, భవామి = అగుచున్నాను. ప్రియ=ప్రియుఁడా! దివి=స్వర్గమునందు, చతురైః=జాణలగు, సురకామినీ జనైః= అప్సరసలగుంపులచే, యావత్ = ఎంతలో, న విలోభ్యసే = మోహితుఁడవు గావో? (అంతలో నిన్ను గలసికొనియెద ననుట.)

తా. ప్రియుఁడా! యెంతలో చాతుర్యముగల యప్సరలు నిన్ను వారివలలో వేసికొనకుందురో అంతలోపుగా నేను అగ్నిలోఁబడి వచ్చి నీతొడపైఁ గూర్చొనెదను. (అనఁగా ని న్ననుసరించెద ననుట.)

వ్యా. అహమితి.—అహం, పతంగవర్త్మనా శలభమార్గేణ - అగ్నిప్రవేశేనేత్యర్థః. ని. 'పతఙ్గః శలభే చాగ్నౌ మార్జారేఽర్కే శరే ఖగే' ఇతి వైజయన్తీ.ఏత్యాగత్య, పునస్తేఽఙ్కాశ్రయిణ్యుత్సఙ్గవర్తినీ, భవామి సంప్రత్యేవ భవిష్యామి 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వా' ఇతి లట్. హేప్రియ, దివి స్వర్గే, చతురైః, సురకామినీజనైరప్సరోగణైర్యావన్నవిలోభ్యసే న విలోభయిష్యసే 'యావత్పురానిపాతయోర్లడితి లట్.

మదనేన వినా కృతా రతిః క్షణమాత్రం కిల జీవితేతి మే,
వచనీయమిదం వ్యవస్థితం రమణ త్వామనుయామి యద్యపి. 21

టీ. రమణ=మనోహరుఁడా! త్వాం = నిన్ను, అనుయామి యద్యపి= నే ననుసరించివచ్చినదాననే యగుదును. (అయినప్పటికిని) రతిః = రతీదేవి, మదనేన = మారు

నితో, వినాకృతా=వియోగితురాలై, క్షణమాత్రం=నిమిషకాలము, జీవితా కిల=బ్రతికి యుండెనట, ఇతి=అనే, ఇదం వచనీయం=ఈనింద, వ్యవస్థితం=స్థిరమైనది.

తా. ప్రియుఁడా! నేను నిన్ను గలిసికొనుదాననైనను లోకులు రతి మారునివదలి నిమిష ముండెనట యనునిందకు లోనైతిని గదా?

వ్యా. మదనేనేతి.—హే రమణ, త్వా,మనుయామి యద్యప్యనుగమిష్యా మ్యేవ 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వా' ఇతి లట్. ని. 'యద్యపీత్యవధారణే' ఇతి కేశవః. కిం తు రతిర్మదనేన, వినాకృతా వియోజితా సతీత్యర్థః. సుప్సుపేతి సమాసః. క్షణమాత్రం జీవితా కిలేతీదం, వచనీయం నిన్దా, మే మమ, వ్యవస్థితం స్థిర మభూత్.

క్రియతాం కథమన్త్యమణ్డనం పరలోకాన్తరితస్య తే మయా,
సమమేవ గతోఽస్యతర్కితాం గతిమఙ్గేన చ జీవితేన చ. 22

టీ. పరలోకాన్తరితస్య = పరలోకమునొందిన, (మృతినొందినయనుట.) తే= నీకు, మయా = నాచే, అన్త్యమండనం = కడపటియలంకారము, కథం క్రియతాం= ఎట్లుగా చేయఁబడును. (ఎందుచేననఁగా?) అఙ్గేన = దేహముతోడను, జీవితేనచ సమం ఏవ=జీవముతోఁగూడ ననుట, అతర్కితాం గతిం = ఊహింపఁబడనిదశను, గతః అసి= పొందితివి.

తా. మృతుఁడవగునీకుఁ గడపటియలంకారమునైన నేనెట్లు నేతును? ప్రాణముతోఁబాటు నీశరీరముకూడ నష్టమాయెను గదా? (జీవశరీరముల నగ్ని భస్మముజేసె ననుట.)

వ్యా. క్రియతామితి.—పరలోకేఽన్తరితస్య వ్యవహితస్య - మృతస్యేత్యర్థః, తే తవ, మయాఽన్త్యమణ్డనం, కథం కేన ప్రకారేణ, క్రియతాం. క్రియతామిత్యత్ర కామచారే లోట్ బోధ్యః. ద్రుతదగ్ధస్య తే యథేచ్ఛమణ్డనమపి న సంభవతీత్యర్థః. కుతః - అఙ్గేన చ జీవితేన చ, సమం సహైవాతర్కితామవిచారితాం, గతిం గతోఽసి, ఇహ మృతశరీరమపి నాస్తి కస్య మణ్డనమితి భావః.

ఋజుతాం నయతస్స్మరామి తే శరముత్సఙ్గనిషణ్ణధన్వనః,
మధునా సహ సస్మితాం కథాం నయనోపాన్తవిలోకితం చ యత్.

టీ. శరం=బాణమును, ఋజుతాం = (సాపు) తిన్నగానగుటను, నయతః = పొందించుచున్నవాఁడవై, ఉత్సంగనిషణ్ణధన్వనః - ఉత్సంగ = తొడయందు, నిషణ్ణ= ఉంచఁబడిన, ధన్వనః = విల్లుగల, తే=నీయొక్క, మధునా సహ = వసంతునితోఁ

గూడ, సస్మితాం=చిఱునవ్వుతోఁ గూడిన, కథాం=మాటలాడుటను, యత్ నయనోపాంత విలోకితం = ఏ నేత్రాంతములనుండి (నన్ను) చూచుటను, తచ్చ = దానిని, స్మరామి = స్మరించుచున్నాను.

తా. బాణమును సాపుచేయుచు తొడయందు విల్లునుంచి చిఱునగవుతో వసంతునితో మాటలాడుచు క్రేగండ్లతో నన్ను జూచుటను దలఁచెదను.

వ్యా. ఋజుతామితి.—శరస్యృజుతామార్జవం, నయత, ఉత్సఙ్గే నిషణ్ణమఙ్కగతం-ధనుర్యస్య తస్య 'ధనుషశ్చ' ఇత్యనఙాదేశః. తే తవ మధునా వసన్తేన సహ. ని. 'మధుర్దైత్యే వసన్తే చ చైత్రే చ' ఇతివిశ్వః. సస్మితాం, కథామాలాపం, తథా యన్నయనోపాన్తవిలోకితమపాఙ్గవీక్షణమ్ - త ఇత్యనుషఙ్గః. తచ్చ స్మరామి.

క్వ ను తే హృదయఙ్గమస్సఖా కుసుమాయోజితకార్ముకో మధుః,
న ఖలూగ్రరుషా పినాకినా గమితస్సోఽపి సుహృద్గతాం గతిమ్.

టీ. హృదయంగమః = ఇష్టుఁడైనట్టియు, తే = నీకు, సఖా = చెలికాఁడును, కుసుమాయోజితకార్ముకః - కుసుమ=పువ్వులతో, ఆయోజిత = కూర్పఁబడిన, కార్ముకః= విల్లుగలవాఁడునగు, మధుః = వసంతుఁడు, క్వను = ఎక్కడ? సోఽపి = అతఁడు కూడ, ఉగ్రరుషా=తీక్ష్ణకోపముగల, పినాకినా=హరునిచే, సుహృద్గతాం = చెలికాఁడగు మన్మథునిఁబొందిన, గతిం=గతిని, (అనఁగా భస్మమగుటను.) న గమితః ఖలు = పొందఁబడలేదుగద?

తా. నీకిష్టుడై నట్టి చెలికాఁడును, నీ ధనువునకు పువ్వులఁ గూర్చునట్టివాఁడును నగు వసంతుఁడేడి? తీవ్రకోపియగు హరునిచే మిత్రుఁడగు మన్మథుఁడు బొందినయవస్థను (అనఁగా బూడిదయగుటను) పొందలేదుగద? (అనఁగా మారునితోఁబాటు వసంతుఁడును మృతి బొందలేదుగద) యని తాత్పర్యము.

వ్యా. క్వేతి.—హృదయం గచ్ఛతీతి హృదయంగమో హృద్యః ఖచ్ప్రకరణే 'గమేః సుప్యుపసంఖ్యానమ్'ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః 'అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్' ఇతి ముమాగమః. తే తవ, సఖా, కుసుమైరాయోజితమారచితం-కార్ముకం యేన స కార్ముకనిర్మాతా, మధుర్వసన్తః, క్వ ను క్వ వా - గత ఇతి శేషః. అథవా, సోఽప్యుగ్రరుషా తీవ్రకోపేన, పినాకినేశ్వరేణ, సుహృదా మదనేన - గతాం ప్రాప్తాం - గతిం

భస్మతామిత్యర్థః. న గమితః ఖలు న ప్రాపితః కిం. ని. 'జిజ్ఞాసానునయే ఖలు' ఇత్యమరః.

అథ తైః పరిదేవితాక్షరైర్హృదయే దిగ్ధశరైరివాహతః,
రతిమభ్యుపపత్తుమాతురాం మధురాత్మానమదర్శయత్పురః. 25

టీ. అథ=అనంతరమున, తైః పరిదేవితాక్షరైః=ఆ దీనాలాపములచే, హృదయే=హృదయమునందు, దిగ్ధశరైః ఇవ = విషము పూయఁబడిన బాణములచేతనుఁబలె, ఆహతః = కొట్టఁబడినవాఁడై, మధుః=వసంతుఁడు, ఆతురాం = విపన్నురాలగు, రతిం=రతీదేవిని, అభ్యుపపత్తుం = అనుగ్రహించుటకొఱకు, (ఓదార్చుటకని యర్థము.) ఆత్మానం=తనను, పురః = ఎదుట, అదర్శయత్ = చూపెను-ఆవిర్భవించెను.

తా. రతీదేవి దుఃఖసమయములో తనను దలంచినమాటలు బాణములవలె గాడఁగా వసంతుఁడామెనోదార్చుట కగపడెను.

వ్యా. అథేతి.—అథ తైః, పరిదేవితాక్షరైర్విలాపవచనైర్హృదయే,దిగ్ధశరైర్విషలిప్తముఖైః శరైరివాహతః సన్ . ని. 'విషాక్తే దిగ్ధలిప్తకౌ' ఇత్యమరః. మధుర్వసన్త, ఆతురామాపన్నాం, రతిమభ్యుపపత్తుమనుగ్రహీతుమ్ - ఆశ్వాసయితుమిత్యర్థః, ని. 'అభ్యుపపత్తిరనుగ్రహః' ఇత్యమరః. ఆత్మానం పురోఽదర్శయత్ ఆవిరభూదిత్యర్థః.

తమవేక్ష్య రురోద సా భృశం స్తనసంబాధమురో జఘాన చ,
స్వజనస్య హి దుఃఖమగ్రతో వివృతద్వారమివోపజాయతే. 26

టీ. సా=ఆరతీదేవి, తం=ఆవసంతుని, అవేక్ష్య = చూచి, భృశం = మిక్కిలి. రురోద=ఏడ్చెను, స్తనసంబాధం = స్తనములకు నొప్పిగల్గునట్లుగా (గట్టిగా), ఉరః=ఱొమ్మును, జఘాన చ=కొట్టుకొనెను. (దానికికారణముఁ జెప్పుచున్నాఁడు.) స్వజనస్య=స్వీయజనముయొక్క, అగ్రతః = ఎదుట, దుఃఖం=దుఃఖము, వివృతద్వారమివ=తెఱవఁబడినవాకిలివలెనే, ఉపజాయతే=ప్రత్యక్షమగుచున్నది. (అడ్డులేకుండ దుఃఖము పొర్లిపొర్లి వచ్చుననుట).

తా. ఆరతీదేవి యావసంతునిఁ జూచి ఱొమ్ము బాదుకొని యేడ్చెను. ఏలనన? దుఃఖమునొందినవారి దుఃఖము స్వజనముఁ జూచిన వెంటనే తలుపుఁదెఱచుకొనివచ్చినట్లుగా నడ్డములేక వ్యాపించును.

వ్యా. తమితి.—సా రతిస్తం మధుమవేక్ష్య దృష్ట్వా, భృశం రురోద, స్తనౌ సంబాధ్య స్తనసంబాధమ్ 'కరిక్లిశ్యమానే చ' ఇతి ణముల్. ఉరో, జఘాన తాడి

తవతీ చ, తథా హి. స్వజనస్యాగ్రతో దుఃఖం, వివృతమపసారితం = ద్వారం కవాటం - యస్య తదివోపజాయత ఆవిర్భవతి - ఉచ్ఛృఙ్ఖలం ప్రవర్తత ఇత్యుత్ప్రేక్షాభిప్రాయః.

ఇతి చైనమువాచ దుఃఖితా 'సుహృదః పశ్య వసన్త కిం స్థితమ్,
తదిదం కణశో వికీర్యతే పవనైర్భస్మ కపోతకర్బురమ్, 27

టీ. దుఃఖితా = దుఃఖితురాలగు, సా=రతీదేవి, ఏనం = ఈవసంతుని, ఇతి= చెప్పఁబోవుభంగిని, ఉవాచ చ=పలుకునుపల్కెను, వసన్త = వసంతుఁడా! పశ్య= చూడుము. సుహృదః=నీచెలికానికి, కిం స్థితం=ఏమియున్నదో, త దిదం=అయిది, కపోత కర్బురం = పావురమువలె చిత్రవర్ణముగల, కణశః = పొడుమయిన, భస్మ=భస్మము, పవనైః = గాలిచే, వికీర్యతే=చల్లఁబడుచున్నది.

తా. ఇట్లు దుఃఖించుచుండుటయేగాక వసంతునితో నిట్లనుచున్నది. వసంతుఁడా! నీమిత్రునిశరీరము సంబధమగుబూడిదను చూడుము. పావురమువలె పలురంగులుగల యీబూడిదను గాలి చిమ్ముచున్నది.

వ్యా. ఇతీతి.—దుఃఖమస్యాః సంజాతం దుఃఖితా - సంజాతదుఃఖేత్యర్థః. తారకాదిత్వాదితచ్. సా రతిరేనం వసన్తమిత్యువాచ చ - చకారః పూర్వోక్తసముచ్చయార్థః. హే వసన్త పశ్య సుహృదస్తవ్తత్సఖస్య, కిం స్థితం కిముపస్థితం. తదిదం, కపోతకర్బురం పారావతశబలం, కణశశ్చూర్ణీభూతమ్ అల్పార్థాచ్ఛస్ప్రత్యయః. భస్మ పవనైర్వికీర్యతే విక్షిప్యతే, పశ్య - భస్మీభూతస్తే సుహృదిత్యర్థః.

అయి సంప్రతి దేహి దర్శనం స్మర పర్యుత్సుక ఏష మాధవః,
దయితాస్వనవస్థితం నృణాం న ఖలు ప్రేమ చలం సుహృజ్జనే. 28

టీ. అయిస్మర=ఓ మారుఁడా! సంప్రతి = ఇప్పుడు, దర్శనం దేహి = దర్శనమిమ్ము, ఏషః మాధవః = ఈవసంతుఁడు, పర్యుత్సుకః = (నీ దర్శనమునకై) వేడుకపడుచున్నాఁడు, నృణాం = మనుష్యులకు, దయితాసు = ప్రియులయందు, ప్రేమ = మైత్రి, అనవస్థితం = అస్థిరమైనది, సుహృజ్జనే = మిత్రులయందు, ప్రేమ తు=ప్రేమన్ననో, న చలంఖలు=స్థిరమైనది కాదా?

తా. మన్మథుఁడా! నాకు నీవు దర్శనమీయకున్నను మిత్రుఁడగు నీవసంతుఁడు మిక్కిలి వేడ్క నొందుచున్నాఁడు. కాన దర్శన

మిమ్ము. లోకములో పురుషులకు స్త్రీలయందలిమైత్రి యస్థిరమైనను సాటివారగు మిత్రులయెడ నిశ్చలమయినది కదా?

వ్యా. అయీతి.—అయి స్మర,సంప్రతి దర్శనం, దేహి, ఏష, మాధవో వసన్తః, పర్యుత్సుకస్త్వద్దర్శనోత్కణ్ఠితః. త్వామప్యనాదృతవతోఽస్య కో మాధవ ఇత్యాశఙ్క్యాహ—నృణాం పురుషాణాం, దయితాసు, ప్రేమానవస్థితమస్థిరం-చలమిత్యర్థః. సుహృజ్జనే ప్రేమ తు న చలం ఖలు.

అమునా నను పార్శ్వవర్తినా జగదాజ్ఞాం ససురాసురం తవ,
బిసతన్తుగుణస్య కారితం ధనుషః పేలవపుష్పపత్త్రిణః. 29

అవ. ఇట్టి మిత్రులెందఱు లేరని శంకించుకొని యొక్కఁడును లేడనుచున్నాఁడు.-

టీ. నను = ఓమదనుఁడా! పార్శ్వవర్తినా = సహచరుఁడగు, అమునా=ఈ వసంతునిచే, ససురాసురం = దేవరాక్షసులతోఁగూడిన, జగత్ = లోకము, బిసతన్తుగుణస్య-బిస=తామరతూండ్లయొక్క, తన్తు=దారము, గుణస్య = నారిగాఁగల, పేలవపుష్పపత్త్రిణః=కోమలకుసుమములు బాణముగాఁగల, తవ=నీయొక్క, ధనుషః = వింటియొక్క, ఆజ్ఞాం=ఆజ్ఞను, కారితం=చేయింపఁబడినది.

తా. తామరతూడు దారముగలదియు పూవుటమ్ములుగలదియు నగు నీధనువునకు (ఇతరులుకాదు సురాసురులు) లొంగి నీయాజ్ఞాప్రకారముగా వశవర్తులగుచున్నారో, అట్టిప్రభావమునకుఁ గారణమగు వసంతునికైనను నీదర్శనము నిమ్ము. (ఈతనికిఁగూడ దర్శనమీయకుండుట తగదనుట).

అవ. ఈదృశాః సుహృదః కతి న సన్తీత్యాశఙ్క్య న కోఽపీత్యాహ.—

వ్యా. అమునేతి.—నను మదన, పార్శ్వవర్తినా సహచరేణామునా వసన్తేన, ససురాసురం సురాసురసహితం, జగద్బిసతన్తుగుణస్య మృణాలసూత్రమౌర్వీకస్య, పేలవాని కోమలాని - పుష్పాణ్యేవ - పత్త్రిణో బాణా - యస్య తస్య, తవ ధనుష ఆజ్ఞాం కారితం - జగదాజ్ఞాకారితేత్యర్థః. 'హృక్రోరన్యతరస్యామ్' ఇతి జగతః కర్మత్వమ్.

గతఏవ న తే నివర్తతే స సఖా దీప ఇవానిలాహతః,
అహమస్య దశేవ పశ్య మామవిషహ్యవ్యసనేన ధూమితామ్. 30

టీ. సః తే సఖా=ఆ నీచెలికాఁడు, అనిలాహతః దీపఇవ = వాయువుచేకొట్టఁబడిన (ఆర్పఁబడిన) దీపమువలె, గతఏవ = పోనేపోయినాఁడు, న నివర్తతే = మరలి

రాఁడు, అహం = నేను, అస్య=ఆ మన్మథునియొక్క (దీపముయొక్క), దశా ఇవ= వత్తివలె (నున్నాననుట), అవిషహ్యావ్యసనేన=భరింపశక్యముగాని దుఃఖముచేత, ధూమితాం=పుట్టిన ధూమముగల (పొగగల), మాం=నన్ను, పశ్య=చూడుము.

తా. నీచెలికాఁడు గాలి కొట్టిపోయినదీపమువలె పోయినాఁడు. మఱిరాఁడు. నేనన్ననో దీప మాఱిపోఁగా పొగగలవత్తివలె దుఃఖమను పొగగల్గి వత్తివలె నున్నాను.

వ్యా. గత ఇతి.—స తే సఖా, అనిలాహతో వాయుతాడితో, దీప ఇవ గత ఏవ న నివర్తతే, అహమస్య దీపాయమానస్య, దశా వర్తిరివ తిష్ఠామీతి శేషః. ని. 'దశావర్తావవస్థాయాం వస్త్రాన్తే స్యుర్దశా అపి' ఇతి విశ్వః. కుతః, అవిషహ్యావ్యసనేన సోఢుమశక్యదుఃఖప్రకర్షేణ, ధూమితాం సంజాతధూమాం, మాం పశ్య; ధూమవత్త్వాన్నష్టదీపదశాసామ్యం ధూమశ్చ వ్యసనమేవేత్యర్థః.

విధినా కృతమర్ధవైశసం నను మాం కామవధే విముఞ్చతా,
అనపాయిని సంశ్రయద్రుమే గజభగ్నే పతనాయ వల్లరీ 31

టీ. నను=వసన్తుఁడా! కామవధే=కాముని చంపుటలో, మాం=నన్ను, విముంచతా=వదలిన, విధినా=దైవముచే, అర్ధవైశసం=సగము చంపుటయే, కృతం = చేయఁబడినది, (భార్యాభర్త లిరువురు నొక్కటే యాకృతి యను నభిప్రాయముచే సగమని చెప్పఁబడినది. సగముఁ జంపఁగా మిగిలినసగము చంపకయే చచ్చెనని తనను చంపుట యను శ్రమయక్కఱలేకయె తాను మారుని జంపుటచే చచ్చితినని చెప్పుచున్నది) అనపాయిని=అపాయములేనిదని నమ్మిన, సంశ్రయద్రుమే = ఆశ్రయవృక్షము, గజభగ్నే=ఏనుఁగుచే కూల్పఁబడినది కాఁగా, వల్లరీ=తీఁగ, పతనాయ=కూలి పోవుట కొరకు (భవతి=అగుచున్నది).

తా. తీఁగ చెట్టు నాశ్రయించుకొన్న భయము లేదనుకొని యుండఁగా నేనుఁగు చెట్టునుఁ బెల్లగించఁగా లతయు పెల్లగింపఁబడి ప్రత్యేకము లతను పెల్లగించుశ్రమ యేనుఁగునకుఁ గలుగనట్లు నానాథుఁడగు మారుని నే నాశ్రయించి యుండఁగా దైవమను గజము నన్ను పెల్లగించు టక్కఱలేకయే మారోన్మూలనముచేత నే నన్నునుఁ జంపి శ్రమ లేక కృతకృత్యుఁ డాయెను.

వ్యా. విధినేతి. నను వసన్త, కామవధే, మదనవధే, మాం, విముఞ్చతా వర్జయతా - అమారయతేత్యర్థః. విధినా దైవేన, విశసతి హినస్తీతి విశసో ఘాతుకః పచాద్యచ్. విశసస్య కర్మ వైశసమ్ యువాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః. అర్ధవైశసమర్ధ

వధః-కృతమ్. వి. 'అర్ధో వా ఏష ఆత్మనో యత్ పత్నీ' ఇతి శ్రుతేః. పత్యుః స్వస్య చాశ్రయాశ్రయిభూతయోరేకపదార్థత్వాభిప్రాయేణార్ధోక్తిః. తథా చైకదేశవధే దేశాన్తరస్యాపి వధనియమనాన్మామపి విధిరఘ్నన్నేవ హతవానితి తాత్పర్యమ్; ఏతదేవోపపాదయతి - అనపాయిన్యనపాయిత్వేన విశ్వస్తే, సంశ్రయద్రుమే ఆశ్రయవృక్షే, గజభగ్నే సతి, వల్లరీ లతా, పతనాయ - భవతీతి శేషః. పతితుమేవ సాఽలమిత్యర్థః. 'తుమర్థాచ్చ భావవచనాత్' ఇతి చతుర్థీ.

తదిదం క్రియతామనన్తరం భవతా బన్ధుజనప్రయోజనమ్,
విధురాం జ్వలనాతిసర్జనాన్ననుమాం ప్రాపయ పత్యురన్తికమ్. 32

అవ. ఇప్పుడు పిమ్మట చేయవలసిన దానిని ప్రార్థించుచున్నది.—

టీ. తత్=ఆకారణమువలన, (ఎట్లైనను చావు తప్పదు గాన) అనన్తరం=పిమ్మట, భవతా=నీచే, ఇదం బంధుజనప్రయోజనం = ముందు చెప్పంబోవు బంధువులు చేయు సహాయ కార్యమును, క్రియతాం= (నీచే) చేయం బడుగాక, నను=వసన్తుఁడా! విధురాం=పరవశురాల నగు, మాం=నన్ను, జ్వలనాతిసర్జనాత్ =నిప్పునిచ్చుటచేత, పత్యుః= (నా) పెనిమిటియొక్క, అంతికం=సమీపమును, ప్రాపయ=పొందించుము.

తా. వసంతుఁడా! దుఃఖముతోఁగూడిన నేను స్వయముగాఁ జితి పేర్చుకొనలేను గనుక అదిచేర్చి నాకు నిప్పునిచ్చి నా పెనిమిటితోఁ జేర్చి యాఖరుబంధుకృత్యము నెఱవేర్పుము.

వ్యా. తదితి.—తత్తస్మాత్కారణాదుక్తప్రకారేణ - అన్యథాఽపి మరణస్యావశ్యంభావాదిత్యర్థః. అనన్తరం, భవతేదం వక్ష్యమాణం, బన్ధుజనప్రయోజనం బన్ధుకృత్యం, క్రియతామ్ - ప్రార్థనాయాం లోట్. తదేవోపదిశతి - నను వసన్త, విధురాం వివశాం, మాం, జ్వలనాతిసర్జనాదగ్నిదానాత్ - పత్యురన్తికం ప్రాపయ అగ్నిప్రవేశం కారయేత్యర్థః.

శశినా సహ యాతి కౌముదీ సహ మేఘేన తటిత్ప్రలీయతే,
ప్రమదాః పతివర్త్మగా ఇతి ప్రతిపన్నం హి విచేతనైరపి. 33

అవ. ఈపని స్త్రీలకుఁ జేయఁదగిన దని చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. కౌముదీ = వెన్నెల, శశినాసహ = చంద్రునితో, యాతి=పోవుచున్నది, తటిత్ =మెఱపు, మేఘేనసహ=మేఘముతో, ప్రలీయతే=నశించుచున్నది, ప్రమదాః= స్త్రీలు, పతివర్త్మగాః = పెనిమిటి మార్గమునుఁ బొందువారు, ఇతి=అని, విచేతనైరపి= అవివేకులచేతను కూడ, ప్రతిపన్నం హి=తెలియఁబడినది గదా.

తా. చంద్రునితో వెన్నెలయు, మేఘముతో మెఱుపును నశించును. పతివ్రతలు భర్తమార్గము నొందుదురు. ఇట్లవివేకులకును దెలుసును.

అవ. కర్తవ్యశ్చాయమర్థః స్త్రీణామిత్యాహ.—

వ్యా. శశినేతి.—కౌముదీ చన్ద్రికా, శశినా సహ యాతి శశిన్యస్తమితేస్వయం నశ్యతీత్యర్థః. తడిత్ సౌదామనీ, మేఘేన సహ, ప్రలీయతే ప్రణశ్యతి కర్తరి లట్. ప్రమదాః స్త్రియః, పతివర్త్మ గచ్ఛన్తీతి పతివర్త్మగాః పతిమార్గానుగామిన్య, ఇత్యేతద్విచేతనైరల్పచేతనైః - అవివేకిభిరపీత్యర్థః. నాథస్తు 'పృథగ్జనైః' ఇతి పపాఠ. ప్రతిపన్నం జ్ఞాతమ్. 'అలవణా యవాగూః' 'అనుదరా కన్యా' ఇతివదల్పత్వాభిప్రాయేణ విచేతనైరపీతి నిర్దేశః. పతివర్త్మగా ఇత్యత్ర స్మృతిః. వి. 'ఆర్తాఽఽర్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా, మృతే మ్రియేత యాపత్యౌసా స్త్రీజ్ఞేయా పతివ్రతా.'ఇతి.

అమునైవ కషాయితస్తనీ సుభగేన ప్రియగాత్రభస్మనా,
నవపల్లవసంస్తరే యథా రచయిష్యామి తనుం విభావసౌ. 34

టీ. సుభగేన=అందమయిన, అమునా=ఈయెదుటనున్న, ప్రియగాత్రభస్మనా=ప్రియుని మేని బూడిదతో, కషాయితస్తనీ=వన్నెమారిన చనులు గలదాననై, నవపల్లవసంస్తరే యథా=నూతన కిసలయ శయ్యయందువలె, విభావసౌ=అగ్నియందు, తనుం=శరీరమును, రచయిష్యామి=ఉంచుచున్నాను.

తా. అందమగు ప్రియుని బూడిదచే కషాయవర్ణముగా గల చన్నులు గలదాననై నూతనమైన యెఱ్ఱని చిగుళ్లయందువలె నాశరీరమును చితియందలి యగ్నిలో నుంచెదను.

వ్యా. అమునేతి.—అమునా పురోవర్తినా, సుభగేన శోభనేన, ప్రియగాత్రభస్మనైవ - ఏవకారో మణ్డనాన్తరనివృత్త్యర్థః. కషాయితస్తనీ రఞ్జితస్తనీ. ని. 'రాగే క్వాథే కషాయోఽస్త్రీ నిర్యాసే సౌరభేరసే' ఇతి వైజయన్తీ. నవపల్లవసంస్తరే యథా నవపల్లవతల్పఇవ, విభావసౌ వహ్నౌ, తనుం శరీరం, రచయిష్యామి నిధాస్యామీత్యర్థః.

కుసుమాస్తరణే సహాయతాం బహుశస్సౌమ్యగతస్త్వమావయోః,
కురు సంప్రతి తావదాశు మే ప్రణిపాతాఞ్జలియాచితశ్చితామ్. 35

టీ. సౌమ్య=ఓ మంచివాఁడా! త్వం = నీవు, ఆవయోః = (రతీ మన్మథుల మగు) మా యిరువురకును, బహుశః = అనేకమాఱులు, కుసుమాస్తరణే=పూల పాన్పు

నందు, సహాయతాం = సహాయమగుటను, గతః=పొందితివి. సంప్రతి=ఇప్పుడు, ప్రణిపాతాంజలినా = నమస్కారముతోఁ గూడిన దోసిలిచే, యాచితః = వేఁడుకొనఁబడుచున్నావు. ఆశు=వేగముగా, మే=నాకు, చితాం = చితిని, కురు తావత్ = పేర్చిపెట్టుమా.

తా. ఓ వసంతుఁడా! మా యిరువురకును పెక్కుసారులు పూలపాన్పు చేయుట విషయములో సహాయ మైతివి. ఇప్పుడు నమస్కారపూర్వకముగా వేఁడుచుంటిని నాకు వేగము దారుమయమైన యగ్నిశయ్యను గూర్చుము. (చితినసుట)

వ్యా. కుసుమేతి.——హే సౌమ్య సాధో, త్వమావయో రతిపఞ్చబాణయో, ర్బహుశో బహువారం, కుసుమాస్తరణే పుష్పశయనే, సహాయతాం గతః. సంప్రతి, ప్రణిపాతాఞ్జలినా యాచితః అఞ్జలిపూర్వకం ప్రార్థితః సన్నిత్యర్థః. ఆశు మే, చితాం కాష్ఠచయం కురు కురుష్వ; యథేహ తథాఽముత్రోపకర్తవ్యం మిత్రేణేత్యర్థః.

తదను జ్వలనం మదర్పితం త్వరయేర్దక్షిణవాతవీజనైః,
విదితం ఖలు తే యథా స్మరః క్షణమప్యుత్సహతే న మాం వినా.36

టీ. తదను = చితిపేర్చినయనంతరమున, మదర్పితం = నాయందర్పింపఁబడిన, జ్వలనం=అగ్నిని, దక్షిణవాతవీజనైః=మలయవాయువులయొక్క సంచారణములచేత, త్వరయేః=తొందరపఱచుము (తొందరగా మండించుము), (తొందరయేలననఁగా) తే=నీకు, విదితం ఖలు=తెలిసియే యున్నదిగదా? యథా=ఎందుచే, స్మరః = మదనుఁడు, మాం=నన్ను, వినా=విడిచి, క్షణమపి=ఒక క్షణమైనను, నోత్సహతే=సంతోషించఁడు.

తా. నాయం దగ్నినంటించి దక్షిణవాయువులు తొందరగావీచుటకు తొందరపఱచుము. ఎందుకనఁగా? నీమిత్రుఁడగు మారుఁడు నన్నువిడిచి యొక్కక్షణమైనను సంతోషింపఁడని యెఱిఁగియేయుందువుగదా?

వ్యా. తదన్వితి.——తచ్చితాకరణమన్వనంతరం మయ్యర్పితం,జ్వలనమగ్నిం, దక్షిణవాతవీజనైర్మలయమారుతసంచారణైః త్వరయేః త్వరితం జ్వలయేత్యర్థః. త్వరా హేతుమాహ - తే తవ-విదితం ఖలు, మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్య శ్చ' ఇతి వర్తమానే క్తః - తద్యోగాత్కర్తరి షష్ఠీ, యథా యేన ప్రకారేణ, స్మరో, మాం వినా, క్షణమపి, నోత్సహతే న హృష్యతి. తథా త్వయా జ్ఞాతమేవేత్యర్థః.

ఇతి చాపి విధాయ దీయతాం సలిలస్యాఞ్జలిరేక ఏవ నౌ,
అవిభజ్య పరత్ర తం మయా సహితః పాస్యతి తే స బాన్ధవః. 37

టీ. అపిచ=ఇంతే కాదు, ఇతి=ఇట్లు, (అగ్నిఁజేరుట) విధాయ=చేసి, నౌ=మా యిద్దఱికిని, ఏక ఏవ=ఒకటియే యగు, సలిలస్య=నీటియొక్క, అంజలిః=దోసిలి, దీయతాం=ఈఁబడుగాక, తం=ఆదోసిటిని, సః తే బాన్ధవః=ఆ నీచెలికాఁడు, పరత్ర=పరలోకమునందు, మయాసహితః = నాతోఁగూడినవాఁడై, అవిభజ్య = విభాగముసేయక, పాస్యతి=త్రాఁగఁగలఁడు.

తా. నీవు నాకగ్ని నిచ్చుటయిన పిమ్మట నొకేజలాంజలిని మా యిద్దఱికి నిచ్చినఁ జాలును. ఎందుకనఁగా ? పరలోకమందును విభాగము చేయక నాతో కలసియె జలమును త్రాగును. అట్లుకలసి త్రాగుటయే యాయన కిష్టము.

వ్యా. ఇతీతి.—అపి, చేత్యేవం, విధాయ కృత్వా, నావావాభ్యామేకఏవ, సలిలస్యాఞ్జలిర్దీయతామ్. తమఞ్జలిం స తే బాన్ధవః సఖాస్మరః, పరత్ర పరలోకే మయా సహితోఽవిభజ్య పాస్యతి.

పరలోకవిధౌ చ మాధవ స్మరముద్దిశ్య విలోలపల్లవాః,
నివపేః సహకారమఞ్జరీః ప్రియచూతప్రసవో హి తే సఖా. 38

టీ. కించ=ఇంతేకాదు, మాధవ = వసంతుఁడా, పరలోకవిధౌ = పిండోదకాది పారలౌకిక క్రియయందు, స్మరం=మన్మథుని, ఉద్దిశ్య = ఉద్దేశించి, విలోలపల్లవాః = చలించుచున్న చిగుళ్లుగల, సహకారమఞ్జరీః=మావి పూగుత్తులను, నివపేః=ఇమ్ము, హి= ఏకారణమువలన ననఁగా? తే=నీయొక్క, సఖా=చెలికాఁడు, ప్రియచూతప్రసవః = ఇష్టమయిన మావిపూవులు గలవాఁడు.

తా. ఇంతేకాదు వసంతుఁడా నీచెలికాఁడగు మారునకు మావి పూవులన్న మిక్కిలిప్రేమ గనుక పారలౌకిక క్రియ లగు పిండము జల తర్పణముల నిచ్చుటతోఁబాటు మావిపూవులను సైతమ్ మిమ్ము.

వ్యా. పరలోకేతి.—కించ, హే మాధవ వసన్త, పరలోకవిధౌ పిణ్డోదకాది కర్మణి, స్మరముద్దిశ్య, విలోలాః పల్లవాః యాసు తాః, సహకారమఞ్జరీశ్చూతవల్లరీ, ర్నివపేర్దేహి. హి యస్మాత్కారణాత్, తే సఖా స్మరః, ప్రియాశ్చూతప్రసవా యస్య స తథోక్తః.

ఇతి దేహవిముక్తయే స్థితాం రతిమాకాశభవా సరస్వతీ,
శఫరీం హ్రదశోషవిక్లబాం ప్రథమా వృష్టిరివాన్వకమ్పయత్. 39

టీ. ఇతి=ఇట్లు, దేహవిముక్తయే=దేహత్యాగమునకు, స్థితాం=కృతనిశ్చయురాలగు, రతిం=రతినిగూర్చి, ఆకాశభవా సరస్వతీ = అశరీరవాక్కు, హ్రదశోషవిక్లబాం= మడుగెండుటచే తల్లడపడు, శఫరీం = ఆఁడుబేడిసచేపను, ప్రథమా వృష్టి రివ=తొలకరివానవలె, అన్వకంపయత్ = కనికరించెను.

తా. ఇట్లు శరీరమును విడుచుట నిశ్చయురాలగు రతీదేవిని ఆకాశవాణి మడుగెండుటచే డిల్లపడు మత్స్యాంగనకు తొలకరి వానమాడ్కి కనికరించెను. (అనఁగా ఆకాశవాణి రతినూఱడించి పల్కెను.)

వ్యా. ఇతీతి.—ఇతి, దేహస్య విముక్తయే శరీరస్య విసర్గాయ, స్థితామ్ కృతనిశ్చయామితి యావత్. రతిమాకాశభవా సరస్వత్యశరీరావాగ్ఘ్రదశోషవిక్లబాం - హ్రదస్య జలాధారస్య - శోషేణ విక్లబాం, శఫరీం ప్రోష్ఠీం. ని. 'ప్రోష్ఠీ తు శఫరీ ద్వయోః' ఇత్యమరః. ప్రథమా, వృష్టిర్వర్ష మివాన్వకమ్పయదనుకమ్పితవతీ, సదయమువాచేత్యర్థః. ని. 'కృపా దయాఽనుకమ్పా స్యాత్' ఇ త్యమరః.

కుసుమాయుధపత్ని దుర్లభ స్తవ భర్తా న చిరాద్భవిష్యతి,
శృణు యేన స కర్మణా గతశ్శలభత్వం హరలోచనార్చిషి. 40

టీ. కుసుమాయుధపత్ని = ఓ రతీదేవి, తవ = నీయొక్క, భర్తా = పెనిమిటి, చిరాత్ =చాలకాలము, దుర్లభః = పొందశక్యముకానివాఁడు, న భవిష్యతి=కాఁడు, (అనఁగా వేగమే నీభర్తను నీవు కలసికొనియెద వనుట) యేనకర్మణా=ఏకర్మచే, సః= ఆ నీభర్త, హరలోచనార్చిషి = ఈశ్వరనేత్రాగ్నిజ్వాలయందు, శలభత్వం = మిడుతయగుటను, గతః=పొందెనో.

తా. ఓరతీ! నీభర్త నీకు వేగముగానే లభ్యమగును. ఏ పాపకర్మ చేసి హరనేత్రాగ్నిజ్వాలలో మిడుతవలె మాడిపోయెనో ఆకర్మను జెప్పెదను వినుము.

వ్యా. కుసుమేతి.—హే కుసుమాయుధపత్ని రతే, తవ భర్తా, చిరాత్ చిరం, దుర్లభో న భవిష్యతి - కింత్వచిరమేవ సులభో భవిష్యతీత్యర్థః. కించ శృణు - తత్కర్మేతి శేషః. యేన కర్మణా స తే భర్తా హరలోచనస్యార్చిర్జ్వాలా. ని. 'జ్వాలాభాసోర్న పుంస్యర్చిః' ఇ త్యమరః. తస్మిఞ్ఛలభత్వం పతఙ్గత్వం గతః. ని. 'సమౌ పతఙ్గశలభౌ' ఇ త్యమరః.

అభిలాషముదీరితేన్ద్రియః స్వసుతాయామకరోత్ప్రజాపతిః,
అథ తేన నిగృహ్య విక్రియామభిశప్తః ఫలమేతదన్వభూత్. 41

అవ. మన్మథుఁ డొనర్చిన కర్మమునే చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. ఉదీరితేంద్రియః = (మారునిచే) ప్రేరేపింపఁబడిన యింద్రియములు గలవాఁడై, ప్రజాపతిః=బ్రహ్మ, స్వసుతాయాం = (తనకూఁతురగు) సరస్వతీదేవియందు, అభిలాషం = కోరికను, అకరోత్ = చేసెను, అథ = పిమ్మట, తేన=*ఆ బ్రహ్మదేవునిచే, విక్రియాం = ఇంద్రియవికారమును, నిగృహ్య=కట్టి, అభిశప్తః = శపింపఁబడి, ఏతత్ఫలం=ఈ దహనమగుటను, అన్వభూత్ = అనుభవించెను.

తా. మారుఁడు బ్రహ్మయందు తనబాణమును ప్రయోగించి కూఁతురగు సరస్వతిని మోహింపఁ జేసెను. ఇంద్రియనిగ్రహసామర్థ్యము గల బ్రహ్మ యది యడంచుకొని మారుని కీవిధి నీశ్వరుని కోపాగ్నిచే బూడిదవు కావలయునని శపించెను. చేసినకర్మ యనుభవింపక తీరునా?

అవ. తదేవ కర్మోపాచష్టే.—

వ్యా. అభిలాషమితి.—ఉదీరితేంద్రియః ప్రేరితేంద్రియః = స్మరేణేతి శేషః. ప్రజాపతిర్బ్రహ్మా, స్వసుతాయాం సరస్వత్యాం అభిలాషమనురాగమకరోత్. అథ తేన ప్రజాపతినా, విక్రియామిన్ద్రియవికారం, నిగృహ్య నిరుధ్యాభిశప్తః సన్ ఏతత్ఫలం దాహాత్మకం స్వకర్మఫలమన్వభూత్.

పరిణేష్యతి పార్వతీం యదా తపసా తత్ప్రవణీకృతో హరః,
ఉపలబ్ధసుఖస్తదా స్మరం వపుషా స్వేన నియోజయిష్యతి. 42
ఇతి చాహ స ధర్మయాచితః స్మరశాపావధిదాం సరస్వతీమ్,
అశనేరమృతస్య చోభయోర్వశినశ్చామ్బుధరాశ్చ యోనయః.

టీ. ధర్మయాచితః=ధర్ముఁడను ప్రజాపతిచే యాచితుఁడై, సః=ఆబ్రహ్మ, తపసా=తపఃకారణముచే, తత్ప్రవణీకృతః = ఆ పార్వతీదేవియం దభిముఖుం డగు, హరః=హరుఁడు, యదా = ఎప్పుడు, పరిణేష్యతి = పెండ్లియాడుచున్నాఁడో, తదా= అప్పుడు, ఉపలబ్ధసుఖః=పొందఁబడిన యానందముగలవాఁడై, స్మరం = మారుని, స్వేన వపుషా = స్వీయశరీరముతో, నియోజయిష్యతి = కూర్చును, ఇతి=ఇట్లు, స్మర శాపావధిదాం = మన్మథశాపావసానమును ఇచ్చుచున్న, సరస్వతీం = వాక్కును, ఆహ=పలికెను. (శాపమునిచ్చి బ్రహ్మ శాపావసాన మెప్పుడని యడగఁ బడి ధర్మప్రజాపతిచే

* "బ్రహ్మదేవునిచే నింద్రియవికారమును కట్టి" యనుప్రయోగము తెనుఁగు భాషకంత బాగుండదు. మహాకవిచెప్పెనని నమస్కరింపవలయును. సంస్కృతమర్యాదకు నంత కట్టుదిట్టము కాదు.

శాపావసానకాలమునుగూడ చెప్పెను. కోపగించినవానికి శాంతియుకూడ గల్గెనా? యనఁగా) వశినః=జితేంద్రియులును, అంబుధరాశ్చ=మేఘములును, అశనేః=పిడుగునకును, అమృతస్య చ=జలమునకును, ఉభయోః=రెండింటికిని, యోనయః = కారణములు.

తా. ధర్ముఁడు మారనాశముచే సృష్టిప్రసంగము నిలచిపోవునని శాపావసాన మడిగెను. ఉమావివాహానంతరమని బ్రహ్మ చెప్పెను. కోపించినవానికి శాంత మెట్లందురా? ఇంద్రియనిగ్రహముగలవారు మేఘునివంటివారు. కావుననే పిడుగువంటిశాపమును జలముబోలు చల్లని యనుగ్రహమును గలిగియుందురు. (కావుననే లోకసామాన్యులకును జితేన్ద్రియులకును సామ్యము చెప్పుటకువీలు లేదు. సమయమును బట్టి కోపానుగ్రహములు వారిచేతులలో నుండుననుట.)

వ్యా. పరిణేష్యతీతి.—ఇతీతి చ.—ధర్మేణ ధర్మాఖ్యేన ప్రజాపతినా యాచితః ప్రార్థితః, స భగవాన్బ్రహ్మా, తపసా కారణేన, తస్యాం పార్వత్యాం ప్రవణీకృతో౽భిముఖీకృతో, హరః శివో, యదా పార్వతీం, పరిణేష్యత్యుద్వక్ష్యతి, తదోపలబ్ధసుఖః ప్రాప్తానన్దః సన్, స్మరం కామం, స్వేన వపుషా, నియోజయిష్యతి సంగమయిష్యతి, ఇత్యేవం, స్మరశాపస్యావధిదామవసానదాయినీం, సరస్వతీం వాచం చాహ-ఏవం శాపావధిమప్యుక్తవానిత్యర్థః. నను తథా క్రుద్ధస్య కథమీదృశీ శాన్తిరత ఆహ-వశినో జితేన్ద్రియాశ్చామ్బుధరాశ్చాశనేరమృతస్య చేత్యుభయోర్యోనయః ప్రభవాః. శివపక్షే ఽశన్యమృతశబ్దౌ కోపప్రసాదపరౌ, అన్యత్ర వైద్యుతాగ్న్యుదకపరౌ. యుగ్మకమ్.

తదిదం పరిరక్ష శోభనే భవితవ్యప్రియసంగమం వపుః,
రవిపీతజలా తపాత్యయే పునరోఘేన హి యుజ్యతే నదీ. 44

టీ. శోభనే = ఓ కల్యాణురాలా! (ఈ యాకాశవాణి సంబోధనమే రతికి వైధవ్యములేదని సూచించి విప్రలంభమును సూచించినది) తత్ = ఆకారణమువలన, భవితవ్యప్రియసంగమం-భవితవ్య=కాఁగల, ప్రియసంగమం = ప్రియసంయోగముగల, ఇదంవపుః=ఈశరీరమును, పరిరక్ష=రక్షించుకొనుము, రవిపీతజలా = సూర్యునిచే నార్చఁబడిననీరుగల, నదీ=నది, తపాత్యయే = గ్రీష్మర్తువుపోఁగా, (వర్షాకాలమందు) పునః= మఱియు, ఓఘేన=ప్రవాహముతో, యుజ్యతే హి=కూడునుగదా.

తా. కాఁబట్టి నీవు నీయెడబాపు శాశ్వతమనియెంచక దేహమును కాపాడుకొనుము. ఎండకాలములో నెండిన నది వర్షాకాలములో నిండుప్రవాహముగలది కాలేదా?

వ్యా. తదితి.—హే శోభనే, తత్తస్మాత్ కారణాద్భవితవ్యో భవిష్యక్ -ప్రియ సంగమో యస్య తత్తథోక్తమిదం వపుః పరిరక్ష తథా హి. రవిపీతజలా నదీ తపాత్యయే ప్రావృషి. ని. 'ప్రావృట్ తపాత్యయే' ఇతి హలాయుధః. పునరోఘేన ప్రవాహేణ, యుజ్యతే సంగచ్ఛతే హి.

ఇత్థం రతేః కిమపి భూతమదృశ్యరూపం
మన్దీచకార మరణవ్యవసాయబుద్ధిమ్,
తత్ప్రత్యయాచ్చ కుసుమాయుధబన్ధురేనా
మాశ్వాసయత్ సుచరితార్థపదైర్వచోభిః. 45

టీ. ఇత్థం=ఇట్లు, అదృశ్యరూపం = కానరానిరూపముగల, కిమపిభూతం=ఒకానొకప్రాణి, రతేః=రతీదేవియొక్క, మరణవ్యవసాయబుద్ధిం - మరణవ్యవసాయ = మరణప్రయత్నముయొక్క, బుద్ధిం=నిశ్చయమును, మన్దీచకార=నివారించెను, కుసుమాయుధబంధుః చ=వసంతుఁడును, తత్ప్రత్యయాత్ = ఆభూతమందలి విశ్వాసమునుండి, సుచరితార్థపదైః = బాగుచారితార్థ్యముగల పదములుగల, వచోభిః=మాటలచే, ఏనాం=రతీదేవిని, ఆశ్వాసయత్ =ఓదార్చెను.

తా. ఆప్రాణి రతీదేవికి ప్రాణత్యాగప్రయత్నమం దుత్సాహమును సన్నగింపఁజేసెను ఆభూతవాక్యవిశ్వాసమునుండి వసంతుఁడీమె నోదార్చెను.

వ్యా. ఇత్థమితి.— ఇత్థమనేన ప్రకారేణాదృశ్యరూపం కిమపి భూతం కశ్చిత్ప్రాణీ. ని. 'యుక్తే క్ష్మాదావృతే భూతం ప్రాణ్యతీతే సమే త్రిషు' ఇత్యమరః. రతేర్మదనదారాణాం, మరణవ్యవసాయబుద్ధిం మరణోద్యోగబుద్ధిం, మందీచకార నివారయామాసేత్యర్థః. ని. 'మూఢాల్పాపటు నిర్భాగ్యా మన్దాః' ఇత్యమరః. అథ కుసుమాయుధబన్ధుర్వసన్తశ్చ, తత్ప్రత్యయా త్తస్మిన్భూతే విశ్వాసాత్. ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుషు' ఇత్యమరః. ఏనాం రతిం, సుష్ఠు చరితార్థాని పదాని యేషాం తైర్వచోభిర్వాక్యైరాశ్వాసయత్. సర్వథా తే దేవతాప్రసాదాత్ ప్రియసంగమో, భవిష్యతీత్యాదివచనైరస్యా దుఃఖమపాచకారేత్యర్థః.

అథ మదనవధూరుపప్లవాన్తం
వ్యసనకృశా పరిపాలయాంబభూవ,
శశిన ఇవ దివాతనస్య లేఖా
కిరణపరిక్షయధూసరా ప్రదోషమ్. 46

టీ. అథ=పిమ్మట, వ్యసనకృశా = దుఃఖముచే కృశించిన, మదనవధూః=రతీదేవి, ఉపప్లవాంతం=ఆపదయొక్కయంతమును, కిరణపరిక్షయధూసరా = కిరణములయొక్క నాశనముచే మలినమైన, దివాతనస్య శశినః=పగటియందైన చంద్రునియొక్క, లేఖా= రేఖ, ప్రదోషమివ=రాత్రినివలె, ప్రతిపాలయాం బభూవ=నిరీక్షించెను.

తా. పగటియందు కళాహీనమైన చంద్రకళ రాత్రినె ట్లెదురు సూచునో అట్లు వ్యసనముచేఁ గృశించినరతి ఆపదయొక్క యవసాన మును నిరీక్షించుచుండెను.

ఇది కుమారసంభవ మహాకావ్యమున రతివిలాపము గల
నాల్గవసర్గము ముగిసెను.

వ్యా. అథేతి.—అథాఽనన్తరం వ్యసనేన దుఃఖేన కృశా మదనవధూరతి రుప ప్లవాన్తం విపదవధిం కిరణపరిక్షయేణ - ధూసరా మలినా, దివాతనస్య దినభవస్య 'సాయం చిరమ్.' ఇత్యాదినా ట్యుప్రత్యయః. శశినశ్చన్ద్రస్య లేఖా ప్రదోషం రాత్రి మివ పరిపాలయాంబభూవ ప్రతీక్షాంచక్రే.

పుష్పితాగ్రావృత్తమ్. 'అయుజి నయుగ రేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా' ఇతి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీమన్మహామహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరి విరచితయా
సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః శ్రీకాళిదాసకృతౌ
కుమారసంభవే మహాకావ్యే రతివిలాపో నామ
చతుర్థః సర్గః.

శ్రీ ర స్తు

కు మా ర సం భ వ ము

పం చ మ స ర్గ ము.

తథా సమక్షం దహతా మనోభవం
పినాకినా భగ్నమనోరథా సతీ,
నినిన్ద రూపం హృదయేన పార్వతీ
ప్రియేషు సౌభాగ్యఫలా హి చారుతా.

టీ. పార్వతీ = పార్వతీదేవి, తథా=ఆలాగున, సమక్షం = కండ్లయెదట, మనోభవం=మన్మథుని, దహతా = దగ్ధముజేసిన, పినాకినా=శివునిచే, భగ్నమనోరథాసతీ = కొట్టఁబడిన కోర్కెగలదై, హృదయేన=మనస్సుచేత, రూపం=చక్కఁదనమును, నినింద=నిందించెను, తథాహి=యుక్తమేగదా, చారుతా=సౌందర్యము, ప్రియేషు=భర్తలవిషయమున, సౌభాగ్యఫలా=ప్రియవాల్లభ్యప్రయోజనముగలది గదా.

తా. తనకండ్లయెదట మారుని భస్మముజేసిన హరునియందు తనకోర్కె విఫలమని తనచక్కఁదనమును నిందించుకొనెను. న్యాయమే. చక్కఁదనమునకు ఫలము ప్రియమైన వల్లభత్వమె గదా (అనఁగా తనయిష్టమయినప్రియుఁడు గలుగుటయేకదా ప్రయోజనము. అదిలేనప్పుడీచక్కఁదన మేలనని భావము.)

వ్యా. తథేతి.—పర్వతస్యాపత్యం స్త్రీ పార్వతీ, తథా తేన ప్రకారేణాక్ష్ణోః సమీపే సమక్షం పురతః, 'అవ్యయం విభక్తి సమీప సమృద్ధి' ఇత్యాదినాఽవ్యయీభావః. మనోభవం మన్మథం, దహతా భస్మీకుర్వతా, పినాకినేశ్వరేణ, భగ్నః ఖణ్డితో మనోరథోఽభిలాషో యస్యాః సా తథోక్తా సతీ, హృదయేన మనసా, రూపం సౌన్దర్యం నినిన్ద ధిఙ్మేరూపం యద్ధరమనోహరణాయ నాలమితి గర్హితవతీత్యర్థః. యుక్తం చైతదిత్యాహ - తథాహి. చారుతా సౌన్దర్యం, ప్రియేషు పతిషు విషయే, సౌభాగ్యం ప్రియవాల్లభ్యం - ఫలం యస్యాః సా తథోక్తా - సౌన్దర్యస్య తదేవ ఫలం యద్భర్తృసౌభాగ్యం లభ్యతే. నోచేత్ విఫలం తదితి భావః.

ఇయేష సా కర్తుమవన్ధ్యరూపతాం
సమాధిమాస్థాయ తపోభిరాత్మనః,
అవాప్యతే వా కథమన్యథా ద్వయం
తథావిధం ప్రేమ పతిశ్చ తాదృశః ?

టీ. సా=ఆపార్వతీదేవి, సమాధిం=ఏకాగ్రత్వమును, ఆస్థాయ=పొంది, తపోభిః=తపంబులచే, ఆత్మనః=తనకు, అవంధ్యరూపతాం = నిర్దుష్టరూపము గలది యగుటను, కర్తుం=చేసికొనుటకు, ఇయేష=కోరెను, అన్యథా=అట్లుకానినాఁడు, కథం వా=ఎట్లు, తథావిధంప్రేమ=అట్టియనురాగమును, తాదృశః=అట్టి, పతిశ్చ=పెనిమిటియు, ద్వయం=ఈరెండును, అవాప్యతే=పొందఁబడుచున్నది.

తా. పార్వతీదేవి నిర్దుష్టమైన చక్కఁదనము చేసికొనుటకు తపస్సును చేయఁగోరెను. లేనిచో సగముశరీరమిచ్చునంతటి యనురాగమును మృత్యువులేని పెనిమిటియు నెట్లు దొరకును?

అవ. అస్మిన్ సర్గే వంశస్థం వృత్తమ్.—'జతౌ తు వంశస్థముదీరితం జరౌ' ఇతిలక్షణాత్ .—

వ్యా. ఇయేషేతి.— సా పార్వతీ, సమాధిమేకాగ్రతామాస్థాయావలమ్బ్య, తపోభిర్వక్ష్యమాణనియమైః కరణభూతైరాత్మనః స్వస్యావన్ధ్యరూపతాం సఫలసౌన్దర్యం కర్తుమియేషేచ్ఛతి స్మ తపసా శివం వశీకర్తుముద్యుక్తేత్యర్థః. అన్యథా తతోఽన్యప్రకారేణ, కథం వా తద్ద్వయమవాప్యతే. కిం తద్ద్వయమ్. తథా భూతా-విధా ప్రకారో-యస్య తత్తథావిధం, ప్రేమ స్నేహః - యేనార్ధాఙ్గహారా హారస్య భవేదితి భావః. తాదృశః పతిశ్చ - యో మృత్యుంజయ ఇతి భావః. ద్వయమేవ ఖలు స్త్రీణామపేక్షితం యద్భర్తృవాల్లభ్యం జీవద్భర్తృకత్వం చేతి. తచ్చ తపశ్చర్యైకసాధ్యమితి నిశ్చికాయేత్యర్థః. అత్ర మనుః. 'యద్దుష్కరం యద్దురాపం యద్దుర్గం యచ్చ దుస్తరమ్, తత్ సర్వం తపసా ప్రాప్యం తపో హి దురతిక్రమమ్.' ఇతి.

నిశమ్య చైనాం తపసే కృతోద్యమాం
సుతాం గిరీశప్రతిసక్తమానసామ్,
ఉవాచ మేనా పరిరభ్య వక్షసా
నివారయన్తీ మహతో మునివ్రతాత్.

టీ. సా = మేనకాదేవి, గిరీశప్రతిసక్తమానసాం = హరాసక్తిగల చిత్తము గలదానినిగా, తపసే = తపమ్మునకు, కృతోద్యమాం = నిశ్చయింపఁబడిన యుం

ద్యుక్తిగలదానినిగాను, సుతాం = కూతును, నిశమ్య=విని, ఏనాం = ఈపార్వతీదేవిని, వక్షసా=వక్షస్సుచే, పరిరభ్య=కౌఁగిలించుకొని, మహతః మునివ్రతాత్=తపస్సునుండి, నివారయంతీ=మళ్లించుచు, ఉవాచ=పల్కెను.

తా. ఈశ్వరాసక్తిగలదనియు తపస్సుచేయ నిశ్చయించినదనియు విని కూఁతును కౌఁగిలించుకొని తపస్సునుండి విముఖురాలినిఁ జేయుచు చెప్పఁబోవురీతిని పల్కెను.

వ్యా. నిశమ్యేతి.—మేనా మేనకా చ, గిరీశప్రతిసక్తమానసాం హరాసక్తచిత్తాం, తపసే తపశ్చరణాయ, కృతోద్యమాం కృతోద్యోగాం సుతాం నిశమ్య శ్రుత్వైనాం పార్వతీం, వక్షసా పరిరభ్యాలిఙ్గ్య మహతో, మునివ్రతాత్తపసో, నివారయన్త్యువాచ-మునివ్రతాదిత్యత్ర యద్యపి మునివ్రతస్య మేనకాయా అనీప్సితత్వాత్. 'వారణార్థానామీప్సితః' ఇతి నాపాదానత్వం. తథాఽపి కృతోద్యమామితి మానసప్రవేశోక్తత్వాత్ 'ధ్రువమపాయేఽపాదానమ్' ఇత్యపాదానత్వమేవ స్యాత్-యథాహ భాష్యకారః. 'యచ్చ మిథ్యా సంప్రాప్య నివర్తతే తచ్చ ధ్రువమపాయేఽపాదానమితి ప్రసిద్ధమ్' ఇతి.

మనీషితాః సన్తి గృహేషు దేవతా
స్తపః క్వ వత్సే క్వ చ తావకం వపుః,
పదం సహేత భ్రమరస్య పేలవం
శిరీషపుష్పం న పునః పతత్రిణః. 4

అవ. సామాన్యముగా నిషేధముఁజెప్పి విశేషముగా నిషేధముఁ జెప్పుచున్నాఁడు.-

టీ. వత్సే=బిడ్డా! మనీషితాః=ఇష్టమువచ్చిన, దేవతాః=సురలు, గృహేషు = మనయిండ్లయందు, సన్తి=ఉన్నారు. తపః=తపస్సు, క్వ=ఎక్కడ, తావకం వపుశ్చ క్వ= నీశరీరమెక్కడ, పేలవం=మృదువైన, శిరీషపుష్పం=దిరిసెనపువ్వు, భ్రమరస్య=తుమ్మెదయొక్క, పదం=పాదమును, సహేత=సహించెడిని, పతత్రిణఃపునః=పక్షియొక్క (పాదమును), న=సహించలేదు.

తా. అమ్మాయీ! నీమెత్తని మేనెక్కడ తపంబెక్కడ? మెత్తని దిరిసెనపువ్వు తుమ్మెదకాలిని యోర్చును. కఠినంబగు పక్షికాలు నోర్చునా?

అవ. సామాన్యనిషేధముక్త్వా విశేషనిషేధమాహ.—

వ్యా. మనీషితాఇతి.—హే వత్సే! మనస ఈషితా ఇష్టా మనీషితాః శకన్ధ్వాదిత్వాత్ సాధుః. దేవతాః శచ్యాదయో, గృహేషు సన్తి - త్వం తా ఆరాధ

యేతి శేషః. తపః క్వ తవేదం తావకమ్ 'యుష్మదస్మదోరన్యతరస్యాం ఖఞ్చ' ఇత్యణ్ప్రత్యయః. 'తవకమమకావేకవచనే' ఇతి తవకాదేశః. వపుశ్చ క్వ. తథాహి— పేలవం మృదులం, శిరీషపుష్పం, భ్రమరస్య భృఙ్గస్య, పదం పదస్థితిం, సహేత, పతత్రిణః పునః పక్షిణస్తు, పదం న సహేత. అతిసౌకుమార్యాద్భోగయోగ్యం తే వపుర్న దారుణతపఃక్షమమిత్యర్థః. అత్ర దృష్టాన్తాలంకారః.

ఇతి ధ్రువేచ్ఛామనుశాసతీ సుతాం
శశాక మేనా న నియన్తుముద్యమాత్,
క ఈప్సితార్థస్థిరనిశ్చయం మనః
పయశ్చ నిమ్నాభిముఖం ప్రతీపయేత్. 5

టీ. ఇతి=ఇట్లు, అనుశాసతీ=ఉపదేశము సేయుచు, మేనా=మేనకాదేవి, ధ్రువేచ్ఛాం=స్థిరమైనకోరికగల, సుతాం=కూఁతును, ఉద్యమాత్ = యత్నమునుండి, నియంతుం=వారించుటకు, న శశాక=సమర్థురాలు కాలేకపోయెను. (అదియుక్తమె) ఈప్సితార్థ స్థిర నిశ్చయం=కోరిన ప్రయోజనమున నిశ్చలమగు, మనః=మనస్సును, నిమ్నాభిముఖం = లోఁతునకెదురైన, పయశ్చ=నీరును, కః=ఎవఁడు ? ప్రతీపయేత్=మల్లింపఁగలఁడు.

తా. స్థిరమైన నిశ్చయముగల పార్వతీదేవిమనస్సును మేనక నేకముగా నుపదేశించి వారింపలేదాయెను. నిజమె. పట్టుదలగలమనస్సును లోఁతున కెదురుబోవు నీరును ఎవ్వరు మల్లింపఁ గలరు ?

వ్యా. ఇతీతి.— ఇత్యేవమనుశాసత్యుపదిశన్తీ మేనా ధ్రువేచ్ఛాం స్థిరవ్యవసాయాం, సుతాం పార్వతీముద్యమాదుద్యోగాత్తపోలక్షణాన్నియన్తుం నివారయితుం, న శశాక సమర్థా నాభూత్. తథాహి—ఈప్సితార్థ ఇష్టార్థే - స్థిరనిశ్చయం మనో నిమ్నాభిముఖం పయశ్చ కః. ప్రతీపయేత్ ప్రతికూలయేత్-ప్రతినివర్తయేదిత్యర్థః. నిమ్నప్రవణం పయ ఇవేష్టార్థాభినివిష్టం మనో దుర్వారమితి భావః. అత్ర దీపకానుప్రాణితోఽర్థాన్తరన్యాసాలంకారః.

కదాచిదాసన్నసఖీముఖేన సా
మనోరథజ్ఞం పితరం మనస్వినీ,
అయాచతారణ్యనివాసమాత్మనః
ఫలోదయాన్తాయ తపఃసమాధయే. 6

టీ. కదాచిత్ = ఒకప్పుడు, మనస్వినీ = నిశ్చలచిత్తురాలగు, సా = ఆపార్వతీదేవి, మనోరథజ్ఞం = కోరికనెఱిఁగిన, పితరం = హిమవంతునిఁ గూర్చి, ఆసన్నసఖీ

ముఖేన=ఇష్టసఖురాలనెడు పాయముచేత, ఫలోదయాన్తాయ = ఫలోత్పత్తియే కొసగాఁగల, తపఃసమాధయే=తపోనియమముకొఱకు, ఆత్మనః=తనయొక్క, అరణ్యనివాసం = అడవియందువసించుటను, అయాచత=వేఁడెను.

తా. కోరిక నెఱిఁగినతండ్రిని తనకోర్కె నెఱవేఱువఱకు తా నరణ్యములో తపస్సుఁ జేయుట కనుజ్ఞ నిమ్మని చెలికత్తెద్వారా అడిగెను.

వ్యా. కదాచిదితి.——అథ కదాచిన్మనస్వినీ స్థిరచిత్తా సా పార్వతీ, మనోరథజ్ఞమభిలాషాభిజ్ఞం, పితరం హిమవన్తమాసన్నసఖ్యా ప్తసఖీ-సైవ ముఖముపాయః. ని. 'ముఖం నిఃసరణే వక్త్రే ప్రారమ్భోపాయయోరపి' ఇతి విశ్వః. తేన, ఫలోదయః ఫలోత్పత్తిరన్తోఽవధిర్యస్య తస్మై, తపఃసమాధయే తపోనియమార్థమాత్మనః స్వస్యారణ్యనివాసం వనవాసమయాచత 'దుహ్యాచ్' ఇత్యాదినా ద్వికర్మకత్వమ్.

అథానురూపాభినివేశతోషిణా
కృతాభ్యనుజ్ఞా గురుణా గరీయసా,
ప్రజాసు పశ్చాత్ ప్రథితం తదాఖ్యయా
జగామ గౌరీశిఖరం శిఖణ్డిమత్.

టీ. అథ=తర్వాత, గౌరీ=పార్వతీదేవి, అనురూపాభినివేశతోషిణా-అనురూప=తగిన, అభినివేశ = పట్టుదలచేత, తోషిణా = సంతసించినట్టియుం, గరీయసా=మిక్కిలి పూజ్యుఁడగు, గురుణా=తండ్రిచే, కృతాభ్యనుజ్ఞా=చేయఁబడిన యంగీకారముగలదై, పశ్చాత్=తపస్సిద్ధియైనపిమ్మట, ప్రజాసు=జనులయందు, తదాఖ్యయా = ఆపార్వతీదేవి పేరుచే, ప్రథితం=ప్రసిద్ధమగు, శిఖండిమత్=నెమళ్లుగల, శిఖరం=శిఖరమునుఁగూర్చి, జగామ=వెళ్లెను.

తా. పిమ్మట యీమె పట్టుదలకు సంతసించినట్టియు, గౌరవవంతుఁడు నగు హిమవంతునిచే నంగీకరింపఁబడి ఇప్పుడు మనచే గౌరీశిఖర మను పేరుతో పిలువఁబడునట్టియు విస్తారము నెమళ్లుగల శిఖరమునుఁ గూర్చి యామె తపోనియమమునకై పోయెను.

వ్యా. అథేతి.—— అథ గౌర్యనురూపేణ యోగ్యేనాభినివేశేనాగ్రహేణ - తుష్యతీతి తథోక్తేన, గరీయసా పూజ్యతమేన, గురుణా పిత్రా, కృతాభ్యనుజ్ఞా తపః కుర్వితి కృతానుమతిః సతీ, పశ్చాత్తపః సిద్ధ్యుత్తరకాలం, ప్రజాసు జనేషు, తదాఖ్యయా తస్యా గౌర్యాః సంజ్ఞయా-ప్రథితం గౌరీశిఖరమితి ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. శిఖణ్డిమత్ న తు హింస్రప్రాణిప్రచురమితి భావః. శిఖరం శృఙ్గం జగామ యయౌ.

విముచ్య సా హారమహార్యనిశ్చయా విలోలయష్టిప్రవిలుప్తచన్దనమ్,
బబన్ధ బాలారుణబభ్రు వల్కలం పయోధరోత్సేధవిశీర్ణసంహతి. 8

టీ. అహార్యనిశ్చయా = అడ్డుపెట్టశక్యముకానిస్థైర్యముగల, సా=ఆపార్వతీదేవి, విలోలయష్టిప్రవిలుప్తచందనం - విలోల = చలించుచున్న, యష్టి=పేటలచే, ప్రవిలుప్త = పోఁగొట్టఁబడిన, చందనం = గంధముగలదైన, హారం = ముత్యాలహారమును, విముచ్య=తీసివైచి, బాలారుణబభ్రు = బాలసూర్యునివలె కావిరంగుగలదియు, పయోధరోత్సేధవిశీర్ణసంహతి - పయోధర=స్తనములయొక్క, ఉత్సేధ=ఉన్నతముచే, విశీర్ణ=శిథిలమైన, సంహతి=దట్టముగల, వల్కలం=నారచీరను, బబంధ=కట్టుకొనెను.

తా. అడ్డుట కశక్యమగు స్థైర్యము గలగౌరి గంధమును తన యొక్క పేటలచేత కొట్టివేయు ముత్యాలహారమును తీసివైచి బాల సూర్యకాంతిగల నారచీరను కట్టుకొనెను ఆనారచీర దట్టమంతయు పార్వతీదేవి చన్నులరాపిడిచే పలచఁబడెను.

వ్యా. విముచ్యేతి.—అహార్యనిశ్చయా౽నివార్యనిశ్చయా సాగౌరీ విలోలాభి శ్చలాభిః. యష్టిభిః ప్రతిసరైః. ప్రవిలుప్తం ప్రమృష్టం చన్దనం స్తనాన్తరగతం యేన తం తథోక్తం హారం ముక్తావళీం విముచ్య విహాయ బాలారుణబభ్రు బాలార్కపిఙ్గలం పయోధరయోః స్తనయోరుత్సేధేనోచ్ఛ్రాయేణ విశీర్ణా విఘటితా సంహతిరవయవ సంశ్లేషో యస్య తత్తథోక్తం వల్కలం కంఠలంబిస్తనోత్తరీయభూతం బబన్ధ ధారయామాసేత్యర్థః.

యథా ప్రసిద్ధై ర్మధురం శిరోరుహై
ర్జటాభిరప్యేవమభూత్తదాననమ్,
న షట్పదశ్రేణిభిరేవ పఙ్కజం
సశైవలాసఙ్గమపి ప్రకాశతే. 9

టీ. తదాననం=ఆపార్వతీదేవిమోము, ప్రసిద్ధైః=భూషితములగు, శిరోరుహైః=తలవెండ్రుకలచేత, యథా మధురం అభూత్ = ఎట్లు ప్రియమైనదియై యాయెనో, ఏవం=ఇట్లు, జటాభిరపి=జడలచేసైతము, (మనోహరమైనదై యాయెను) న్యాయమె, పంకజం=కమలము, షట్పదశ్రేణిభిరేవ = తుమ్మెదలపంక్తిచేతనే, న=కాదు, సశైవలా సంగమపి = నాచుసంపర్కముతోనైనను, ప్రకాశతే = ప్రకాశించుచున్నది.

పార్వతీదేవిమోము తలదువ్వి పూవులు మున్నుగునవి ధరించినప్పు డెంతశోభగానుండెనో జడలు గట్టినప్పు డట్లనే ప్రకాశించెను. న్యాయమే. పద్మము తుమ్మెదబారుచేతనే కాని నాచుసంపర్కముతోఁ బ్రకాశించదా ?

వ్యా. యథేతి.—తస్యా దేవ్యా ఆననం తదాననం ప్రసిద్ధైర్భూషితైః. ని. 'ప్రసిద్ధౌ ఖ్యాతభూషితౌ' ఇత్యమరః. రోహన్తీతి రుహాః 'ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః' ఇతి కప్రత్యయః. శిరసి రుహాస్తైః శిరోరుహైర్మూర్ధజైర్యథా మధురం ప్రియం అభూత్. ని. 'స్వాదుప్రియౌ తు మధురౌ' ఇత్యమరః. జటాభిరప్యేవం మధురమభూత్. తథా హి-పఙ్కజం పద్మం షట్పదశ్రేణిభిర్భ్రమరపఙ్క్తిభిరేవ న కిం తు సహ శైవలాసఙ్గేన సశైవలాసఙ్గమపి 'తేన సహేతి తుల్యయోగే' ఇతి బహువ్రీహిః. ప్రకాశతే శైవలేనాపి శోభతఏవేత్యర్థః.

ప్రతిక్షణం సాకృతరోమవిక్రియాం
వ్రతాయ మౌంజీం త్రిగుణాం బభార యామ్,
అకారి తత్పూర్వనిబద్ధయా తయా
సరాగమస్యా రశనాగుణాస్పదమ్. 10

టీ. సా = గౌరీదేవి, ప్రతిక్షణం = ప్రతినిముసమును, కృతరోమవిక్రియాం = చేయఁబడిన గగుర్పాటుగల, త్రిగుణాం=మూఁడుపేటలుగల, యాం మౌంజీం=ఏముంజత్రాడును, వ్రతాయ = తపస్సుకొఱకు, బభార=ధరించెనో, తత్పూర్వనిబద్ధయా=అదే మొదటగా కట్టుకొనఁబడిన, తయా=ఆ ముంజత్రాటిచే, అస్యాః = ఈగౌరీదేవియొక్క, రశనాగుణాస్పదం = మొలత్రాడుకట్టుకొనుస్థలము, సరాగం = ఎఱుపుకలదిగా, అకారి= చేయఁబడెను.

తా. తపోనియమమునకు గౌరీదేవి ముప్పేట ముంజత్రాడును ధరించెను. అది మొలకుఁ గ్రుచ్చుకొనినప్పు డొడలు పులకరించుచుండును. ఈత్రాడుయొక్క కఠినత్వముచే మొల కందెను. ఎఱ్ఱపడెను. ఎట్లుండెను ? ముందు పద్మరాగాదిమణుల దాపించిన నగలచే నెఱ్ఱనగు ననుసూచన నిప్పుడే చేసెను (కందెనని భావము).

వ్యా. ప్రతీతి.—సా దేవీ ! ప్రతిక్షణం క్షణేక్షణే కృతరోమవిక్రియాం పారుష్యాత్ కృతరోమాఞ్చాం త్రిగుణాం త్రిరావృత్తాం యాం మౌఞ్జీం ముఞ్జమయీం మేఖలాం వ్రతాయ తపసే బభార. తదేవ - పూర్వం ప్రథమం యస్య తత్పూర్వం

యథా తథా నిబద్ధయా తయా మాఞ్జ్యాఽస్యా దేవ్యా రశనాగుణస్యాస్పదం స్థానం జఘనం సహ రాగేణ సరాగం సలోహితమకారి కృతం సౌకుమార్యాతిశయాదితి భావః.

విసృష్టరాగాదధరాన్నివర్తితః
స్తనాఙ్గరాగారుణితాచ్చ కన్దుకాత్,
కుశాఙ్కురాదానపరిక్షతాఙ్గులిః
కృతోఽక్షసూత్రప్రణయీ తయా కరః. 11

టీ. తయా=ఆదేవిచేత, విసృష్టరాగాత్ = విడువఁబడిన లాక్షారసముగల, అధరాత్ = అధరోష్ఠమునుండియు, స్తనాంగరాగారుణితాత్ - స్తన = స్తనములయందలి, అంగరాగ=మైపూఁతచేత, అరుణిత=ఎఱ్ఱగాఁజేయఁబడిన, కందుకాచ్చ=బంతివల్లనుండియు, నివర్తితః=మరలింపఁబడినదై, కరః=హస్తము, కుశాంకురాదానపరిక్షతాంగుళిః- కుశాంకుర = లేఁతదర్భయొక్క, ఆదాన = తీయుటచేత, పరిక్షత=కొట్టుకొనిపోఁబడిన, అంగుళిః=వ్రేళ్లుగలదిగాను, అక్షసూత్రప్రణయీ = జపమాలికతో స్నేహితురాలిగాను, కృతః=చేయఁబడెను.

తా. ఆదేవి పెదవులకు లత్తుకనుపూయుట స్తనాంగరాగముచే నెఱ్ఱనగుబంతిని ధరించుట చేయుచేయి యిప్పుడు దర్భకోయుటకు జపమాల త్రిప్పుటకు నుపయోగింపఁబడెను. (ఆరెండుపనుల కీరెండుపనులు వచ్చెననుట.)

వ్యా. విసృష్టేతి.—తయా దేవ్యా విసృష్టరాగాత్ త్యక్తలాక్షారసరఞ్జనాదధరాదధరోష్ఠాన్నివర్తితః. 'నిసృష్టరాగాత్' ఇతి పాఠే నితరాం త్యక్తలాక్షారాగాత్ రాగత్యాగేన నిష్ప్రయోజనత్వాదితి భావః. తథా స్తనాఙ్గరాగేణారుణితాదరుణీకృతాత్. పతనసమయే తస్య స్తనయోరుపరోధాదితి భావః. కన్దుకాచ్చ నివర్తితః కుశాఙ్కురాణామాదానేన లవనేన పరిక్షతా వ్రణితా అఙ్గులయో యస్య స తథోక్తః. కరః పాణిరక్షసూత్రప్రణయ్యక్షమాలాసహచరః, కృతః.

మహార్హశయ్యాపరివర్తనచ్యుతైః
స్వకేశపుష్పైరపి యా స్మ దూయతే,
అశేత సా బాహులతోపధాయినీ
నిషేదుషీ స్థణ్డిల ఏవ కేవలే. 12

టీ. మహార్హశయ్యాపరివర్తనచ్యుతైః - మహార్హ = అమూల్యమగు, శయ్యా= ప్రక్కయందు, పరివర్తన = దొర్లుటచే, చ్యుతైః = జారిన, స్వకేశపుష్పైరపి = తనతల

వెంద్రుకలయం దుంచుకొనఁబడిన పువ్వులచేతనుగూడ, యా=ఏగౌరి, దూయతేస్మ=క్లేశమును బొందుచున్నదో, సా=ఆగౌరి, బాహులతోపధాయినీ=తీగఁవంటిబాహువును దిండుగాఁ జేసికొనుచున్నదియై, కేవలే స్థండిలఏవ = పట్టినేలనే, అశేత=పరుండునది, నిషేమషీ=కూరుచున్నది.

తా. గౌరీదేవి తనప్రక్కమీఁదబరుండి యిటునటు దొరలు నప్పుడు తనతలలోనున్న పువ్వులు రాలి యొడలికి సోకి కష్టముఁబెట్టు చుండును. అట్టి మృదువగు పార్వతీదే విప్పుడన్నో తనచేతిని దిండు గాఁజేసికొని వట్టినేలనె కూర్చొనుచు పరుండుచున్నది (తపోనియమ ముచేత ననుట.

వ్యా. మహార్హేతి.—మహానర్హో మూల్యం యస్యాః సా మహార్హా శ్రేష్ఠా యా శయ్యా తస్యాం పరివర్తనేన లుణ్ఠనేన చ్యుతైర్భ్రష్టైః స్వకేశపుష్పైరపి యా దేవీ దూయతే స్మ క్లిశ్యతి స్మ పుష్పాధికసౌకుమార్యాదితి భావః. సా దేవీ బాహులతా ముపధత్త ఉపధానీకరోతీతి బాహులతోపధాయినీ సతీ కేవలే సంస్తరణరహితే స్థణ్డిలే భూమావేవాశేత శయితవతీ. తథా నిషేదుష్యుపవిష్టా చ. 'క్వసుశ్చ' ఇతి క్వసుః 'ఉగితశ్చ' ఇతి జీప్. భూమావేవ శయనాదివ్యవహారో న జాతూపరీత్యర్థః.

పునర్గ్రహీతుం నియమస్థయా తయా
ద్వయేఽపి నిక్షేప ఇవార్పితం ద్వయమ్,
లతాసు తన్వీషు విలాసచేష్టితం
విలోలదృష్టం హరిణాఙ్గనాసు చ. 13

టీ. నియమస్థయా =వ్రతముననున్న, తయా = ఆగౌరీదేవిచే, ద్వయే అపి = ద్వయమందును, ద్వయం=ద్వయమును, పునర్గ్రహీతుం=మరల పొందుటకొఱకు,నిక్షేపః=దాఁచఁబడువస్తువు, అర్పితం ఇవ = ఉంచఁబడినదివలెనుండెను. (ఏరెంటియం దేరెం డనఁగా?) తన్వీషు=సన్నని, లతాసు=తీఁగలయందు విలాసచేష్టితం = శృంగారచేష్టను హరిణాంగనాసు=ఆఁడులేడులయందు, విలోలదృష్టం=చంచలమగుచూపును.

తా. వ్రతస్థుల కర్హముగాని రెండువస్తువులను నిక్షేపముగా నారెంటియం దుంచఁబడె. నాగౌరీదేవిచే నన్నమాడ్కిగా నుండెను. మరలఁ గైకొను నారెండు నెవ్వి యెచ్చటనఁగా విలాసచేష్టయు చంచల దృష్టియు తీఁగలయందు నాఁడులేడులయందు (తపోనియమముచే విలాసచేష్టయు చంచలదృష్టియు నామెకు ఇప్పుడు లేవనుట).

వ్యా. పునరితి.—నియమస్థయా వ్రతస్థయా తయా దేవ్యా ద్వయే అపి ద్వయం పునర్గ్రహీతుం పునరానేతుం నిక్షేపోఽర్పితమివ నిక్షేపత్వేనార్పితం కిము క్వచిత్. 'ద్వయీషు' ఇతి ప్రామాదికః పాఠః. తత్ర ద్వయే కిం ద్వయమర్పితమిత్యాహ. తన్వీషు లతాసు విలాస ఏవ చేష్టితం విలాసచేష్టితం హరిణాఙ్గనాసు విలోలదృష్టం చఞ్చలావలోకితం చ; వ్రతస్థాయాం తస్యాం తయోరదర్శనాల్లతాదిషు దర్శనాచ్చార్పితమివేత్యుత్ప్రేక్షా న తు వస్తుతోఽర్పణమస్తీతి భావః.

అతన్ద్రితా సా స్వయమేవ వృక్షకా
ఘటస్తనప్రస్రవణైర్వ్యవర్ధయత్,
గుహోఽపి యేషాం ప్రథమాప్తజన్మనాం
న పుత్త్రవాత్సల్యమపాకరిష్యతి. 14

టీ. సా=ఆగౌరీదేవి, అతన్ద్రితా = ప్రాలుమాలికలేనిదై, స్వయమేవ=స్వయముగానె, వృక్షకాన్=చిన్నచెట్లను, ఘటస్తనప్రస్రవణైః = ఘటములనెడు స్తనములనుండి స్రవించిన పయస్సులచే, వ్యవర్ధయత్=అభివృద్ధిపఱచెను. గుహోఽపి=కుమారస్వామియు, ప్రథమాప్తజన్మనాం = మొదటపొందఁబడిన పుట్టువుగల (భ్రాతృలగు), యేషాం = ఏవృక్షములసంబంధమగు, పుత్త్రవాత్సల్యం=పుత్త్రప్రేమను, నాపాకరిష్యతి=మరలించలేకపోవును.

తా. ఆగౌరి యోపికతో తన స్తన్యపానమునువలెను ఘటోదకములతో స్వంతముగాఁ బెంచబడిన చిన్నచెట్లయందు ప్రేమ తనకు ముందు కుమారస్వామి పుట్టినప్పుడు సైతము వీనిమీఁదిప్రేమ పోనియంతప్రేమ ధరించెను.

వ్యా. అతన్ద్రితేతి.—సా దేవీ! స్వయమేవాతన్ద్రితాఽసంజాతతన్ద్రా సతీ * తారకాదిత్వాదితచ్ప్రత్యయః. వృక్షకాన్ స్వల్పవృక్షాన్ * 'అల్పే' ఇత్యల్పార్థేకప్రత్యయః. ఘటా ఏవ స్తనా తయోః. ప్రస్రవణైః ప్రసృతపయోభిర్వ్యవర్ధయత్. గుహః కుమారోఽపి ప్రథమాప్తజన్మనాం ప్రథమలబ్ధజన్మనాం అగ్రజాతానామిత్యర్థః. యేషాం వృక్షకాణాం సంబన్ధి పుత్త్రవాత్సల్యం సుతప్రేమ నాపాకరిష్యతి. ఉత్తరత్ర కుమారోదయేఽపి న తేషు పుత్త్రవాత్సల్యం నివర్తిష్యత ఇత్యర్థః.

అరణ్యబీజాఞ్జలిదానలాలితా
స్తథా చ తస్యాం హరిణా విశశ్వసుః,
యథా తదీయైర్నయనైః కుతూహలాత్
పురస్సఖీనామమిమీత లోచనే. 15

టీ. అరణ్యబీజాంజలిదానలాలితాః=నెవెరధాన్యముల దోసెళ్లనిచ్చుటచే లాలన చేయఁబడిన, హారిణాః=లేడులు, తథా విశశ్వసుః=అట్లుగా విశ్వాసముగలవి యాయెను, యథా = ఎట్లనఁగా, కుతూహలాత్ = వేడుకవలన, తదీయైః నయనైః = ఆలేడుల కండ్లతో, సఖీనాం = చెలికత్తెలయొక్క, పురః=ఎదుట (స్వీయమునగు), లోచనే = కండ్లను, అమిమీత=కొలచెనో.

తా. ఆగౌరీదేవి నెవెరలు మున్నగు ధాన్యములతో లాలించుట చేత తనకండ్లతో వానికండ్లను కొలుచుకొనునంత మచ్చికగలవై లేడులు చేయఁబడినవి.

వ్యా. అరణ్యేతి.— అరణ్యబీజానాం నీవారాదీనామఞ్జలయస్తేషాం దానేన లాలితా హారిణాశ్చ తస్యాం దేవ్యాం తథా విశశ్వసుః విస్రమ్భం జగ్ముః. ని. 'సమౌ విస్రంభవిశ్వాసౌ' ఇత్యమరః. యథా కుతూహలాదౌత్సుక్యాత్తదీయైర్హారిణసంబన్ధిభిర్నయనైర్నేత్రైః కరణైః స్వకీయే లోచనే సఖీనాం పురః పురతః. అనేన తేషాం సంబన్ధసహత్వముక్తమ్ అమిమీత అక్షిపరిమాణతారతమ్యజ్ఞానాయమానం చకారేత్యర్థః. కేచిత్తు సా పార్వతీ తదీయైర్నేత్రైః కుతూహలాత్ పురోఽగ్రే వర్తమానానాం సఖీనాం లోచనే అమిమీత ప్రత్యస్థత్వాన్నాత్మన ఇత్యాహుః. 'మాఙ్ మానే' ఇత్యస్మాద్ధాతోర్లఙ్. ఇయమేవ ఖలు విశ్వాసస్య పరా కాష్ఠా యదక్షిపీడనేఽపి న క్షుభ్యన్తీతి భావః.

కృతాభిషేకాం హుతజాతవేదసం
త్వగుత్తరాసఙ్గవతీమధీతినీమ్,
దిదృక్షవస్తామృషయోఽభ్యుపాగమ
న్న ధర్మవృద్ధేషు వయస్సమీక్ష్యతే. 16

టీ. కృతాభిషేకాం=చేయఁబడిన స్నానముగలయట్టియు, హుతజాతవేదసం = హోమముచేయఁబడిన యగ్నిహోత్రముగలదియు, త్వగుత్తరాసంగవతీం=వల్కలముచే నుత్తరీయముగాఁ జేయఁబడినట్టియు, అధీతినీం=స్తుతిపాఠాదులను చేయునట్టి, తాం = ఆగౌరీదేవిని, దిదృక్షవః = చూచుకోర్కెగలవారై, ఋషయః = ఋషులు, అభ్యుపాగమన్=వచ్చిరి. ధర్మవృద్ధేషు=ధర్మముచే పెద్దవారివిషయములో, వయః=వయస్సు, న సమీక్ష్యతే=చూడఁబడదు.

తా. స్నానము హోమము నారచీరధారణము స్తుతిపాఠము గల యాగౌరీదేవిని మునులు చూడవచ్చిరి. ధర్మముచే గొప్పవారి విషయములో వయస్సెన్నఁబడదు.

వ్యా. కృతేతి.—కృతాభిషేకాం కృతస్నానాం హుతజాతవేదసం హుతాగ్నికామ్ కృతహోమామిత్యర్థః. త్వచా వల్కలేనోత్తరాసఙ్గవతీముత్తరీయవతీం త్వగుత్తరాసఙ్గవతీమ్ అధీతమస్యా అస్తీత్యధీతినీం స్తుతిపాఠాది కుర్వతీమ్. 'ఇష్టాదిభ్యశ్చ' ఇతీనిప్రత్యయః. తాం దేవీం దిదృక్షవో ద్రష్టుమిచ్ఛవఋర్షయో మునయోఽభ్యుపాగమన్ సముపాగతాః. న చాత్ర కనిష్ఠసేవాదోష ఇత్యాహ. ధర్మవృద్ధేషు వయో న సమీక్ష్యతే న ప్రమాణీక్రియతే సతి ధర్మజ్యైష్ఠ్యే వయోజ్యైష్ఠ్యం న ప్రయోజకమిత్యర్థః. తథా చ మనుః. 'న తేన వృద్ధో భవతి యేనాస్య పలితం శిరః. యో వా యువాఽప్యధీయానస్తం దేవాః స్థవిరం విదుః' ఇతి.

విరోధిసత్త్వోజ్ఝితపూర్వమత్సరం ద్రుమైరభీష్టప్రసవార్చితాతిథి,
నవోటజాభ్యన్తరసంభృతానలం తపోవనం తచ్చ బభూవ పావనమ్.

టీ. విరోధిసత్త్వోజ్ఝితపూర్వమత్సరం = స్వభావవిరోధములుగల జంతువులచే విడువఁబడిన పూర్వవిరోధముగలదియు, ద్రుమైః=చెట్లచే, అభీష్టప్రసవార్చితాతిథి = కోరఁబడినపండ్లచే పూజింపఁబడిన యతిథులుగలదియు, నవోటజాభ్యంతర సంభృతానలం = క్రొత్తపర్ణశాలలనడుమ పూజింపఁబడిన యగ్నులుగలదియునగు, తచ్చ తపోవనం=ఆతపోవనము, పావనం=పవిత్రమైనది. బభూవ=ఆయెను.

తా. స్వభావవిరోధముగలజంతువులు విరోధమును బాయుటచేతను, చెట్లు కోరినపండ్ల నతిథుల కిచ్చుటచేతను, క్రొత్త పర్ణశాలలయం దగ్నిహోమము చేయఁబడినది యగుటచేతను ఆపార్వతీదేవియొక్క తపోవనము పవిత్రమైనదై యాయెను.

వ్యా. విరోధిభిః-సత్త్వైర్గోవ్యాఘ్రాదిభిః. ఉజ్ఝితపూర్వమత్సరం త్యక్తపూర్వవైరం-హింసారహితమిత్యర్థః. ద్రుమైరభీష్టప్రసవేనేష్టఫలేనార్చితాః పూజితా అతిథయో యస్మిన్ తత్తథోక్తం, నవానాముటజానాం పర్ణశాలానామభ్యన్తరేషు సంభృతాః సంచితాః. అనలా అగ్నయో యస్మింస్తత్తథోక్తం తచ్చ తపోవనం పావయతీతి పావనం బభూవ అహింసాతిథిసత్కారాగ్నిపరిచర్యాభిర్జగత్పావనం బభూవేత్యర్థః.

యదా ఫలం పూర్వతపస్సమాధినా
న తావతా లభ్యమమంస్త కాంక్షితమ్,
తదాఽనపేక్ష్య స్వశరీరమార్దవం
తపో మహత్ సా చరితుం ప్రచక్రమే. 18

టీ. సా.=ఆగౌరీదేవి, యదా=ఎప్పుడు, తావతా = అంతమాత్రమగు, పూర్వ తపస్సమాధినా=పూర్వమునందు తాను చేయుచున్న నియమముచే, కాంక్షితం ఫలం = కోరినకోర్కె, లభ్యం నామం స్త = పొందశక్యముకానిదానిగా తలఁచెనో, తదా = అప్పుడు, స్వశరీరమార్దవం=తనశరీరమృదుత్వమును, అనపేక్ష్య = లెక్కపెట్టక, మహత్ తపః=గొప్పతపస్సును, చరితుం=ఆచరించుటకు, ప్రచక్రమే=ఉపక్రమించెను.

తా. గౌరీదేవి తాను చేయుతపమునకు తాగోరినఫలము లభ్యముకాదని యెపుడు తోఁచి తనశరీరమార్దవమును లెక్కింపక కఠిన తపం బొనర్పసాగెను.

వ్యా. యదేతి.—సా దేవీ, యదా యస్మిన్ కాలే తావతా తావన్మాత్రేణ పూర్వతపఃసమాధినా పూర్వేణానుష్ఠీయమానప్రకారేణ తపోనియమేన కాఙ్క్షితం ఫలం లభ్యం లబ్ధుం శక్యం నామం స్త అశక్యమమం స్తేత్యర్థః. తదా తత్కాలే అవిలమ్బేనేత్యర్థః. స్వశరీరస్య మార్దవం మృదుత్వం సౌకుమార్యమనపేక్ష్యావిగణయ్య మహద్దుశ్చరం తపశ్చరితుం సాధయితుం ప్రచక్రమ ఉపచక్రమే.

క్లమం యయౌ కన్దుకలీలయాఽపి యా
తయా మునీనాం చరితం వ్యగాహ్యత,
ధ్రువం వపుః కాంచనపద్మనిర్మితం
మృదు ప్రకృత్యా చ ససారమేవ చ. 19

టీ. యా=ఏగౌరీదేవి, కందుకలీలయాపి = చెండాడుటచేసయితము, క్లమం = శ్రమను, యయౌ=పొందెనో, తయా=ఆమెచే, మునీనాం=మునులయొక్క, చరితం= చరిత్రము (అనఁగా తీవ్రతపము), వ్యగాహ్యత=ప్రవేశింపఁబడెను, ధ్రువం=నిజముగా, అస్యాః వపుః=ఈమెదేహము, కాంచనపద్మనిర్మితం = బంగారుతామరపువ్వుచేఁ జేయఁబడినది, ప్రకృత్యా = పద్మస్వభావముచే, మృదు చ=సుకుమారమైనదియు, ససారం = కఠినమైనదియును.

తా. చెండాడి యలయికఁజెందు గౌరీదేవిచే నిప్పుడు తీవ్రతపం బొనర్పఁబడెను. నిజముగా నీమెయొడలు బంగారుకమలముచే నిర్మింపఁబోలు. కావుననే పద్మస్వభావమునుబట్టి మార్దవమున్నను కాంచనస్వభావముచే కఠినముగల్గి తపంబుల కోర్చెననుట.

వ్యా. క్లమమితి.—యా దేవీ, కన్దుకలీలయా కన్దుకక్రీడయాఽపి, క్లమం యయౌ గ్లానిం ప్రాప తయా దేవ్యా మునీనాం చరితం తీవ్రం తపో వ్యగాహ్యత

ప్రవిష్టమ్; అత్రోత్ప్రేక్షతే-ధ్రువమస్యా వపుః కాఞ్చనపద్మేన సువర్ణకమలేన నిర్మితం ఘటితమ్, అత ఏవ ప్రకృత్యా పద్మస్వభావేన, మృదు చ సుకుమారమపి కాఞ్చనస్వ భావేన ససారం చ కఠినమేవ తథా చ తదుపాదానకత్వాద్దేవ్యావపుషః సుకుమార స్యాపి తీవ్రతపఃక్షమత్వమిత్యుత్ప్రేక్షార్థః.

శుచౌ చతుర్ణాం జ్వలతాం హవిర్భుజాం
శుచిస్మితా మధ్యగతా సుమధ్యమా,
విజిత్య నేత్రప్రతిఘాతినీం ప్రభా
మనన్యదృష్టిస్సవితారమైక్షత. 20

టీ. శుచౌ = గ్రీష్మకాలమందు, శుచిస్మితా = స్వచ్ఛమందహాసముగల, సుమధ్యమా=గౌరీదేవి, జ్వలతాం = మండుచున్న, చతుర్ణాం హవిర్భుజాం = నాల్గగ్నుల యొక్క, మధ్యగతా=నడుమనున్నదై, నేత్రప్రతిఘాతినీం=కండ్లను మిఱుమిట్లుగొల్పు, ప్రభాం=సూర్యతేజస్సును, విజిత్య = జయించి, అనన్యదృష్టిః = ఇతరదృష్టిలేనిదై, సవితారం=సూర్యుని, ఐక్షత=చూచెను.

తా. మనోహరమగు మధ్యభాగమును నవ్వునుంగల యాగౌరీదేవి యెండకాలమున నాల్గుదిక్కులయందు నగ్నులనుంచుకొని యైదవ యగ్నిగా సూర్యుని నిశ్చలదృష్టితో చూచుచు సూర్యతేజమునోర్చినదై తపం బొనర్చెను. ఇదియె పంచాగ్నిమధ్యను తపంబన.

వ్యా. శుచావితి.—శుచౌ గ్రీష్మే శుచిస్మితా విశదమన్దహాసా సుమధ్యమా పార్వతీ జ్వలతాం దీప్తిమతాం చతుర్ణాం హవిర్భుజామగ్నీనాం మధ్యగతా సతీ నేత్రే ప్రతిహన్తీతి తాం నేత్రప్రతిఘాతినీం ప్రభాం సావిత్రం తేజో విజిత్య న విద్యతేఽన్యత్ర దృష్టిర్యస్యాః సాఽనన్యదృష్టిః సతీ సవితారం సూర్యమైక్షత దదర్శ. వి. 'గ్రీష్మే పఞ్చాగ్నిమధ్యస్థో వర్షాసు స్థణ్డిలేశయః' ఇతి స్మరణాత్. పఞ్చాగ్నిమధ్యే తపశ్చచారేత్యర్థః. తత్ర సవితైవ పఞ్చమోఽగ్నిః. వి. 'అగ్నిః సవితా సవితైవాగ్నిః' ఇతి శ్రౌతలిఙ్గాత్.

తథాఽతితప్తం సవితుర్గభస్తిభి
ర్ముఖం తదీయం కమలశ్రియం దధౌ,
అపాఙ్గయోః కేవలమస్య దీర్ఘయో
శ్శనైః శనైః శ్యామికయా కృతం పదమ్. 21

టీ. సవితుః గభస్తిభిః = సూర్యకిరణములచే, తథా అతితప్తం = అట్లు మిక్కిలి తపింపఁబడిన, తదీయం ముఖం = ఆగౌరీదేవిమోము, కమలశ్రియం = కమలకాంతిని,

దధౌ=ధరించెను, అస్య = ఈ మోముయొక్క, దీర్ఘయోః = పొడవగు, అపాంగయోః కేవలం=కడగండ్లయందుమాత్రము, శనైఃశనైః=మెల్లమెల్లఁగా, శ్యామికయా=నల్పుచే, పదం=స్థానము, కృతం=చేయఁబడెను.

తా సూర్యకిరణములకు కమలని కమలముభంగి పార్వతీదేవి మోము కమలకున్నను మార్దవముగల క్రేగండ్లయందుమాత్రము నల్పుపుట్టినది.

వ్యా. తథేతి.—సవితుః సూర్యస్య గభస్తిభిః కిరణైస్తథా పూర్వోక్తప్రకారే ణాతితప్తం సంతప్తం, తస్యా ఇదం తదీయం ముఖం కమలశ్రియం కమలస్య శోభాం దధౌ ప్రాప. యథా రవితాపాత్కమలం న మ్లాయతి ప్రత్యుత వికసతి తథా తదీయం ముఖమాసీదితి భావః. కింత్వస్య ముఖస్య దీర్ఘయోరపాఙ్గయోః కేవలం నేత్రాన్తయో రేవ శనైః శనైర్మన్దం మన్దం శ్యామికయా కాలిమ్నా పదం స్థానం కృతం తయోః సౌకుమార్యాదిత్యర్థః.

అయాచితోపస్థితమమ్బు కేవలం రసాత్మకస్యోడుపతేశ్చ రశ్మయః,
బభూవ తస్యాః కిల పారణావిధిర్న వృక్షవృత్తివ్యతిరిక్తసాధనః.

టీ. అయాచితోపస్థితం=యాచించు టక్కఱలేక పొందఁబడిన, అంబు కేవలం= నీరుమాత్రము, రసాత్మకస్య = అమృతాత్ముఁడగు, ఉడుపతేః = చంద్రునియొక్క, రశ్మయశ్చ=కిరణములును, తస్యాః=ఆమెకు, పారణావిధిః=భోజనకర్మ, బభూవకిల=ఆయెను గదా. వృక్షవృత్తివ్యతిరిక్తసాధనః = చెట్లజీవనముకన్న వ్యతిరేకోపాయముగలది, న బభూవ=కాలేదు.

తా. ఆమె యాచించక లభ్యమగుజలములను చంద్రకిరణము లనుఁ గ్రోలుచు తపం బొనర్చెను. కావుననే చెట్లజీవనమువంటి జీవనము గలది యాయె ననుట. (అయాచితజలమనఁగా వర్షోదకమనుట, ప్రత్యేక ముగా జీవనోపాయమునకు నీరైనను సంపాదింప లేదనుట.)

వ్యా. అయాచితేతి.—అయాచితోపస్థితమప్రార్థితోపనతం కేవలమమ్బూదకం రసాత్మకస్యామృతమయస్యోడూనాం నక్షత్రాణాం పతిశ్చన్ద్రస్తస్య-రశ్మయశ్చ తస్యాః పార్వత్యాః పారణావిధిరభ్యవహారకర్మ బభూవ తావన్మాత్రసాధనకోఽభూదిత్యర్థః. సాధ్యసాధనయోరభేదేన వ్యపదేశః సాధనాన్తరవ్యావృత్త్యర్థః. కిలేతి ప్రసిద్ధౌ వృక్షాణాం యావృత్తిర్జీవనోపాయస్తద్వ్యతిరిక్తం సాధనముపాయో యస్య స తథో క్తః. పారణావిధిర్న బభూవ, వృక్షోప్యయాచితోపస్థితేన మేఘోదకేనేన్దుకిరణైశ్చ జీవతీతి ప్రసిద్ధమ్. అమ్బికాఽపి తావన్మాత్రమవాలమ్బతేత్యర్థః.

నికామతప్తా వివిధేన వహ్నినా
నభశ్చరేణేన్ధనసంభృతేన సా,
తపాత్యయే వారిభిరుక్షితా నవై
ర్భువా సహోష్మాణమముఞ్చదూర్ధ్వగమ్. 23

టీ. వివిధేన = ఐదువిధములగునట్టియు, నభశ్చరేణ = ఆకసమునందుఁ జరించు నట్టియు, (సూర్యరూపమున) ఇన్ధనసంభృతేన=కట్టెలచే ప్రజ్వలింపఁజేయఁబడినట్టిదియు (అగు), వహ్నినా=అగ్నిచే, (భూమియందు కట్టె మథించఁగాఁబుట్టినవి నాల్గు ఆకసమున రవిరూపమగు నైదువహ్నులను పంచాగ్నులందురు) నికామతప్తా=మిక్కిలి తపింపఁబడి, సా=ఆదేవి, తపాత్యయే=గ్రీష్మావసానమున, నవైః వారిభిః=క్రొత్తనీరులచే, ఉక్షితా= తడుపఁబడి, భువా సహ=భూమితోఁగూడ, ఊర్ధ్వగం=పైకిలేచిన, ఊష్మాణం = ఆవిరిని, అముంచత్=విడిచెను.

తా. పంచాగ్నిహోత్రమధ్య తపంబుజేసిన యాదేవియొడలి నుండియు తపింపఁబడిన భూమినుండియు తొలకరివానలచే నావిరి పైకిలేచెను. (ఈమెతపస్సుచే క్రాగినది. భూమి తపముచే క్రాగినది కావున)

వ్యా. నికామేతి.—వివిధేన పంచవిధేనేత్యర్థః. నభశ్చరేణ ఖేచరేణ ఆదిత్య రూపేణేత్యర్థః. ఇన్ధనసంభృతేన కాష్ఠసమిద్ధేన, వహ్నినా నికామమత్యన్తం తప్తా సా ఉమ్బితా తపాత్యయే గ్రీష్మాన్తే ప్రావృషీత్యర్థః. నవైర్వారిభిరుక్షితా సిక్తా సతీ భువా వఞ్చాగ్నితప్తయా సహోర్ధ్వగమూర్ధ్వప్రసృతముష్మాణం బాష్పమముఞ్చత్. ని. 'గ్రీష్మోష్మబాష్పముష్మాణమ్' ఇతి యాదవః.

స్థితాః క్షణం పక్ష్మసు తాడితాధరాః
పయోధరోత్సేధనిపాతచూర్ణితాః.
వలీషు తస్యాః స్ఖలితాః ప్రపేదిరే
చిరేణ నాభిం ప్రథమోదబిన్దవః.

టీ. ప్రథమోదబిందవః=తొలిసీటిచుక్కలు, తస్యాః=ఆదేవియొక్క, పక్ష్మసు= కనుఱెప్పలయందు, క్షణం=క్షణము, స్థితాః=నిలిచినవియు, తాడితాధరాః=కొట్టంబడిన పెదవిగలవియు, (పిమ్మట) పయోధరోత్సేధనిపాతచూర్ణితాః=పాలిండ్లయొక్క యుపరి భాగమునందుపడుటచే శిథిలములయినవియు, (పిమ్మట) వలీషు = కడుపుమడతలయందు, స్ఖలితాః=తొట్రుపాటుగలవియునై, చిరేణ=కొంతసేపటికి, నాభిం=పొక్కిలిని, ప్రపేదిరే=ప్రవేశించినవి.

తా. తపోనియమములో నామె యున్నప్పుడుపడిన తొలకరివాన చినుకులు మొదట కనురెప్పలమీఁదఁబడి పెదవిమీఁదికి జారి కుచములపైఁబడి వళులమీఁదనలముకొని చాలసేపటికి నాభిలోఁ బ్రవేశించినవి.

వ్యా. స్థితా ఇతి.— ఉదకస్య బిన్దవ ఉదబిన్దవః. 'మన్థౌదన' ఇత్యాదినోదకశబ్దస్యోదాదేశః. ప్రథమ ఉదబిన్దవః. ప్రథమవిశేషణాద్బిన్దూనాం విరలత్వం బహువచనాన్నాతివిరలత్వం చ గమ్యతే. తథా చ చిరత్వనాభ్యన్తరగమనయోర్నిర్వాహః. తస్యాః పార్వత్యాః, పక్ష్మసు నేత్రలోమసు క్షణం స్థితాః స్థితిం గతాః. స్థితా ఇత్యనేన పక్ష్మణాం సాన్ద్రత్వం క్షణమితి స్నైగ్ధ్యం చ గమ్యతే. అనన్తరం తాడితో వ్యథితోఽధర ఓష్ఠో యైస్తే తథోక్తాః. ఏతేనాధరస్య మార్దవం గమ్యతే. తతః పయోధరయోః స్తనయోరుత్సేధ ఉపరిభాగే నిపాతేన పతనేన చూర్ణితా జర్జరితాః కుచకాఠిన్యాదితి భావః. తదను వలీషూదరరేఖాసు స్ఖలితాః. నిమ్నోన్నతత్వాదితి భావః. ఇత్థం చిరేణ న తు శీఘ్రం ప్రతిబన్ధబాహుల్యాదితి భావః. నాభిం, ప్రపేదిరే ప్రవిష్టా న తు నిర్గతాః. ఏతేన నాభేర్గామ్భీర్యం గమ్యతే. అత్ర ప్రతిపదమర్థవత్త్వాత్ పరికరాలంకారః.

శిలాశయాం తామనికేతవాసినీం
నిరన్తరాస్వన్తరవాతవృష్టిషు,
వ్యలోకయన్నున్మిషితైస్తడిన్మయై
ర్మహాతపస్సాక్ష్య ఇవ స్థితాః క్షపాః. 25

టీ. నిరంతరాసు = ఎడములేని, అంతర వాత వృష్టిషు=నడుమనడుమ గాలులుగల వానలయందు, అనికేతవాసినీం = గృహమునవసింపనిదియు, శిలాశయాం=రాతియందు పరున్నదియునగు, తాం = ఆపార్వతీదేవిని, మహాతపస్సాక్ష్యే = గొప్పతపస్సుయొక్క సాక్ష్యములో, స్థితాః=ఉన్నట్టి, క్షపాః=రాత్రులు, తడిన్మయైః=మెఱుపులనే, ఉన్మిషితైః=చూపులతో, వ్యలోకయన్నివ=చూచినవో యనునట్లుండెను.

తా. తెరిపిలేక గాలి వానలుగానున్నపు డామె బట్టబయిట బండమీఁద పరుండఁగా, ఆతపంబునకు సాక్ష్యమిచ్చెడు రాత్రులుకనులార చూచుచున్నవోయన మెఱుపులు మెఱయుచుండెను.

వ్యా. శిలాశయామితి.—నిరన్తరాసు నీరన్ధ్రాస్వన్తరే మధ్యే వాతో యాసాం తాదృశ్యో యా వృష్టయస్తాస్వన్తరవాత వృష్టిషు, న నికేతే గృహే వసతీత్యనికేతవాసినీమ్. అనావృతదేశవాసినీమిత్యర్థః. శిలాయాం శేత ఇతి శిలాశయాం శిలాతలశాయి

నీప్ 'అధికరణే శేతేః' ఇత్యచ్ప్రత్యయః. తాం పార్వతీం సాక్షాద్ద్రష్ట్రా సాక్షీ 'సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయామ్' ఇతీనిప్రత్యయః. తస్య కర్మ సాక్ష్యం-మహాతపసః సాక్ష్యే స్థితాః శుపా స్తడిన్మయైర్విద్యుద్రూపైరున్మిషితైరవలోకనై ర్వ్యలోకయన్నివ. ఇవేతి చక్షుషా విలోకనమేవోత్ప్రేక్ష్యతే. సాక్ష్యం తు. 'ఆదిత్యచన్ద్రావనిలోఽనలశ్చ ద్యౌర్భూమి రాపో హృదయం యమశ్చ, అహశ్చ రాత్రిశ్చ ఉభే చ సంధ్యే ధర్మశ్చ జానాతి నరస్య వృత్తమ్.' ఇతి ప్రమాణసిద్ధత్వాన్నోత్ప్రేక్ష్యమిత్యనుసంధేయమ్.

నినాయ సాఽత్యన్తహిమోత్కిరానిలాః
సహస్యరాత్రీరుదవాసతత్పరా,
పరస్పరాక్రన్దిని చక్రవాకయోః
పురో వియుక్తే మిథునే కృపావతీ.

టీ. సా=ఆదేవి, అత్యన్తహిమోత్కిరానిలాః=మిక్కిలి మంచుజిమ్ముగాలులుగల, సహస్య రాత్రీః=పుష్యమాసరాత్రులను, ఉదవాసతత్పరా=నీటియందు వసింప నాసక్తురాలై, పరస్పరాక్రన్దిని=ఒండొరులఁ బిలచుకొనుచున్నట్టియు, పురః=ముందు, వియుక్తే=ఎడఁబాసిన, చక్రవాకయోః, మిథునే = చక్రవాకజంటయందు, కృపావతీ=జాలిగలదై, నినాయ=వెళ్లించెను.

తా. మంచుకాలమున నీటిలో నిలిచి తనయెదుట నెడబాసిన స్త్రీపురుషచక్రవాకము లన్యోన్యముఁ బిలుచుకొనుచుండఁగాఁ జూచుచు జాలిపడుచు కాలము గడపెను.

వ్యా. నినాయేతి.—సా పార్వతీ ఉత్కిరన్తి క్షిపన్తీత్యుత్కిరాః. 'ఇగుపధజ్ఞా' ఇత్యాదినా కః. అత్యన్తం హిమానాముత్కిరా అనిలా యాసు తాః. సహస్యరాత్రీః పౌషరాత్రీః. ని. 'పౌషే తైషసహస్యౌ ద్వౌ' ఇత్యమరః. ఉదకే వాస ఉదవాసః. 'పేషం వాస వాహన ధిషు చ' ఇత్యుదాదేశః. ఉదవాసే తత్పరా ఆసక్తా తథా పరస్పరమాక్రన్దిన్యన్యోన్యమాక్రోశిని, పురోఽగ్రే వియుక్తే విరహిణి వియోగం ప్రాప్త ఇతి యావత్. చక్రవాకీ చ చక్రవాకశ్చ చక్రవాకౌ తయోశ్చక్రవాకయోర్మిథునే ద్వన్ద్వే కృపావతీ సతీ నినాయ. దుఃఖిషు కృపాలుత్వం మహతాం స్వభావ ఇతి చక్రవాకమిథునే కృపా-న తు కామితయేతి వాచ్యానవకాశః. వి. 'అప్సు వాసస్తు హేమన్తే క్రమశో వర్ధయేత్తపః' ఇతి మనుః.

ముఖేన సా పద్మసుగన్ధినా నిశి ప్రవేపమానాధరపత్త్రశోభినా,
తుషారవృష్టిక్షతపద్మసంపదాం సరోజసంధానమివాకరోదపామ్.

టీ. సా ఆమె, నిశి=రాత్రియందు, పద్మసుగంధినా = పద్మవాసనగలయట్టియు, ప్రవేపమానాధరపత్త్రశోభినా=మిక్కిలి వణఁకుచున్న క్రిందిపెదవియను తామరరేకుచే ప్రకాశించుచున్న, ముఖేన=మోముతో, తుషారవృష్టిక్షతపద్మసంపదాం=మంచుకురియుటచే కొట్టఁబడిన పద్మసంపదగల, అపాం=నీటికి, సరోజసంధానమివ=పద్మఁపుఁగూర్పును వలె, అకరోత్=చేసెను.

తా. చలిచే వణఁకుచు తపోనియమముచే నీటిలో నిల్చినదేవి చలించుచున్న తామరరేకుమాడ్కి నున్న క్రిందుపెదవిచే హిమప్రసారముచే పద్మనాశనమయి శోభదగ్గినకాలనికి ఆశోభను బూర్తిచేయుచున్నట్లుండెను. తామరపూవు వాసనవంటినిట్టూర్పులతో వాసననుఁ గూడ నీటికి సంక్రమింపఁ జేసెనని భావము. (హిమంతర్తువులో నీటిలో నిల్చి తపం బొనర్చెననుట.)

వ్యా. ముఖేనేతి.—సా పార్వతీ నిశి రాత్రౌ పద్మవత్, సుగన్ధినా సురభిణా 'గన్ధస్యేత్' ఇత్యాదినేకారః. ప్రవేపమానః కమ్పమానోఽధర ఓష్ఠ ఏవ పత్త్రం దలం తేన శోభత ఇతి తథోక్తేన ముఖేన తుషారవృష్ట్యా తుహినవర్షేణ క్షతా నాశితాః. పద్మసంపదో యాసాం తాసామపాం సరోజసంధానం పద్మసంఘట్టనమకరోదివ. ఇత్యుత్ప్రేక్షాలంకారః. పద్మాన్తరం తుహినేనోపహన్యతే తన్ముఖపద్మం తు న తథేతి వ్యతిరేకాలంకారో వ్యజ్యత ఇత్యుభయోః సంకరః.

స్వయంవిశీర్ణద్రుమపర్ణవృత్తితా పరాహి కాష్ఠా తపసస్తయా పునః, ·
తదప్యపాకీర్ణమతఃప్రియంవదాం వదన్త్యపర్ణేతి చ తాం పురావిదః.

టీ. స్వయం విశీర్ణద్రుమపర్ణవృత్తితా = తానై రాలినచెట్టాకు జీవనముగాఁ జేయుట, తపసః పరాకాష్ఠా హి=తపంబున కతిశయమగు గొప్పఁదనముగదా, తయా పునః=ఆదేవిచే, తదపి అపాకీర్ణం=అదియు విడువఁబడినది, అతః = ఈకారణమువలన, ప్రియంవదాం తాం=ప్రియమునుబల్కు నాదేవిని, పురావిదః = పురాణముల నెఱిఁగినవారు, అపర్ణేతి చ=అపర్ణయనియు, వదన్తి=చెప్పుచున్నారు.

తా. లోకములో రాలినయాకులనుదిని తపంబొనర్చుట గొప్పదియగు తపోవధిగానెన్నుదురు. ఈమె యన్ననో ఆపర్ణములనుకూడ విడుచుటచే నపర్ణయని పెద్దలు బిలిచిరి.

వ్యా. స్వయమితి.— స్వయం విశీర్ణాని స్వతశ్చ్యుతాని ద్రుమపర్ణాన్యేవ వృత్తిర్జీవనం యస్య తస్య భావస్తత్తా తపసః. పరా కాష్ఠా పరముత్కర్షో హి. ని.

'కాష్ఠాఃకక్షైస్తే స్థితా దిశి' ఇత్యమరః. తయా దేవ్యా పునస్తత్ పర్ణవర్తనమప్యపాకీర్ణం అపాకృతమ్. అతః పర్ణాపాకరణాద్ధేతోః, ప్రియం వదతీతి ప్రియంవదా 'ప్రియవశే వదః ఖచ్' ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః. 'అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్' ఇతి ముమాగమః. తాం పార్వతీం, పురావిదః పురాణజ్ఞాస్తపఃకరణసమయేఽవిద్యమానం పర్ణభక్షణం యస్యాః సాఽపర్ణేతి వదన్తి. నామాన్తరసముచ్చయార్థశ్చకారః. అత్ర 'అపర్ణామ్' ఇత్యపపాఠః. ఇతి శబ్దాభిహితే ద్వితీయానుపపత్తేః. యథాహ వామనః. 'నిపాతేనాప్యభిహితే కర్మణి న కర్మవిభక్తిః. పరిగణనస్య ప్రాయికత్వాత్.' ఇతి; స్వయం ప్రియంవదాః పరేషామపి ప్రియవాదభాజనాని భవన్తీతి భావః.

మృణాళికాపేలవమేవమాదిభి
ర్వ్రతైః స్వమఙ్గం గ్లపయన్త్యహర్నిశమ్,
తపశ్శరీరైః కఠినైరుపార్జితం
తపస్వినాం దూరమధశ్చకార సా. 29

టీ. మృణాళికా పేలవం స్వం అంగం = తామరతూడువలె మెత్తని తనదేహమును, ఏవం ఆదిభిఃవ్రతైః=అగ్నిజలస్థలములను నిలుచుట మున్నగువ్రతములచే, అహర్నిశం=రాత్రింబవళ్లు, గ్లపయంతీ=కృశింపఁజేయుచు, సా=ఆదేవి, తపస్వినాం = తపశ్శాలురయొక్క, కఠినైః శరీరైః=దృఢమగుశరీరములచే, ఉపార్జితం=సంపాదింపఁబడిన, తపః=తపస్సును, దూరం=మిక్కిలి, అధశ్చకార=క్రిందుచేసెను.

తా. మిక్కిలి దేహము మృదువైనను కఠినతపములొనర్చి దృఢకాయులరగు మునులతపంబులను మించెనని తాత్పర్యము.

వ్యా. మృణాళికేతి.—మృణాలికాపేలవం పద్మినీకన్దకోమలం స్వం స్వకీయమఙ్గం శరీరమేవముక్తప్రకారతోయాగ్నిమధ్యవాసవ్రతమాదిశేషాం తైర్వ్రతైరహశ్చ నిశా చాహర్నిశమ్ సమాహారే ద్వంద్వైకవద్భావః. అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా. గ్లపయన్తీ కర్శయన్తీ సా పార్వతీ కఠినైః క్లేశసహైరిత్యర్థః. శరీరైః ఉపార్జితం సంపాదితం తపస్వినామృషీణాం తపో దూరమత్యన్తమధశ్చకార తిరశ్చకార అతిశిశ్య ఇత్యర్థః. తపస్విభిరప్యేవం తపః కర్తుం న శక్యత ఇతి తాత్పర్యార్థః.

అథాజినాషాఢధరః ప్రగల్భవాగ్జ్వలన్నివ బ్రహ్మమయేన తేజసా,
వివేశ కశ్చిజ్జటిలస్తపోవనం శరీరబద్ధః ప్రథమాశ్రమో యథా. 30

టీ. అథ=పిమ్మట, అజినాషాఢధరః = నల్లలేడిచర్మను మోదుగుకఱ్ఱను ధరించినట్టియు, ప్రగల్భవాక్ = ప్రౌఢవాక్కులుగలయట్టియు, బ్రహ్మమయేన తేజసా=వైదిక

మగువర్చస్సుతో, జ్వలన్నివ = వెలుఁగుచున్నవాఁడువలెనున్నట్టియు, కశ్చిత్ = ఒక, జటిలః=జటాధరుఁడు (బైరాగి), శరీరబద్ధః = శరీరముగాచేయఁబడిన, ప్రథమాశ్రమో యథా=బ్రహ్మచర్యాశ్రమమెయాయన్నట్లుగా (ఉన్నవాఁడనుట), తపోవనం = (అయమ్మ యొక్క) తపస్సుఁజేయువనమునుగూర్చి, వివేశ=ప్రవేశించెను.

తా. లేడిచర్మను పాలాశదండమును ధరించి ప్రౌఢమగుమాట లాడుచు బ్రహ్మతేజస్సొలుకుచున్న యొక్కబైరాగి బ్రహ్మచర్యాశ్రమ మీరూపము ధరించెనా యన్నట్లున్నవాఁడై యమ్మవారియాశ్రమము లోనికి ప్రవేశించెను.

వ్యా. అథేతి.—అథానన్తరమజినం కృష్ణమృగత్వక్ ఆషాఢః ప్రయోజనమస్యే త్యాషాఢః పాలాశదణ్డః. ని. 'పాలాశో దణ్డ ఆషాఢః' ఇత్యమరః. 'విశాఖాషాఢాదణ్ మన్థదణ్డయోః' ఇత్యణ్ప్రత్యయః. తయోర్ధరస్తథోక్తః. ప్రగల్భవాక్ ప్రౌఢవచనో బ్రహ్మమయేన వైదికేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేత్యర్థః. జ్వలన్నివ స్థితః ఇవశబ్దో నిర్ధార ణార్థః. కశ్చిదనిర్దిష్టో జటిలో జటావాన్ బ్రహ్మచారీతి శేషః. పిచ్ఛాదిత్వాదిలచ్ప్ర త్యయః. శరీరబద్ధో బద్ధశరీరః. శరీరవానిత్యర్థః. ఆహితాగ్న్యాదిషు పాఠాత్సాధుః. ప్రథమాశ్రమో యథా బ్రహ్మచర్యాశ్రమఇవ యథాశబ్ద ఇవార్థే. తపోవనమ్ దేవ్యా ఇతి శేషః. వివేశ ప్రవిష్టవాన్.

తమాతిథేయీ బహుమానపూర్వయా
సపర్యయా ప్రత్యుదియాయ పార్వతీ,
భవన్తి సామ్యేఽపి నివిష్టచేతసాం
వపుర్విశేషేష్వతిగౌరవాః క్రియాః. 31

టీ. ఆతిథేయీ పార్వతీ = అతిథులయందిష్టురాలగు పార్వతీదేవి, తం=అబ్రహ్మ చారిని, బహుమానపూర్వయా = గౌరవపూర్వకమగు, సపర్యయా=పూజచే, ప్రత్యుది యాయ=ఎదుర్కొనెను. సామ్యే అపి=సమత్వము కలిగియున్నను, నివిష్టచేతసాం=స్థిర చిత్తముగలవారికి, వపుర్విశేషేషు = వ్యక్తివిశేషములయందు, అతిగౌరవాః=మిక్కిలి గౌరవములుగల, క్రియాః=వ్యాపారములు, భవన్తి=అగుచున్నవి.

తా. అతిథులయందిష్టముగలదేవి యాబైరాగిని కడుగౌరవ ముచేఁ బూజించెను. (తనబోటి తపశ్శాలియే వానిని బూజింపనేల ?) ఆకృతివిశేషములలో చిత్తస్థైర్యముగలవారు గౌరవాతిశయముఁ జూపుదురు.

వ్యా. తమితి.—అతిథిషు సాధ్వ్యతిథేయీ. 'పథ్యతిథి' ఇత్యాదినా ఢఞ్ప్రత్యయః. 'టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదినా జీప్. పార్వతీ తం బ్రహ్మచారిణం బహుమానపూర్వయా బహుమానః పూర్వో యస్యాస్తయా - గౌరవపూర్వయేత్యర్థః. సపర్యయాఽర్చయా. ని. 'సపర్యార్చార్హణాః సమాః' ఇత్యమరః. ప్రత్యుదియాయ ప్రత్యుజ్జగామ. కథం సమానేఽపి తస్యాస్తాదృశీ ప్రతిపత్తిరత ఆహ. సామ్యే సత్యపి నివిష్టచేతసాం స్థిరచిత్తానాం వపుర్విశేషేషు వ్యక్తివిశేషేష్వతిశయితం గౌరవం యాసు తా అతిగౌరవా అతిగౌరవసహితాః, క్రియాః చేష్టా భవంతి ప్రవర్తంత ఇత్యర్థః. సాధవో న సామ్యాభినివేశిన ఇతి భావః.

విధిప్రయుక్తాం పరిగృహ్య సత్క్రియాం
పరిశ్రమం నామ వినీయ చ క్షణమ్,
ఉమాం స పశ్యన్ ఋజునైవ చక్షుషా
ప్రచక్రమే వక్తుమనుజ్ఝితక్రమః. 32

టీ. సః=ఆబైరాగి, విధిప్రయుక్తాం=శాస్త్రరీతిగాఁ జేయఁబడిన, సత్క్రియాం=పూజను, పరిగృహ్య=పొంది, క్షణం=క్షణకాలము, పరిశ్రమంచ=ఆయాసమును, వినీయ నామ=తీర్చుకొన్నట్లునటించి, ఉమాం = పార్వతీదేవిని, ఋజునైవ చక్షుషా=విలాసము మున్నగునవి లేనికంటితో, పశ్యన్ = చూచుచున్నవాఁడై, అనుజ్ఝితక్రమః=విడువని పరిపాటికలవాఁడై, వక్తుం=పల్కుటకు, ప్రచక్రమే=ఉపక్రమించెను.

తా. ఆబైరాగి విధ్యుక్తముగాఁ బూజఁగొని ఆయాసముపోవుటను నటించి ధారాళముగా నాదేవిని చూచుచు సక్రమముగా చెప్పఁబోవురీతిని మాటలాడుట కుపక్రమించెను.

వ్యా. విధీతి.—స బ్రహ్మచారీ, విధినా- ప్రయుక్తామనుష్ఠితాం సత్క్రియాం పూజాం పరిగృహ్య స్వీకృత్య క్షణం పరిశ్రమం విశ్రామం చ వినీయనామ - నామేత్యపరమార్థే అధోమామృజునైవ విలాసరహితేనైవ చక్షుషా పశ్యన్ననుజ్ఝితక్రమోఽత్యక్తోచితపరిపాటీకః సన్ వక్తుం ప్రచక్రమే ప్రారేభే.

అపి క్రియార్థం సులభం సమిత్కుశం
జలాన్యపి స్నానవిధిక్షమాణి తే,
అపి స్వశక్త్యా తపసి ప్రవర్తసే
శరీరమాద్యం ఖలు ధర్మసాధనమ్. 33

టీ. క్రియార్థం= హోమాదికర్మకొఱకు, సమిత్కుశం = సమిధలు దర్భలును సులభమపి=కష్టములేక దొరుకునుగదా? జలాని=నీళ్లు, తే=నీకు, స్నానవిధిక్షమాణిఅపి=

స్నానము చేయుటకుఁ దగియున్నవికదా? స్వ శక్త్యా = శక్తికొలది చే, తపసి=తపమ్మున, ప్రవర్తసే అపి=ప్రవర్తించుచుంటివా? ఖలు=ఎందువలన ననఁగా? శరీరం = ఒడలు, ఆద్యం ధర్మసాధనం=(అన్నిధర్మములకు) మొదటిసాధనముగదా?

తా. (ఓబాలా) హోమాదులకు సమిధలు దర్భలు దొరుకునా? నీకు స్నానమునకు నీళ్లున్నవా? శక్తికొలఁదిగా తపం బొనరించు చున్నావా? అన్ని కార్యములకు దేహము ముఖ్యము గనుక మిక్కిలి తపం బొనర్చినచో రోగాదులు వచ్చి దేహారోగ్యము చెడును పుణ్యకర్మలు నశించును కావున శక్తిని మించక తపం బొనర్చుచుంటివా?

వ్యా. అపీతి.—అత్రాపిశబ్దః ప్రశ్నే. క్రియార్థం హోమాదికర్మానుష్ఠానార్థం సమిధశ్చ కుశాశ్చ సమిత్కుశం 'జాతిరప్రాణినామ్' ఇతి ద్వన్ద్వైకవద్భావః. సులభ మపి సులభం కచ్చిత్? జలాని తే తవ స్నానవిధిక్షమాణి స్నానక్రియాయోగ్యాన్యపి కచ్చిత్? కిఞ్చ స్వశక్త్యా నిజసామర్థ్యానుసారేణ తపసిప్రవర్తసేఽపి? దేహమపీడయి త్వా తపశ్చరసి కచ్చిదిత్యర్థః. యుక్తం చ నాత్మైతత్. ఖలు యస్మాచ్ఛరీరమాద్యం ధర్మసాధనం. ధర్మస్తు కాయేన వాచా బుద్ధ్యా ధనాదినా చ బహుభిః సాధ్యతే-తేషు చ వపురేవ ముఖ్యం సాధనం- సతి దేహే ధర్మార్థకామమోక్షలక్షణశ్చతుర్వర్గః సాధ్య తే-అత ఏవ. వి. 'సతతమాత్మానమేవ గోపాయీత' ఇతి శ్రుతిః.

అపి త్వదావర్జితవారిసంభృతం
ప్రవాళమాసామనుబన్ధి వీరుధామ్,
చిరోజ్ఝితాలక్తకపాటలేన తే
తులాం యదారోహతి దన్తవాససా. 34

టీ. త్వదావర్జితవారిసంభృతం = నీచే పోయఁబడిననీటిచే పుట్టింపఁబడిన, ఆసాం వీరుధాం=ఈలతలయొక్క, ప్రవాళం=చిగురుఁ అనుబంధ్యపి=వర్ధిల్లుచున్నదా? యత్ = ఏచిగురు, చిరోజ్ఝితాలక్తకపాటలేన = చిరకాలమునుండి విడువఁబడిన లత్తుకగలఁడగుట తెలుపుతోఁగూడిన యెఱుపుగల, తే = నీయొక్క, దంతవాససా = అధరోష్ఠముతో తులాం=సాటిని, ఆరోహతి=పొందుచున్నదో.

తా. నీచే పోయఁబడిననీళ్ళచేఁ బుట్టింపఁబడిన యీతీఁగలచి గురు వర్ధిల్లుచున్నదా? ఎట్టిదాచిగురు? చిర కాలమునుండి నీవు లత్తుకబూ

యక యుండుటచే పాటలవర్ణముగల నీక్రిందు పెదవితో సామ్యమును బొందుచున్నది.

వ్యా. అపీతి.—త్వయాఽఽవర్జితేన సిక్తేన వారిణా సంభృతం జనితమాసాం వీరుధాం లతానాం ప్రవాలం పల్లవమనుబన్ధ్యప్యనుస్యూతం కిం. యత్ప్రవాలం చిరోజ్ఝితశ్చిరకాలత్యక్తో లాక్షారాగో యేన తత్తథాఽపి పాటలం స్వభావరక్తమిత్యర్థః. తేన చిరోజ్ఝితాలక్తకపాటలేన, తే తవ దన్తవాససాఽధరేణ. ని. 'ఓష్ఠాధరౌ తు రదనచ్ఛదౌ దశనవాససీ' ఇత్యమరః. తులాం సామ్యమారోహతి గచ్ఛతీత్యర్థః. అత్ర తులాశబ్దస్య సాదృశ్యవాచిత్వాత్తద్యోగేఽపి 'తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యామ్' ఇతి న తృతీయాప్రతిషేధస్తత్ర సూత్రే సదృశవాచిన ఏవ గ్రహణాదితి.

అపి ప్రసన్నం హరిణేషు తే మనః
కరస్థదర్భప్రణయాపహారిషు,
య ఉత్పలాక్షి ప్రచలైర్విలోచనై
స్తవాక్షిసాదృశ్యమివ ప్రయుఞ్జతే. 35

టీ. కరస్థదర్భప్రణయాపహారిషు = చేతియందున్న దర్భను విశ్వాసముచే నపహరించుచున్న, హరిణేషు=లేళ్లయందు, తే మనః=నీయొక్క మనస్సు, ప్రసన్నమపి=నిర్మలమైనదికదా? ఉత్పలాక్షి=నల్లకల్వంబోలు కన్నులుగలదానా! యే=ఏలేళ్లు, ప్రచలైః, విలోచనైః = చంచలనేత్రములచే, తవ=నీయొక్క, అక్షిసాదృశ్యం = నేత్రసాధర్మ్యమును, ప్రయుంజతే ఇవ=అభినయించుచున్నవిపలెనున్నవో, (అట్టిలేళ్లయం దనుట.)

తా. ఓచిన్నదానా! చంచలదృష్టుల నిన్ననుకరించుచున్నవైయే లేళ్లున్నవో యవి చనువుచే నీచేతిలోనిదర్భల లాగికొనుచుండఁగా నీకు వానియందు కోపము రాలేదుగదా? తపశ్శాలులకుఁ గోపముండరాదు.

వ్యా. అపీతి.—కరస్థాః దర్భాః - ప్రణయేన స్నేహేనాపహారంతీతి తే తథోక్తేషు సాపరాధేష్వితిభావః. 'కరస్థదర్భప్రణయాపరాధిషు' ఇతిపాఠే. దర్భాణాం ప్రణయేన ప్రార్థనయాఽపరాధిషు హరిణేషు విషయే తే మనః ప్రసన్నమపి న క్షుభితం కిం. సాపరాధేష్వపి న కోపితవ్యం తపస్విభిరితి భావః. హేఉత్పలాక్షి యే హరిణాః ప్రచలైశ్చఞ్చలైర్విలోచనైర్నేత్రైస్తవాక్షిసాదృశ్యం ప్రయుఞ్జత ఇవాభినయన్తీవ.

ప్రసన్నత్వాన్మృగనేత్రాణి త్వన్నయనైః సామ్యముపయాన్తీతి భావః. 'ఉత్పలక్షేప చలైః' ఇతిపాఠాన్తర ఉత్పలకమ్పచలైః. భావానయనేన ద్రవ్యానయనమితిన్యాయేన క్షిప్యమాణోత్పలచలై రిత్యర్థః.

యదుచ్యతే పార్వతి పాపవృత్తయే
న రూపమిత్యవ్యభిచారి తద్వచః,
తథా హి తే శీలముదారదర్శనే
తపస్వినామప్యుపదేశతాం గతమ్. 36

టీ. పార్వతి=ఓ పార్వతీ ! రూపం=సౌందర్యము, పాపవృత్తయే=పాపవ్యాపారమునకు, న ఇతి యత్ వచః ఉచ్యతే=కాదనియేమాట చెప్పఁబడుచున్నదో, తద్వచః= ఆమాట, అవ్యభిచారి=తప్పనిది, తథాహి=అలాగుననే, ఉదారదర్శనే = గొప్పకన్నులు గలదానా! (జ్ఞానాధికురాలా !) తే=నీయొక్క, శీలం=సద్వృత్తి, తపస్వినామపి = తపశ్శాలురకును, ఉపదేశతాం=ఉపదేశమగుటను, గతం=పొందినది.

తా. ఓపార్వతీ ! చక్కఁదనము పాపమొనర్పదు అనుమాట సత్యమైనది నిజమే. ఎందుచే ననఁగా: జ్ఞానురాలా ! నీనడవడిని మునులును నేర్చుకొనుచున్నారు గదా ? (నీవే యుదాహరణ యనుట)

వ్యా. యదితి.—హే పార్వతి ! రూపం సౌమ్యాకృతిః పాపవృత్తయే పాపాచరణాయ న భవతీతి యదుచ్యతే లోకైరితి శేషః. తద్వచో న వ్యభిచరతి న స్ఖలతీత్యవ్యభిచారి సత్యం. వి. 'యత్రాకృతిస్తత్ర గుణాః' 'న సురూపాః పాపసమాచారా భవన్తి' ఇత్యాదయో లోకవాదా న విసంవాదమాసాదయంతీత్యర్థః. కిమితిజ్ఞాయతే తథాహి-హే ఉదారదర్శనే అయతాక్షి సురూపే ఇత్యర్థః. అథవోన్నతజ్ఞానే వివేకవతీత్యర్థః. తే తవ శీలం సద్వృత్తమ్. ని. 'శీలం స్వభావే సద్వృత్తే' ఇత్యమరః. తపస్వినామప్యుపదిశ్యతేఽనేనేత్యుపదేశః ప్రవర్తకం ప్రమాణం తత్తాముపదేశతాం గతం ప్రాప్తం. మునయోఽపి త్వాం వీక్ష్య స్వవృత్తే ప్రవర్తన్త ఇతి భావః.

వికీర్ణసప్తర్షిబలిప్రహాసిభి
స్తథా న గాంగైః స్సలిలైర్దివశ్చ్యుతైః,
యథా త్వదీయైశ్చరితై రనావిలై
ర్మహీధరః పావిత ఏష సాన్వయః. 37

టీ. ఏష మహీధరః=ఈహిమవంతుఁడు, వికీర్ణసప్తర్షిబలిప్రహాసిభిః-వికీర్ణ = వెదచల్లఁబడిన, సప్తర్షిబలిప్రహాసిభిః = సప్తర్షులపూజకుఁ జెందినపూవులచే నవ్వుచున్నవియు, దివశ్చ్యుతైః = అంతరిక్షమునుండి జారుచున్నవియు, (నగు) గాఙ్గైః సలిలైః= గంగోదకములచేఁగూడ, న తథా=అట్లు పవిత్రుఁడు కాలేదు. యథా=ఎట్లు, అనావిలైః త్వదీయైః చరితైః=నిష్కల్మషములగు నీచరిత్రలచే, సాన్వయః = వంశముతోఁగూడ, పావితః=పవిత్రుఁడాయెనో.

తా. ఈహిమవంతుఁడు సప్తర్షులపూజాపుష్పములచే నవ్వుచున్నవివలె నున్నవియు, ఆకాశమునుండి జారుచున్నవియునగు గంగోదకములచేఁగూడ నిర్మలమగు గుణములుగల నీచే వంశముతోఁ బవిత్రుఁడైనట్లు పవిత్రుఁడు కాలేదు.

వ్యా. వికీర్ణేతి.—ఏష మహీధరః హిమవాన్, సప్త చ తే ఋషయశ్చ సప్తర్షయః. 'దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్' ఇతి సమాసః. వికీర్ణైః పర్యస్తైః సప్తర్షీణాం సంబన్ధిభిర్బలిభిః పుష్పోపహారైః. ప్రహసన్తి యే తథోక్తైర్దివోఽన్తరిక్షాచ్చ్యుతైర్గాఙ్గైః సలిలైస్తథా న పావితః, అనావిలైరకలుషైస్త్వదీయైశ్చరితైర్యథా సాన్వయః సపుత్రపౌత్రః పావితః పవిత్రీకృతః.

అనేన ధర్మస్సవిశేషమద్య మే
త్రివర్గసారః ప్రతిభాతి భావిని,
త్వయా మనోనిర్విషయార్థకామయా
యదేక ఏవ ప్రతిగృహ్య సేవ్యతే. 38

టీ. భావిని=మంచియభిప్రాయముగలదానా ! అనేన = ఈకారణముచే, ధర్మః= ధర్మము అనుపురుషార్థము, సవిశేషం = అతిశయముతో, అద్య = ఇప్పుడు, మే=నాకు, త్రివర్గసారః=ధర్మకామార్థములలో శ్రేష్ఠమై, ప్రతిభాతి = తోఁచుచున్నది, యత్ = ఎందువలన, మనోనిర్విషయార్థకామయా=మనస్సునకు విషయముగాని అర్థకామములుగల, త్వయా=నీచే, ఏకఏవ=ధర్మమొక్కటియే, ప్రతిగృహ్య = స్వీకరించి, సేవ్యతే = సేవింపఁబడుచున్నదో.

తా. మంచియభిప్రాయములుగలదానా! ధర్మార్థకామములను త్రివర్గములో నేకారణముచే మిగిలినరెండింటిని మనస్సులోఁదలఁచక ధర్మమునుమాత్రమును స్వీకరించితివో యక్కారణమువలన త్రివర్గములో ధర్మమే శ్రేష్ఠమయినదని స్వీకరించఁబడినది

వ్యా. అనేనేతి.—హే భావిని ప్రశస్తాభిప్రాయే అనేన కారణేన ధర్మః సవిశేషం సాతిశయమద్య మే త్రయాణాం ధర్మకామార్థానాం వర్గస్త్రివర్గః. ని. 'త్రివర్గో

ధర్మకామార్థైశ్చతుర్వర్గః సమోక్షకైః' ఇత్యమరః. తత్ర సారః శ్రేష్ఠః ప్రతిభాతి. యద్యస్మాత్కారణాన్మనసో నిర్విషయావర్థకామౌ యస్యాస్తయా త్వయైకో ధర్మ ఏవ ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య సేవ్యతే యత్త్వయాఽర్థకామౌ విహాయ ధర్మ ఏవావలమ్బితః. అతః సర్వేషాం నః స శ్రేయానితి ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః.

ప్రయుక్తసత్కారవిశేషమాత్మనా
న మాం పరం సంప్రతిపత్తుమర్హసి,
యతస్సతాం సన్నతగాత్రి సఙ్గతం
మనీషిభిస్సాప్తపదీనముచ్యతే. 39

అవ. ఇప్పుడు కోరికను దెలిసికొనుటకు ప్రస్తావన జేయుచున్నాఁడు.—

టీ. ఆత్మనా=నీచే, ప్రయుక్తసత్కారవిశేషం=చేయఁబడిన పూజావిశేషముగల, మాం=నన్ను. పరం = అన్యునిగాను, సంప్రతిపత్తుం = తెలిసికొనుటకు, నార్హసి=తగవు. సన్నతగాత్రి=వంగిన శరీరముగలదానా! యతః=ఎందువలన, మనీషిభిః = విద్వాంసులచే, సతాం=సత్పురుషులయొక్క, సంగతం=స్నేహము, సాప్తపదీనం=సప్తపదముల నుచ్చరించుటచే సాధ్యమయినదిగా, ఉచ్యతే=చెప్పఁబడుచున్నదియో.

తా. నీచే పూజావిశేషములనందిన నన్నన్యునిగా భావింపకుము. కారణమేమనఁగా: విద్వాంసులు సన్మైత్రిని యేడుమాటలచే లభ్యమగుదానినిగాఁ జెప్పుచున్నారు. (మనకన్నవో యేడుమాటలకంటె మించెను గనుక స్నేహధర్మముచే నన్ను బరునిగా నెంచకంటిననుట.)

అవ. సంప్రతి మనోరథం జిజ్ఞాసుః ప్రస్తౌతి.—

వ్యా. ప్రయుక్తేతి.—ఆత్మనా త్వయా ప్రయుక్తః. సత్కారవిశేషః పూజావిశేషో యస్య తం మాం పరమన్యం, సంప్రతిపత్తుమవగన్తుం నార్హసి హే సన్నతగాత్రి సన్నతాఙ్గి 'అఙ్గగాత్రకణ్ఠేభ్యః' ఇతి వక్తవ్యాన్జీష్. యతః కారణాన్మనస ఈషిభిర్మనీషిభిర్విద్వద్భిః శకన్ధ్వాదిత్వాత్ సాధుః. సతాం సంగతం సఖ్యం సప్తభిః పదైరాపద్యత ఇతి సాప్తపదీనం సప్తపదోచ్చారణసాధ్యముచ్యతే - తచ్చావయోస్త్వత్కృతసత్కారప్రయోగాదేవ సిద్ధమిత్యర్థః. 'సాప్తపదీనం సఖ్యమ్' ఇతి నిపాతనాత్ సాధుః.

అతోఽత్ర కిఞ్చిద్భవతీం బహుక్షమాం
ద్విజాతిభావాదుపపన్నచాపలః,
అయం జనః ప్రష్టుమనాస్తపోధనే
న చేద్రహస్యం ప్రతివక్తుమర్హసి. 40

టీ. తపోధనే=తపోధనురాలగు గౌరీ! అతః=సఖ్యమువలననే, అత్ర=ఈప్రసంగములో, బహుక్షమాం = మిక్కిలి యోర్పుదానవగు (మిక్కిలి శాంతిగలదానవగు), భవతీం=నిన్ను, ద్విజాతి భావాత్ = బ్రాహ్మణభావమువలన, ఉపపన్నచాపలః=పొందఁబడిన చపలత్వముగల, (అధ్యస్తమగు ధృష్టత్వముగల,) అయంజనః=ఈజనుఁడు (నేను), కించిత్ ప్రష్టుమనాః = కొంచెమడుగుటకు కోరికగలవాఁడు, రహస్యం న చేత్=గోప్యముకానియెడల, ప్రతివక్తుం=ప్రత్యుత్తరము నిచ్చుటకు, అర్హసి=తగుదువు.

తా. తపశ్శీలురాలా ! స్నేహధర్మమువలన మిక్కిలి శాంతస్వభావురాల వగు నిన్ను బ్రాహ్మణచాపల్యముచే కొంచెము ప్రశ్నించెదను. అది రహస్యము కానిచో జబాబు నీయుము.

వ్యా. అతఇతి.—హే తపోధనే, అతః సఖ్యాద్ధేతోరత్ర ప్రస్తావే బహుక్షమాం బహూక్తిసహాం యద్వా క్షమావతీం, భవతీం త్వాం ద్విజాతిభావా ద్బ్రాహ్మణత్వా దుపపన్నచాపలః సులభధార్ష్ట్యోయోఽయం జనః. స్వయ మిత్యర్థః. కిఞ్చిత్ ప్రష్టుం మనో యస్య స కించిత్ ప్రష్టుమనాః ప్రష్టుకామః. 'తుమ్ కామమనసోరపి' ఇతి మకారలోపః. రహసి భవం రహస్యం గోప్యం న చేత్, ప్రతివక్తుమర్హసి.

కులే ప్రసూతిః ప్రథమస్య వేధస
స్త్రిలోకసౌన్దర్యమివోదితం వపుః,
అమృగ్యమైశ్వర్యసుఖం నవం వయ
స్తపఃఫలం స్యాత్కిమతః పరం వద. 41

అవ. అడుగఁబోవుదానిని చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. ప్రథమస్యవేధసః = హిరణ్యగర్భునియొక్క, కులే=వంశంబున, ప్రసూతిః=ఉత్పత్తి, వపుః=శరీరము, త్రిలోకసౌందర్యం=ముల్లోకముల చక్కఁదనము, ఉదితమివ=ఒకస్థలమునకుఁ జేర్చినదివలెనున్నది. ఐశ్వర్యసుఖం=భాగ్యముయొక్కసౌఖ్యము, అమృగ్యం=వెదక నక్కఱలేదు. వయః=వయసు, నవం=లేఁతది, అతః పరం=దీనికంటె నధికమగు, అన్యత్=ఇతరము, కిం=ఏది, తపఃఫలం=తపస్సునకుఫలము, స్యాత్=అగును. వద=చెప్పుము.

తా. తపస్సువలన సంపాదించవలసినవన్నియు నీకు సిద్ధముగా నుండఁగా నీతపస్సేలను? కులముజూచిన హిరణ్యగర్భుఁడు వంశకర్త గలది. ముల్లోకముల చక్కఁదన మొక్కెడచేరినట్లు చక్కఁదనము.

ఐశ్వర్యము చెప్ప నక్కఱలేదు. వయస్సు లేతది. దీనికంటె యేమికోరి తపస్సు చేయుచుంటివి చెప్పుమా.

అవ. ప్రష్టవ్యమాహ.—

వ్యా. కులఇతి.—ప్రథమస్య వేధసో హిరణ్యగర్భస్య, కులేఽన్వవాయే ప్రసూతిః ఉత్పత్తిః. వి. 'యజ్ఞార్థం హి మయా సృష్టో హిమవానచలేశ్వరః' ఇతి బ్రహ్మపురాణవచనాత్, వపుః శరీరం త్రయాణాం లోకానాం సౌన్దర్యమివోదితమేకత్ర సమాహృతమ్, ఐశ్వర్యసుఖం సంపత్సుఖమమృగ్య మన్వేషణీయం న భవతి. కిం తు సిద్ధమేవేత్యర్థః. వయో నవం యౌవనమిత్యర్థః. అతః పర మతోఽన్యత్ కిం తపః ఫలం స్యాద్వద అస్తి చేదితి శేషః. న కిఞ్చిదస్తీత్యర్థః.

భవత్యనిష్టాదపి నామ దుస్సహా న్మనస్వినీనాం ప్రతిపత్తి రీదృశీ,
విచారమార్గప్రహితేన చేతసా న దృశ్యతే తచ్చ కృశోదరి త్వయి.

టీ. దుస్సహాత్ = ఓర్వశక్యముకాని, అనిష్టాదపి=(భర్త మున్నగువారిచే చేయఁబడిన) అప్రియమువలననయితము, మనస్వినీనాం=ధీరురాండ్రగు స్త్రీలకు, ఈదృశీ=ఇట్టి, ప్రతిపత్తిః=ప్రవృత్తి, భవతినామ=కలుగవచ్చును. విచారమార్గప్రహితేన = విచారమార్గమునందు నడపఁబడిన, చేతసా=చిత్తముచే, తచ్చ=ఆయనిష్టంబును, కృశోదరి=సూక్ష్మమగుకడుపుగల యో పార్వతీదేవి, త్వయి=నీయందు, న దృశ్యతే=అగపడదు.

తా. ఓపార్వతీ! ప్రియులవలనఁగల్గిన యప్రియములచే ధీరురాండ్రిట్లు తపశ్చర్య పూనుటకలదు కాని యదియు నీయొద్ద నసంభవము (కావున నేలతపంబునకుఁ బూనితివనుట)

వ్యా. భవతీతి.—దుస్సహాత్ సోఢు మశక్యాదనిష్టా ద్భర్త్రాదికృతాదపి, మనస్వినీనాం ధీరస్త్రీణా మీదృశీ తపశ్చరణలక్షణా ప్రతిపత్తిః ప్రవృత్తిః. ని. 'ప్రతిపత్తిస్తు గౌరవే ప్రాప్తౌ ప్రవృత్తౌ ప్రాగల్భ్యే' ఇతి కేశవః. భవతి నామ నామేతి సంభావనాయాం విచారమార్గే ప్రహితేన చేతసా చిత్తేన తదనిష్టం చ, హే కృశోదరి త్వయి న దృశ్యతే విచార్యమాణే తదపి నాస్త్యసంభావితత్వా దిత్యర్థః.

అలభ్యశోకాభిభవేయమాకృతి
ర్విమాననా సుభ్రు కుతః పితుర్గృహే,

పరాభిమర్శో న తవాస్తి కః కరం
ప్రసారయేత్ పన్నగరత్నసూచయే. 43

అవ. అనిష్టమైనది లేకపోవుటనే విస్తరించి చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. హేసుభ్రు=ఓమంచికనుబొమలుగలదానా! ఇయం ఆకృతిః = ఈనీయాకారము, అలభ్యశోకాభిభవా=పొందశక్యముగాని భర్త్రాదితిరస్కారముగలది, (దుఃఖము లేని దీయాకారమనుట) పితుర్గృహే = తండ్రియొక్కయింటియందు, విమాననా కుతః = తిరస్కారమెక్కడిది? పరాభిమర్శః = ఇతరులవలని తిరస్కారము, తవ=నీకు, నాస్తి=లేదు పన్నగరత్నసూచయే = సర్పమణిశలాకను గ్రహించుటకు, కః=ఎవ్వఁడు, కరం=హస్తమును ప్రసారయేత్ = చాపును.

తా. ఓసుందరురాలా! నీయాకారము దుఃఖమున కనర్హమైనది, నీకు కోపముకలుగుటకుఁ గారణముఁ గానను. పుట్టినింట నవమానము లేదుగద. ఇతరతిరస్కార మసంభవము. ఎందుకనఁగా! పాము తల మీఁదనున్న మాణిక్యమున కెవ్వఁడు చేచాపును? నీతో విరోధము చేయుటట్టిదె గాన దానికి నెవ్వఁడును సాహసింపఁడు. తపంబునకుఁ గారణ మేమనుట.

అవ. అనిష్టాభావమేవ ప్రపఞ్చయతి.—

వ్యా. అలభ్యేతి.— హే సుభ్రు, ఇయం త్వదీయా ఆకృతిర్మూర్తిరలభ్యోఽలబ్ధుమనర్హః శోకేన భర్త్రాద్యవమానజేన దుఃఖేనాభిభవస్తిరస్కారో యస్యాః సా తథోక్తా దృశ్యత ఇతి శేషః. అసంభావితశ్చాయమర్థ ఇత్యాహ - పితుర్గృహే విమాననాఽవమానః. కుతః న సమ్భావ్యత ఏవేత్యర్థః. 'సుభ్రూః కుతస్తాతగృహేఽవమాననమ్' ఇతి పాఠాన్తరకరణం తు సాహసమేవోక్తోపపత్తిసంభవాత్ - అన్యత్రాపి 'సుభ్రు త్వం కుపితే త్యపాస్తమశనం త్యక్తా కథా యోషితామ్.' ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాద్వంశస్థవృత్తే పాదాదౌ జగణభఙ్గప్రసఙ్గాచ్చేత్యలం గోష్ఠీభిః. న చాన్యస్మాద్భావీత్యాహ - పరాభిమర్శః పరధర్షణం తు తవ నాస్తి. పన్నగరత్నసూచయే ఫణిశిరోమణిశలాకాం గ్రహీతుమిత్యర్థః. 'క్రియార్థోపపదస్య చ కర్మణి స్థానినః' ఇతి చతుర్థీ. కరం హస్తం కః ప్రసారయేత్. 'సుభ్రు' ఇత్యత్ర భ్రూశబ్దస్యోవఙ్స్థానీయత్వాత్ 'నేయఙువఙ్స్థానావస్త్రీ' ఇతి నదీసంజ్ఞాప్రతిషేధాత్ 'అమ్బార్థనద్యోర్హ్రస్వః' ఇతి హ్రస్వత్వం నాస్తి. తేన హ్రస్వః ప్రామాదికః ఇతి కేచిత్; అన్యే తు 'అప్రాణిజాతేశ్చారజ్జ్వాదీనామ్' ఇత్యత్ర 'అలాబూః' 'కర్కన్ధూః' ఇత్యూకారాన్తాదప్యూఙ్ప్రత్యయముదాజహార భాష్యకారః. ఏతస్మాదేవ జ్ఞాపకాత్ క్వచిదూకారాన్తస్యాప్యూఙన్తత్వాన్నదీత్వే హ్రస్వత్వమిత్యాహుః. అత ఏవాహ వామనః. 'ఊకారాదప్యూఙ్ ప్రకృతేః' ఇతి.

కిమిత్యపాస్యాభరణాని యౌవనే
ధృతం త్వయా వార్ధకశోభి వల్కలమ్,
వద ప్రదోషే స్ఫుటచన్ద్రతారకా
విభావరీ యద్యరుణాయ కల్పతే. 44

టీ. హేగౌరి=ఓ పార్వతీదేవి! కిమితి = ఏకారణముచే, యౌవనే=వయసునందు, త్వయా=నీచే, ఆభరణాని = నగలను, అపాస్య=విడిచి, వార్ధకశోభి = ముదిమిలో ప్రకాశించు, వల్కలం=నారచీర, ధృతం=ధరింపఁబడినది, ప్రదోషే=సాయంకాలమునందు, స్ఫుటచంద్రతారకా=ప్రకటమయినచంద్రుఁడు నక్షత్రములుగల, విభావరీ=రాత్రి, అరుణాయ=అనూరునికొఱకు, యది కల్పతే=కల్పింపఁబడునా, వద=చెప్పుమా.

తా. ఓగౌరి ఎందుకీవయస్సులో నగలుతీసి ముసలివాండ్రకర్హమగు నారచీరను ధరించితివి. చంద్రనక్షత్రములతో శోభిలు సంధ్యాసమయ మనూరునితోకూడుట కర్హముకాదుగదా?

వ్యా. కిమితి.—హే గౌరి కిమితి కేన హేతునా, యౌవనే త్వయా ఆభరణాన్యపాస్య విహాయ వృద్ధస్య భావో వార్ధకం మనోజ్ఞాదిత్వాద్వుఞ్ప్రత్యయః. ని. 'వార్ధకం వృద్ధసంఘాతే వృద్ధత్వే వృద్ధకర్మణి' ఇతి విశ్వః. తత్ర శోభత ఇతి వార్ధకశోభి వల్కలం ధృతం. ప్రదోషే రజనీముఖే స్ఫుటాః ప్రకటాశ్చన్ద్రస్తారకాశ్చ యస్యాః సా స్ఫుటచన్ద్రతారకా విభావరీ రాత్రిరరుణాయ సూర్యసూతాయ కల్పతే యద్యరుణం గన్తుం కల్పతే కిం. వద బ్రూహి. 'క్రియార్థోపపదస్య'ఇత్యాదినా చతుర్థీ. దీప్యమానశశాఙ్కతారకే ప్రదోషే యద్యరుణ ఉదేతి తతో విభూషణాపరిహారేణ తవ వల్కలధారణం సంఘటత ఇతిభావః.

దివం యది ప్రార్థయసే వృథా శ్రమః
పితుః ప్రదేశాస్తవ దేవభూమయః,
అథోపయన్తారమలం సమాధినా
న రత్నమన్విష్యతి మృగ్యతే హి తత్. 45

అవ. తపస్సు నిరాకరించుటకుఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. దివం=స్వర్గమును, ప్రార్థయసే యది = కోరెదవా? శ్రమః = తపఃక్లేశము, వృథా=వ్యర్థము, (ఏలనన?) తవ=నీయొక్క, పితుః = తండ్రియగు హిమవంతునియొక్క, ప్రదేశాః=స్థలములు, దేవభూమయః=దేవతాభూములు, అథవా=అట్లుగాక

ఉపయన్తారం=వరుని, ప్రార్థయసేయది = కోరెదవా? సమాధినా = తపస్సుచే, అలం = చాలును, (నిలుపుమనుట) రత్నం=మణి, (గ్రహీతారం=గ్రహించువానిని) నాన్విష్యతి= వెదకదు, తత్ = ఆమణి, (కావలసినవారిచే ననుట) మృగ్యతే హి=వెదకఁబడుచున్నది గదా?

తా. నీవు తపస్సును స్వర్గవాంఛచే చేయనక్కఱలేదు. దేవతానివాసములు నీ తండ్రియగు హిమవంతుని ప్రదేశములు. వరుని గూర్చి తపం బొనర్చెదవా అదియు నసంభవమె. మాణిక్యము నన్నెవరు ధరింతురని పోయి యడుగదు. మఱేమన ధరించువారిచే మణి యెక్కడ నున్నదని వెదకఁబడును గాన దానికై యైనను తపంబు చాలించుము.

అవ. తపఃప్రయోజనం నిరాకర్తుమాహ.—

వ్యా. దివమితి.—దివం స్వర్గం, ప్రార్థయసే కామయసే, యది తర్హి, శ్రమస్తపశ్చరణప్రయాసో వృథా నిష్ఫలః. యది స్వర్గార్థం తప్యసే తతః శ్రమం మాకార్షీః, కుతః - తవ, పితుర్హిమవతః ప్రదేశా దేవభూమయః స్వర్గపదార్థాః తత్రత్యా ఇత్యర్థః. అథోపయన్తారం వరం ప్రార్థయసే తర్హి సమాధినా తపసా - అలం - తపో న కర్తవ్యమిత్యర్థః. నిషేధ్యస్య నిషేధం ప్రతి కరణత్వాత్తృతీయా. తథాహి రత్నం కర్తృ నాన్విష్యతి న మృగయతే - గ్రహీతారమితి శేషః. కిం తు తద్రత్నం మృగ్యతే గ్రహీతృభిరితి శేషః. న హి వరార్థం త్వయా తపసి వర్తితవ్యం కిం తు తేనైవ త్వదర్థమితి భావః.

నివేదితం నిశ్వసితేన సోష్మణా మనస్తు మే సంశయమేవ గాహతే,
న దృశ్యతే ప్రార్థయితవ్య ఏవ తే భవిష్యతి ప్రార్థితదుర్లభః కథమ్.

అవ. వరుని చెప్పు మాట వినిన పిమ్మటనే దేవియొక్క నిట్టూర్పును కనిపెట్టి ప్రశ్నలయందు జబాబీయమికి తానే శంకించి చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. సోష్మణా=వేఁడిగల, నిశ్వసితేన = నిట్టూర్పుచే, నివేదితం=తెలియచేయఁబడెను, (అయినను) మనస్తు=మనసైతే, మే=నాకు, సంశయమేవ = సందేహమునే, గాహతే=ప్రవేశించుచున్నది, (ఎందుకనఁగా?) తే=నీకు, ప్రార్థయితవ్య ఏవ=కోరఁదగినవాఁడే, న దృశ్యతే=కనఁబడఁడు, ప్రార్థితదుర్లభః=కోరఁబడియుం బొందశక్యము కానివాఁడు, కథం భవిష్యతి=ఎట్లు కాఁగలఁడు. (కాలేదనుట.)

తా. వరుని ప్రసంగములో నీవు విడిచిన వేఁడినిట్టూర్పు నీతపస్సు వరునికొఱకని తెలియుచున్నను నామనస్సులో సందేహమున్నది. నీ

వంటిదానవు కోరఁదగినవాఁడే లేఁడు. నీవు కోరినను పొందనివాఁడున్నాఁడా?

అవ. వరవాచకాక్షరశ్రవణానన్తరమేవ దేవ్యా ఉష్ణోచ్ఛ్వాసమాలక్ష్య ప్రశ్నేషు చ ప్రత్యుత్తరమనుపలభ్య స్వయమేవాశఙ్క్యాహ.—

వ్యా. నివేదితమితి.—సోష్మణా, నిశ్వసితేన నిశ్వాసవాయునా, నివేదితంచిన్తానుభావేనోష్ణోచ్ఛ్వాసేన తే వరార్థిత్వం సూచితమిత్యర్థః. తర్హి కిం ప్రశ్నవ్యసనేనేత్యాహ - మనస్తు తథాఽపి మే సంశయమేవ గాహతే ప్రాప్నోతి. కుతః తే తవ 'కృత్యానాం కర్తరి వా' ఇతి షష్ఠీ. ప్రార్థయితవ్యః ప్రార్థయితుమర్హో వివ న దృశ్యతే. ప్రార్థితదుర్లభః ప్రార్థితో యో దుర్లభః స కథం భవిష్యతి - నాస్త్యేవేత్యర్థః.

అహో స్థిరః కోఽపి తవేప్సితో యువా
చిరాయ కర్ణోత్పలశూన్యతాం గతే,
ఉపేక్షతే యః శ్లథలమ్బినీర్జటాః
కపోలదేశే కలమాగ్రపిఙ్గలాః. 47

అవ. పతిప్రార్థనార్థమె తపంబని సిద్ధాంతముజేసి చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. అహో=చిత్రము, తవ ఈప్సితః=నీకు (నీచే) కోరఁబడినట్టి, కోపి యువా=ఒకానొక యౌవనవంతుఁడు, స్థిరః=కఠినుఁడు, (అయి యుంటున్నాఁడు) (ఎందువలన ననఁగా?) యః=ఎవఁడు, చిరాయ=చిరకాలమునుండి, కర్ణోత్పలశూన్యతాం = చెవియందుంచుకొనఁ దగువిలాసమగు నల్లగల్వతో శూన్యమగుటను, గతే = పొందిన, కపోలదేశే=చెక్కిలియందు, శ్లథలంబినీః = విరియఁబడి వ్రేలాడుచున్నట్టియు, కలమాగ్రపింగలాః=వరిమొలకలం బోలి పసుపురంగు గల, జటాః=జడలను, ఉపేక్షతే = ఉపేక్ష చేసినాఁడో.

తా. అహో యేమి వింత! నీవు కోరినపురుషుఁడు వజ్రమువలె గట్టి హృదయము గలవాఁడు. ఎందుకనియెదవా? విలాసోత్పలము కర్ణమందు లేకయున్న చెక్కిళ్లయందు చింపిరిగా చేయఁబడి సంస్కారము లేక సస్యముల యగ్రములవలె పచ్చబారిన తలవెండ్రుకలు వ్రేలాడుచు జడలు గట్టఁగాఁ జూచి కనికరించలేదో ఆకతంబున

అవ. అథ పతిప్రార్థనామేవ సిద్ధవత్కృత్యాహ.—

వ్యా. అహో ఇతి.— అహో చిత్రం తవేప్సిత అప్తుమిష్టో యువా కోఽపి స్థిరః కఠినః-వర్తత ఇతి శేషః. కుతః - యో యువా చిరాయ చిరాత్ ప్రభృతి కర్ణో

త్ఫలశరాన్యతాం గతే ప్రాప్తే కపోలదేశే గణ్డస్థలే శ్లథాః శిథిలబన్ధనా - అత ఏవ లమ్బిన్యస్తాః శ్లథలమ్బినీః కలమాః శాలివిశేషా స్తేషామగ్రాణి - తద్వత్పిఙ్గలాజటా, ఉ పే క్షతే, యస్త్వామీదృశీం దృష్ట్వా న వ్యథతే స నూనం వజ్రహృదయ ఇత్యర్థః.

మునివ్రతై స్త్వామతిమాత్రకర్శితాం
దివాకరాప్లుష్టవిభూషణాస్పదామ్,
శశాఙ్కలేఖామివ పశ్యతో దివా
సచేతసః కస్య మనో న దూయతే. 48

టీ. మునివ్రతైః=చాంద్రాయణాదులచేత, అతిమాత్రకర్శితాం=మిక్కిలి యెండి నట్టియు, దివాకరాప్లుష్టవిభూషణాస్పదాం=సూర్యునిచే కమలింపంబడిన యాభరణస్థానములు గలదానవు గనుకనే, దివా=పగటియందు, శశాంకలేఖామివ=చంద్రరేఖనువలె, పశ్యతః=చూచుచున్న, సచేతసః=చైతన్యముగల, కస్య=ఎవనియొక్క, మనః=మనస్సు, న దూయతే=వ్యాకులము కాదు ?

తా. సూర్యకిరణములచే నగలుంచుకొను తావులు కళలు తప్పియుండఁగా చాంద్రాయణాదివ్రతములచే నెండిన నీశరీరము పగటియందు కళతగ్గిన చంద్రరేఖమాడ్కి నున్న నిన్ను చూచిన చైతన్యముగల యేమనుజుని మనము వ్యాకులము కాదు (అగు ననుట.)

వ్యా. మునివ్రతైరితి.—మునివ్రతైశ్చాన్ద్రాయణాదిభిరతిమాత్రమత్యన్తం కర్శితాం కృశీకృతాం దివాకరేణ - సూర్యేణ 'అప్లుష్టాని దగ్ధాని - వాతాతపసంస్పర్శాత్ మృదుత్వాచ్చ శ్యామీకృతాని - విభూషణాస్పదాని భూషణస్థానాని - యస్యాస్తాం తథోక్తామ్ అతఏవ దివా అహని శశాఙ్కరేఖామివ స్థితాం త్వాం పశ్యతః సచేతసో జీవతః కస్య పుంసో మనో న దూయతే న పరితప్యతే. అపి తు సర్వస్యైవేత్యర్థః.

అవైమి సౌభాగ్యమదేన వఞ్చితం
తవ ప్రియం యశ్చతురావలోకినః,
కరోతి లక్ష్యం చిరమస్య చక్షుషో
న వక్త్రమాత్మీయమరాలపక్ష్మణః. 49

టీ. తవ=నీయొక్క, వల్లభం=ఇష్టుని, సౌభాగ్యమదేన = సౌందర్యగర్వముచే, వంచితం=మోసపడిన వానినిగాను, అవైమి = తెలుసుకొనుచున్నాను. యః=ఎవఁడు, చతురావలోకినః = అందమైన చూపుగలయట్టియు, అరాలపక్ష్మణః = వంకరయైన

తెప్పలుగల, అస్య చక్షుషః = ఈనీనేత్రమునకు, ఆత్మీయం వక్త్రం=తన మొగమును, చిరం=చిరకాలము, లక్ష్యం=గురిగా, న కరోతి=చేయఁడో.

తా. అందమైన చూపులుగల వంకరయైన కనుతెప్పలుగల నీవిలాసమగు నేత్రమునకు చిరకాలము కనపడకయున్న నీప్రియుఁ డెవఁడైతే గలడో వాఁడు తనసౌందర్యగర్వముచే రాఁబోవు సంపదను పోఁగొట్టుకొనుచున్నాఁడని తలఁచెదను.

వ్యా. అవైమీతి.—తవ ప్రియం వల్లభం సౌభాగ్యమదేన సౌన్దర్యగర్వేణ కర్త్రా వఞ్చితం విప్రలబ్ధమవైమి వేద్మి యః ప్రియశ్చతురం మధురం.అవలోకత ఇతి - చతురావలోకినో అరాలపక్ష్మణః కుటిలరోమ్ణః. ని. 'అరాలం వృజినంజిహ్మమ్' ఇత్య మరః. అస్య త్వదీయస్య చక్షుష ఆత్మీయం వక్త్రం ముఖం చిరం లక్ష్యం విషయం న కరోతి-దృష్టిపథం న గచ్ఛతీత్యర్థః. తదయం గర్వేణ హతోనిష్ఫలాత్మలాభో జాత ఇతి భావః.

కియచ్చిరం శ్రామ్యసి గౌరి విద్యతే
మమాపి పూర్వాశ్రమసంచితం తపః,
తదర్ధభాగేన లభస్వ కాఙ్క్షితం
వరం తమిచ్ఛామి చ సాధు వేదితుమ్. 50

టీ. గౌరి=పార్వతీ, కియచ్చిరం=ఎంతపెద్దకాలము, శ్రామ్యసి = కష్టపడెదవు? మమాపి=నాకును, పూర్వాశ్రమసంచితం=బ్రహ్మచర్యాశ్రమమున సంపాదించిన, తపః= తపస్సు, విద్యతే=ఉన్నది. తదర్ధభాగేన=అందు సగము భాగముతో, కాంక్షితంవరం = కోరఁబడినప్రియుని, లభస్వ = పొందుము. తం=అతనిని, సాధు వేదితుంచ = లెస్సగాఁ దెలిసికొనుటకును, ఇచ్ఛామి=కోరుచున్నాను.

తా. ఓపార్వతీ! ఎంతకని తపస్సుచే కష్టము నందెదవు. బ్రహ్మ చర్యాశ్రమమున నేను సంపాదించిన తపస్సులో సంగోరు వంతు తీసి కొనుటకును ఆ నీవరుని తెలుపుటకును గోరుచున్నాను.

వ్యా. కియదితి.—హేగౌరి కియత్కిం ప్రమాణకమ్ - కిమవధికమిత్యర్థః. చిరం శ్రామ్యసి తపస్యసి-అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా మమాపి పూర్వాశ్రమః ప్రథమా శ్రమో బ్రహ్మచర్యాశ్రమ-స్తత్ర-సంచితం సంపాదితం, తపో విద్యతే, అర్ధశ్చాసౌ భాగశ్చ తేన-తస్య తపసోఽర్ధభాగేనైకదేశేన కాఙ్క్షితమిష్టం వరముపయన్తారం లభస్వ; తంవరం సాధు సమ్యగ్వేదితుం జ్ఞాతుం ఇచ్ఛామి. యద్యసౌ యోగ్యో భవతి తదా మమాపి సమ్మతిరితిభావః.

ఇతి ప్రవిశ్యాభిహితా ద్విజన్మనా
మనోగతం సా న శశాక శంసితుమ్,
అథో వయస్యాం పరిపార్శ్వవర్తినీం
వివర్తితానఞ్జననేత్రమైక్షత 51

టీ. ఇతి=ఇట్లు, ద్విజన్మనా=బ్రాహ్మణునిచే, ప్రవిశ్య = ప్రవేశించి, అభిహితా=అడుగఁబడినదై, సా=ఆమె, మనోగతం=మనములో నున్న (వరుని), శంసితుం = చెప్పుటకు, న శశాక=సమర్థురాలు కాలేకపోయెను. (లజ్జచే ననుట.) అథో=పిమ్మట, పరిపార్శ్వవర్తినీం=ప్రక్కనున్న, వయస్యాం=చెలిని, వివర్తితానంజననేత్రం=త్రిప్పఁబడిన కాటుకలేనికండ్లుగల్గునట్లుగా, ఐక్షత=చూచెను.

తా. ఆబ్రాహ్మణునిచే నిట్లడుగఁబడి లజ్జచే చెప్పలేక ప్రక్కనున్న చెలిని తపోనియమముచే కాటుకలేని కనులు త్రిప్పుటలతో (కనుసంజ్ఞలతో)చూచెను. (తనవరు నాయనకుఁ దెల్ప మనెను)

వ్యా. ఇతీతి.—ఇతీత్థం, ద్విజన్మనా ద్విజేన, ప్రవిశ్యాన్తర్గత్వా - అన్తవద్రహస్యముద్భావ్యేత్యర్థః. అభిహితోక్తా, సా పార్వతీ, మనోగతం హృదిస్థం, వరం శంసితుం వక్తుం న శశాక సమర్థా నాభూత్ లజ్జయేతి శేషః. అథోఽనన్తరం, పరిపార్శ్వవర్తినీం. వయస్యాం సఖీం, వివర్తితం, విచాలితమనఞ్జనం వ్రతవశాద్వర్జితకజ్జలం-నేత్రం యస్మిన్ కర్మణి తత్తథైక్షత-నేత్రసంజ్ఞయైవ ప్రత్యుత్తరం వాచయాంచకారేత్యర్థః.

సఖీ తదీయా తమువాచ వర్ణినం
నిబోధ సాధో తవ చేత్ కుతూహలమ్,
యదర్థమంభోజమివోష్ణవారణం
కృతం తపస్సాధనమేతయా వపుః. 52

టీ. తదీయా=ఆ పార్వతీదేవి సంబంధముగల, సఖీ=సఖురాలు, తం వర్ణినం=ఆ బ్రహ్మచారినిఁగూర్చి, ఉవాచ = పలికెను. సాధో=ఓ విద్వాంసుఁడా! తవ=నీకు (శ్రోతుం=వినుటకు), కుతూహలం=వేడ్క, (అస్తి) చేత్=(ఉన్న) యెడల, యదర్థం=ఎందుకొఱకు, ఏతయా=ఈమెచే, అంభోజం=కమలము, ఉష్ణవారణమివ=గొడుగువలె, వపుః=శరీరము, తపస్సాధనం = తపస్సునకు సాధనముగా, కృతం = చేయఁబడెనో, నిబోధ=తెలిసికొనుము.

తా. ఆపార్వతీదేవి చెలికత్తె యిట్లనెను, విద్వాంసుఁడా! నీకు విన నిచ్ఛ యున్నయెడల యెండకు కమలమును గొడుగును చేసినట్లు

వలె తపస్సాధనమునకు శరీరమీామె యేల నుపయోగించెనో చెప్పెదను వినుము.

వ్యా. సఖీతి.—తస్యాః పార్వత్యాః - ఇయం తదీయా, సఖీ వయస్యా. తం- 'వర్ణః ప్రశస్తః' ఇతి క్షీరస్వామీ. సోఽస్యాస్తీతి వర్ణినం బ్రహ్మచారిణం 'వర్ణాద్బ్రహ్మచారిణి' ఇతీనిప్రత్యయః. ఉవాచ బ్రూతే స్మ. కి మితి-హేసాధో విద్వన్, తవకుతూహలం చేత్-శ్రోతుమస్తీతి శేషః. తర్హి నిబోధావగచ్ఛ - ఆకర్ణయేత్యర్థః. 'బుధ అవగమనే' ఇతి ధాతో ర్శ్యావాదికాల్లోట్. శ్రోతవ్యం కిం తదాహ - యస్మైలాభాయేదం యదర్థమ్ 'అర్థేన సహ నిత్యసమాసః సర్వలిఙ్గతా చేతి వక్తవ్యమ్' ఇతి వార్తికనియమాత్క్రియావిశేషణమ్. ఏతయా పార్వత్యా, ఉమ్భోజం పద్మ,ముష్ణవారణమాతపత్రమివ, వపుః శరీరం, తపఃసాధనం కృతం - తపఃప్రవృత్తికారణ ముచ్యతే శ్రూయతామిత్యర్థః.

ఇయం మహేన్ద్రప్రభృతీనధిశ్రియ
శ్చతుర్దిగీశానవమత్య మానినీ,
అరూపహార్యం మదనస్య నిగ్రహాత్
పినాకపాణిం పతిమాప్తుమిచ్ఛతి. 53

టీ. మానినీ = శచ్యాదులమించి యుండవలెనని యహంకారముగల, ఇయం= ఈ పార్వతీదేవి అధిశ్రియః=అధికైశ్వర్యముగల, మహేంద్రప్రభృతీన్=ఇంద్రుఁడు మున్నగు, చతుర్దిగీశాన్ = ఇంద్రయమవరుణకుబేరులను, అవమత్య = తిరస్కరించి, మదనస్య, నిగ్రహాత్ = మారుని యడఁచినందువలన. (కాముఁకుడు కాకుండుటవలన) అరూపహార్యం=రూపముచే వంచింపశక్యముకాని వాఁడును, పినాకపాణిం = పినాకము హస్తమందుఁగలవాఁడును నగు శివుని, పతిం=పెనిమిటిని గాను, ఆప్తుం = పొందుటకు, ఇచ్ఛతి=కోరుచున్నది.

తా. ఐశ్వర్యవంతులగు శచ్యాదులను జయింపఁదలఁచి ఇంద్రాదులను ధిక్కరించి రూపముచే జయింప శక్యుఁడు కానట్టియు మారుని జయించిన పినాకపాణిని పతినిగాఁ గోరుచు తపస్సుఁ జేయుచున్నది.

అవ. 'దృఙ్మనఃసఙ్గసంకల్పా జాగరః కృశతాఽరతిః, హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాన్తా ఇత్యనఙ్గదశా దశ.' ఇతి తత్రాస్యాః కాశ్చిద్దశాః క్రమమనాదృత్యైవ యోజయతి 'ఇయ'మిత్యాదిభిః షడ్భిః శ్లోకైః.—

వ్యా. ఇయమితి.—మానినీ ఇన్ద్రాణీప్రభృతీరతిశయ్య వర్తితవ్యమిత్యభిమానవతీ, ఇయం పార్వత్యధిశ్రియోఽధికైశ్వర్యాన్, మహేన్ద్రప్రభృతీనిన్ద్రాదీం, శ్చతసృణాం దిశామీశానిన్ద్రవరుణయమకుబేరాన్ 'తద్ధితార్థ -' ఇత్యాదినోత్తర

పదసమాసః. అవమత్యావధూయ మదనస్య నిగ్రహాన్నిబర్హణాద్ధేతోః అకాముకత్వా దిత్యర్థః. రూపేణ సౌందర్యేణ హార్యో వశీకరణయో న భవతీతి తమరూపహార్యం పినాకః పాణౌ యస్య తం పినాకపాణిం హారం 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవతః' ఇతి సాధు. పతిం భర్తారమాప్తుమిచ్ఛతి ఏతేన సంకల్పావస్థా సూచితా.

అసహ్యహుంకారనివర్తితః పురా
పురారిమప్రాప్తముఖశ్శిలీముఖః,
ఇమాం హృది వ్యాయతపాతమక్షిణో
ద్విశీర్ణమూర్తేరపి పుష్పధన్వనః. 54

టీ. పురా=తొల్లి, అసహ్యహుంకారనివర్తితః = సహింపశక్యముకాని హుంకారముచే మల్లింపఁబడినట్టియుం, పురారిం=ఈశ్వరుని, అప్రాప్తముఖః = పొందఁబడని యగ్రభాగముగల, విశీర్ణమూర్తేః అపి = నశించిన రూపుగలవాఁడైనప్పటికిని, పుష్పధన్వనః=మన్మథునియొక్క, శిలీముఖః = బాణము, ఇమాం=ఈమెను, హృది=హృదయమందున, వ్యాయతపాతం=లోఁతైనప్రవేశముకల్గునట్లు, అక్షిణోత్=బాధించెను.

తా. పూర్వము మారుఁడీశ్వరునిపైఁ బ్రయోగించిన బాణము కొనసయైనను హరుని హుంకారముచే నాయన నంటక మరలినదై దగ్ధదేహముగలవాఁడైనను ప్రయోగించినబాణ మీమెయెదలో లోఁతుగా గ్రుచ్చుకొనెను. (మృదువుగానుండుట బాధగదా.)

వ్యా. అసహ్యేతి.—పురా పూర్వమసహ్యేన సోఢుమశక్యేన హుంకారేణ శాస్త్రేణ నివర్తితః అత ఏవ పురారిం హారమప్రాప్తముఖోఽప్రాప్తఫలో విశీర్ణమూర్తేర్నష్టశరీరస్యాపి పుష్పధన్వనః కామస్య శిలీముఖో బాణ ఇమాం పార్వతీం హృది వ్యాయతః సుదూరావగాఢ ఇతి యావత్. తాదృక్పాతః ప్రహారోయస్మిన్ కర్మణి తత్తథాఽక్షిణోదకర్శత్ దగ్ధదేహస్యాపి మార్గణో లగ్నః. వి. 'మృదుః సర్వత్ర బాధ్యతే' ఇతి భావః. అనేన 'వివృణ్వతీ శైలసుతాఽపి భావమ్' ఇత్యత్రోక్తం చక్షుః ప్రీతిమనఃసఙ్గాఖ్యమవస్థాద్వయమనన్తరావస్థోపయోగితయాఽనూద్య కార్శ్యావస్థా సూచితా.

తదాప్రభృత్యున్మదనా పితుర్గృహే
లలాటికాచన్దనధూసరాలకా,
న జాతు బాలా లభతే స్మ నిర్వృతిం
తుషారసంఘాతశిలాతలేష్వపి. 55

టీ. తదా ప్రభృతి = అదిమొదలు, పితుర్గృహే = తండ్రి యింటియందు, ఉన్మదనా=మిక్కిలి మోహముగలదై, లలాటికాచందనధూసరాలకా=నుదుటిబొట్టుయొక్క చందనముచే బూడిదరంగుగల ముంగురులు గలదై, బాలా=ఈచిన్నది, జాతు=ఒకప్పుడును, తుషారసంఘాతశిలాతలేష్వపి = మంచుగుంపుల నెడు శిలా ప్రదేశములయందును (అనఁగా ఘనీభవించిన మంచునందు సైతమనుట), నిర్వృతిం=సుఖమును, న లభతేస్మ= పొందకుండినది కదా?

తా. అదిమొదలీమె తండ్రియింటనుండి చుక్కబొట్టుగాఁ బెట్టుకొన్న గంధముమీఁద పొరలుచున్న వగుటచే రంగుమారిన తలవెండ్రుకలు గలదై మంచుగడ్డలయందు కూడ సౌఖ్యమునందదు (తాపము మంచునుకూడా చలిలేనిదానిగాఁ జేయుచున్న దనుట.)

వ్యా. తదేతి.—తదేతి చ్ఛేదః తదా ప్రభృతి తత ఆరభ్యేత్యర్థః. సప్తమ్యర్థ స్యాపి దా ప్రత్యయస్య పఞ్చమ్యర్థే లక్షణా ప్రభృతియోగే పఞ్చమీనియమాత్, పితుర్గృహ ఉన్మదనోత్కటమన్మథా, లలాటస్యాలంకారో లలాటికా తిలకః 'కర్ణలలాటాత్ కనలంకారే' ఇతి కన్ప్రత్యయః. తస్యాశ్చన్దనేన ధూసరా ధూసర వర్ణా అలకాశ్చూర్ణకున్తలా యస్యాః సా తథోక్తా బాలా పార్వతీ జాతు కదాచి దపి తుషారసంఘాతాస్తుషారఘనాస్త ఏవ శిలాస్తాసాం తలేషూపరిభాగేష్వపి నిర్వృతిం సుఖం న లభతే స్మ; ఏతేనారత్యపరసంజ్ఞావిషయవిద్వేషావస్థాద్వాదశావస్థాపక్షే సంజ్వరశ్చ వ్యజ్యతే.

ఉపాత్తవర్ణే చరితే పినాకినస్స బాష్పకణ్ఠస్ఖలితైః పదై రియమ్,
అనేకశః కిన్నరరాజకన్యకా వనాన్తసంగీతసఖీరరోదయత్.

టీ. పినాకినః=శివునియొక్క, చరితే=చరిత్రము, ఉపాత్తవర్ణే=స్వీకరింపఁబడిన వర్ణములుగలది కాఁగా, ఇయం=ఈమె, సబాష్పకంఠస్ఖలితైః = గద్గదమయిన గొంతునందుజాఱిన, పదైః=వాక్యములచేత, వనాంతసంగీతసఖీః = వనమధ్యమున సంగీతముచే చెలికత్తెలయిన, కిన్నరరాజకన్యకాః = కిన్నరరాజబాలికలను, అనేకశః=పలుమారులు, అరోదయత్=ఏడిపించెను.

తా. సంగీతకాలమున శివునినామము రాఁగా గద్గదస్వరముతోఁ గూడినవాక్యములచే అడవిలో సంగీతస్నేహితులగు కిన్నరస్త్రీలను పార్వతీదేవిపైఁ జాలిఁగొని విచారించిరి.

వ్యా. ఉపాత్తేతి.— పినాకినః శంభోశ్చరితే త్రిపురవిజయాదిచేష్టిత ఉపాత్తవర్ణే ప్రారబ్ధగీతక్రమే. ని. 'గీతక్రమే స్తుతౌ వేదే వర్ణశబ్దః ప్రయుజ్యతే' ఇతి

హాలాయుధః. సబాష్పే గద్గదే - కణ్ఠే స్ఖలితైర్విశీర్ణైః పదైః సుప్తిఙన్తరూపైః కరణైః వనాన్తే - సంగీతేన నిమిత్తేన - సఖీర్వయస్యాః, కిన్నరరాజకన్యకా, అనేకశో బహుశో ఽరోదయద(శ్రు)మోక్షమకారయత్ - హరచరితగానజనితమదనవేదనామేనాం వీక్ష్య కిన్నర్యోఽపి రురుదురితి భావః. అత్ర వర్ణస్ఖలనలక్షణకార్యోక్త్యా పునఃపునస్తత్కారణీభూతమూర్ఛావస్థాప్రాదుర్భావో వ్యజ్యతేఽన్యథా సఖీరోదనానుపపత్తే రితి. ద్వాదశావస్థాపక్షే తు ప్రలాపావస్థా చ వ్యజ్యతే. వి. 'ప్రలాపో గుణకీర్తనమ్' ఇత్యాలంకారికాః.

త్రిభాగశేషాసు నిశాసు చక్షణం నిమీల్య నేత్రే సహసా వ్యబుధ్యత,
క్వ నీలకణ్ఠ ప్రజసీత్యలక్ష్య వాగసత్యకణ్ఠార్పితబాహుబన్ధనా. 57

టీ. చ=ఇంతేకాదు, త్రిభాగశేషాసు = మూఁడుపాళ్లకంటె మిగిలిన, నిశాసు= రాత్రులయందు, క్షణం=క్షణమాత్రము, నేత్రే నిమీల్య=కండ్లను మూసికొని, సహసా= అప్పుడే, నీలకంఠ=ఓ యీశ్వరుఁడా! క్వ ప్రజసి = ఎక్కడికిఁ బోవుచున్నావు, ఇతి=ఇట్లు, అలక్ష్యవాక్ = నిర్విషయమగు వాక్కులు గలదై, అసత్యకంఠార్పిత బాహుబంధనా = అబద్ధమగు కంఠమునందర్పించఁబడిన భుజబంధనము గలదై, వ్యబుధ్యత= మేలుకొనినది.

తా. ఇంతే కాదు రాత్రులయందు నిద్రపట్టక నాలవజామున నెట్టకేలకు కండ్లుమూసి అప్పుడె ఓ ఈశ్వరుఁడా యెక్కడికేగెద వనుచు లేనికంఠమును గౌఁగలించుకొని మేలుకొన్నది (ఈశ్వరునియందలి చింతచే నిద్రపట్టక రాత్రి వేగి వేకువఝామున నిద్రపట్టువేళలో హరుఁడు వచ్చి పోవుచున్నట్లు స్వప్నమయి కలలోనిహరుని కవుఁగలించఁబోగా నిద్రచెడి మెలుకువగుచున్నది. (అనఁగా నిద్రలేక జాగరావస్థలో నున్నదనుట.)

వ్యా. త్రిభాగేతి.—కించేతి చార్థః శిష్యత ఇతి శేషః కర్మణి ఘఞ్-త్రిభ్యో భాగేభ్యః - శేషాస్వవశిష్టాసు - యద్వా రాత్రేస్త్రియామత్వేన ప్రసిద్ధత్వాత్తృతీయో భాగస్త్రిభాగః సంఖ్యాశబ్దస్య వృత్తివిషయే పూరణార్థత్వమిష్యతే - యథా 'శతాంశః' 'సహస్రాంశః' ఇతి. త్రిభాగః శేషో యాసాం తాసు నిశాసు క్షణం క్షణమాత్రం. నేత్రే నిమీల్య మీలయిత్వా సహసా సద్యః హే నీలకణ్ఠ క్వవ్రజసి కుత్ర గచ్ఛసీత్యలక్ష్యా నిర్విషయా - వాగ్వచనం - యస్యాః సా తథోక్తా తథాఽసత్యే మిథ్యాభూతే - కణ్ఠేఽర్పితం బాహుబన్ధనం యస్యాః సా తథా సతీ వ్యబుధ్యత విబుద్ధవతీ. ఏతేన జాగరోన్మాదౌ సూచితౌ.

యదా బుధైః సర్వగత_స్త్వముచ్యసే
న వేత్సి భావస్థమిమం కథం జనమ్,
ఇతి స్వహస్తోల్లిఖితశ్చముగ్ధయా
రహస్యుపాలభ్యత చన్ద్రశేఖరః. 58

అవ. కల పటముఁ జూచుట ప్రియుని తాఁకినవారిని తాఁకుట యనువిరహా వంతుల వినోదములలో కలఁజెప్పి ప్రతికృతిదర్శనముఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. యదా = ఏకారణమువలన, త్వం=నీవు, బుధైః=జ్ఞానులచే, సర్వగతః=సర్వ వ్యాపకుఁడవని, ఉచ్యసే=చెప్పంబడుచున్నావో, (తతః = ఆకారణమువలన,) భావస్థం= నీయందనురాగముగల, ఇమం జనం=ఈజనుని (తననసుట), కథం న వేత్సి = ఎట్లుగా సెఱుఁగకున్నావు? ఇతి = ఇట్లు, ముగ్ధయా = ముద్దరాలైన యాపార్వతీదేవిచే, స్వహస్తోల్లిఖితః=తనహస్తములచే వ్రాయఁబడిన, చంద్రశేఖరః = చంద్రమౌళీశ్వరుఁడు. రహసి=ఏకాంతమున, ఉపాలభ్యత = నిందింపఁబడెను.

తా. ఈముగ్ధురాలు తనచేతను వ్రాయఁబడిన ప్రతిమయైనను స్మృతిలేక పటములోనున్న శివుని ఓహరుఁడా! నీవు సర్వాంతర్యామి వేమో నీయందనురక్తనగు నన్నెట్లుగా నెఱుఁగకుంటివి? అని నిందించెను.

అవ. స్వప్నసాదృశ్యప్రతికృతిదర్శనతదంగస్పృష్టస్పర్శాఖ్యాశ్చత్వారో విరహిణాం వినోదాః-తత్ర స్వప్నసందర్శనముక్త్వా ప్రతికృతిదర్శనమాహ.—

వ్యా. యదేతి.—యదా యత ఇత్యర్థః-యదేతి హేతావిత్యుక్త్వా గణవ్యాఖ్యానే ఉస్యోదాహృతత్వాత్. త్వం బుధైర్మనీషిభిః సర్వగతః సర్వవ్యాపీత్యుచ్యసే తత ఇత్యధ్యాహారః. భావే రత్యాఖ్యే తిష్ఠతీతి భావస్థం త్వయ్యనురాగిణమిత్యర్థః. ఇమం జనం ఇమమిత్యాత్మనిర్దేశః. కథం న వేత్సి న జానాసీతి ముగ్ధయా మూఢయా-అకిఞ్చిత్కరశ్చిత్రగతోపాలమ్భ ఇత్యాజానానయేత్యర్థః. తయా స్వహస్తేనోల్లిఖితశ్చిత్రేలిఖితశ్చంద్రశేఖరో రహస్యేకాన్తే - సఖీమాత్రసమక్షమిత్యర్థః. ఉపాలభ్యత-సాధిక్షేపముక్తశ్చ. ఉక్తసముచ్చయార్థశ్చకారః. యద్యపి రహసీత్యుక్తం తథాఽపి సఖీసమక్షకరణాల్లజ్జాత్యాగో వ్యజ్యత ఏవ.

యదా చ తస్యాధిగమే జగత్పతే
రపశ్యదన్యం న విధిం విచిన్వతీ,
తదా సహాస్మాభిరనుజ్ఞయా గురో
రియం ప్రపన్నా తపసే తపోవనమ్. 59

టీ. చ=ఇంతేకాదు, జగత్పతేః=జగన్నాథుఁడగు, తస్య=ఆశివునియొక్క, అధిగమే=పొందుటవిషయమై, అన్యం విధిం=వేఱుపాయమును, విచిన్వతీ=వెదకుచున్నదై, యదా న పశ్యత్=ఎప్పుడు చూడలేదో, తదా=అప్పుడు, ఇయం=ఈమె, గురోః అనుజ్ఞయా=తండ్రియొక్క సెలవుచే అస్మాభిః సహ=మాతో కూడ, తపసే = తపమొనర్చుటకై, తపోవనం=తపోవనమును, ప్రపన్నా=ఆశ్రయించెను.

తా. ఇంతేకాదు జగత్ప్రభువగు శివునియొక్క పొందుటలో వేఱుపాయమునుఁ గానలేక అప్పుడు తండ్రియగు హిమవంతునిదగ్గర మాతో తపస్సుఁ జేయుటకు సెలవుఁదీసికొని యీతపోవన మాశ్రయించెను.

వ్యా. యదేతి.—జగత్పతేస్తస్యేశ్వరస్యాధిగమే ప్రాప్తావన్యం విధిముపాయం విచిన్వతీ మృగయమాణా యదా నాపశ్యత్తదేయం పార్వతీ గురోః పితురనుజ్ఞయాఽస్మాభిః సహ తపసే తపశ్చరితుం తపోవనం ప్రపన్నా ప్రాప్తా.

ద్రుమేషు సఖ్యా కృతజన్మసు స్వయం
ఫలం తపస్సాక్షిషు దృష్టమేష్వపి,
న చ ప్రరోహాభిముఖోఽపి దృశ్యతే
మనోరథోఽస్యాశ్శశిమౌళిసంశ్రయః. 60

టీ. సఖ్యా = (మా) సఖురాలగు పార్వతిచే, స్వయం = స్వయముగా, కృతజన్మసు=చేయఁబడిన జన్మలు గలయట్టియు, తపస్సాక్షిషు = తపస్సునకు సాక్షులయిన, ఏషు ద్రుమేషు అపి=ఈచెట్లయందు సైతము, ఫలం దృష్టం = ఫలము చూడఁబడినది. అస్యాః=ఈమెయొక్క, శశిమౌళిసంశ్రయః=ఈశ్వరనిష్ఠమైన మనోరథస్తు=కోరికైతే, ప్రరోహాభిముఖః అపి=అంకురాభిముఖమైనను, న దృశ్యతే=అగపడలేదు.

తా. మాస్నేహితురాలు స్వయముగా నాటిన గింజలు మొక్కలై చెట్లయి పుష్పించి ఫలించె గాని హరునిపైనున్న యీమె యభిలాషమన్ననో మొలకైన నెత్తలేదు. ఫలమన్న మిక్కిలి దూరముగదా?

వ్యా. ద్రుమేష్వితి.—సఖ్యా పార్వత్యా స్వయం కృతం జన్మ యేషాం తేషు స్వయం రోపితేష్విత్యర్థః. తపసః సాక్షిషు సాక్షాద్ద్రష్టృష్వేషు ద్రుమేష్వపి ఫలం దృష్టం లబ్ధం జనితమిత్యర్థః. అస్యాః పార్వత్యాః శశిమౌళిసంశ్రయశ్చన్ద్రశేఖరవిషయో మనోరథస్తు ప్రరోహాభిముఖోఽఙ్కురోన్ముఖోఽపి న దృశ్యతే. ని. 'ప్రరోహస్త్వఙ్కురోఽఙ్కురః' ఇతి వైజయన్తీ. స్వయం రోపితవృక్షఫలకాలేఽప్యస్యా మనోరథస్య నాఙ్కురోదయోఽప్యస్తి ఫలాశా తు దూరాపాస్తేత్యర్థః.

న వేద్మి స ప్రార్థితదుర్లభః కదా
సఖీభిరస్రోత్తరమీక్షితామిమామ్,
తపఃకృశామభ్యుపపత్స్యతే సఖీం
వృషేవ సీతాం తదవగ్రహక్షతామ్. 61

టీ. ప్రార్థితదుర్లభః=వేఁడుకొనఁబడినవాఁడై దొరకనట్టి, సః=ఆదేవుఁడు, తపఃకృశాం=తపస్సుచే నెండినదై, సఖీభిః=చెలికత్తెలచే, అస్రోత్తరం = కన్నీళ్లు ప్రధానమగునట్లుగా, ఈక్షితాం=చూడఁబడినట్టి, ఇమాం సఖీం=ఈమాచెలికత్తెను, తదవగ్రహక్షతాం=ఆయింద్రుని యనావృష్టిచే పీడింపఁబడిన, సీతాం = నాఁగేటిచాలును, వృషా ఇవ=ఇంద్రుఁడువలె, కదా అభ్యుపపత్స్యతే=ఎప్పు డనుగ్రహించునో, న వేద్మి=ఎఱుఁగను.

తా. తపస్సుచే నెండినదగుటచే దుఃఖముగా మాచేఁ జూడఁబడుచున్న యీ మాచెలికత్తెను అవగ్రహమను దోషముచే (వానలేమి) నెండిన నాఁగేటిచాలును సురేంద్రుఁడువలె ప్రార్థించినను దుర్లభుఁడగు నీశ్వరుఁ డెప్పు డనుగ్రహించునో.

వ్యా. న వేద్మీతి.—ప్రార్థితః సన్ దుర్లభః ప్రార్థితదుర్లభః స దేవస్తపఃకృశాం తపసా కృశాం క్షీణామత ఏవ సఖీభిరస్రోత్తరమశ్రుప్రధానం యథా భవతి తథేక్షితామిమాం నః సఖీం తస్యేన్ద్రస్యావగ్రహేణానావృష్ట్యా క్షతాం పీడితామ్. ని. 'వృష్టిర్వర్షం తద్విఘాతేఽవగ్రాహావగ్రహౌ సమౌ' ఇత్యమరః. సీతాం కృష్టభువం. ని. 'సీతా లాఙ్గలపద్ధతిః' ఇత్యమరః. వృషా వాసవ ఇవ. ని. 'వాసవో వృత్రహా వృషా'ఇత్యమరః. కదాఽభ్యుపపత్స్యతేకదాఽనుగ్రహీష్యతి. న వేద్మి. అత్ర వాక్యార్థః కర్మ. తదవగ్రహక్షతామిత్యత్రావగ్రహక్షతామిత్యనేనైవ గతార్థత్వే తత్పదస్య వైయర్థ్యాపత్తేస్తదితిభిన్నం పదం వేద్మీత్యస్య కర్మేతి యుక్తముత్పశ్యామః.

అగూఢసద్భావమితీఙ్గితజ్ఞయా
నివేదితో నైష్ఠికసున్దరస్తయా,
అయీద మేవం పరిహాస ఇత్యుమా
మపృచ్ఛదవ్యఞ్జితహర్షలక్షణః. 62

టీ. ఇంగితజ్ఞయా = పార్వతిచిత్తము నెఱిఁగిన, తయా=ఆచెలిచే, ఇతి=ఇట్లు, అగూఢసద్భావం = గోప్యముచేయని మంచి యభిప్రాయము గలుగునట్లుగా, నివేదితః=తెలుపఁబడినవాఁడై, నైష్ఠికసుందరః = బ్రతికియున్నంతకాలము బ్రహ్మచారియగు

నాసుందరుఁడు, అవ్యంజితహర్షలక్షణః = ప్రకటింపఁబడని సంతోషచిహ్న గలవాఁడై, అయి=ఓ పార్వతి, ఇదం = ఈ నీచెలి చెప్పినమాట, ఏవం = సత్యమా? పరిహాసః= హాస్యమా? ఇతి=అని, ఉమాం=పార్వతీదేవిని, అపృచ్ఛత్=అడిగెను.

తా. పార్వతీహృదయజ్ఞురాలగు చెలిమాటలు విని ఆజీవము బ్రహ్మచారియగు నాయన తనమనంబునఁ గల సంతోషమును బ్రకటించక యేమి పార్వతీ యీ నీచెలి పలికినది నిజమా పరిహాస్యమా? అని దేవినడిగెను.

వ్యా. అగూఢేతి.—ఇఙ్గితజ్ఞయా పార్వతీహృదయాభిజ్ఞయా. ని. 'ఇఙ్గితం హృద్గతో భావః' ఇతి సజ్జనః. తయా గౌరీసఖ్యా ఇత్యేవమగూఢసద్భావం ప్రకాశితసదభిప్రాయం యథా తథా, నివేదితో జ్ఞాపితో నిష్ఠా మరణమవధిర్యస్య స నైష్ఠికో యావజ్జీవబ్రహ్మచారీ-సున్దరో విలాసీ-నైష్ఠికశ్చాసౌ సున్దరశ్చేతి తథోక్తః. ద్వయోరన్యతరస్య విశేషణత్వవివక్షాయాం విశేషణసమాసః. కిం తు నైష్ఠికత్వ విశేషణేన కామిత్వవిరోధః-అథవా దేవస్యాలౌకికమహిమత్వాదుభయం తాత్త్వికమితి న విరోధః. అవ్యఞ్జితం-హర్షలక్షణం ముఖరాగాది హర్షలిఙ్గం - యస్య తథాభూతః సన్ అయి గౌరి-అయీతి కోమలామన్త్రణే ఇదం త్వత్సఖీభాషితమేవం సత్యం కిమిత్యర్థః. పరిహాసః కేలిర్వా. ని. ద్రవకేలి పరీహాసాః' ఇత్యమరః. ఇత్యేవముమామపృచ్ఛత్ పృష్టవాన్ .

అథాగ్రహస్తే ముకుళీకృతాఙ్గులౌ
సమర్పయన్తీ స్ఫటికాక్షమాలికామ్,
కథఞ్చిదద్రేస్తనయా మితాక్షరం
చిరవ్యవస్థాపితవాగభాషత. 63

టీ. అథ=పిదప, అద్రేః తనయా=పార్వతీదేవి, ముకుళీకృతాంగుళౌ = మొగ్గయొక్కయాకారముగాఁ జేయఁబడిన వ్రేళ్లుగల, అగ్రహస్తే = ముంజేతియందు, స్ఫటికాక్షమాలికాం = స్ఫటికమణుల తావళమును, సమర్పయంతీ = ఉంచుకొనుచు, కథంచిత్ = అతికష్టముతో, చిరవ్యవస్థాపితవాక్ = చాలసేపటికి స్వీకరింపఁబడిన మాటగలదియై, మితాక్షరం=పరిమితమగు వర్ణములు గలుగునట్లు, అభాషత=పల్కెను.

తా. పిమ్మట పార్వతీదేవి వ్రేళ్లు ముణిఁచి ముంజేత స్ఫటికతావళమును పెట్టుకొని సిగ్గుచే కొంతసేపటికి కొంచెము వర్ణములు గల్గునట్లుగా జబాబు నిచ్చెను.

వ్యా. అథేతి.—అథానన్తరముద్రే ప్తసయా పార్వతీ ముకుళీకృతాఞ్జలిః సంపుటీకృతాఞ్జలిః అగ్రశ్చాసౌ హస్తశ్చేతి సమానాధికరణసమాసః - 'హస్తాగ్రాగ్రహస్తయోర్గుణగుణినోర్భేదాభేదాది' తి వామనః - తస్మిన్నగ్రహస్తే స్ఫటికానామక్షమాలికాం జపమాలికామర్పయన్త్యాముఞ్చతీ కథంచిన్మహతాకష్టేన చిరవ్యవస్థాపితవాక్ చిరేణ స్వీకృతవాక్-ఏతేన లజ్జోపరోధో వ్యజ్యతే. మితాక్షరం పరిమితవర్ణం యథా తథా అభాషత బభాషే.

యథా శ్రుతం వేదవిదాం వర త్వయా
జనోఽయముచ్చైఃపదలఙ్ఘనోత్సుకః,
తపః కిలేదం తదవాప్తిసాధనం
మనోరథానామగతిర్న విద్యతే. 64

అవ. ఏమి పల్కెనని గాఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. వేదవిదాం వర=వేదవేత్తలలో శ్రేష్ఠుఁడా! త్వయా=నీచే, యథాశ్రుతం=సత్యమేవినఁబడినది, అయం జనః = ఈజనము (నేను), ఉచ్చైఃపదలంఘనోత్సుకః=గొప్పస్థానము నాక్రమించుటకుఁ గోరియున్నది (గోరియున్నాను), ఇదం తపః=ఈతపస్సు, తదవాప్తిసాధనం కిల=ఆ గొప్పపదవిని పొందుటకు సాధనమట (కాదనుట), మనోరథానాం=కోర్కెలకు, అగతిః=అవిషయము, న విద్యతే=లేదు.

తా. ఓ వేదశాస్త్రప్రవీణుఁడా! నాచెలివలన నీవు విన్నదంతయు నిజమే, కాని అసాధ్యమగు కోరికకీతుచ్ఛతపం బొనర్చుచుంటిని (అట్టియున్నతపదవి కీతపస్సు చాలదనుట). అసాధ్యవిషయమును మానుదునా యనిన కోరిక లెంతటివస్తువుమీఁదనైనను బ్రసరించును. శక్తి నాలోచింపవు (ఇదిసాధనమా యట్టిపదవికి కాదు కాని దురాశ బాధించుచున్నది).

అవ. కిమువాచేత్యాహ.—

వ్యా యథేతి.—హే వేదవిదాం వర వైదికశ్రేష్ఠ త్వయా యథా శ్రుతం సమ్యక్ శ్రుతం శ్రుతార్థమేవాహ - అయం జనః స్వయమిత్యర్థః. ఉచ్చైః పదస్య శివలాభరూపోన్నతస్థానస్య - లఙ్ఘన ఆక్రమణ - ఉత్సుకః కిమత్రాయుక్తమిత్యత్రాహ- ఇదం తపస్తదవాప్తేస్తస్యోచ్చైఃపదస్యావాప్తేః ప్రాప్తేః - సాధనం కిల - కిలేత్యలీకే - అతితుచ్ఛత్వాదసాధకమేవేత్యర్థః. తర్హి త్యజ్యతామిత్యాశఙ్క్య దురాశా మాం న ముఞ్చతీత్యాశయేనాహ - మనోరథానాం కామానామగతిరవిషయో న విద్యతే - న హి సతః కిపర్యాలోచనయా కామా ప్రవర్తన్త ఇతి భావః.

అథాహ వర్ణీ విదితో మహేశ్వర
స్తదర్థినీ త్వం పునరేవ వర్తసే,
అమఙ్గలాభ్యాసరతిం విచిన్త్య తం
తవానువృత్తిం న చ కర్తుముత్సహే. 65

టీ. అథ=పిమ్మట, వర్ణీ=బ్రహ్మచారి, ఆహ = పలికెను. మహేశ్వరః = ఈశ్వరుఁడు, విదితః=నాచే తెలియఁబడుచున్నాఁడు. పునరేవ = తిరిగియు, త్వం=నీవు, తదర్థినీ = ఆయనను గోరుచు, వర్తసే = ఉంటున్నావు. అమంగళాభ్యాసరతిం=అశుభాచారమందు ప్రీతిగలవాఁడైన, తం=ఆశివుని, విచిన్త్య=తలఁచి, తవ=నీయొక్క, అనువృత్తిం=నీ యనుసరించుటను, కర్తుం=చేయుటకు, న ఉత్సహే = పూనుకొనను.

తా. తర్వాత బ్రహ్మచారిట్లనియె. హరు నేనెఱుఁగుదును. ఆయన నిన్నట్లవమానము చేసినను నీవు మఱియాయననే కోరుచున్నదానవు. ఆయన శ్మశానవాసాదికముఁ దలఁచి నీవాయననుఁ గోరుటకు నే నంగీకరించకున్నాను.

వ్యా. అథేతి.—అథ, వర్ణీ బ్రహ్మచారీ. ని. 'వర్ణినో బ్రహ్మచారిణః' ఇత్యమరః. ఆహ - ఉవాచేత్యర్థః. 'ఆహేతి భూతార్థే లట్ ప్రయోగో భ్రాన్తిమూలః' ఇత్యాహ వామనః. కిమిత్యాహ-మహేశ్వరో మహాదేవో, విదితః మయా జ్ఞాయత ఇత్యర్థః. బుద్ధ్యర్థత్వాద్వర్తమానే క్తప్రత్యయః - తద్యోగాత్ షష్ఠీ చ-యేన త్వం ప్రాగ్ భగ్నమనోరథా కృతేతి భావః. పునరేవ త్వం తమీశ్వరమర్థయసే తదర్థిన్యేవ తత్కామైవ ప్రవర్తసే - తత్ప్రాభావమనుభూయాపీతి భావః. అనుసరణే కో దోషస్తత్రాహ-అమఙ్గలాభ్యాసేఽమఙ్గలాచారే - రతిర్యస్య తథోక్తం తం ఈశ్వరం విచిన్త్య విచార్య తవానువృత్తిమనుసరణం - కర్తుం నోత్సహే - నానుమన్తుం శక్నోమీత్యర్థః.

అవస్తునిర్బన్ధపరే కథం ను తే
కరోఽయమాముక్తవివాహకౌతుకః,
కరేణ శమ్భోర్వలయీకృతాహినా
సహిష్యతే తత్ప్రథమావలమ్బనమ్. 66

టీ. అవస్తునిర్బంధపరే=తుచ్ఛవస్తువిషయములో పట్టుదల యందాసక్తురాలా! ఆముక్తవివాహకౌతుకః = ధరింపఁబడిన పెండ్లికంకణముగల, తే అయంకరః = ఈ నీయొక్క చేయి, వలయీకృతాహినా = కంకణముగాఁ జేయఁబడిన పాముగల,

శంభోః=హరునియొక్క, కరేణ=చేతితో, తత్ప్రథమావలంబనం=అదే మొదటి పట్టు కొనుటను, కథం ను=ఎట్లు, సహిష్యతే=ఓర్చును.

తా. చెడ్డవస్తువువిషయములో పంతము ముఖ్యముగల పార్వతీ! మంగళకరమగు వివాహకంకణముగల నీచేతిని పాముకడియముగల చేతితో క్రొత్తగా పట్టుకొనుటకు(పాణిగ్రహణమునకు)పరిచయము లేదు గనుక పామును చూచి భయపడి బెదరెద వనుట) ఎట్లుగా ఓర్చెదవు?

వ్యా. అవస్త్వితి.—అవస్తుని తుచ్ఛవస్తుని-నిర్బన్ధోఽభినివేశః-పరం ప్రధానం-యస్యాస్తస్యాః సంబుద్ధిః అవస్తునిర్బన్ధపరే పార్వతి ఆముక్తమాసజ్జితం వివాహే-యత్ కౌతుకం హస్తసూత్రం - తద్యస్య స తేఽయం కరః. ని. 'కౌతుకం మఙ్గలే హర్షే హస్తసూత్రే కుతూహలే' ఇతి శాశ్వతః. వలయీకృతాహినా భూషణీకృతసర్పేణ శంభోర్మహాదేవస్య కరేణ కరణభూతేన తదేవ ప్రథమం తత్ప్రథమమ్ - అపరిచితత్వా దతిభయంకరమితి భావః-తచ్చ తదవలమ్బనం గ్రహణం చేతి - కథం ను సహిష్యతే-న కథంచిదపి సహిష్యత ఇత్యర్థః. అగ్రతో యద్భావి తద్దూరేఽవతిష్ఠతాం-ప్రథమం కరగ్రహ ఏవ దుస్సహ ఇతి భావః.

త్వమేవ తావత్పరిచిన్తయ స్వయం
కదాచిదేతే యది యోగమర్హతః,
వధూదుకూలం కలహంసలక్షణం
గజాజినం శోణితబిన్దువర్షి చ. 67

టీ. హేగౌరి=ఓగౌరీదేవి, త్వమేవ=నీవే, స్వయం = సొంతముగా, తావత్= నీకుఁ దోఁచినంతకాలము, పరిచింతయ=యోజింపుమా, కలహంసలక్షణం = కలహంసలు చిన్నెలుగాఁగల, వధూదుకూలం=పెండ్లికూఁతు పట్టుచీరయు, శోణితబిందువర్షి =నెత్తురు బొట్లు వర్షించుచున్న, గజాజినం చ=(శివునిదగు) గజాసురచర్మమును, ఏతే=ఇవి, కదాచిత్=ఎప్పుడైనను, యోగం=సంబంధమునుఁగూర్చి, అర్హతః యది=తగునా.

తా. పార్వతీ! నీవే యోజింపుము. హంసలుచెక్కిన పట్టుచీర కును రక్తముగారు తోలునకును దంపతులకొంగులకు వేయఁదగు ముడి యర్హమగునేమో?

వ్యా. త్వమేవేతి.— హే గౌరి త్వమేవ స్వయమాత్మనా తావదితి మాత్రార్థే-యావన్మాత్రం విచారణీయం తావన్మాత్రమిత్యర్థః. ఇదమేవోదాహృతం చ గణవ్యాఖ్యానే - పరిచిన్తయ పర్యాలోచయ కిమితి కలహంసలక్షణం కలహంసచిహ్నం. ని.

'చిహ్నం లక్ష్మ చ లక్షణమ్' ఇత్యమరః. వధ్వా నవోఢాయా దుకూలం వధూదుకూలం. ని. 'వధూః స్నుషా నవోఢా స్త్రీ' ఇతి విశ్వః. తథా శోణితబిన్దూన్ వర్షతీతి తథోక్తమ్ ఆర్ద్రమిత్యర్థః. గజాజినం చ కృత్తివాసశ్చ తత్పినాకిన ఇత్యాశయః. ఏతే కదాచిజ్జాత్వపి యోగం సంగతిమర్హతో యద్యర్హతః కిమ్ ఏతత్త్వమేవ చిన్తయేతి పూర్వేణాన్వయః. పాణిగ్రహణకాలే వధూవరయోర్వస్త్రాన్తగ్రన్థిః క్రియతే కృత్తివాససా పాణిపీడనే తు దుకూలధారిణ్యాస్తవ కథం సంఘటిష్యత? ఇతి భావః.

చతుష్కపుష్పప్రకరావకీర్ణయోః
పరోఽపి కో నామ తవానుమన్యతే,
అలక్తకాఙ్కాని పదాని పాదయో
ర్వికీర్ణకేశాసు పరేతభూమిషు. 63

టీ. చతుష్కపుష్పప్రకరావకీర్ణయోః=గృహవిశేషములయందలి పువ్వులగుంపు మీఁదనుంపఁబడినట్టి, తవ పాదయోః=నీయొక్క పాదములయొక్క, అలక్తకాంకాని= లత్తుకచిహ్నలుగాఁగల, పదాని=పాదములను, వికీర్ణకేశాసు=అంతట చల్లఁబడిన వెండ్రుకలుగల, పరేతభూమిషు=శ్మశానభూములయందు, పరోపి=శత్రువయినను, కోనామ= ఎవ్వఁడు, అనుమన్యతే=అంగీకరించును.

తా. మంచిభవనములలో పువ్వులమీఁద లత్తుకచిహ్నలు గలవై యుంచుట కర్హమగు నీపాదములను వెండ్రుకలు వ్యాపించియున్న కాటిలో నుంచుటకు పగవాఁడైన నంగీకరించఁడు సుమా(ఇతరుఁ డంగీకరించునా)? (ఈశ్వరుని పెండ్లాడినచో ఆయన కాటిలో తిరుగునుగాన సహచారిణివై నీవును తిరుగవలసియుండును శివశివా పగవాఁడైన నట్టిదాని కంగీకరించఁడనఁగా నాబోటివానిఁ జెప్ప నేల?).

వ్యా. చతుష్కేతి.—చతుష్కే గృహవిశేషే యః పుష్పప్రకరస్తత్రావకీర్ణయోర్న్యస్తయోః కుసుమాస్తృతదివ్యభవనభూసంచారోచితయోరిత్యర్థః. తవ పాదయోరలక్తకాఙ్కాని లాక్షారఞ్జితాని పదాని పాదాకారాణి పాదన్యాసచిహ్నాని. ని. 'పదం శబ్దే చ వాక్యే చ వ్యవసాయాపదేశయోః పాదతచ్చిహ్నయోః' ఇతి విశ్వః. వికీర్ణా విక్షిప్తాః కేశాః శవశిరోరుహా యాసు తాసు వికీర్ణకేశాసు. 'అతత్స్థం తత్ర దృష్టం చ' ఇతి వచనాత్ 'స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్' ఇతి వికల్పాన్న జీప్. పరేతభూమిషు ప్రేతభూమిషు శ్మశానేష్విత్యర్థః. పరోఽపి శత్రురపి కోనామానుమన్య

తే న కోఽపీత్యర్థః. నామేతి కుత్సాయామ్. పినాకపాణిపాణిగ్రహణే తస్య పరేత భూసంచారిత్వేన సాహచర్యాత్తవాపి తత్ర సంచారోఽవశ్యంభావీతి భావః.

అయుక్తరూపం కిమతఃపరం వద
త్రినేత్రవక్షః సులభం తవాపి యత్,
స్తనద్వయేఽస్మిన్ హరిచన్దనాస్పదే
పదం చితాభస్మరజః కరిష్యతి. 69

టీ. త్రినేత్రవక్షః = శివునివక్షస్థలము (కౌఁగిలింత), తవ = నీకు, సులభమపి (భవతి)=సులభముగా దొరకుచున్నదై (యగుచున్నది), అతః పరం అయుక్తరూపం = దీనికంటె నయుక్తస్వరూపము, కిం=ఏది, వద=చెప్పుమా, యత్=ఎందువలన, హరిచందనాస్పదే = హరిచందనమునకు తావగు, అస్మిన్ స్తనద్వయే = ఈ స్తనద్వంద్వమందు, చితాభస్మరజః=శ్మశానపుబూడిదకణము, పదం=స్థానమును, కరిష్యతి=చేయును.

తా. శివునివక్షస్థలము నీకు సులభముగా దొరుకును గాని యంతకంటె నయోగ్యత మరియొక్కటి లేదు ఏమందువో? హరిచందనముఁబూసికొన్న యీ నీ స్తనద్వంద్వమున పీనుఁగఁగాల్చినబూడిద యంటుకొనును. దానికి తావగును.

వ్యా. అయుక్తేతి.—త్రినేత్రవక్షః-త్ర్యమ్బకాలిఙ్గనమిత్యర్థః తవ తత్సంబన్ధితయా సులభమపి సుప్రాపం చ భవతీతి శేషః. తవేతి శేషే షష్ఠీ 'న లోకావ్యయ' ఇత్యాదినా కృద్యోగలక్షణషష్ఠ్యా నిషేధాత్. అతఃపరమస్మాత్త్రినేత్రవక్షోలాభాదన్యదయుక్తరూపమత్యన్తాయుక్తం కిం వద న కిఞ్చిదిత్యర్థః 'ప్రశంసాయాం రూపప్' ఇతి రూపప్ ప్రత్యయః. కుతః యదస్మాత్ కారణాద్ధరిచన్దనాస్పదే హరిచన్దనస్యాస్పదే స్థానభూతే ఽస్మిన్ స్తనద్వయే చితాభస్మశ్మశానభస్మ తదేవ రజశ్చూర్ణం కర్తృ పదం కరిష్యతి పదం నిధాస్యతి భర్తుర్భవస్య భస్మాఙ్గరాగాదితి భావః.

ఇయం చ తేఽన్యా పురతో విడమ్బనా
యదూఢయా వారణరాజహార్యయా,
విలోక్య వృద్ధోక్షమధిష్ఠితం త్వయా
మహాజనః స్మేరముఖో భవిష్యతి. 70

టీ. ఇయం చ=ఇదియు, తే=నీకు, పురతః = మొదట, అన్యా విడంబనా = మరియొక నగుబాటు, (అదేదనఁగా?) ఊఢయా = పరిణీతురాలవగునట్టియు, వారణ

రాజహార్యయా=ఏనుఁగపై నెక్కి యూరేగింపు వెడలునట్టి, త్వయా=నీచే, అధిష్ఠితం=ఎక్కఁబడిన, వృద్ధోక్షం = ముసలియెద్దును, విలోక్య = చూచి, మహాజనః = సజ్జనచయము, స్మేరముఖః=చిఱునవ్వుగలమోముగలదై, భవిష్యతి=కాఁగలదు.

తా. నీకు మఱియొక్క వెక్కిరింపు ముందుగానే యగును. ఏన్గపై నూరేగింపుగల నీకు ముసలియెద్దు వాహనము కాగా మహాజనులందఱు నవ్వెదరు.

వ్యా. ఇయమితి.—ఇయం చ తే తవ, పురత ఆదావేవాన్యావిడమ్బనా - పరిహాస ఇత్యర్థః. కా సేత్యత్రాహ-ఊఢయా పరిణీతయా వహేః కర్మణి క్తః. వారణరాజహార్యయా త్వయాఽధిష్ఠితమారూఢం వృద్ధముక్షాణం వృద్ధోక్షమ్ 'అచతుర.' ఇత్యాదినా నిపాతః. విలోక్య మహాజనః సాధుజనః స్మేరముఖః స్మితముఖో భవిష్యత్యుపహసిష్యతి యత్ ఇయమితి పూర్వేణ సంబన్ధః-స్మేరేతి 'నమికమ్పిస్మ్యజస-' ఇత్యాదినా రప్రత్యయః.

ద్వయం గతం సంప్రతి శోచనీయతాం
సమాగమప్రార్థనయా పినాకినః,
కలా చ సా కాన్తిమతీ కలావత
స్త్వమస్య లోకస్య చ నేత్రకౌముదీ. 71

టీ. పినాకినః = శివునియొక్క, సమాగమ ప్రార్థనయా = ప్రాప్తి కోరుటచే, సంప్రతి=ఇప్పుడు, ద్వయం = రెండు, శోచనీయతాం = దుఃఖత్వమును, గతం=పొందినవి, కలావతః = చంద్రునియొక్క, సా=ప్రసిద్ధమగు, కాంతిమతీ = మిక్కిలి కాంతిగల, కళా చ=రేఖయు (బాలచంద్రరేఖయునుసుట), అస్య లోకస్య = ఈలోకమునకు, నేత్రకౌముదీ=కనులకు వెన్నెలగు, త్వంచ=నీవును.

తా. ఈశ్వరుని జేరుటచే నిప్పుడు రెండువస్తువుల విషయమై విచారింపవలసి వచ్చెను. ఇదివఱకే యాయన నాశ్రయించిన చంద్రకళకును ప్రపంచానందకౌముదివగు నీకును, (మునువన్నదో ఒకచంద్రరేఖవిషయము మాత్రము విచారింపవలసె. ఇప్పుడు నీకొఱకును విచారింపవలసి వచ్చెను.)

వ్యా. ద్వయమితి.—పినాకిన ఈశ్వరస్య, సమాగమప్రార్థనయా ప్రాప్తికామనయా-క్రియమాణయేతి శేషః. సంప్రతి ద్వయం శోచనీయతాం శోచ్యత్వం గతం. కిం తదాహ - సా ప్రాగేవ హరశిరోగతా - అత్ర సేతి ప్రసిద్ధార్థత్వాన్నయచ్ఛబ్దాపేక్షా-

దుక్తం కావ్యప్రకాశే. వి. 'ప్రక్రాన్తప్రసిద్ధానుభూతార్థవిషయస్తచ్ఛబ్దో యదుపాదానం నాపేక్షతే' ఇతి. కాన్తిమతీ నిత్యయోగే మతుప్. కలావతశ్చన్ద్రస్య కలా షోడశో భాగశ్చాస్య లోకస్య నేత్రకౌముదీ - నేత్రానన్దనీత్యర్థః. త్వం చ కాన్తిమతీత్వనేత్రకౌముదీత్వవిశేషణయోరుభయత్రాప్యన్వయః; ప్రాగేకైవ శోచ్యా సంప్రతి తు త్వమప్యపరేతి ద్వయం శోచ్యమితి పిణ్డితార్థః శోచ్యత్వం చ నికృష్టాశ్రయణాదితి భావః.

వపుర్విరూపాక్షమలక్ష్యజన్మతా
దిగమ్బరత్వేన నివేదితం వసు,
వరేషు యద్బాలమృగాక్షి మృగ్యతే
తదస్తి కిం వ్యస్తమపి త్రిలోచనే. 72

అవ. కన్య సౌందర్యమును కన్యకామాత ధనమును కన్యకాజనకుఁడు విద్యను పెఱవారగుబంధువు లిష్టాన్నమును వరునికుండుటను కోరుదురు. ఇది లోకులు చెప్పుకొనుపలుకు. అందొక్కటియైన శివునియందు లే దనుచున్నాఁడు.—

టీ. వపుః=(శివునికి) శరీరము, విరూపాక్షం=వికారమైన కన్నులుగలది, (చక్కఁదనములేనిది) అలక్ష్య జన్మతా = తెలియఁబడని పుట్టువుగలవాఁడగుట, (తండ్రి కోరిన కులవిద్యాదులులేవు) దిగంబరత్వేన = దిసమొలగలవాఁ డగుటచేతనే, వసు = ధనము, నివేదితం=తెలుపఁబడెను. (తల్లి కోరిన ధనమైనను లేదు. డబ్బున్నవాఁడు బట్టలేక తిరుగుకర్మమేమి? ఇష్టాన్నము గోరినవారికి నీయాకారమే చెప్పును) బాలమృగాక్షి = లేడిపిల్లవంటి కనులుగలదానా! వరేషు యత్ మృగ్యతే = వరులయందేది వెతకఁబడునో, తత్=అది, (అన్నిగుణములు లేకున్నను) త్రిలోచనే = హరునియందు, వ్యస్త మపి = ఒక్కటైనను, అస్తికిం=ఉన్నదా? (లేదనుట.)

కండ్లు చక్కనివాఁడు కాఁడని దెసమొల బీదవాఁ డనిశాస్త్రము లేనివాఁడని ఇష్టాన్నాదులు లేనివాఁడని చెప్పుచున్నవి. ఒకటికాకున్న నొక్కటైనలేదు. ఏమి పెండ్లాడెద వతనిని యాయత్నముమానుమనుట.

అవ. 'కన్యా వరయతే రూపం మాతా విత్తం పితా శ్రుతమ్, బాన్ధవాః కులమిచ్ఛన్తి మృష్టాన్నమితరే జనాః' ఇతి లోకానామాభాషణమ్; తత్ర కిఞ్చిదపి నాస్తీత్యాహ.—

వ్యా. వపురితి.—వపుస్తావదస్య విరూపాణి వికృతరూపాణ్యక్షీణి నేత్రాణి యస్య తద్విరూపాక్షం 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః స్వాఙ్గాత్ షచ్' ఇతి షచ్ప్ర

త్యయః వైరూప్యం చ త్రినేత్రత్వాదితి క్షీరస్వామీ. అతో న సౌన్దర్యవార్తాపీత్యర్థః. అలక్ష్యమజ్ఞాతం జన్మ యస్య భావస్తత్తా కులమపి న జ్ఞాయత ఇత్యర్థః. 'అలక్షితా జనిః' ఇతి పాఠే జనిరుత్పత్తిరలక్షితా న జ్ఞాతా. ని. 'జనిరుత్పత్తిరుద్భవః' ఇత్యమరః. వసు విత్తం దిగమ్బరత్వేనైవ నివేదితం నాస్తీతి జ్ఞాపితమిత్యర్థః. యది విత్తం భవతి అతో జ్ఞేయం నిర్ధనోఽయమితి కిం బహునా హే బాలమృగాక్షి పార్వతి వరేషు వోఢృషు. ని. 'వరా జామాతృవోఢారౌ' ఇతి విశ్వః. యద్రూపవిత్తాదికం మృగ్యతే కన్యాతద్బన్ధుభిరన్విష్యతే తత్త్రిలోచనే త్ర్యమ్బకే వ్యస్తమ్ ఏకమపి సమస్తం మాభూదితి భావః. అస్తి కిమ్ నాస్త్యేవేత్యర్థః.

నివర్తయాస్మాదసదీప్సితాన్మనః
క్వ తద్విధస్త్వం క్వ చ పుణ్యలక్షణా,
అపేక్ష్యతే సాధుజనేన వైదికీ
శ్మశానశూలస్య న యూపసత్క్రియా. 73

టీ. అస్మాదసదీప్సితాత్=ఈచెడ్డకోరికవలన మనః నివర్తయ = మనస్సును మరలింపుము, తద్విధః=అట్టివాఁడు, క్వ=ఎక్కడ, పుణ్యలక్షణా=భాగ్యచిహ్నములుగల, త్వం చ=నీవును, క్వ = ఎక్కడ? సాధుజనేన = సజ్జనునిచే, శ్మశానశూలస్య = కాటియందున్న కొఱ్ఱకి, వైదికీ యూపసత్క్రియా=వేదోక్తమైన యూపమునకుఁ జేయుఁసంస్కారము, నాపేక్ష్యతే=కోరఁబడదు.

తా. ఈచెడ్డకోర్కెనుండి మనస్సును త్రిప్పుము. ఐశ్వర్యలక్షణములు గల నీవెక్కడ? ఎంతసాధువైనను శ్మశానములోని కొఱత స్తంభమునకు వేదోక్తసత్కర్మములఁ జేయునా?

వ్యా. నివర్తయేతి.—అస్మాదసదీప్సితాదనిష్టమనోరథాన్మనో నివర్తయ నివారయ సా పూర్వోక్తా విధా ప్రకారో యస్య తథోక్తః అమఙ్గలశీల ఇత్యర్థః. క్వ మహదన్తరమిత్యర్థః. పుణ్యలక్షణా ప్రశస్తభాగ్యచిహ్నా త్వం చ క్వ. అతో న తవాయమర్హ ఇత్యర్థః. తథా హి సాధుజనేన. ని. 'సాధుర్వార్ధుషికే చారౌ సజ్జనే చాభిధేయవత్' ఇతి విశ్వః. శ్మశానశూలస్య శ్మశానభూమినిఖాతస్య వధ్యశఙ్కోః వైదికీ వేదోక్తా యూపో నామ పశుబన్ధనసాధనభూతః సంస్కృతదారువిశేషస్తస్య సత్క్రియా ప్రోక్షణాభ్యుక్షణాదిసంస్కారో యూపసత్క్రియా నాపేక్ష్యతే నేష్యతే. యథా శ్మశానశూలే యూపసత్క్రియా న క్రియతే తథా త్వమపి తస్మై న ఘటస ఇతి తాత్పర్యార్థః.

ఇతి ద్విజాతౌ ప్రతికూలవాదిని ప్రవేపమానాధరలక్ష్యకోపయా,
వికుఞ్చితభ్రూలతమాహితే తయా విలోచనే తిర్యగుపాన్తలోహితే.

టీ. ఇతి ద్విజాతౌ ప్రతికూలవాదిని = ఇట్లు అబ్రాహ్మణుఁడు ప్రతికూలమును పలుకఁగానే, ప్రవేపమానాధర లక్ష్య కోపయా = కదలుచున్న పెదవిచేఁ జూపఁబడిన కోపముకలదైన, తయా=ఆపార్వతీదేవిచే, ఉపాన్తలోహితే=ప్రాంతములయందెఱ్ఱనైన. విలోచనే=నేత్రములు, వికుంచితభ్రూలతం = వంకరగాఁ జేయఁబడినకనుబొమలు గల్గునట్లుగా, తిర్యక్=అడ్డముగా, ఆహితే=ఉంపఁబడినవి.

తా. బ్రాహ్మణుఁ డిట్లు వ్యతిరేకముగాఁ బలుకఁగా కనుబొమలు వంకరగా చేయఁబడినవి కడ్లకొన లెఱ్ఱఁబారినవి కండ్లడ్డముగా త్రిప్పి వేయఁబడినవి. (ఇష్టము లేనిమాట వినినచో నుండులక్షణము లా మెయం దగపడినవి.)

వ్యా. ఇతీతి.—ఇత్యేవంప్రకారేణ ద్విజాతౌ ద్విజే ప్రతికూలవాదిని సతి ప్రవేపమానేన చఞ్చలేనాధరేణాధరోష్ఠేన లక్ష్యోఽనుమేయః కోపః క్రోధోయస్యా స్తథోక్తయా తయా పార్వత్యోపాన్తలోహితే ప్రాన్తరక్తే విలోచనే వికుఞ్చితే కుటిలితే భ్రూలతే యస్మింస్తత్తథా సభ్రూభఙ్గమిత్యర్థః. తిర్యక్ సాచ్యాహితే నిహితే అనాదరాత్తిర్యగ్వీక్షితేత్యర్థః.

ఉవాచ చైనం పరమార్థతో హరం
న వేత్సి నూనం యత ఏవమాత్థ మామ్,
అలోకసామాన్యమచిన్త్యహేతుకం
ద్విషన్తి మన్దాశ్చరితం మహాత్మనామ్ 75

టీ. ఏనం=ఈబ్రహ్మచారినిగూర్చి ఉవాచ చ=పలికెను, పరమార్థతః = యథార్థముగా, హరం=శివుని, న వేత్సి=ఎఱుఁగవు, నూనం=నిజము, యతః=ఏకారణమువలన, మాం=నన్నుఁగూర్చి, ఏవం = ఈరీతిగా, ఆత్థ=పల్కితివి, మందాః=మూఢులు, అలోకసామాన్యం=ఇతరజనసామాన్యముకానట్టియు, అచిన్త్య హేతుకం=ఊహింపనలవిగాని కారణముగలయట్టియు, మహాత్మనాం = గొప్పవారియొక్క, చరితం = చరిత్రమును, ద్విషంతి=దూషణమునుఁ జేయుచున్నారు.

తా. పార్వతీదేవి బ్రహ్మచారితో నిజముగా నీవీశ్వరుని యెఱుఁగినవాఁడవు కావు. సత్యము. ఎందుచేననఁగా నాతో నిట్లు పలికితివి. అవివేకులు లోకసామాన్యులు కానట్టి కారణమూహింపలేనట్టి చరిత్రలుగల మహాత్ములను ద్వేషించెదరు అని చెప్పెను.

వ్యా. ఉవాచేతి.—అథైనం బ్రహ్మచారిణం ఉవాచ చ కిమితి.—పరమార్థత స్తత్త్వతో హరం న వేత్సి న జానాసి నూనం కుతః. యతో మామేవముక్తయా రీత్యాఽఽత్థ బ్రవీషి 'బ్రువః పఞ్చానామాదితః.' ఇతి రూపసిద్ధిః. అజ్ఞానాదేవాయం శివద్వేష స్తవేత్యాశయేనాహ - మన్దా మూఢాః. ని. 'మూఢాల్పాపటునిర్భాగ్యా మన్దా' ఇత్యమరః. లోకసామాన్యం ఇతరజనసాధారణం న భవతీత్యలోకసామాన్య మచిన్త్యహేతుకం దుర్బోధకారణకం మహాత్మనాం చరితం ద్విషన్తి హేత్వపరిజ్ఞానా ద్దూషయన్తి. విద్వాంసస్తు కోఽప్యత్ర హేతురస్తీతి బహుమన్యన్త ఇత్యర్థః.

విపత్ప్రతీకారపరేణ మఙ్గలం నిషేవ్యతే భూతిసముత్సుకేన వా,
జగచ్ఛరణ్యస్య నిరాశిషః సతః కిమేభిరాశోపహతాత్మవృత్తిభిః. 76

అవ. ఇప్పుడమంగళాభ్యాసరతుఁడని చెప్పిన దూషణలనారింటితో పరిహరించుట కారంభించుచున్నది.—

టీ. విపత్ప్రతీకారపరేణ = అనర్థముల కొట్టుటయందాసక్తిగల వానిచేనైనను, భూతిసముత్సుకేన వా = ఐశ్వర్యమును కోరినవానిచేనైనను, మంగళం=గంధమాల్యాదికము, నిషేవ్యతే = సేవింపఁబడుచున్నది. జగచ్ఛరణ్యస్య = లోకరక్షకుఁడైనట్టియు, నిరాశిషః = కోర్కెలులేనట్టి, సతః = శివునికి, ఆశోపహతాత్మవృత్తిభిః = కోరికలచేఁ గొట్టఁబడిన చిత్తవృత్తిగలవియగు, ఏభిః = ఈమంగళములచే, కిం=ఏమి ప్రయోజనము?

తా. కీడును పోగొట్టుకొనుటకుఁగాని యైశ్వర్యములు వచ్చుటకుఁగాని కోరి లోకములో మంగళపదార్థములగు స్రక్చందనాదుల ధరించెదరు. ఇవి మనుజుల కోరికలనె పుట్టించును. కోరికలు లేనివాఁడగు వానికి వీనితో నేమి పని ?

అవ. సంప్రతి 'అమఙ్గలాభ్యాసరతిమ్' ఇత్యాద్యుక్తం దూషణజాతం 'విపద్' ఇత్యాదిభిః షడ్భిః శ్లోకైః పరిహర్తుమారభతే.—

వ్యా. విపదితి.—విపత్ప్రతీకారపరేణ అనర్థపరిహారార్థినేత్యర్థః. 'ఉపసర్గస్య ఘఞ్యమనుష్యే బహులమ్' ఇతి దీర్ఘః. భూతిసముత్సుకేనైశ్వర్యకామేన వా మఙ్గలం గన్ధమాల్యాదికం నిషేవ్యతే. శరణే రక్షణే సాధుః శరణ్యః. 'తత్ర సాధుః ఇతి యత్ప్రత్యయః. ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రోః' ఇత్యమరః. జగతః శరణ్యస్తస్య జగచ్ఛరణ్యస్య నిరాశిషో నిరభిలాషస్య సతః శివస్య. ని. 'ఆశీరురగదంష్ట్రాయాం విప్రవాక్యాభిలాషయోః' ఇతి శాశ్వతః. ఆశయా తృష్ణయోపహతా దూషితాఽఽత్మవృత్తిరన్తఃకరణవృత్తిర్యేషాం తైరేభిర్మఙ్గలైః కిం వృథేత్యర్థః. పూర్వం మఙ్గలమిత్యేకవచ

నస్య జాత్యభిప్రాయత్వాదేభిరితి బహువచనేన పరామర్శో న విరుధ్యతే - ఇష్టావాప్త్యనిష్టపరిహారార్థినో హి మఙ్గలాచారనిర్బన్ధః. తదుభయాసంస్పృష్టస్య తు యథా కథఞ్చిదాస్తాం కో దోష ఇత్యర్థః. ఏతేన 'అమఙ్గలాభ్యాసరతిమ్' ఇత్యుక్తం ప్రత్యుక్తమ్.

అకించనః సన్ ప్రభవస్స సంపదాం
త్రిలోకనాథః పితృసద్మగోచరః,
స భీమరూపః శివ ఇత్యుదీర్యతే
న సన్తి యాథార్థ్యవిదః పినాకినః. 77

టీ. సః=ఆయన, అకించనస్సన్ = దరిద్రుఁడైనను, సంపదాం = సంపదలకు, ప్రభవః = కారణుఁడు, పితృ సద్మగోచరః = శ్మశానాశ్రయుఁడైనను, త్రిలోకనాథః=ముల్లోకములకేలిక, సః=ఆయన, భీమ రూపః = భయంకరరూపము గలవాఁడైనను, శివ ఇతి = (సౌమ్యుఁడను నర్థముగల) శివుఁడని, ఉదీర్యతే = చెప్పఁబడుచున్నాఁడు, పినాకినః = హరునియొక్క, యాథార్థ్య విదః = నిజము నెఱిఁగినవారు, న సన్తి=లేరు.

తా. ఆయన దరిద్రుఁడైనను సంపదలనిచ్చును, శ్మశానవాసియోగాని ముల్లోకముల కేలిక, భీమరూపుడెగాని శివనామముగలవాఁడు, ఆహరుని యథార్థత్వముఁ దెలిసినవా రొక్క రీలోకమునందుండిరా ?

వ్యా. అకిఞ్చనేతి.—స హరః న విద్యతే కిఞ్చన ద్రవ్యం యస్య సోఽకిఞ్చనో దరిద్రః సన్ సంపదాం ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం పితృసద్మగోచరః శ్మశానాశ్రయః సన్ త్రయాణాం లోకానాం నాథః. 'తద్ధితార్థ' ఇత్యాదినోత్తర పదసమాసః. స దేవో భీమరూపో భయంకరాకారః సన్ శివః సౌమ్యరూప ఇత్యుదీర్యతే ఉచ్యతే. అతః పినాకినో హరస్య యథాభూతోఽర్థో యథార్థస్తస్య భావో యాథార్థ్యం తత్త్వం తస్య విదో న సన్తి; లోకోత్తరమహిమ్నో నిర్లేపస్య యథాకథంచిదవస్థానం న దోషాయేతి భావః. ఏతేన 'అవస్తు నిర్బన్ధపరే' ఇతి పరిహృతం వేదితవ్యమ్.

విభూషణోద్భాసి పినద్ధభోగి వా
గజాజినాలమ్బి దుకూలధారి వా,
కపాలి వా స్యాదథ వేన్దుశేఖరం
న విశ్వమూర్తేరవధార్యతే వపుః. 78

అవ. ఆదేవునికి ప్రపంచములో ధరించుకొనునవిగాని ధరింపనివిగాని భూషణములు లేవనుచున్నాఁడు.—

టీ. విశ్వమూర్తేః = లోకస్వరూపుఁడగు శివునియొక్క, వపుః=శరీరము, విభూషణోద్భాసి స్యాత్ =నగలచే ప్రకాశించునది యగును పినద్ధభోగి వా స్యాత్ =కట్టఁబడిన పాములుగలదిగానైన నగును, గజాజి నాలంబి = ఏనుఁగుతోలు ధరించునది యగును, దుకూల ధారి వా = పట్టువస్త్రము ధరించునదియైన నగును, కపాలి=పుఱ్ఱెను ధరిచునది యగును, అథవా = అట్లుకాక, ఇందు శేఖరం = బాలచంద్రశిరోభూషణము గలదైన నగును, నావధార్యతే=నిర్ధారణము చేయఁబడదు.

తా. లోకస్వరూపుఁడగు నీశ్వరునిదేహము నగచేఁగాని పాము చేఁగానిగజచర్మచేఁగాని పట్టుబట్టచేఁగాని పుఱ్ఱెతోఁగాని బాలచంద్రుని తోఁగాని ప్రకాశించును. నిర్ధారణముమాత్రము చేయఁబడదు.

అవ. దేవస్య లౌకికమలౌకికం చ ప్రసాధనం నాస్తీత్యాశయేనాహ.—

వ్యా. విభూషణేతి.—విశ్వం మూర్తిర్యస్యేతి విశ్వమూర్తేరష్టమూర్తేః శివస్య. వపుః శరీరం విభూషణైరుద్భాసత ఇతి విభూషణోద్భాసి స్యాత్ పినద్ధభోగ్యాముక్తభుజఙ్గమం వా స్యాత్ పినద్ధేతి నహ్యతేరపి పూర్వాత్ కర్మణి క్తః. 'వష్టిభాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోః' ఇత్యకారలోపః. గజాజినాలమ్బి స్యాత్ అథవా దుకూలధారి స్యాత్ కపాలమస్యాస్తీతి కపాలి బ్రహ్మశిరః కపాలశేఖరం వా స్యాత్ ఇన్దుశేఖరం వా స్యాత్ నావధార్యతే న నిర్ధార్యతే; సర్వం సంభవతీత్యర్థః. ఏతేన 'త్వమేవ తావ'దితి శ్లోకోక్తం ప్రత్యుక్తమితి జ్ఞేయమ్.

తదఙ్గసంసర్గమవాప్య కల్పతే
ధ్రువం చితాభస్మరజో విశుద్ధయే,
తథా హి నృత్యాభినయక్రియాచ్యుతం
విలిప్యతే మౌళిభిరమ్బరౌకసామ్ 79

అవ. ఇంతకన్నను తగని దేమియనుశ్లోకమును గూర్చి చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. తదంగసంసర్గం = ఆయనశరీరముతో కలయుటను, అవాప్య=పొంది, చితాభస్మరజః=కాటిబూడిద పరాగకణము, విశుద్ధయే=శుద్ధికొఱకు, కల్పతే=కల్పించఁబడుచున్నది, ధ్రువం=నిజము, తథాహి = యుక్తమేకదా, నృత్యాభినయక్రియాచ్యుతం = నాట్యము భావముఁ దెలుపుట యనుక్రియలచేఁజారిన (శ్మశాన) బూడిద, అంబరౌకసాం= దేవతలయొక్క, మౌళిభిః=కిరీటములచే, విలిప్యతే=పూయఁబడుచున్నది.

తా. శ్రీహరునిచే ధరింపఁబడిన కాటిబూడిద పవిత్రమైనది కాఁబట్టి ఆయన నాట్యముసేయుచు నభినయింపఁబడినప్పుడు రాలినయాబూడిదను శిరమునందు ధరించుచున్నారు.

అవ. "అయుక్తరూపం కిమతః పరం వద" ఇతి శ్లోకోక్తం ప్రత్యాహ.—

వ్యా. తదితి.—తస్య శివస్యాఙ్గం తస్య సంసర్గమవాప్యాసాద్య చితాభస్మైవ రజః విశుద్ధయే కల్పతే అలం పర్యాప్నోతీత్యర్థః. అలమర్థయోగాత్ 'నమః స్వస్తి స్వాహా' ఇత్యాదినా చతుర్థీ. ధ్రువం శోధకత్వం ప్రమాణసిద్ధమిత్యర్థః. ప్రమాణమేవాహ—తథాహి ప్రసిద్ధమేవేత్యర్థః. నృత్యే తాణ్డవే యోఽభినయోఽర్థవ్యఞ్జకచేష్టావిశేషః. స ఏవ క్రియా తయా నిమిత్తేన చ్యుతం పతితం చితాభస్మ రజ ఇతి శేషః. అమ్బరౌకసాం దేవానాం మౌళిభిర్విలిప్యతే ధ్రియతే అశుద్ధం చేత్ కథమిన్ద్రాదిభిర్ధ్రియేతేత్యర్థాపత్తిరనుమానం వా ప్రమాణమిత్యర్థః.

అసంపద స్తస్య వృషేణ గచ్ఛతః
ప్రభిన్న దిగ్వారణవాహనో వృషా,
కరోతి పాదావుపగమ్య మౌళినా
వినిద్రమన్దార రజోఽరుణాఙ్గులీ. 80

అప. 'దిగంబరత్వేన నివేదితం వసు' అను శ్లోకమునుగూర్చి జబాబు నిచ్చుచున్నది.—

టీ. ప్రభిన్నదిగ్వారణవాహనః = మదమునే స్రవించుచున్న దిగ్గజమగు నైరావతము వాహనముగాఁగల, వృషా=ఇంద్రుఁడు, అసంపదః = దరిద్రుఁడై, వృషేణ=ఎద్దుతో, గచ్ఛతః=పోవుచున్న, తస్య=ఆశివునియొక్క, పాదౌ = పాదములను, మౌళినా=కిరీటముతో, ఉపగమ్య=పొంది, వినిద్ర మందార రజో గుణాంగుళీ=వికసించినమందారములనెడు కల్పవృక్షపుష్పపరాగముచే నెఱ్ఱనగు వ్రేళ్లుకలవానినిగా, కరోతి = చేయుచున్నాఁడు.

తా. ఐరావతము నెక్కితిరిగే యింద్రుఁడు బీదవాఁడై యెద్దునెక్కితిరిగే హరునికి మ్రొక్కి శిగలోపెట్టుకున్న కల్పపుష్పపరాగముచే కాలివ్రేళ్ళ నెఱ్ఱగా చేయుచున్నాఁడు (ఇంద్రునిచే నమస్కరింపఁబడినవాని కేలసంపదలు)

అవ. యదుక్తం 'దిగంబరత్వేన నివేదితం వసు' 'ఇయం చ తేఽన్యా పురతో విడంబనా' ఇత్యాది చ, తత్రోత్తరమాహ.—

వ్యా. అసంపదఇతి.— ప్రభిన్నో మదస్రావీ దిగ్వారణో దిగ్గజో వా

హానం యస్య సః. ఐరావతేనోఢ ఇత్యర్థః. వృషా దేవేన్ద్రో౽సంపదో దరిద్రస్య వృషేణ గచ్ఛతో వృషభారూఢస్య తస్యేశ్వరస్య పాదౌ మౌలినా ముకుటేనోపగమ్య ప్రణమ్యేత్యర్థః. వినిద్రాణాం వికసితానాం మందారాణాం కల్పతరుకుసుమానాం రజోభిః పరాగైః. అరుణా అఙ్గుళయో యయోస్తౌ తథోక్తౌ కరోతి; దిగ్గజారోహిణా మిన్ద్రాదీనామపి వన్ద్యస్యేన్దుమౌలేః కిం సంపదా వృషారోహణేన వా కో దోషః? ఇత్యర్థః.

వివక్షతా దోషమపి చ్యుతాత్మనా
త్వయైకమీశం ప్రతి సాధు భాషితమ్,
యమామనన్త్యాత్మభువో౽పి కారణం
కథం స లక్ష్యప్రభవో భవిష్యతి. 81

అవ. పుట్టువు తెలియదన్నందుకు సమాధానము జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. చ్యుతాత్మనా=నష్టస్వభావముచే, దోషం=తప్పును, వివక్షతా = చెప్పఁదలఁచిన, త్వయా=నీచే, ఈశంప్రతి=శివునిగూర్చి, ఏకం=ఒక్కమాట, సాధు = చక్కఁగా, భాషితం = పలుకఁబడెను, యం = ఏ శివుని, ఆత్మభువోపి = బ్రహ్మకును, కారణం= నిమిత్తమునుగా, ఆమనంతి = చెప్పుచున్నారో, సః = ఆయన, కథం = ఎట్లు, లక్ష్యప్రభవః = అగుపడిన కారణముగలవాఁడు, భవిష్యతి = కాఁగలఁడు.

తా. పాపము ! నిందకై పుట్టుక తెలియనివాఁడని శివుని నీవు నింద జేయఁ బూనినను సత్యమునే పల్కితివి. ఏలనన ! స్వయంభువుఁడగు బ్రహ్మకును కారణమని యెవ్వని యందురో ఆయనజన్మ నీకెట్లు తెలియును ?

అవ. యదుక్తమ్ 'అలక్ష్యజన్మతా' ఇతి తత్రోత్తరమాహ.—

వ్యా. వివక్షతేతి.—చ్యుతాత్మనా నష్టస్వభావేనాత ఏవ దోషం దూషణం వివక్షతా వక్తుమిచ్ఛతా౽పి త్వయేశం ప్రత్యేకమ్ 'అలక్ష్యజన్మతా' ఇత్యేతదేకమ్. వచ ఇత్యర్థః. సాధు భాషితం సమ్యగుక్తం. కుతః. యమీశ్వర మాత్మభువో౽పి బ్రహ్మణో౽పి. ని. 'బ్రహ్మాత్మభూః సురజ్యేష్ఠః' ఇత్యమరః. కారణమామనన్త్యుదాహరన్తి. విద్వాంస ఇతి శేషః. 'పాఘ్రాధ్మాస్థామ్నా దాణ్' ఇత్యాదినా మనాదేశః. స ఈశ్వరః. కథం లక్ష్యప్రభవో లక్ష్యజన్మా భవిష్యతి; అనాదినిధనస్య భగవతః కారణశఙ్కాకలఙ్కశ్చ నాస్తీత్యర్థః.

అలం వివాదేన యథా శ్రుతస్త్వయా
తథావిధస్తావదశేషమస్తు సః,

మమాత్ర భావైకరసం మనః స్థితం
న కామవృత్తిర్వచనీయమీక్షతే. 82

టీ. అథవా=అట్లుకానియెడల, వివాదేన = సంవాదముచే, అలం = చాలును, త్వయా=నీచే, యథా=యెట్లు, సః=ఆయన, శ్రుతః=వినఁబడెనో, అశేషం = పూర్తిగా, తథావిధస్తావత్ = అట్టివాఁడె, అస్తు=అగుఁగాక, మమ మనః = నామనస్సు, అత్ర= శివునివిషయములో, భావైకరసం = శృంగారము ముఖ్యానుభవముకలదై, స్థితం=ఉన్నది, కామవృత్తిః=స్వేచ్ఛావిహారి, వచనీయం=నిందను, న ఈక్షతే=చూడఁడు.

తా. అంతయు నేల నీవు చెప్పినట్టి యయోగ్యతగల గుణములు గలవాఁడె యనుకొనుము నామనం బాతనియందు శృంగారరసప్రధానముగల్గి ప్రేమనే కోరుచున్నది. నాయిచ్ఛకు నీయడ్డేమియున్నది ? స్వేచ్ఛగాఁ దిరుగువాఁడు తన నెవరేమందురో లోకుల కీనడత మంచిదియో చెడ్డదియో యని యుండునా ? తనమనస్సునకుకర్తలన్యులు కారుకదా ?

వ్యా. అలమితి.—అథవా వివాదేన కలహేనాలం త్వయా యథా యేన ప్రకారేణ స ఈశ్వరః శ్రుతోఽశేషం కార్త్స్న్యేన తథావిధస్తావత్ తత్ప్రకార ఏవాస్తు. మమ మనస్త్వత్రేశ్వరే భావః శృఙ్గార ఏకోఽద్వితీయో రస ఆస్వాద్యో యస్య తత్తథా స్థితం తథా హి. కామవృత్తిః స్వేచ్ఛావ్యవహారీ వచనీయమస్థానసఙ్గాపవాదం నేక్షతే న విచారయతి. న హి స్వేచ్ఛాసంచారిణో లోకాపవాదాద్బిభ్యతీతి భావః.

నివార్యతామాలి కిమప్యయం వటుః
పునర్వివక్షుః స్ఫురితోత్తరాధరః,
న కేవలం యో మహతోఽపభాషతే
శృణోతి తస్మాదపి యస్స పాపభాక్. 83

టీ. ఆళి = ఓసిచెలి, స్ఫురితోత్తరా ధరః=అధికముగా కదులుచున్న పెదవిగలవాఁడై, అయం వటుః=ఈబ్రహ్మచారి, పునః కిమపి = మరలనేమో, వివక్షుః = చెప్పఁదలఁచుచున్నాఁడు, నివార్యతాం=మాన్పింపుము, యః=ఎవఁడు, మహతః=గొప్పవారిని, అపభాషతే=నిందజేయునో, స న కేవలం = వాఁడొక్కఁడెకాక, తస్మాత్=అనిందకునివలన, యః=ఎవఁడు, శృణోతి = వినుచున్నాఁడో, సోఽపి=వాఁడును, పాపభాక్= పాపమునుపొందువాఁడై, (భవతి=అగుచున్నాఁడు.)

తా. నేస్తురాలా! యీబ్రహ్మచారి యింకనేమో మాటలాడుటకు పెదవులుసవరించి కదల్చుచున్నాఁడు మరి మాటలాడనీయ కడ్డుము. గొప్పవారిని నిందచేసినవారికే పాపములు రావు వినువారికిని పాపములు చుట్టుకొనును

వ్యా. నివార్యతామితి.—హే ఆలి సఖి. ని. 'ఆలిః సఖీ వయస్యా చ' ఇత్యమరః. స్ఫురితోత్తరాధరః స్ఫురణభూయిష్ఠోఽయం వటుర్మాణవకః. పునః కిమపి వివక్షుర్వక్తుమిచ్ఛుః బ్రువః సన్నస్తా దుష్ప్రత్యయః. నివార్యతాం తర్హి వక్తుమేవ కథం న దదాసీత్యాహ. తథాహి యో మహతః పూజ్యానపభాషతేఽపవదతి న కేవలం స పాపభాగ్ భవతి. కిం తు తస్మాదపభాషమాణాత్ పురుషాద్యః శృణోతి సోఽపి పాపభాగ్ భవతీతి శేషః. అత్ర స్మృతిః. 'గురోః ప్రాప్తః పరీవాదో న శ్రోతవ్యః కథంచన, కర్ణౌ తత్ర పిధాతవ్యౌ గన్తవ్యం వా తతోఽన్యతః' ఇతి.

ఇతో గమిష్యామ్యథ వేతి వాదినీ
చచాల బాలా స్తనభిన్నవల్కలా,
స్వరూపమాస్థాయ చ తాం కృతస్మితః
సమాలలమ్బే వృషరాజకేతనః. 84

అవ. ఇప్పు డచ్చటినుండిపోవు పక్షము నుద్దేశించినది.—

టీ. అథవా = అట్లుకాదేని, ఇతో గమిష్యామి = ఇక్కడనుండి వెళ్లెదను, ఇతి వాదినీ=అని పల్కుచు, స్తనభిన్న వల్కలా = కుచములనుండిజాఱిన నారచీరకలదై, బాలా=పార్వతీదేవి, చచాల = చలించెను. (పోవఁబోయెననుట), వృషరాజకేతనః = హరుఁడు, స్వరూపం ఆస్థాయ = తననిజరూపమునంది, కృతస్మితః=చేయంబడిన నవ్వుగలవాఁడై, తాం=ఆపార్వతీదేవిని, సమాలలంబే=పట్టుకొనెను.

తా. పోని నేనేపోయెదనని స్తనాంశుకము జాఱినదై లేచెను. అప్పు డీశ్వరుఁడునిజరూపముతో నవ్వుచు నామెను పట్టుకొనెను.

అవ. సంప్రతి గన్తవ్యపక్షమాశ్రియతే.—

వ్యా. ఇత ఇతి.—అథవేతోఽన్యత్ర గమిష్యామీతి వాదినీ వదన్తీ స్తనాభ్యాం భిన్నవల్కలా రయవశాత్ కుచభ్రష్టచీరా బాలా పార్వతీ చచాల; వృషరాజకేతనో వృషభధ్వజశ్చ స్వరూపమాస్థాయ నిజరూపమాశ్రిత్య కృతస్మితః సన్ తాం పార్వతీం సమాలలమ్బే జగ్రాహ.

తం వీక్ష్య వేపథుమతీ సరసాఙ్గయష్టి
ర్ని క్షేపణాయ పదముద్ధృతముద్వహన్తీ,
మార్గాచలవ్యతికరాకులితేవ సిన్ధుః
శైలాధిరాజతనయా న యయౌ న తస్థౌ. 85

టీ. తం వీక్ష్య = ఆయననుఁజూచి, వేపథుమతీ = కంపముగలదై, సరసాంగ యష్టిః = చెమటతోఁగూడిన దేహముగలదై, నిక్షేపణాయ = (ముందు) ఉంచుటకు, ఉద్ధృతం=ఎత్తఁబడిన, పదం=పాదమును, ఉద్వహన్తీ = ఎత్తియెయున్నదై, శైలాధి రాజతనయా = పార్వతీదేవి, మార్గాచల వ్యతికరాకులితా=త్రోవలో కొండయడ్డుచే తొట్రిలు, సిన్ధురివ=నదివలె, న యయౌ=పోదాయెను. న తస్థౌ=నిలువదాయెను.

తా. ఆయన నీ మెచూచి కంపముతో స్వేదోదయమను సాత్వికభావముగలదై త్రోవలో కొండయడ్డుఁదగిలిన నదిమాడ్కి దొట్రిలుచు ముందుకును వెన్కకును బోవఁజాలక యట్లే యుండెననుట

వ్యా. తమితి.—తం దేవం వీక్ష్య వేపథుమతీ కమ్పవతీ సరసాఙ్గయష్టిః స్విన్న గాత్రీ మహాదేవదర్శనేన దేవ్యాః సాత్వికభావోదయ ఉక్తః. నిక్షేపణాయాన్యత్ర విన్యాసాయోద్ధృతముత్క్షిప్తం పదమఙ్ఘ్రిముద్వహన్తీ శైలాధిరాజతనయా పార్వతీ మార్గేఽచలస్తస్య వ్యతికరేణ సమాహత్యా అవరోధనేనేతి యావత్. ఆకులితా సంభ్రమితా సిన్ధుర్నదీవ. ని. 'దేశే నదవిశేషేఽబ్ధౌ సిన్ధుర్నా సరితి స్త్రియామ్' ఇత్యమరః. న యయౌ న తస్థౌ లజ్జయేతి భావః. వసన్తతిలకావృత్తమేతత్.

అద్య ప్రభృత్యవనతాఙ్గి తవాస్మి దాసః
క్రీతస్తపోభిరితి వాదిని చన్ద్రమౌళౌ,
అహ్నాయ సా నియమజం క్లమముత్ససర్జ
క్లేశః ఫలేన హి పునర్నవతాం విధత్తే. 86

టీ. చంద్రమౌళౌ = హరుఁడు, అవనతాంగి = వంగిన దేహముగలదానా (పార్వతీ)! అద్యప్రభృతి = ఈదినముమొదలు, తవ తపోభిః=నీతపములచే, క్రీతః = కొనుకొనఁబడిన, దాసః=నౌకరుడనై, అస్మి=అయితిని, ఇతి=ఇట్లు, వాదిని = పలికినవాడగుచుండఁగా, సా=ఆమె, నియమజం = తపోనియమమునఁబుట్టిన, క్లమం=కష్టమును అహ్నాయ=శీఘ్రముగా, ఉత్ససర్జ=విడిచెను, క్లేశః=కష్టము, ఫలేన=ఫలముఁగాంచుటచే పునః నవతాం=తిరిగీ క్రొత్తఁగుటను, విధత్తేహి=ధరించునుగదా ?

తా. ఓపార్వతీ! ఈదినముమొదలు నీతపస్సులచేఁ గొనఁబడిన దాసుఁడనైతినని శివుఁ డనఁగా నామె తపమ్ముచేఁబడిన క్లేశ మ్మొక్కపరి వమ్మయ్యె కష్టమునకు ఫలముగల్గిన నాకష్టముచేఁ గృశించుట మున్నగునవి యగపడవుగదా.

ఇది కాళిదాసకృతమగు కుమారసంభవ మహాకావ్యంబున

నైదవసర్గము ముగిసెను.

వ్యా. అద్యేతి.—చన్ద్రమౌళౌ శివే హే అవనతాఙ్గి పార్వతి అద్యప్రభృతి అస్మాద్దినాదారభ్యేత్యర్థః. ప్రభృతియోగాదద్యేతి సప్తమ్యర్థవాచినా పఞ్చమ్యర్థో లక్ష్యతే. తవ తపోభిః క్రీతః, 'దాసృ దానే' దాసత ఆత్మానం దదాతీతి దాసోఽస్మీతి వాదిని వదతి సతి సా దేవ్యహ్నాయ సపది. ని. 'ప్రాగ్ఘటిత్యఞ్జసాఽహ్నాయ ద్రాఙ్మఙ్క్షు సపది ద్రుతమ్' ఇత్యమరః. నియమజం తపోజన్యం క్లమం క్లేశముత్సృజ్య ఫలప్రాప్త్యా క్లేశం విసస్మారేత్యర్థః. తథాహి—క్లేశః ఫలేన ఫలసిద్ధ్యా పునర్నవతాం విధత్తే పూర్వవదేవాక్లిష్టతామాపాదయతీత్యర్థః. సఫలః క్లేశో న క్లేశ ఇతి భావః.

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితయా
సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః శ్రీకాలిదాసకృతౌ
కుమారసంభవే మహాకావ్యే తపఃఫలోదయో నామ
పఞ్చమస్సర్గః.

శ్రీ ర స్తు

కుమారసంభవము

షష్ఠసర్గము.

అథ విశ్వాత్మనే గౌరీ సందిదేశ మిథః సఖీమ్,
దాతా మే భూభృతాం నాథః ప్రమాణీక్రియతామితి. 1

టీ. అథ=పిమ్మట, గౌరీ=పార్వతీదేవి, విశ్వాత్మనే = లోకస్వరూపముగలశివునికి, మిథః = రహస్యమునందు, సఖీం = చెలికత్తెను, సందిదేశ = సందేశముగాఁ బంపెను. (ఏమియని) భూభృతాం నాథః = పర్వతరాజగు హిమవంతుఁడు, మే దాతా= నాయొక్క యిచ్చువాఁడుగా (నన్నిచ్చునట్లు), ప్రమాణీక్రియతాం = ముఖ్యుఁడై చేయఁబడుఁగాక.

తా. పిమ్మట పార్వతీదేవి సఖిచే శివునికి హిమవంతుఁడు కన్యాదాత యగునట్లు నన్నంగీకరించవలయునని కబురంపెను.

వ్యా. అథేతి.—అథ దేవదేవానుగ్రహానన్తరం గౌరీ పార్వతీ విశ్వ మాత్మా స్వరూపం యస్యేతి విశ్వస్యాత్మేతి వా. విశ్వాత్మనే శివాయ మిథో రహసి. ని. 'మిథోఽన్యోన్యం రహస్యపి' ఇత్యమరః. సఖీం సందిదేశాతిససర్జ క్రియామాత్రప్రయోగేఽపి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. కిమితి భూభృతాం నాథో హిమవాన్ మే మమ దాతా సః ప్రమాణీక్రియతామితి దాతృత్వేన ప్రమాణీక్రియతామిత్యర్థః. ప్రార్థనాయాం లోట్. పిత్రా దీయమానాయాః పరిగ్రహో మమ మహాననుగ్రహ ఇతి భావః.

తయా వ్యాహృతసందేశా సా బభౌ నిభృతా ప్రియే,
చూతయష్టిరివాభ్యాశే మధౌ పరభృతోన్ముఖీ. 2

టీ. తయా=ఆసఖురాలిచే, వ్యాహృతసందేశా = అంపఁబడిన వార్తకలదై, ప్రియే=శివునివిషయములో, మధౌ=వసంతమున, నిభృతా=నిశ్చలముగా, పరభృతోన్ముఖీ = ఆఁడుకోవిలచే పలుకుచున్న, చూతయష్టిరివ= మావికొమ్మవలె, అభ్యాసే=సమీపమునందు, బభౌ=ప్రకాశించెను.

తా. శివునికి వార్తనంపి చెలితో వసంతఋతువునందు మావి కొమ్మమీఁది కోవిలచే పలికించు మావికొమ్మమాడ్కి పార్వతీదేవి సమీపముననే యొప్పెను. (నన్ను హిమవంతుఁడు కన్యాదానము జేసిన పిమ్మట పరిగ్రహింపవలయునన్న సందేశము చెలిచేత చెప్పించి సమీపముననే నామెయు నుండెను. కావుననే కోకిలచే పల్కించిన మావికొమ్మవలెనని యుపమించినాఁడు.)

వ్యా. తయేతి.—తయా సఖ్యా సఖీముఖేనేత్యర్థః. వ్యాహృతసందేశో క్త వాచికా ప్రియే హరవిషయే నిభృతా నిశ్చలా పరమాసక్తేత్యర్థః. సా గౌరీ మధౌ వసన్తే నిభృతా స్థిరా పరభృతయా కోకిలయోన్ముఖీ ముఖరా పరభృతోన్ముఖీ ముఖశబ్దేనాభిభాషణవ్యాపారో లక్ష్యతే. తథా చ పరభృతాముఖేన వ్యాహారస్తీత్యర్థః. పరభృతేతి క్రియాశబ్దవివక్షాయాం 'జాతేరస్త్రీ' ఇతి జీష్ప్రత్యయో న భవతి. తయేత్యుపమేయస్య వ్యస్తత్వాదుపమానవాచిపరభృతాశబ్దస్య సమాసః సోఢవ్యః అథవా భృఞ్భరణం సంపదాదిత్వాత్క్విప్ పరైర్భృద్యస్యాస్తయా పరభృతేతి వ్యాసేన వ్యాఖ్యేయం. పదమఞ్జరీకారస్తు పరైర్భ్రియత ఇతి కర్మణి క్విపమాహ.—చూతయష్టిశ్చూతశాఖేవాభ్యాశేఽన్తికే బభౌ. 'సదేశాభ్యాశ సవిధసమర్యాదసవేశవత్, ఉపకణ్ఠాన్తికాభ్యర్ణాభ్యగ్రా అప్యభితోఽవ్యయమ్' ఇత్యమరః.

స తథేతి ప్రతిజ్ఞాయ విసృజ్య కథమప్యుమామ్,
ఋషీన్ జ్యోతిర్మయాన్ సప్త సస్మార స్మరశాసనః. 3

టీ. సః స్మరశాసనః=అకామారియగుశివుఁడు, తథా ఇతి ప్రతిజ్ఞాయ=అట్లెయనిచెప్పి, ఉమాం= పార్వతీదేవిని, కథమపి = కష్టముమీఁద, విసృజ్య = విడిచి, జ్యోతిర్మయాన్ = తేజస్స్వరూపులగు, సప్తఋషీన్ = సప్తర్షులను, సస్మార = తలఁచెను.

తా. పార్వతీమాట కంగీకరించి శివుఁ డతికష్టముమీఁద నామెను విడిచి సప్తర్షులను దలఁచెను.

వ్యా. స ఇతి.— స ప్రకృతః శాస్తీతి శాసనః బహులగ్రహణాత్ కర్తరి ల్యుట్.స్మరస్య శాసన ఈశ్వరస్తథేతి ప్రతిజ్ఞాయ తథా కరిష్యామీత్యుక్త్వేత్యర్థః. ఉమాం కథమపి కృచ్ఛ్రేణ విసృజ్య తత్ర గాఢానురాగత్వాదితి భావః. జ్యోతిర్మయాం స్తేజోరూపాన్ సప్తర్షీన్ మరీచ్యాదీన్ సస్మార స్మృతవాన్.

తే ప్రభామణ్డలైర్వ్యోమ ద్యోతయన్తస్తపోధనాః,
సారున్ధతీకాస్సపది ప్రాదురాసన్ పురః ప్రభోః. 4

టీ. తపోధనాః=తపస్సే ధనముగాఁగల, తే=ఆఋషులు, ప్రభా మండలైః= కాంతిమండలములచే, వ్యోమ ద్యోతయన్తః=ఆకసమును ప్రకాశింపఁజేయుచు, సారున్ధతీకాః=అరున్ధతీదేవితోఁ గూడినవారై, సపది=అప్పుడె, ప్రభోః పురః=ఆ యీశ్వరునియెదుట, ప్రాదురాసన్=ప్రత్యక్షమైరి.

తా. తమకాంతులతో నాకసమును వెలుగఁజేయుచు తపః ప్రధానులరగు నాఋషు లరుంధతితోఁగూడ హరునియెదుట. గానంబడిరి.

వ్యా. త ఇతి—తే తప ఏవ ధనం యేషాం తే తపోధనాః తే సప్తర్షయః ప్రభామణ్డలై స్తేజఃపుంజైర్వ్యోమాకాశం ద్యోతయన్తః ప్రకాశయన్తః అరున్ధత్యాసహ వర్తన్త ఇతి సారున్ధతీకాః సన్తః. 'నద్యృతశ్చ' ఇతి కప్. సపది ప్రభోరీశ్వరస్య పురః పురోభాగే ప్రాదురాసన్ ప్రత్యక్షా బభూవుః.

ఆప్లుతా స్తీరమన్దారకుసుమోత్కిరవీచిషు,
వ్యోమగఙ్గాప్రవాహేషు దిఙ్నాగమదగన్ధిషు. 5

అవ. ఇటుపిమ్మ టారుశ్లోకములచే నాఋషులనే వర్ణించుచున్నాఁడు.—

టీ. తీరమందార కుసుమోత్కిర వీచిషు - తీర=ఒడ్డునందలి, మందారకుసుమ = కల్పవృక్షపుష్పములను, ఉత్కిర = ఎగజిమ్ముచున్న, వీచిషు = అలలుగలయట్టియు, దిఙ్నాగమదగంధిషు=దిగ్గజములమదముచే వాసనలుగల, వ్యోమగంగాప్రవాహేషు = ఆకాశగంగాప్రవాహములయందు, ఆప్లుతాః = స్నానములఁజేసిన, (ఆమునులు ప్రత్యక్షమైరని క్రిందటిశ్లోకముతో నన్వయము.)

తా. ఒడ్డుననున్న కల్పవృక్షములపువ్వులు గంగలో పడుచుండఁగా నలలు ఎగరఁగొట్టుచున్నవి. దిగ్గజము లందు మునుఁగుటచే నీటి కామదవాసనయంటి పరిమళించుచున్నది. అట్టిగంగలో స్నానముఁ జేసిన మునులు ప్రత్యక్షమైరి.

ఇతః పరం షడ్భిః శ్లోకైస్తానేవ మునీన్ వర్ణయతి.—

వ్యా. ఆప్లుతా ఇతి.—ఉత్కిరన్తి విక్షిపన్తీత్యుత్కిరాః. 'ఇగుపధ' ఇత్యాదినా కప్రత్యయః. తీరే యే మన్దారాః కల్పవృక్షాస్తేషాం కుసుమానాముత్కిరా వీచయ

స్తరఙ్గా యేషాం తేషు దిఙ్నాగానాం దిగ్గజానాం మదగన్ధో యేష్వితి తథోక్తేషు వ్యోమగఙ్గాప్రవాహేషు ఆకాశగఙ్గాస్రోతస్సు అప్లుతాః స్నాతాః.

ముక్తాయజ్ఞోపవీతాని బిభ్రతో హేమవల్కలాః,
రత్నాక్షసూత్రాః ప్రవ్రజ్యాం కల్పవృక్షా ఇవాశ్రితాః. 6

టీ. ముక్తాయజ్ఞోపవీతాని=ముత్తెములజందెములను, హేమవల్కలాః=బంగారంపు నారచీరలను, రత్నాక్షసూత్రాః = రత్నంపు జపమాలలను, బిభ్రతః = ధరించినట్టివారు, ప్రవ్రజ్యాం=వానప్రస్థాశ్రమమును, ఆశ్రితాః=ఆశ్రయించిన, కల్పవృక్షా ఇవ=కల్పవృక్షములవలెనున్న (మునులు ప్రత్యక్షమైరి.)

తా. ముత్తెముల జన్నిదంబులుదాల్చి, బంగారంపు నారచీరలు కట్టి, రత్నంపుజపమాలలను గలిగినవారై వానప్రస్థాశ్రమము నవలంబించిన కల్పవృక్షములవలె నొప్పుచున్నవారు. (కల్పవృక్షము ముత్తెములను రత్నములను కాచును బంగారు పైపట్టc గలిగియుండును. కోర్కెదీర్చును. ఆధర్మములు వీరియందుండుటచే కల్పవృక్షసామ్యము.)

వ్యా. ముక్తేతి.—ముక్తానాం మౌక్తికానాం యజ్ఞోపవీతాని ముక్తామయానీత్యర్థః. బిభ్రతో దధానాః హేమమయాని వల్కలాని యేషాం తే హేమవల్కలాః. రత్నమయాన్యక్షసూత్రాణి యేషాం రత్నాక్షసూత్రాః ప్రవ్రజ్యాం ప్రవ్రజనం 'వ్రజ యజోర్భావే క్యప్' ఇతి క్యప్. ఆశ్రితాః కల్పవృక్షా ఇవ స్థితాః; అత్ర చతుర్థాశ్రమవాచినా ప్రవ్రజ్యాశబ్దేన వానప్రస్థాశ్రమో లక్ష్యతే. 'జహుః పరిగ్రహవ్రీడాం ప్రాజాపత్యాస్తపస్వినః' ఇతి సపత్నీకత్వాభిధానాత్. 'సుతవిన్యస్తపత్నీకస్తయా వానుగతో௨పి సన్' ఇతి వానప్రస్థస్యోభయథా స్మరణాత్.

అధః ప్రస్థాపితాశ్వేన సమావర్జితకేతునా,
సహస్రరశ్మినా సాక్షాత్ సప్రణామముదీక్షితాః. 7

టీ. అధఃప్రస్థాపితాశ్వేన = క్రిందుగా తోలcబడిన గుఱ్ఱములుగలయట్టియు, సమావర్జితకేతునా=వంపcబడిన జండాగలయట్టియు, సహస్రరశ్మినా = సూర్యునిచే, సాక్షాత్ = ప్రత్యక్షముగా, సప్రణామం=నమస్కారపూర్వకముగా, ఉదీక్షితాః = మీcదకుc జూడcబడినవారగు నామునులు ప్రత్యక్షమైరి.

తా. సూర్యమండలముపైనున్న సప్తర్షిమండలమునకుc గ్రిందుగా తనరథమును నడిపించుచు వారికి తనరథముయొక్క జండా తగులు

నని వంచి పై భాగమునకు నమస్కారపూర్వముగా చూచు సూర్యుఁడు గల ఋషులు ప్రత్యక్షమైరి.

వ్యా. అథ ఇతి.—అథః ప్రస్థాపితాశ్వేన సూర్యమండలోపరివర్తిత్వాత్ సప్తర్షి మణ్డలస్యేతి భావః. సమావర్జితకేతునా తన్మణ్డలాఘాతశఙ్కయా నామితధ్వజేన సహస్రరశ్మినా సూర్యేణ సాక్షాత్ స్వయమేవ సప్రణామముదీక్షితాః గమనాభ్యనుజ్ఞాదాన పర్యన్తమిత్యర్థః. భగవతః సూర్యస్యాప్యుపాస్యా ఇతి భావః.

ఆసక్తబాహులతయా సార్ధముద్ధృతయా భువా,
మహావరాహదంష్ట్రాయాం విశ్రాన్తాః ప్రలయాపది. 8

టీ. ప్రలయాపది=ప్రళయమను నాపత్కాలమునందు, ఆసక్తబాహులతయా= తగిలినతీఁగవంటిబాహువుగలయట్టియు, ఉద్ధృతయా=ఎత్తఁబడిన, భువాసార్ధం=భూమి దేవితోఁగూడ,మహావరాహదంష్ట్రాయాం=వరాహావతారముధరించిన మహావిష్ణువుయొక్క కోరయందు, విశ్రాంతాః=విశ్రమించినవారగు (మునులు ప్రత్యక్షమైరి).

తా. ప్రళయకాలమందు లోకము నశించినప్పుడు శ్రీవిష్ణు వాది వరాహావతారముతో తీఁగవంటి భుజముతో పట్టుకొన్న భూదేవితోఁ బాటు వీరిని యుద్ధరించెను. (భూదేవియందలిప్రేమ వీరియందు వారి కుండెననియు లయములనునైతముఁజూచిన చిరంజీవులనియు భావము)

వ్యా. ఆసక్తేతి.—పునః కిం విధాః ప్రలయాపది కల్పాన్తసంకట ఆసక్త బాహులతయా దంష్ట్రాయామితి శేషః. ఉద్ధృతయా దంష్ట్రయేతి శేషః. భువా సార్ధం ధరణ్యా సహ మహావరాహదంష్ట్రాయాం విశ్రాన్తాః మహాప్రలయేఽప్యవినాశిన ఇత్యర్థః.

సర్గశేషప్రణయనాద్విశ్వయోనేరనన్తరమ్,
పురాతనాః పురావిద్భి ర్ధాతార ఇతి కీర్తితాః. 9

టీ. విశ్వయోనేః అనంతరం = ప్రపంచకారణుఁడగు బ్రహ్మతరువాత, సర్గశేష ప్రణయనాత్ = సృష్టియొక్కమిగతను జేయుటవలన, పురావిద్భిః = ప్రాచీనులచే, పురాతనాః ధాతార ఇతి=ప్రాచీనులగు బ్రహ్మలని, కీర్తితాః = కొనియాడఁబడినవారు (ప్రత్యక్షమైరి).

తా. బ్రహ్మపిమ్మట బ్రహ్మంతటివారని ప్రాచీనులగు కృష్ణద్వైపాయనాదులచే శేషసృష్టినిఁ జేసి బిరుదునందిన మునులు ప్రత్యక్షమైరి.

వ్యా. సర్గేతి.—విశ్వయోనేర్బ్రహ్మణోఽనన్తరం సర్గశేషస్య ప్రణయనాత్ బ్రహ్మసృష్టావశిష్టసృష్టేః కరణాద్ధేతోరిత్యర్థః. పురావిద్భిః పురాణవేదిభిర్వ్యాసాదిభిః పురాతనా ధాతార ఇతి కీర్తితాః. విశ్వయోనేరితి సంబన్ధమాత్రే షష్ఠీ తస్యానన్తరమితి భాష్యే దర్శనాత్. అపాదానత్వవివక్షాయాం తు పఞ్చమీ. 'అయమదఃశబ్దో యథా శబ్దావృత్తాదనన్తరస్యే' తి శాబరభాష్యే దర్శనాత్. తథా 'అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసా వేదాధ్యాయాదనన్తరమ్' ఇత్యాచార్యాః. కవిశ్చ 'పురాణపత్త్రాపగమాదనన్తరమ్' ఇతి; ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్.

ప్రాక్తనానాం విశుద్ధానాం పరిపాకముపేయుషామ్,
తపసాముపభుఞ్జానాః ఫలాన్యపి తపస్వినః. 10

టీ. ప్రాక్తనానాం=క్రిందటిజన్మలయందైన, విశుద్ధానాం = స్వచ్ఛమగునట్టియు, పరిపాకం = పరిపక్వమును, ఉపేయుషాం = పొందినవియునగు, తపసాం ఫలాని = తపఃఫలమును, ఉపభుంజానా అపి=అనుభవించుచున్నవారైనను, తపస్వినః = (మరల) తపస్సునే జేయుచున్న (ఆమునులు ప్రత్యక్షమైరి.)

తా. వారు జన్మాంతరతపఃఫలముల ననుభవించుచున్నవారైన నిప్పుడును తపస్సునే జేయుచున్న ఋషులు వచ్చిరి.

వ్యా. ప్రాక్తనానామితి.—ప్రాక్తనానాం జన్మాన్తరభవానాం విశుద్ధానాం నిర్మలానాం పరిపాకం ఫలదానోన్ముఖత్వముపేయుషాం గతానాం, తపసాం ఫలాన్యుపభుఞ్జానా అపి తపస్వినః తపోనిష్ఠాః. ప్రారబ్ధభోగినో నిస్పృహాశ్చేతి భావః. కులకమ్.

తేషాం మధ్యగతా సాధ్వీ పత్యుః పాదార్పితేక్షణా,
సాక్షాదివ తపఃసిద్ధిర్బభాసే బహ్వరున్ధతీ. 11

టీ. తేషాం=వారియొక్క, మధ్యగతా=మధ్యభాగమునుపొందిన, సాధ్వీ = పతివ్రతయు, పత్యుః = పెనిమిటియగు వసిష్ఠునియొక్క, పాదార్పితేక్షణా=పాదములయం దుంపఁబడిన చూపుగల, అరుష్ధతీ = వసిష్ఠునిభార్యయగు నరుంధతీదేవి, సాక్షాత్ = ప్రత్యక్షముగా, తపస్సిద్ధి రివ=వారి తపస్సిద్ధియో యనునట్లు, బభాసే=ప్రకాశించెను.

తా. వారినడుమను పెనిమిటిపాదములవంక నిగుడ్పఁబడిన చూపుగల యరుంధతీ పతివ్రత వారితపస్సిద్ధి దేవతా యనునట్లు ప్రకాశించెను.

వ్యా. తేషామితి.—తేషామృషీణాం మధ్యగతా సాధ్వీ పతివ్రతా అత ఏవ పత్యుర్వసిష్ఠస్య పాదయోరర్పితేక్షణా నిక్షిప్తదృష్టిరరున్ధతీ సాక్షాత్ ప్రత్యక్షా తపస్సిద్ధి

రివ తేషా మేవేతి శేషః. (తేషాం మధ్యగ తేతి లిఙ్గవచనాదిసామ్యాదియముపమా బహు భూయిష్ఠం బభాసే భాతి స్మ.

తామగౌరవభేదేన మునీంశ్చాపశ్యదీశ్వరః,
స్త్రీపుమానిత్యనాస్థైషా వృత్తం హి మహితం సతామ్. 12

టీ. ఈశ్వరః=శివుఁడు, తాం మునీం శ్చ=ఆమెను మునులను, అగౌరవభేదేన=సమానగౌరవముతో, అపశ్యత్ = చూచెను, హి=ఎందుకంటె, స్త్రీపుమాన్ ఇతి=స్త్రీపురుషుఁడు అని, ఏషా అనాస్థా = ఇది అవివక్షితమైనది, సతాం = సత్పురుషుల యొక్క, వృత్తం = వ్యాపారమే, మహితం హి=గొప్పదికదా.

తా. శివుఁడామునులను పతివ్రతయగు నరుంధతిని సమానగౌరవముతోఁ జూచెను. ఎందుచే ననఁగా, స్త్రీపురుష వివక్ష అనవసరమైనది. సత్పురుషులవ్యాపారమే గొప్పది.

వ్యా. తామితి.— ఈశ్వరో భగవాంస్తామరున్ధతీం మునీంశ్చాగౌరవభేదేన సమానప్రతిపత్త్యాఽపశ్య ద్దృష్టవాన్ న చాయమవివేక ఇత్యాహ-హి యస్మాత్ స్త్రీ పుమాంశ్చేత్యేషాఽనాస్థా స్త్రీపుంభేదో న వివక్షితః కింతు సతాం సాధూనాం వృత్తం చరిత్రమేవ మహితం పూజ్యం. వి. 'గుణాః పూజాస్థానం గుణిషు న చ లిఙ్గం న చ వయః' ఇతి భావః.

తద్దర్శనాదభూచ్ఛంభోర్భూయాన్ దారార్థమాదరః,
క్రియాణాం ఖలు ధర్మ్యాణాం సత్పత్న్యో మూలకారణమ్. 13

టీ. తద్దర్శనాత్ = ఆయరున్ధతిని చూచుటవలన, శంభోః=శివునికి, దారార్థం=భార్యకొఱకు, ఆదరః = ఆదరణము, భూయాన్ = ఎక్కువ, అభూత్ = ఆయెను, (ఎందుకనఁగా) ధర్మ్యాణాం=ధర్మయుక్తములగు, క్రియాణాం=క్రియలకు, సత్పత్న్యః=పతివ్రతలగుభార్యలు, మూలకారణం ఖలు=ముఖ్యకారణము గదా?

తా. శివుని కాయరుంధతీదేవిని చూడఁగనే దారకాంక్ష యెక్కువ యయ్యెను. పతివ్రతలగుభార్యలు ధర్మకార్యములకు మొదలు గదా?

వ్యా. తదితి.—తద్దర్శనాదరున్ధతీదర్శనాచ్ఛంభోర్దారార్థం దారపరిగ్రహార్థమాదరో భూయాన్ బహుతరోఽభూత్. నను దారాః కుత్రోపయుజ్యన్త ఇత్యత్రాహ - ధర్మ్యాణాం ధర్మాదనపేతానాం 'ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతే' ఇతి యత్ప్రత్యయః. క్రియాణామిజ్యాదీనాం సత్యః పతివ్రతాః. పత్న్యః సత్పత్న్యః 'పత్యుర్నో యజ్ఞసంయోగే' ఇతి ఙీప్ నకారశ్చ మూలకారణం ఖలు.

ధర్మేణాపి పదం శర్వే కారితే పార్వతీం ప్రతి,
పూర్వాపరాధభీతస్య కామస్యోచ్ఛ్వసితం మనః. 14

టీ. ధర్మేణ=(భార్యను గ్రహింపవలయునను)ధర్మముచే,శర్వే=శివుఁడు, పార్వతీం ప్రతి = పార్వతీదేవిఁగూర్చి, పదం కారితే = స్థానముఁ జేసినవాఁ డగుచుండఁగా, పూర్వాపరాధభీతస్య=మొదట తప్పిదముచేయుటచే వెఱచిన, కామస్య అపి=మారుని కిని, మనః=చిత్తము, ఉచ్ఛ్వసితం = తిరిగి బ్రతుకుట కవకాశముగల్గినది, (నిట్టూర్పు విడువఁబడినదనుట.)

వా. శివునికి భార్యను పరిగ్రహించుటలో మనస్సు స్థానముఁ జేసినదగుచుండఁగా మన్మథునికి నోదార్పు గల్గినది.

వ్యా. ధర్మేణేతి.—ధర్మేణ దారసంజిఘృక్షాలక్షణేనాపి కర్త్రా శర్వ ఈశ్వరే పార్వతీం ప్రతి పదం కారితే సతి 'హృక్రో రన్యతరస్యామ్' ఇతి శర్వస్యాణి కర్తుః కర్మత్వం. పూర్వాపరాధభీతస్య కామస్య మన ఉచ్ఛ్వసితం పునరుజ్జీవనావకాశో భవతీతి సప్రత్యాశమభూదిత్యర్థః.

అథ తే మునయః సర్వే మానయిత్వా జగద్గురుమ్,
ఇదమూచురనూచానాః ప్రీతికణ్టకితత్వచః. 15

టీ. అథ=పిమ్మట, అనూచానాః=సాంగముగా వేదములఁ జెప్పువారగు, తే సర్వే మునయః=ఆఋషులెల్లరును, ప్రీతి కంటకితత్వచః=సంతోషముచే గగుర్పాటుగల చర్మములుగలవారై, జగద్గురుం=లోకగురువగు హరునిఁగూర్చి, మానయిత్వా = పూజించి, ఇదం=ఈమాటను, ఊచుః=పలికిరి.

తా. సాంగముగా వేదజ్ఞులరగు నాఋషులు సంతోషముచే గగుర్పాటుగలవారై లోకగురువగుహరునితో వక్ష్యమాణప్రకారముగా నుడివిరి.

వ్యా. అథేతి.—అథానూచానాః సాఙ్గవేదప్రవక్తారః. ని. 'అనూచానః ప్రవచనే సాఙ్గేఽధీతీ గురోస్తు యః' ఇత్యమరః. 'ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చ' ఇతి నిపాతః. ప్రీత్యా కణ్టకితాః పులకితాస్త్వచో యేషాం తే తథోక్తాః. తే సర్వే మునయో జగద్గురుం హరం మానయిత్వా పూజయిత్వేదం వక్ష్యమాణమూచుః.

యద్బ్రహ్మ సమ్యగామ్నాతం యదగ్నౌ విధినా హుతమ్,
యచ్చ తప్తం తపస్తస్య విపక్వం ఫలమద్య నః. 16

టీ. బ్రహ్మ సమ్యగామ్నాతమితి యత్ = వేదము నియమముగా నభ్యసింపఁబడు టేదికలదో, అగ్నౌ=అగ్నియందు, విధినా హుత మితియత్=విధ్యుక్తముగా హోమము చేయఁబడు టేదికలదో, తపః=తపస్సు, తప్త మితియత్ = తపింపఁబడె నన్నమాట యేది కలదో, తస్య ఫలం = దానియొక్క ఫలము, అద్య = ఇప్పుడు, నః=మాకు, విపక్వం = ఫలించెను.

తా. మేము వేదముల నియమముగా నభ్యసించుటకు హోమము చేయుటకు తపంబొనర్చుటకును ఫల మిప్పుడు మమ్మును పొందెను.

వ్యా. యదితి.—బ్రహ్మ వేదః. ని. 'వేదస్తత్త్వం తపో బ్రహ్మ' ఇత్యమరః. సమ్యఙ్నియమపూర్వకమామ్నాతమధీతమితి యత్ అగ్నౌ విధినా హుతమితి యత్ తపశ్చాన్ద్రాయణాదికం తప్తమితి చ యత్తస్యాధ్యయనేజ్యాతపోరూపస్య అశ్రమత్రయసాధ్యస్య కృత్స్నస్యాపి కర్మణ ఇత్యర్థః. సముదాయాఽభిప్రాయక మేకవచనమన్యథాఽఽవృత్త్యాఽన్వయప్రసక్తాత్. న చ నపుంసకైకవద్భావోఽనపుంసకేనేతి నియమాత్. ఫలం కార్యం అద్య నోఽస్మాకం విపక్వం సునిష్పన్నమిత్యర్థః. కర్మణి క్తః 'పచోవః' ఇతి నిష్ఠాతస్య వత్వమ్.

యదధ్యక్షేణ జగతాం వయమారోపితా స్త్వయా,
మనోరథస్యావిషయం మనోవిషయమాత్మనః. 17

అవ. అఫలమునే చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. యత్=ఎందువలన, జగతాం అధ్యక్షేణ=జగములకుఁ బ్రభువగు, త్వయా= నీచే, వయం=మేము, మనోరథస్య=కోరికకు, అవిషయం = గోచరముకాని, ఆత్మనః = నీయొక్క, మనోవిషయం=మనఃప్రదేశమును, ఆరోపితాః=ఆరోపింపఁబడితిమి.

తా. మాకు గొప్పకోరిక సమకూడినది (ఏదీ) జగత్ప్రభువగు నీచేఁ దలఁపఁబడుట.

అవ. తదేవ ఫలమాహ.—

వ్యా. యదితి.— యద్యస్మాత్ కారణాజ్జగతామధ్యక్షేణాధిపేనత్వయా వయం మనోరథస్యాభిలాషస్యావిషయమగోచరమాత్మనః స్వస్య మనోవిషయం మనోదేశమారోపితాః ప్రాపితాః తస్మాద్విపక్వం ఫలమితి పూర్వేణ సంబన్ధః. సకలజగదన్వేష్టవ్యస్య భగవతోఽపి వయమన్వేష్యా భవామ ఇతి పరమోత్కృష్టా వయమితి భావః.

యస్య చేతసి వర్తేథాః స తావత్కృతినాం వరః,
కిం పునర్బ్రహ్మయోనేర్యస్తవ చేతసి వర్తతే. 18

అవ. దానినే చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. యస్య చేతసి=ఎవనియొక్క చిత్తమునందు, వర్తేథాః = వర్తించెదవో, స తావత్ కృతినాం పరః=వాఁడేగదా పుణ్యవంతులలో శ్రేష్ఠుఁడు, బ్రహ్మయోనేః = వేద కారణుఁడవగు, తవ చేతసి=నీయొక్క చిత్తమందు, యః వర్తతే = ఎవఁడుండునో, కిం పునః=వాఁడు ధన్యుఁడని చెప్పనేల?

తా. నీ వెవనిమనముననుందువో వాఁడే పూజ్యుఁడు. నీమనంబులోనుండువాఁడు పూజ్యుఁడని వేఱ చెప్పవలయునా? (అక్కఱ లేదనుట.)

అవ. తదేవోపపాదయతి.—

వ్యా. యస్యేతి.—యస్య జనస్య చేతసి వర్తేథాః. యేన స్మర్యస ఇత్యర్థః. స తావత్ స ఏవ కృతినాం కృతకృత్యానాం పరః శ్రేష్ఠః. బ్రహ్మణో వేదస్య వేధసో వా యోనేః కారణస్య. యద్వా వేదప్రమాణకస్య తవ చేతసి యో వర్తతే త్వయా స్మర్యత ఇత్యర్థః. కిం పునః స కృతినాం పర ఇతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః.

సత్యమర్కాచ్చ సోమాచ్చ పరమధ్యాస్మహే పదమ్,
అద్య తూచ్చైస్తరం తాభ్యాం స్మరణానుగ్రహాత్తవ. 19

టీ. అర్కాత్ = సూర్యునికన్నను, సోమాచ్చ = చంద్రునికన్నను, పరంపదం= ఉత్తమస్థానమును, అధ్యాస్మహే = పొందియున్నాము, సత్యం = నిజము, అద్యతు= ఇప్పుడో, తవ స్మరణానుగ్రహాత్ = నీయొక్క స్మరించుట యనునను గ్రహమువలన, తాభ్యాం=ఆచంద్రసూర్యులకంటె, ఉచ్చైస్తరం=మిక్కిలి యున్నతమగు, పదం=స్థానమును, అధ్యాస్మహే=పొందితిమి.

తా. స్వతహాగా సూర్యచంద్రులకంటె యుత్తయినజాగాను పొందియున్నాము. ఇప్పుడు నీస్మరణ యనుదయచే మునుపటికంటె నున్నతప్రదేశమం దున్నట్టివార మైతిమి.

వ్యా. సత్యమితి.—అర్కాత్ సూర్యాచ్చ సోమాచ్చన్ద్రాచ్చ పరముచ్చైః పదం స్థానమధ్యాస్మహేఽధితిష్ఠామః వయమితి శేషః. సత్యమ్ 'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ' ఇతి కర్మత్వమ్. అద్య తు తవ కర్తుః స్మరణమేవానుగ్రహః ప్రసాదస్తస్మాద్ధేతోః తాభ్యామర్కేన్దుభ్యాముచ్చైస్తరమత్యుచ్చం పదమ్ అధ్యాస్మహే ఇతి సంబన్ధః. ఉచ్చైస్తరమితి ద్రవ్యప్రకర్షత్వాన్నామ్ ప్రత్యయః.

త్వత్సంభావితమాత్మానం బహుమన్యామహే వయమ్,
ప్రాయః ప్రత్యయమాధత్తే స్వగుణేషూత్తమాదరః. 20

టీ. వయం=మేము, త్వ త్సంభావితం=నీచే గౌరవింపఁబడిన, ఆత్మానం = (మా) ఆత్మను, బహు మన్యామహే = ఎక్కువగాఁ దలఁచుకొనుచున్నాము. ఉత్తమాదరః= గొప్పవారియాదరణము, స్వగుణేషు=తమగుణములయందు, ప్రాయః=తఱుచుగా, ప్రత్యయం=విశ్వాసమును, ఆధత్తే=ధరించుచున్నది.

తా. గొప్పవారిచే గౌరవింపఁబడినవారు తమప్రవర్తనను గూర్చి మంచిదని నమ్మకము గలవారగుట నైజము గావున నీగౌరవ మందిన మాయాత్మలను మేమిప్పుడు బహూకరించుచున్నారము.

వ్యా. త్వదితి.—వయం త్వయా సంభావితం సత్కృతం త్వత్సంభావితమాత్మాన మాత్మస్వరూపం బహ్వధికం యథా తథా మన్యామహే. తథాహి ఉత్తమాదరః సత్పురుషకర్తృకః సత్కారః. స్వగుణేషు విషయే ప్రాయేణ భూమ్నా ప్రత్యయం విశ్వాస మాధత్తే జనయతి. సర్వస్యాపి మహాజనపరిగ్రహఏవ పూజ్యతాహేతురిత్యర్థః.

యా నః ప్రీతిర్విరూపాక్ష త్వదనుధ్యానసంభవా,
సా కిమావేద్యతే తుభ్యమన్తరాత్మాఽసి దేహినామ్. 21

టీ. విరూపాక్ష = పరమేశ్వరుఁడా ! త్వదనుధ్యానసంభవా=నీవు స్మరించుటచేఁ బుట్టిన, నః=మాయొక్క, యా ప్రీతిః = ఏసంతసము (కలదో), సా=అది, తుభ్యం = నీకొఱకు, కిం ఆవేద్యతే=ఎందుకు తెలుపఁబడును ? (తెలుపము) ఎందుచేత, దేహినాం= జీవులకు, త్వం = నీవు, అంతరాత్మా అసి = అంతర్యామివి, (నీకుఁ దెలియని దేమున్నది మేము తెలుపుటకు లేదనుట.)

తా. నీవు మమ్ము దలఁపఁగా వచ్చినసంతసమును మేము మీకుఁ జెప్పము. కారణమేమి? అంతర్యామివి నీకు మేమేల చెప్పవలయును ?

వ్యా. యేతి.— హే విరూపాక్ష త్వదనుధ్యానసంభవాత్వత్కర్తృకస్మరణ జన్యా నోఽస్మాకం యా ప్రీతిః. సా ప్రీతిస్తుభ్యం కిమావేద్యతే కిమర్థం నివేద్యతే తథా హి—దేహినాం ప్రాణినామన్తరాత్మాఽన్తర్యామ్యసి సర్వసాక్షిణా త్వయా ఽస్మ త్ప్రీతిరనావేదితాఽపి జ్ఞాయత ఏవ యతస్తతో న బుద్ధబోధనం సంభవతీతి భావః.

సాక్షాద్దృష్టోఽసి న పునర్విద్మస్త్వాం వయమఞ్జసా,
ప్రసీద కథయాత్మానం న ధియాం పథి వర్తసే. 22

టీ. సాక్షాత్ దృష్టోఽసి = ప్రత్యక్షముగా నగపడుచున్నావు. అంజసా పునః= నిజముగా, త్వాం=నిన్ను, వయం న విద్మః=ఎఱుఁగము. ప్రసీద = అనుగ్రహింపుము.

ఆత్మానం=నీ యాత్మస్వరూపమును, కథయ=చెప్పుము. ధియాం = బుద్ధులయొక్క, పథి=మార్గమందు, న వర్తసే=లేవు.

తా. నీ వగపడుచున్నావుగాని నిన్ను మే మెఱుఁగము. దయ నెంచుము. నీస్వరూపమును జెప్పుము. నీవు బుద్ధ్యతీతుఁడవు.

వ్యా. సాక్షాదితి.—హే దేవ, సాక్షాత్ ప్రత్యక్షేణ దృష్టోఽసి అజ్ఞసా పునస్తత్త్వతస్తు త్వాం వయం న విద్మః. దృశ్యమానస్య రూపస్యాతాత్త్వికత్వాదితి భావః. అతః ప్రసీదానుగృహాణ ఆత్మానం నిజస్వరూపం కథయ. న చాకథితం తత్సు బోధమిత్యాహ-ధియాం బుద్ధీనాం పథి న వర్తసే. అతస్త్వయైవ త్వద్రూపం కథనీయ మిత్యర్థః.

కిం యేన సృజసి వ్యక్తముత యేన బిభర్షి తత్,
అథ విశ్వస్య సంహర్తా భాగః కతమ ఏష తే. 23

అవ. నీ తాత్త్వికరూప మట్లుంచుము. ప్రత్యక్షముగా నగపడుచున్నరూపమును నిరూపించుటకును మాకు శక్తి లేదనుచున్నాఁడు.—

టీ. ఏషః తే భాగః = ఈనీయొక్కభాగము, యేన వ్యక్తం సృజసి=దేనిచే ప్రపంచమును నిర్మింతువో, సః కిం=అదియా? ఉత=కానప్పుడు, యేన బిభర్షి = దేనితో భరించుచుంటివో? తత్కిం=అదియా యేమి? అథ=కానప్పుడు, యః విశ్వస్య సంహర్తా=ఏది ప్రపంచముయొక్క సంహారముచేయునో? అదియా ఇది?

తా. సృష్టిస్థితిసంహారములనెడి మూఁడింటిలో నియ్యదెద్దియో చెప్పుము. హరహరి హిరణ్యగర్భులలో నిది యేరూపము.

అవ. తాత్త్వికం రూపం తావదాస్తాం న దృశ్యమానమపి రూపం తత్త్వతో రూపయితుం శక్యమిత్యాహ.—

వ్యా. కిమితి.—హే దేవ ఏష దృశ్యమానస్తే భాగో మూర్తిః. కిం యేన భాగేన వ్యక్తం ప్రపఞ్చం సృజసి సః. యత్తదోర్నిత్యసంబన్ధాత్ సర్వత్ర తచ్ఛబ్దో ఽధ్యాహార్యః. ఉత యేన భాగేన తద్వ్యక్తం బిభర్షి పాలయసి. స వా. కిమాదయః సందేహే. కతమః బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వరేష్వయం కతమో భాగస్తదుచ్యతామిత్యర్థః.

అథవా సుమహత్యేషా ప్రార్థనా దేవ తిష్ఠతు,
చిన్తితోపస్థితాంస్తావచ్ఛాధి నః కరవామ కిమ్. 24

అవ. హరుఁ డీతఁడను నిశ్చయమునుండి యె ట్లీసందియము అనఁ జెప్పు చున్నాఁడు.—

టీ. అథవా=అట్లుకానియెడ, దేవ=ప్రభువా, సుమహతీ = గొప్పదగు, ఏషా ప్రార్థనా = నిజరూపమును నిరూపణచేయుటయందలిప్రార్థన, తిష్ఠతు=ఉండుగాక, చిన్తితోపస్థితాన్ = తలఁచఁబడి వచ్చినవారమగు, నః=మమ్మును, శాధి = ఆజ్ఞాపించుము. తావత్=ఇప్పుడు, కిం కరవామ=ఏమిచేయను?

తా. మే మడిగిన ప్రశ్న గొప్పది గాన నది యట్లుండనిచ్చి మేము నీచే తలంపఁబడినపనియేమో దాని నాజ్ఞాపింపుము.

అవ. నను హర ఇత్యేవం నిశ్చయాత్ కథమయం సంశయస్త త్రాహ.—

వ్యా. అథవేతి.—అథవా హే దేవ సుమహతీ గుహ్యతమత్వాదతిదుర్లభే త్యర్థః. ఏషా ప్రార్థనా నిజరూపనిరూపణప్రార్థనా తిష్ఠతు కిం తు చిన్తితేన చిన్తితా ఏవోపస్థితా శ్చిన్తితోపస్థితా స్తాన్నోఽస్మాం స్తావచ్ఛాధ్యాజ్ఞాపయ కిం కరవామ ప్రార్థనాయాం లోట్. అలమప్రస్తుతేన ప్రస్తుతే తావన్నియుఙ్క్ష్వేత్యర్థః.

అథ మౌళిగతస్యేన్దో ర్విశదై ర్దశనాంశుభిః,
ఉపచిన్వన్ ప్రభాం తన్వీం ప్రత్యాహ పరమేశ్వరః. 25

టీ. అథ=పిమ్మట, పరమేశ్వరః = శివుఁడు, మౌళిగతస్య ఇందోః = శిరస్సునుఁ బొందిన చంద్రునియొక్క, తన్వీం ప్రభాం=సూక్ష్మకాంతిని, విశదైః దశనాంశుభిః = స్వచ్ఛదంతకాంతులతో, ఉపచిన్వన్ = అభివృద్ధిఁబఱచుచు, ప్రత్యాహ=ప్రత్యుత్తర మిచ్చెను.

తా. పిమ్మట శివుఁడు తలమీఁది బాలచంద్రునికాంతిని తన దంత కాంతులతో నభివృద్ధిఁబఱచుచు ని ట్లుత్తరమిచ్చెను.

వ్యా. అథేతి.—అథ పరమేశ్వరో మౌళిగతస్యేన్దో స్తన్వీమల్పాం కలామాత్ర త్వాదితి భావః. ప్రభాం కాన్తిం విశదైః శుభ్రైర్దశనాంశుభిరుపచిన్వన్ వర్ధయన్ ప్రత్యాహ ప్రత్యువాచేత్యర్థః.

విదితం వో యథా స్వార్థా న మే కాశ్చిత్ ప్రవృత్తయః,
నను మూర్తిభిరష్టాభిరిత్థంభూతోఽస్మి సూచితః. 26

టీ. (ఓ మునులారా!) కాశ్చిదపి మే ప్రవృత్తయః = ఏవియైనను నాయొక్కపనులు, స్వార్థాః = స్వప్రయోజనములై, యథా = ఎట్లు (కావో), వః=

మాకు, విదితం = తెలిసియుండెను. అష్టాభి ర్మూర్తిభిః = ఎనిమిదిరూపములతో, ఇత్థం భూతోఽస్మి=ఇట్టివాఁడనయితినని, సూచితః నను=సూచింపఁబడితినిగదా.

తా. మునులారా! నాకొఱ కొక్కటియుకాదని నాయష్ట మూర్తులవలన తెలిసేయున్నది కదా?

వ్యా. విదితమితి.—హే మునయః కాశ్చిదపి మే ప్రవృత్తయో వ్యాపారాః స్వార్థా న భవన్తి యథా తథా వో యుష్మాకం విదితం. వాక్యార్థః కర్మ. బుద్ధ్యర్థత్వా ద్వర్తమానే క్తః. తద్యోగాత్ షష్ఠీ. ప్రవృత్తిపారార్థ్యే ప్రమాణమాహ–అష్టాభిర్మూర్తిభి రిత్థంభూత మిమం ప్రకారం పరార్థప్రవృత్తిరూపం ప్రాప్తః. 'భూప్రాప్తా' ఇతిధాతోః కర్తరి క్తః. సూచితో జ్ఞాపితోఽస్మి మత్స్వమూర్తిచేష్టయా స్వపారార్థ్యమనుమేయ మిత్యర్థః.

సోఽహం తృష్ణాతురై ర్వృష్టిం విద్యుత్వానివ చాతకైః,
అరివిప్రకృతైర్దేవైః ప్రసూతిం ప్రతి యాచితః. 27

టీ. సోఽహం=అట్టినేను, తృష్ణాతురైః = దాహముచే తొందరగల, చాతకైః = చాతకములచే, వృష్టిం=వాననుగూర్చి, విద్యుత్వానివ = మేఘుఁడువలె, అరివిప్రకృతైః దేవైః=దేవతారులచే పీడింపఁబడిన దేవతలచే, ప్రసూతిం ప్రతి=సంతానమునుఁగూర్చి, యాచితః=యాచింపఁబడితిని.

తా. స్వార్థరతుఁడనుకాని నేను సంతానముఁగనుటకై దాహము గల చాతకములచే మేఘునిమాడ్కి శత్రులచే పీడితులగు దేవతలచే ప్రార్థింపఁబడితిని

వ్యా. సోఽహమితి.— స పరార్థవృత్తిరహం తృష్ణాతురై శ్చాతకైర్వృష్టిం విద్యుత్వాన్ మేఘ ఇవారిప్రకృతైశ్శత్రుపీడితైర్దేవైః. ప్రసూతిం పుత్రోత్పాదనం ప్రతి యాచితః యాచతే ర్దుహాదిత్వాదప్రధానే కర్మణి క్తః.

అత ఆహర్తు మిచ్ఛామి పార్వతీమాత్మజన్మనే,
ఉత్పత్తయే హవిర్భోక్తుర్యజమాన ఇవారణిమ్. 28

టీ. అతః = దేవప్రార్థననుండి, ఆత్మజన్మనే = పుత్రోత్పత్తికొఱకు, పార్వతీం = పార్వతీదేవిని, యజమానః = యజ్ఞముఁ జేయువాఁడు, హవిర్భోక్తుః ఉత్పత్తయే = అగ్న్యుత్పత్తికొఱకు, అరణిమివ = అగ్ని జననకారణ ఖాదిర కాష్ఠఖండమునువలెను, ఆహర్తుం=సంగ్రహించుటకొఱకు, ఇచ్ఛామి=కోరుచున్నాను.

తా. దేవప్రార్థననుండి పార్వతీదేవిని పుత్రుని కనుటకొఱకై యజమానుఁ డగ్ని నుత్పాదింప నరణినివలెనే గ్రహించుటకుఁ గోరుచున్నాను.

వ్యా. అత ఇతి.— అతః సురప్రార్థితత్వాద్ధేతో రాత్మజన్మనే పుత్త్రాయ పుత్త్రముత్పాదయితు మిత్యర్థః. 'క్రియార్థోపపదస్య' ఇత్యాదినా చతుర్థీ. పార్వతీం యజమానో యష్టా 'పూజ్ యజోః శానచ్' ఇతి శానచ్ప్రత్యయః. హవిర్భోక్తురగ్నేరుత్పత్తయేఽరణిం మన్థనదారువిశేషమివ. ని. 'నిర్మన్థ్య దారుణి త్వరణిర్ద్వయోః' ఇత్యమరః, ఆహర్తుం సంగ్రహీతుమిచ్ఛామి.

తామస్మదర్థే యుష్మాభిర్యాచితవ్యో హిమాలయః,
విక్రియాయై న కల్పన్తే సంబన్ధాః సదనుష్ఠితాః. 29

టీ. అస్మదర్థే=మాకొఱకు, యుష్మాభిః=మీచే, తాం=ఆపార్వతిని, హిమాలయః=హిమవంతుఁడు, యాచితవ్యః = యాచింపఁదగువాఁడు, (ఇది ముఖ్యమనుచున్నాఁడు.) సదనుష్ఠితాః సంబంధాః=మంచివారిచేఁ గూర్పఁబడినబాంధవ్యములు, విక్రియాయై = విఘటనమగుటకు, న కల్పంతే=ఏర్పడవు.

తా. మాకొఱ కాపార్వతినిమ్మని మీరు హిమవంతు నడుగుడు. ఏలన ? మీబోటిపెద్దలు చేసిన సంబంధములకు విరోధము మున్నగునవి గలుగవు.

వ్యా. తామితి.—అస్మదర్థేఽస్మత్ప్రయోజనే నిమిత్తే సతి యుష్మాభిస్తాం పార్వతీం హిమాలయో హిమవాన్ యాచితవ్యః యాచేర్దుహాదిత్వాదప్రధానే కర్మణి తవ్యప్రత్యయః. ఆవశ్యకం చైతదిత్యాహ-సద్భిః సత్పురుషైరనుష్ఠితాః సంఘటితాః సంబన్ధా యానాదయో విక్రియాయై వైకల్యోత్పాదనాయ న కల్పన్తే న పర్యాప్నువన్తి న సమర్థా ఇత్యర్థః. అలమర్థయోగాచ్చతుర్థీ.

ఉన్నతేన స్థితిమతా ధురముద్వహతా భువః,
తేన యోజితసంబన్ధం విత్త మామప్యవఞ్చితమ్. 30

అవ. నేనాశక్తిచే స్త్రీని కోరను దేవతల యుపకారమునకై. అట్లైతే దేవతలనేకులుండఁగా జాతిస్వరూపముగల హిమవంతుని బిడ్డల నడఁగా నాయన పూజ్యుఁ డని చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. ఉన్నతేన = ఉన్నతుఁడును, స్థితిమతా = నిలుకడకలవాఁడును, భువః ధురం ఉద్వహతా = భూమియొక్క బరువును మోయువాఁడుననగు, తేన=ఆహిమవం

తునితో యోజిత సంబన్ధం = కూర్చఁబడిన చుట్టఱికము గల, మామపి=నన్నును, అవంచితం=మోసముపోని వానినిగాను, వి త్త=తెలుసుకొనుఁడు.

తా. గొప్పవాఁడును, స్థిరుఁడును, భూభారవాహకుఁడును నగు నాహిమవంతునితో సంబంధము నాకు శ్రేష్ఠమని యెంచుఁడు.

అవ. న చాహం లౌల్యాత్ స్త్రియమిచ్ఛామి కిం తు దేవోపకారాయ - యద్యేవం నిఖిలదేవేషు విద్యమానేషు హిమగిరేః శిలాభూతస్య కన్యాపరిణయేచ్ఛా కథమిత్యుక్తే స ఏవ మే శ్లాఘ్యసంబన్ధోఽత్ర భవాన్హిమవానిత్యాహ.—

వ్యా. ఉన్నతేనేతి.—ఉన్నతేన ప్రాంశునా ప్రసిద్ధేన చ, స్థితిమతా ప్రతిష్ఠావతా, భువో, ధురం భారముద్వహతా నిర్వాహకేణేత్యర్థః. తేన హిమవతా, యోజితః సంఘటితః, సంబన్ధో యౌనసంబన్ధో యస్య తం మామప్యవఞ్చితమవ్యామోహితం విత్త జానీత 'విద జ్ఞానే' ఇతి ధాతోర్లోట్.

ఏవం వాచ్యస్స కన్యార్థమితి వో నోపదిశ్యతే,
భవత్ప్రణీతమాచారమామనన్తి హి సాధవః. 31

అవ. అట్లైన నాయనతో నేమి చెప్పవలయునో యనఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. కన్యార్థం = కన్యకకొఱకు, సః=ఆహిమవంతుఁడు, ఏవం వాచ్యః = ఇట్లు చెప్పఁ దగువాఁడు, ఇతి వః=అని మీకు, నోపదిశ్యతే = (నాచే) ఉపదేశము చేయఁబడదు, (ఎందుచేతను) సాధవః=సజ్జనులు, భవత్ప్రణీతం=(ఋషులరగు) మీచే రచింపఁబడిన, ఆచారం=విధిని, ఆమనన్తి హి=నేర్పుదురు కదా.

తా. లోకములో ఋషిప్రోక్తములగునవి యాచారము లగుటచే నిట్లుడగవలెనని నే చెప్పను.

అవ. తర్హి స కిం వాచ్య ఇత్యాశఙ్క్యాహ.—

వ్యా. ఏవమితి.—కన్యార్థం కన్యాప్రదానాయ, స హిమవానేవం వాచ్య ఇతి, వో యుష్మభ్యం, నోపదిశ్యతే, కుతః హి యస్మాత్, సాధవో విద్వాంసో, భవద్భిః ప్రణీతం స్మృతిరూపేణ నిబద్ధమాచారమామనన్త్యుపదిశన్తి; న హి స్వయముపదేష్టారః పరోపదేశమపేక్షన్త ఇత్యర్థః.

ఆర్యాఽప్యరున్ధతీ తత్ర వ్యాపారం కర్తుమర్హతి,
ప్రాయేణైవంవిధే కార్యే పురన్ధ్రీణాం ప్రగల్భతా. 32

టీ. ఆర్యా అరున్ధత్యపి = పూజ్యురాలగు నరున్ధతియుం, తత్ర = వివాహవిషయములో, వ్యాపారం=సాయమును, కర్తుం అర్హతి= చేయుటకుఁ దగినది, ప్రాయేణ=తఱు

చుగా పురంధ్రీణాం=స్త్రీలకు, ఏవంవిధే కార్యే = ఇట్టి కార్యము విషయములో, ప్రగల్భతా=ప్రౌఢిమ, (అస్తి=కలదు.)

తా. పూజ్యురాలగు నరుంధతీదే వీకార్యములో సాయ మొనర్ప వలయు. ఏలన? తఱుచుగా స్త్రీల కిట్టికార్యములయందు నేర్పున్నది.

వ్యా. ఆర్యేతి.—ఆర్యా పూజ్యా, అరుంధత్యపి, తత్ర వివాహకృత్యే, వ్యాపారం సాహాయ్యం, కర్తుమర్హతి. తథాహి, ప్రాయేణ ప్రాచుర్యేణైవంవిధే కార్యే వివాహాదికార్యే - దుర్ఘట ఇత్యర్థః. పురంధ్రీణాం కుటుమ్బినీనాం. ని. 'స్యాత్తు కుటుమ్బినీ పురంధ్రీః' ఇత్యమరః. ప్రగల్భతా చాతుర్యమ్; స్త్రీప్రధానేషు కృత్యేషు స్త్రీణామేవ ఘటనాపాటవమితి భావః.

తత్ ప్రయాతౌషధిప్రస్థం సిద్ధయే హిమవత్పురమ్,
మహాకోశీప్రపాతేఽస్మిన్ సఙ్గమః పునరేవ నః. 33

టీ. తత్=కనుక, ఓషధిప్రస్థం హిమవత్పురం = ఓషధిప్రస్థ హిమవన్నగరమునుఁ గూర్చి, సిద్ధయే = కార్యము నెఱవేఱుటకు, ప్రయాత=పొందుు, అస్మిన్నేవ మహాకోశీప్రపాతే = ఈమహాకోశనదియొడ్డున నే, నః=మనయొక్క, పునః సంగమః = మరల కూడుట, (స్యాత్=అయ్యెడు.)

తా. కావున కార్యమున కౌషధిప్రస్థ నగరమునకుఁ బొందుు. మరల మనమీ మహాకోశనదియొడ్డున కలిసికొనెదము గాక.

వ్యా. తదితి.—తత్తస్మాత్కారణాత్, ఓషధిప్రస్థం నామ, హిమవత్పురం హిమవన్నగరం సిద్ధయే కార్యసిద్ధ్యర్థం, ప్రయాత గచ్ఛత అస్మిన్ పురోవర్తిని, మహాకోశీ నామ తత్రత్యా కాచిన్నదీ తస్యాః-ప్రపాతే భృగావేవ-సా నదీ యత్ర పతతి తస్మిన్నిత్యర్థః. ని. 'ప్రపాతస్త్వతటో భృగుః' ఇత్యమరః. నోఽస్మాకం పునః సంగమః-అస్త్వితి శేషః. భవత్సమాగమం ప్రతిపాలయన్నహమిహైవ నివత్స్యామీత్యర్థః.

తస్మిన్సంయమినామాద్యే జాతే పరిణయోన్ముఖే,
జహుః పరిగ్రహవ్రీడాం ప్రాజాపత్యాస్తపస్వినః. 34

టీ. సంయమినామాద్యే = యోగులలో మొదటివాఁడగు, తస్మిన్పరిణయోన్ముఖే జాతే = ఆశివుఁడు వివాహమున కభిముఖుఁడు కాఁగా, ప్రాజాపత్యాః తపస్వినః = బ్రహ్మపుత్రులగు నా ఋషులు, పరిగ్రహవ్రీడాం = భార్యలవలని లజ్జను, జహుః = విడిచిరి.

తా. జితేంద్రియులలో మొదటివాఁడగు శివుఁడు పెండ్లికోరఁగా భార్యలతోనుంటి మేమిజితేంద్రియుల మనుచుఋషుల లజ్జపోయెను.

వ్యా. తస్మిన్నితి.—సంయమినాం యోగినామాద్యే తస్మిన్నీశ్వరే పరిణయోన్ముఖే వివాహోత్సుకే జాతే సతి ప్రజాపతేరిమే ప్రాజాపత్యాః బ్రహ్మపుత్రా ఇత్యర్థః. 'తపస్వినో మునయః పరిగ్రహైః పత్నీభిర్వ్రీడాం గార్హస్థ్యనిమిత్తామిత్యర్థః. ని. 'పత్నీ పరిజనాదానమూలశాపాః పరిగ్రహాః' ఇత్యమరః. జహుస్తత్యజుః జహాతేర్లిటి రూపమ్ న హి సమానగుణదోషేషు వ్రీడాగమోఽస్తీతి భావః.

తతః పరమమిత్యుక్త్వా ప్రతస్థే మునిమణ్డలమ్,
భగవానపి సంప్రాప్తః ప్రథమోద్దిష్టమాస్పదమ్. 35

టీ. తతః=పిమ్మట, మునిమండలం=మునులగుంపు, పరమం ఇత్యుక్త్వా = మంచిదని చెప్పి, ప్రతస్థే=బైలుదేరెను, భగవానపి = ఈశ్వరుఁడును, ప్రథమోద్దిష్టం ఆస్పదం = మొదటనుద్దేశించినస్థలముఁగూర్చి, సంప్రాప్తః=పొందెను.

తా. తర్వాత మునులు మంచిదనిచెప్పి వెళ్లిపోయిరి. ఈశ్వరుఁడును యథానిర్దిష్టప్రదేశమున కేగెను.

వ్యా. తత ఇతి.—తతోఽనన్తరం, మునిమణ్డలం మునిసమూహః పరమమిత్యుక్త్వా ఓమిత్యుక్త్వా అనుమన్యేత్యర్థః. అవ్యయమేతత్. ని. 'ఓమేవం పరమం మతమ్' ఇత్యమరః. ప్రతస్థే భగవానీశ్వరోఽపి ప్రథమోద్దిష్టం పూర్వసంకేతితమాస్పదం స్థానం మహాకోశీప్రపాతం సంప్రాప్తః.

తే చాకాశమసిశ్యామముత్పత్య పరమర్షయః,
ఆసేదురోషధిప్రస్థం మనసా సమరంహసః. 36

టీ. మనసా మనస్సుతో, సమరంహసః = సమానమగు వేగముగల, తే పరమర్షయః=ఆ పరమఋషులు, అసిశ్యామం ఆకాశం=కత్తివలెనల్లనగు ఆకాశమునుఁగూర్చి, ఉత్పత్య=ఎగిరి, ఓషధిప్రస్థం=ఓషధిప్రస్థనగరమును, ఆసేదుః=పొందిరి.

తా. మనోవేగముగల యామునులు నల్లని యాకాశమున కెగిరి యోషధిప్రస్థమున దిగిరి.

వ్యా. తఇతి.—మనసా సమరంహసో మనస్తుల్యవేగాస్తే పరమర్షయశ్చ పూర్వశ్లోకోక్తేశ్వరసముచ్చయార్థశ్చకారః అసివచ్ఛ్యామం నీలమాకాశం ఖంప్రత్యుత్పత్యౌషధిప్రస్థం హిమవత్పురమాసేదుః సద్యః ప్రాపురిత్యర్థః.

అలకామతివాహ్యైవ వసతిం వసుసంపదామ్,
స్వర్గాభిష్యన్దవమనం కృత్వేవోపనివేశితమ్. 37

అవ. ఇటుపిమ్మట పదిశ్లోకములతో నోషధిప్రస్థవర్ణనము.—

టీ. వసుసంపదాం వసతిం = ధనసంపదల కునికి యగు, అలకాం = అలకాపురమును, అతివాహ్యా = తీసికొనిపోయి, ఉపనివేశితమివ = ప్రవేశపెట్టఁ బడినది వలె (ఉండెను), స్వర్గాభిష్యందవమనం = స్వర్గాతిరిక్తజనమును వెడలించుటను, కృత్వా= చేసి, ఉపనివేశితమివ = ప్రవేశపెట్టఁబడినదో యనున ట్లుండెను.

తా. అలకాపట్టణమునే తెచ్చి యచ్చట నుంచి స్వర్గలోకములో నెచ్చుగు జనము నచ్చుటనుంచెనో యనునట్లుండెను.

అవ. ఇతః పరం దశభిః శ్లోకైరోషధిప్రస్థమేవ వర్ణయతి.—

వ్యా. అలకామితి.—వసుసంపదాం ధనసమృద్ధీనాం, వసతిం స్థానమలకాం కుబేరనగరీమతివాహ్య=పరిచ్ఛిద్యేతి యావత్. ఉపనివేశితమివ స్థితం, తథా, స్వర్గస్యాభిష్యన్దోఽతిరేకః-అతిరిక్తజన ఇతి యావత్. తస్య వమనం నిఃసారణం కృత్వోపనివేశితమివ స్థితమ్. ఉభయత్రాపి కౌటిల్యః. వి. 'భూతపూర్వమభూతపూర్వం వా జనపదం పరదేశాపవాదేన స్వదేశాభిష్యన్దవమనేన వా నివేశయేత్' ఇతి; అలకామరావత్యతిశయితసమృద్ధికమిత్యర్థః.

గఙ్గాస్రోతః పరిక్షిప్తం వప్రాన్తర్జ్వలితౌషధి,
బృహన్మణిశిలాసాలం గుప్తావపి మనోహరమ్. 38

టీ. గంగాస్రోతః పరిక్షిప్తం=గంగాప్రవాహముచేఁ జుట్టఁబడినట్టియు, వప్రాంతర్జ్వలితౌషధి=ప్రాకారముల నడుమ ప్రకాశించుచున్న యోషధులు గలయట్టియు, బృహన్మణిశిలాసాలం = గొప్పరత్నఁపు ఱాల ప్రాకారముగల యట్టియు, గుప్తాఅపి = ప్రాకారమందు కూడ, మనోహరం = సుందరమయినట్టిదియు నగు (ఓషధిప్రస్థమున కేఁగిరి).

తా. గంగ యగడ్తగాఁ గల యట్టియు ప్రాకారముల నడుమ మండుచున్న యోషధులుగల యట్టియు రత్న ప్రాకారములు గలయట్టియు ప్రాకారంబునను చక్కనగు నోషధిప్రస్థమున కేఁగిరి.

వ్యా. గఙ్గేతి.—గఙ్గాయాః-స్రోతోభిః ప్రవాహైః-పరిక్షిప్తం పరివేష్టితం-తైరేవ సపరిఖమిత్యర్థః. వప్రశ్చయః - ప్రాకారచైత్యమితి యావత్. ని. 'స్యాచ్చయో వప్రమస్త్రియామ్' ఇత్యమరః. తస్యాన్తర్మధ్యే - జ్వలితాః ప్రకాశ

మానాః ఓషధయో యస్య తత్తథోక్తం జ్వలితౌషధిత్వాద్రాత్రిషు సంచారిణాం దీపని రపేక్షమిత్యర్థః. బృహద్విపులో మణిశిలానాం మాణిక్యానాం సాలః ప్రాకారో యస్య తత్తథోక్తం. ని. 'ప్రాకారో వరణః సాలః' ఇత్యమరః. అత ఏవ గుప్తావపి సం వరణేఽపి మనోహరం అకృత్రిమదుర్గసంవరణమితి భావః.

జితసింహభయా నాగా యత్రాశ్వా బిలయోనయః,
యక్షాః కింపురుషాః పౌరా యోషితో వనదేవతాః. 39

టీ. యత్ర=ఏ యోషధిప్రస్థమున, నాగాః = ఏనుఁగులు, జిత సింహభయాః= జయింపఁబడిన సింహభయముగలవియు, అశ్వాః = గుఱ్ఱములు, బిలయోనయః = గనుల నుండి పుట్టినవియు, పౌరాః=పురజనులు, యక్షాః=యక్షులును, కింపురుషాః=కింపురుష లును, యోషితః=స్త్రీలు, వనదేవతాః=వనదేవతలేయయిరో (అట్టిపురమున కేఁగిరనుట).

తా. హిమవంతుని మాహాత్మ్యమువలన నైజవిరోధులగు గజ సింహములు విరోధములడఁగియు గుఱ్ఱములు గనులనుండి పుట్టినవియు స్త్రీపురుషులు పట్టణములో వనదేవతలును యక్ష కింపురుషులైరో అట్టి యోషధిప్రస్థమునుఁగూర్చి వెళ్లిరి.

వ్యా. జితేతి.—యత్ర పురే, నాగా గజా, జితం సింహేభ్యో భియం యైస్తే తథోక్తాః సింహాధికబలా ఇత్యర్థః. నాథస్తు 'పదం తుషారస్రుతిధౌతరక్తమ్' ఇత్యేత ద్విరోధభయాత్ 'వీతవీతభయాః' ఇతి పపాఠ. తథా న భేతవ్యం తత్ర వనగజానాం సింహహతత్వాభిధానాత్ అత్ర తోష్వధిప్రస్థగజానాం హిమవన్మహిమ్నా సింహాలిరే కసంభవేనావిరోధాదితి 'వీతవీతభయాః' ఇతి పాఠే వీతం విగతం వీతాత్ పాదా ఙ్కుశకర్మభ్యాం భయం యేషాం తే తథోక్తాః స్వభావవినీతా ఇత్యర్థః. ని. 'పాద కర్మయుతం ప్రోక్తం యాతమఙ్కుశవారణమ్, ఉభయం వీతమాఖ్యాతమ్' ఇతి యాదవః అశ్వా బిలయోనయో బిలసంభవాః అన్యత్ర తు న తథేతి వైచిత్ర్యమ్ ఉక్తం చ. వి. 'అమృతాద్బాష్పతో వహ్నేర్వేదేభ్యోఽణ్డాచ్చ గర్తతః, సామ్నో హయానా ముత్పత్తిః సప్తధా పరికీర్తితా.' ఇతి యక్షాః ప్రసిద్ధాః కింపురుషాః కింనరాశ్చ పౌరాః పురజనాః వనదేవతా ఏవ యోషితః న తు మానుష్య ఇత్యర్థః.

శిఖరాసక్తమేఘానాం వ్యజ్యన్తే యత్ర వేశ్మనామ్,
అనుగర్జితసందిగ్ధాః కరణైర్మురజస్వనాః. 40

టీ. యత్ర=ఏపురమున, శిఖరాసక్తమేఘానాం = అగ్రభాగములఁ దగులుకొన్న మేఘములు గల, వేశ్మనాం=ఇండ్లయొక్క, అనుగర్జితసందిగ్ధాః=ప్రతిధ్వనులతో సందే

హింపఁబడి, మురజస్వనాః = మద్దెలధ్వనులు కరణైః = తాలవ్యవస్థాపకములగు దెబ్బలచే, వ్యజ్యంతే=స్పష్టపఱచఁబడుచున్నవో (అచ్చట కేగిరి).

తా. మేఘమండలపర్యంతము వ్యాపించియున్న మేడలయందలి మద్దెలధ్వనులును మేఘములయుఱుములును భేదము తెలియక విచారించి చూడఁగా హస్తతాడనవిశేషములచే నిట్టిప్రతిధ్వని గలవి యుఱుములు కావని స్పష్టపఱచఁబడుచున్నవి. అనఁగా మేఘమండలముల నంటి మేడలున్న వనుట.

వ్యా. శిఖరేతి.—యత్ర పురే శిఖరేష్వాసక్తాః మేఘా యేషాం తేషాం వేశ్మనాం సంబన్ధినః అనుగర్జితాని ప్రతిగర్జితాని తైః సందిగ్ధా మురజస్వనాః కరణై స్తాలవ్యవస్థాపకైస్తాడనవిశేషైః. తదుక్తం రాజకన్దర్పేణ. వి. 'నృత్యవాదిత్రగీతానాం ప్రయోగవశభేదినామ్, సంస్థానం, తాడనం రోధః కరణాని ప్రచక్షతే.' ఇతి. వ్యజ్యన్తే స్ఫుటీక్రియన్తే.

యత్ర కల్పద్రుమైరేవ విలోలవిటపాంశుకైః,
గృహయన్త్రపతాకాశ్రీరపౌరాదరనిర్మితా. 41

టీ. యత్ర=ఏపురమున, విలోలవిటపాంశుకైః=చలించుచున్న కల్పవృక్షశాఖలయందలి బట్టలుగల, కల్పద్రుమైరేవ = కల్పవృక్షములచేతనే, అపౌరాదరనిర్మితా=పురజనుల యత్న మక్కఱలేకయే నిర్మింపఁబడిన, గృహయంత్రపతాకాశ్రీః = గృహయంత్రములయందలి జండాల యందము (సంభవతి = అగుచున్నదియో, అపురమున కేఁగిరనుట).

తా. అపురమున పౌరుల ప్రయత్న మక్కఱలేక కల్పవృక్షముల కొమ్మలనుండిన బట్టలే జండా లగుచున్నవి (కల్పవృక్షములు వస్త్రములను మణులను బంగారును ఫలభోజ్యాదులఁ గోరినవిచ్చుట కలదు).

వ్యా. యత్రేతి.—యత్ర నగరే విలోలాని చఞ్చలాని విటపేష్వంశుకాని యేషాం తైః కల్పద్రుమైరేవాపౌరాదరేణ పౌరాదరం వినైవ నిర్మితా అయత్నసిద్ధేత్యర్థః. గృహేషు యాని యన్త్రాణ్యాధారదారూణి తేషు పతాకాస్తాసాం శ్రీః సంభవతీతి శేషః. తత్ర లమ్బామ్బరాః కల్పతరవ ఏవ వైజయన్త్య ఇతి సంభావ్యన్త ఇత్యర్థః.

యత్ర స్ఫటికహర్మ్యేషు నక్తమాపానభూమిషు,
జ్యోతిషాం ప్రతిబిమ్బాని ప్రాప్నువన్త్యుపహారతామ్. 42

టీ. యత్ర=ఏపురమున, నక్తం = రాత్రియందు, స్ఫటికహర్మ్యేషు = స్ఫటికఁపుటా మేడలయందు, ఆపానభూమిషు = పానభూములయందు, జ్యోతిషాం ప్రతిబింబాని=నక్షత్రప్రతిబింబములు, ఉపహారతాం = ఉపహారమగుటను, ప్రాప్నువంతి=పొందుచున్నవో, (ఆపురమున కనుట.)

తా. ఆపురంబున స్ఫటికశిలాసౌధములయందు ప్రతిఫలించిన నక్షత్రములే ముక్తాపుష్పోపహార మగుటను బొందినవి. ముత్తెములు గాని పుష్పములు గాని గూర్పుటయని భావము. కానుక యని తాత్పర్యము.

వ్యా. యత్రేతి.—యత్ర పురే నక్తం రాత్రౌ స్ఫటికహర్మ్యేష్వాపానభూమిషు పానగోష్ఠీప్రదేశేషు, జ్యోతిషాం నక్షత్రాణాం, ప్రతిబిమ్బాన్యుపహారతాం పుష్పోపహారత్వం మౌక్తికోపహారత్వం వా ప్రాప్నువన్తి.

యత్రౌషధిప్రకాశేన నక్తం దర్శితసంచరాః,
అనభిజ్ఞా స్తమిస్రాణాం దుర్దినేష్వభిసారికాః. 43

టీ. యత్ర=ఏ పురమున, దుర్దినేషు = మేఘాచ్ఛాదితదినములయందు, నక్తం= రాత్రియందు, ఓషధిప్రకాశేన = ఓషధులకాంతిచే, దర్శితసంచరాః = చూపింపఁబడిన మార్గములు గలవారై, అభిసారికాః=పురుషులయిండ్లకేగు జారిణులు, తమిస్రాణాం= చీఁకటులను, అనభిజ్ఞాః = ఎఱుఁగనివారో, (అట్టి పురమున కేగి రనుట.)

తా. ఆపురములో రాత్రివేళలయందోషధులు మండుటచే మబ్బుపట్టిన చీఁకటిరాత్రులయందును పురుషార్థినులగు నాయికలకు వారిగమనమున కడ్డులేకుండునట్లు కాంతినిచ్చుటచే వారికి చీఁకటియే లేదని భావము.

వ్యా. యత్రేతి.—యత్ర పురే దుర్దినేషు మేఘాచ్ఛన్నదివసేషు, నక్తమోషధీనాం తృణజ్యోతిషాం, ప్రకాశేన సంచరన్త్యేభిరితి సంచరాః పంథానః 'గోచరసంచర-' ఇత్యాదినా ఘప్రత్యయాన్తో నిపాతః - దర్శితసంచరాః ప్రకాశితమార్గా అభిసారికాః కాంతార్థిన్యః. ని. 'కాన్తార్థినీ తు యా యాతి సంకేతం సా ఽభిసారికా' ఇత్యమరః. తమిస్రాణాం తమసాం కృద్యోగాత్కర్మణి షష్ఠీ. అనభిజ్ఞాః తమాంసి నాభిజానన్తీత్యర్థః.

యౌవనాన్తం వయో యస్మిన్నాన్తకః కుసుమాయుధాత్,
రతిఖేదసముత్పన్నా నిద్రా సంజ్ఞావిపర్యయః. 44

టీ. యస్మిన్=ఏపురమున, వయః=వయస్సు, యౌవనాన్తం=యౌవనమే హద్దు గలదియు, కుసుమాయుధాత్=మారునికంటె, అన్తకః=యముఁడు, న=లేనిదో, రతిఖేద సముత్పన్నా = రత్యాయాసమువలనఁ బుట్టిన, నిద్రా = నిద్దురయే, సంజ్ఞా విపర్యయః= చైతన్యము నశింపఁజేయునది యగుచున్నదో, (ఆపురి కేగి రనుట.)

తా. ఆపురమున యౌవనాంతముగలది వయస్సు. (యెప్పుడు వయసేయనుట) మారుఁడె కాలుఁడు. రత్యాయాసముచే మయిమఱచు నిద్దురయె చైతన్యనాశముగాని మఱి యొండు లే దనుట. (అనఁగా నా పురిలోనివారి కెప్పుడు వయసె. మన్మథబాధే యమబాధ. రత్యాయాస నిద్దురయె చేతనతాహీనము అనుటచే సుఖమేగాని దుఃఖము లేనే లే దనుట.)

వ్యా. యౌవనాన్తమితి.—యస్మిన్ పురే వయో యౌవనాన్తం యౌవనావధికం - సర్వేఽప్యజరా ఇత్యర్థః. తథా కుసుమాయుధాత్ కామాత్ - అన్య ఇతి శేషః. అన్తకో మృత్యుర్న - అస్తీతి శేషః. విరహిణాం తాదృగ్దుఃఖోత్పాదకత్వా దన్తకత్వోపచారః. కామం వినా మృత్యుర్నాస్తీత్యర్థః. అత ఏవ తత్కార్యభూత మరణాభావ ఇత్యాశయేనాహ.—రతీతి - రతిఖేదసముత్పన్నా నిద్రా, సుప్తిరేవ సంజ్ఞా విపర్యయశ్చేతనాపగమః - న తు దీర్ఘనిద్రారూప ఇత్యర్థః. అత్రత్యాః సర్వేఽజరా మరా ఇతి శ్లోకతాత్పర్యార్థః. అన్తయత్యన్తం కరోతీత్యన్తకః - అన్తయతేస్తత్కరో తీతి ణ్యన్తాత్ ణ్వుల్ప్రత్యయః.

భ్రూభేదిభిస్సకమ్పోష్ఠైర్లలితాఙ్గులితర్జనైః,
యత్ర కోపైః కృతాః స్త్రీణామాప్రసాదార్థినః ప్రియాః. 45

టీ. యత్ర=ఏపురమున, భ్రూభేదిభిః = బొమముడులుగల సకంపోష్ఠైః=చలనముతోఁగూడిన క్రిందిపెదవులు గల, లలితాంగులి తర్జనైః=మనోహరములగు చూపుడు వ్రేళ్ల బెదరింపులుగల, స్త్రీణాం = కాంతలయొక్క, కోపైః=కోపములచే ప్రియాః = ప్రియులు, ఆప్రసాదార్థినః = అనుగ్రహించువఱకు వేఁడుకొనువారై, కృతాః = చేయఁ బడిరో.

తా. ఆపురమున ప్రియులు బొమముడులును క్రిందుపెదవు లదరుటలు చూపుడువ్రేళ్ల బెదరింపులు గల ప్రియురాండ్ర దయవచ్చువఱకు వేఁడుచుందురు. (అట్టిపురమున కేఁగి రనుట)

వ్యా. భ్రూభేదిభిరితి.—యత్ర పురే ప్రియా యువానో భ్రూభేదిభిర్భ్రూభఙ్గవద్భిః సకమ్పా ఓష్ఠా యేషు తైర్లలితాన్యఙ్గులితర్జనాని యేషు తైః స్త్రీణాం కోపైర్మానాఖ్యైరప్రసాదార్థిన అప్రసాదం ప్రసాదపర్యన్తమర్థినో యాచకాః కృతాః న తు శత్రుకోపైరితి భావః.

సంతానకతరుచ్ఛాయాసుప్తవిద్యాధరాధ్వగమ్,
యస్య చోపవనం బాహ్యం గన్ధవద్గన్ధమాదనమ్. 46

టీ. చ=ఇంతేకాదు, సంతానకతరుచ్ఛాయాసుప్త విద్యాధరాధ్వగం = కల్పవృక్షముల నీడలయందు నిద్రించిన విద్యాధరులను మార్గస్థులు గలయట్టియు, గంధవత్ = పరిమళములుగల, గంధమాదనం = గంధమాదనపర్వతము, యస్య = ఏపురమునకు, బాహ్యం ఉపవనం = వెలుపలితోటయో, (అట్టిపురమున కీబుుషులు పోయినారనుట.)

తా. కల్పవృక్షముల నీడలయందు గంధర్వులును బాటసారులు నిద్రించుచుందురు ఆపురమునకు వెలుపలనున్న పువ్వులతో సకల సువాసనలు గలగంధమాదనపర్వతము (అట్టిపురమున కేగిరి).

వ్యా. సంతానకేతి.—కిం చేతి చార్థః. సంతానకతరోశ్ఛాయాసు సుప్తా విద్యాధరా దేవతావిశేషా స్తఏవాధ్వగా యస్మింస్తత్తథోక్తం గన్ధవద్గన్ధాఢ్యం గన్ధమాదనం నామ గిరిర్యస్య పురస్య బహిర్భవం బాహ్యముపవనమారామః సంతానకతరుచ్ఛాయేత్యత్ర పూర్వపదార్థబాహుల్యాసంభవేఽపి 'శలభచ్ఛాయమ్' 'ఇక్షుచ్ఛాయమ్' ఇతివత్ సమర్థచ్ఛాయానిష్పత్తేస్తదపేక్షాభావాత్ 'ఛాయాబాహుల్యే' ఇతి నపుంసకత్వం నాస్తీత్యనుసంధేయమ్. అత్ర 'గన్ధవద్గన్ధమాదనమ్' ఇత్యాగన్తుకః పాఠః. ప్రాచీనపాఠస్తు 'సుగన్ధిర్గన్ధమాదనః' ఇతి పుల్లిఙ్గాన్తః. అత ఏవ క్షీరస్వామినా 'గన్ధమాదనమన్యే చ' ఇత్యత్ర 'గన్ధేన మాదయతీతి గన్ధమాదన' ఇతి వ్యాఖ్యాయ ప్రయోగే చ పుల్లిఙ్గతా దృశ్యత ఇత్యాశయేనోక్తం 'సుగన్ధిర్గన్ధమాదనః' ఇతి కాలిదాస ఇతి.

అథ తే మునయో దివ్యాః ప్రేక్ష్య హైమవతం పురమ్,
స్వర్గాభిసన్ధిసుకృతం వఞ్చనామివ మేనిరే 47

టీ. అథ=పిమ్మట, దివ్యాః తే మునయః=స్వర్గజులగు నామునులు, హైమవతం పురం=ఓషధిప్రస్థమును, ప్రేక్ష్య = చూచి, స్వర్గాభిసంధిసుకృతం = స్వర్గోద్దేశ్యకపుణ్యమును, వంచనాం ఇవ=మోసమునుగా, మేనిరే = తలంచిరి.

తా. పిమ్మట దేవఋషులు స్వర్గమునుద్దేశించి వారాచరించిన పుణ్యమును మోసమునుగాఁ దలఁచిరి. (ఈపురముననే స్వర్గసౌఖ్యము లుండఁగా స్వర్గమున కాసించి చేసిన సుకృతములనుఁగూర్చి.)

వ్యా. అథేతి.—అథ తే దివి భవా దివ్యాః మునయో హిమవత ఇదం హైమవతం పురం ప్రేక్ష్య స్వర్గాభిసంధినా స్వర్గోద్దేశేన యత్ సుకృతం జ్యోతిష్టోమాద్యనుష్ఠానం తత్ స్వర్గాభిసంధిసుకృతం వఞ్చనాం ప్రతారణామివ మేనిరే; హిమవన్నగరమవేక్ష్య స్వర్గస్య పుణ్యఫలత్వం వదతా వేదేన వయం విప్రలబ్ధా ఇత్యమన్యన్తేత్యర్థః. స్వర్గాదతిరమణీయమితి భావః.

తే సద్మని గిరేర్వేగాదున్ముఖ ద్వాఃస్థవీక్షితాః,
అవతేరుర్జటాభారైర్లిఖితానలనిశ్చలైః. 48

టీ. లిఖితానలనిశ్చలైః = లిఖింపఁబడిన యగ్నులమాడ్కి నిశ్చలములగు, జటాభారైః=జడలబరువుతో (కూడుకొన్న), తే=ఆమునులు, ఉన్ముఖ ద్వాఃస్థ వీక్షితాః= ఎత్తఁబడిన మోములుగల ద్వారపాలురచేఁ జూడఁబడినవారై, గిరేః సద్మని = హిమవంతునియింటియందు, వేగాత్ అవతేరుః = శీఘ్రముగా దిగిరి.

తా. చిత్తరువులో వ్రాయఁబడిన యగ్నులమాడ్కి నిశ్చలమగు జడలుగల యామునులు ద్వారపాలురు మోము లెత్తి చూచుచుండఁగా హిమవంతునింట దిగిరి.

వ్యా. త ఇతి.— లిఖితానలనిశ్చలైః - చిత్రగతజ్వలననిష్పన్దైరితి వేగప్రకర్షోక్తిః. జటాభారైరుపలక్షితాస్తే మునయః ద్వారి తిష్ఠన్తీతి ద్వాఃస్థా ద్వారపాలకాః. ని. 'ప్రతీహారే ద్వారపాల ద్వాఃస్థ ద్వాఃస్థిత దర్శకాః' ఇత్యమరః. ఉన్ముఖైరూర్ధ్వముఖైః ద్వాఃస్థైర్వీక్షితాః సన్తః. న తు వినివారితా ఇత్యర్థః. గిరేర్హిమవతః సద్మని వేగాదవతేరురవతీర్ణవన్తః.

గగనాదవతీర్ణా సా యథావృద్ధపురస్సరా,
తోయాన్తర్భాస్కరాలీవ రేజే మునిపరమ్పరా. 49

టీ. గగనాత్=ఆకాశమునుండి, అవతీర్ణా=దిగినటువంటి, యథావృద్ధపురస్సరా= వృద్ధానుపూర్వకముగా పోవుటగల, సా మునిపరంపరా=ఆ మునులగుంపు, తోయాంతర్భాస్కరాళీవ=నీటినడుమ సూర్యులగుంపుమాడ్కి, రేజే=ప్రకాశించెను.

తా. ఆకాశమునుండి దిగినమునులు వరుస నీటిలోని సూర్యబింబములమాడ్కిఁ బ్రకాశించెను.

వ్యా. గగనాదితి.— గగనాదవతీర్ణాఽవరూఢా యథావృద్ధం వృద్ధాఽను క్రమేణ స్థితాః. పురఃసరా అగ్రేసరా యస్యాం సా తథోక్తా అనుపసర్జనాధికారాన్న జీప్. సా మునిపరమ్పరా మునిపఙ్క్తిస్తోయాన్తస్తోయాభ్యన్తరే భాస్కరాలీ ప్రతిబిమ్బితార్కపఙ్క్తిరివ రేజే. ఏతేన మునీనాం తేజస్విత్వేఽపి సుఖసందర్శనం సూచయతి భాస్కరాణాం భూయిష్ఠత్వసంభావనార్థం తోయాన్తరిత్యుక్తమ్ అత ఏవ బహుత్వసిద్ధిశ్చ.

తానర్ఘ్యానర్ఘ్యమాదాయ దూరాత్ ప్రత్యుద్యయౌ గిరిః,
నమయన్ సారగురుభిః పాదన్యాసైర్వసున్ధరామ్. 50

టీ. గిరిః=హిమవంతుఁడు, అర్ఘ్యం ఆదాయ = పూజాద్రవ్యముఁ దీసికొని, సారగురుభిః=బలముచే భరింపశక్యముగాని, పాదన్యాసైః=అడుగులుంచుటచే, వసుంధరాం= భూమిని, నమయన్=వ్రంగఁజేయుచు, అర్ఘ్యాన్ తాన్ = పూజ్యులగు నమ్మునులును, దూరాత్ ప్రత్యుద్యయౌ=దూరమునుం డెదుర్కొనెను.

తా. హిమవంతుఁడు పూజాద్రవ్యమునుఁ దీసికొని బలముచే భూమి నడఁగఁద్రొక్కుచు పూజ్యులరగు నమ్మునుల నెదుర్కొనెను.

వ్యా. తానితి.—గిరిర్హిమవానర్ఘ్యమర్ఘార్థం జలమాదాయ సారగురుభిరన్తఃసారదుర్భరైః పాదన్యాసైర్వసున్ధరాం నమయన్నధః ప్రాపయన్ అర్ఘమర్హన్తీత్యర్ఘ్యాన్ పూజ్యాన్ దణ్డాదిత్వాద్యత్ప్రత్యయః. తాన్ మునీన్ దూరాత్ ప్రత్యుద్యయౌ.

ధాతుతామ్రాధరః ప్రాంశుర్దేవదారుబృహద్భుజః.
ప్రకృత్యైవ శిలోరస్కః సువ్యక్తో హిమవానితి. 51

అవ. ఇప్పుడు హిమవంతునే జంగమస్థావరాత్మక రూపద్వయమునకును సాధారణమగు విశేషణములచే వర్ణించుచున్నాఁడు.—

టీ. (హిమవంతునివర్ణనము) ధాతుతామ్రాధరః=గైరికాది ధాతువులనెడు (గైరికాది ధాతువులవంటి) యెఱ్ఱని పెదవి గలవాఁడును, ప్రాంశుః= ఉన్నతమైనవాఁడును, దేవదారు బృహద్భుజః=దేవదారువృక్షములనె (దేవదారువృక్షములవంటి) భుజములు గలయట్టియు, ప్రకృత్యాఏవ = స్వభావముచే, శిలోరస్కః = శిలయనె (శిలవంటి) వక్షస్థలము గలవాఁడును (అగుటచే), హిమవానితి = హిమవంతుఁడని, సువ్యక్తః = స్పష్టపడెను.

తా. గైరికాది ధాతువులనెడి పెదవి దేవదారువృక్షము లనెడు భుజములు ఉన్నతముగలవాఁడును స్వభావముచే గండశిలలె వక్షస్సుగాఁ గలవాఁడగుటచే నీయన హిమవంతుఁడే యని స్పష్టపడెను.

అవ. సంప్రతి హిమవన్తమేవ జఙ్గమస్థావరరూపద్వయసాధారణైర్విశేషణైర్విశినష్టి.—

వ్యా. ధాత్వితి.—ధాతువత్తామ్రోఽధరో యస్య స తథోక్తః. అన్యత్ర ధాతురేవ తామ్రోఽధరో యస్య ప్రాంశురున్నతః. ఉభయత్రాపి సమానం దేవదారువద్బృహన్తౌ భుజౌ యస్య స తథోక్తః. దేవదారవ ఏవ బృహన్తౌ భుజౌ యస్యేత్యన్యత్ర ప్రకృత్యా స్వభావేనైవ శిలావదురో యస్య స శిలోరస్కః. శిలైవేత్యన్యత్ర 'ఉరః ప్రభృతిభ్యః కప్' ఇతి కప్. అతో హిమవానితి సువ్యక్తః వర్తమానే క్తః సత్యం స ఏవాయం హిమవానితి తద్దర్శప్రత్యభిజ్ఞానాదవధారిత ఇత్యర్థః.

విధిప్రయుక్తసత్కారైః స్వయం మార్గస్య దర్శకః,
స తైరాక్రమయామాస శుద్ధాన్తం శుద్ధకర్మభిః. 52

టీ. విధిప్రయుక్తసత్కారైః = విధ్యుక్తగౌరవములు గలవారును, శుద్ధకర్మభిః= పవిత్రమగు నాచరణలుగల తైః=ఆమునులచే, సః = హిమవంతుఁడు, స్వయంమార్గస్య దర్శకః=తానే త్రోవఁ జూపువాఁడై, శుద్ధాన్తం=అంతఃపురమును, ఆక్రమయామాస = పొందించెను.

తా. హిమవంతుఁడు వారిని సత్కరించి తాను వారికిఁ ద్రోవఁజూపుచు నంతఃపురమునకుఁ దోడ్కొనిపోయెను.

వ్యా. విధీతి.—స హిమవాన్విధినా శాస్త్రేణ ప్రయుక్తసత్కారైః కృతార్చనైః శుద్ధకర్మభిరదుష్టచరితైః. శుద్ధాన్తప్రవేశార్హైరిత్యర్థః. తైర్మునిభిః. స్వయం మార్గస్య దర్శయతీతి దర్శకో దర్శయితా సన్ పశ్యతేర్ణ్యన్తాణ్ణ్వుల్ ప్రత్యయః. శుద్ధాన్తమన్తఃపురమాక్రమయామాస ప్రవేశయామాసేత్యర్థః. అత్ర క్రమేరగత్యర్థత్వాత్ 'గతిబుద్ధి' ఇత్యాదినా తైరిత్యస్య న కర్మత్వమ్.

తత్ర వేత్రాసనాసీనాన్ కృతాసనపరిగ్రహః,
ఇత్యువాచేశ్వరాన్ వాచం ప్రాఞ్జలిర్భూధరేశ్వరః 53

టీ. తత్ర=ఆయంతఃపురమున వేత్రాసనాసీనాన్=బెత్తఁపు టాసనములఁ గూరుచున్న, ఈశ్వరాన్=(ప్రభువులగు) మునులను గూర్చి, భూధరేశ్వరః=పర్వతపతియగు హిమవంతుఁడు, కృతాసనపరిగ్రహః = చేయఁబడిన యాసనస్వీకారముఁ గలవాఁడై, ప్రాంజలిః=కట్టఁబడిన చేతులుగలవాఁడై, ఇతి ఉవాచ=ఇట్లనెను.

తా. ఆయంతగపురములో బెత్తంపు టాసనములయందు వారిఁ గూర్చుండఁబెట్టి తానాసనమును స్వీకరించి చేతులు కట్టి పర్వతపతి యగు హిమవంతుం డిట్లనెను.

వ్యా. తత్రేతి.— వేత్రం లతావిశేషః. తత్ర శుద్ధాన్తే వేత్రాసనాసీనాన్ వేత్రమయ విష్టరోపవిష్టానీశ్వరాన్ ప్రభూన్ మునీన్ భూధరేశ్వరో హిమవాన్ కృతాసనపరిగ్రహః ఉపవిష్టః సన్నిత్యర్థః. ప్రాఞ్జలిః కృతాఞ్జలిః సన్ ఇత్యేవం వాచ మువాచ.

అపమేఘోదయం వర్షమదృష్టకుసుమం ఫలమ్,
అతర్కితోపపన్నం వో దర్శనం ప్రతిభాతి మే. 54

టీ. అతర్కితోపపన్నం = ఊహింపఁబడనిదై సంప్రాప్తమగు, వః దర్శనం = మీయొక్కదర్శనము, అపమేఘోదయం= మేఘోత్పత్తిలేని, వర్షం=వానగాను, అదృష్ట కుసుమం = చూడఁబడనిపువ్వుగల, ఫలం=పండుగాను, మే=నాకు, ప్రతిభాతి=తోఁచు చున్నది.

తా. కొంచెమైనను సూచనములేక తమరిట్లు వచ్చుట మబ్బులేని వాన పూవులేనిపండువలె మిక్కిలి దుర్లభమైనలాభముగాఁ బొడఁగట్టినది.

వ్యా. అపేతి.—అతర్కితోపపన్నమవిచారితమేవోపగతం అత్యన్తాసంభావిత మిత్యర్థః. వో యుష్మాకం దర్శనమపమేఘోదయం వర్షమనభ్రా వృష్టిస్తథాఽదృష్టం కుసుమం యస్య తత్తథోక్తం ఫలం చ తన్మే ప్రతిభాతి అతిదుర్లభలాభః సంవృత్త ఇత్యర్థః. అత్ర మేఘోదయకుసుమరూపకారణయోరభావేఽపి వర్షఫలరూపకార్య యోరుదయాభిధానాద్విభావనా మునిదర్శనస్య విశిష్టవృత్తిత్వేన చ రూపణాద్రూపకా లంకారశ్చేత్యుభయోః సంసృష్టిః.

మూఢం బుద్ధమివాత్మానం హైమీభూతమివాయసమ్,
భూమేర్దివమివారూఢం మన్యే భవదనుగ్రహాత్. 55

టీ. భవదనుగ్రహాత్=మీ యనుగ్రహమువలన, ఆత్మానం=నన్నును, మూఢం= తెలివిలేనివాఁడు, బుద్ధం ఇవ = జ్ఞానియైనట్టులును, ఆయసం=ఇనుము, హైమీభూతం ఇవ=బంగారమైనట్టులును, భూమేః=భూమినుండి, దివం=స్వర్గమును, ఆరూఢమివ = అధిష్ఠించినవానివలెను, మన్యే=తలఁచుకొనుచున్నాను.

తా. మీదయవలన మూఢుఁడు జ్ఞానియయినట్లును ఇనుము బంగారమైనట్లును భూలోకస్థుఁడు స్వర్గ మెక్కినట్లును నన్ను నేఁ దలఁచుచున్నాను

వ్యా. మూఢమితి.—భవదనుగ్రహాదాత్మానం మాం మూఢం బుద్ధిం విశాకృతం బుద్ధమివ మూఢో భూత్వా యః బుద్ధవాం స్తమివ కర్తరి క్తః. అయసమయోవికారం హైమీభూతమ్ అయసత్వం విహాయ సౌవర్ణత్వం ప్రాప్తమివేత్యర్థః. భూమేర్భూలోకాద్దివం స్వర్గమారూఢమివ మన్యే జ్ఞానరూపస్థానాన్యద్య మే పరముత్కృష్యన్త ఇతి భావః.

అద్యప్రభృతి భూతానామధిగమ్యోఽస్మి శుద్ధయే,
యదధ్యాసితమర్హద్భిస్తద్ధి తీర్థం ప్రచక్షతే. 56

టీ. అద్యప్రభృతి = ఇదిమొదలుకొని, భూతానాం శుద్ధయే=ప్రాణుల పవిత్రతకొఱకు, అధిగమ్యః అస్మి = పొందఁదగినవాఁడ నైతిని, హి=ఏకారణమువలన, యత్ అర్హద్భిః అధ్యాసితం=ఏది సత్పురుషులచే నివసింపఁబడినదో, తత్ తీర్థం ప్రచక్షతే= అది పుణ్యతీర్థమని చెప్పఁబడును.

తా. ఇదిమొదలు జీవులపవిత్రతకొఱకుఁ బొందఁదగినవాఁడను. పెద్దలు వసించునదే తీర్థము.

వ్యా. అద్యేతి.—అద్య ప్రభృతీత ఆరభ్య భూతానాం ప్రాణినాం శుద్ధయేఽధిగమ్యోఽస్మి శుద్ధ్యర్థినాం తీర్థభూతోఽస్మీ త్యర్థః. భవదాగమనాదితి శేషః. హి యస్మాత్ యదర్హద్భిః సద్భిరధ్యాసితమధిష్ఠితం జుష్టమితి యావత్ తత్తీర్థం ప్రచక్షతే. ని. 'నిపానాగమయో స్తీర్థమృషిజుష్టజలే గురౌ' ఇత్యమరః.

అవైమి పూతమాత్మానం ద్వయేనైవ ద్విజోత్తమాః,
మూర్ధ్ని గఙ్గాప్రపాతేన ధౌతపాదామ్భసా చ వః. 57

టీ. ద్విజోత్తమాః = ఓ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులారా! ఆత్మానం=నన్ను, ద్వయేనఏవ= రెంటిచే, పూతం అవగచ్ఛామి=శుద్ధునిగాఁ దెలిసికొనుచున్నాను, (ఏరెంటిచేననఁగా?) మూర్ధ్ని = శిరస్సునందు, గంగాప్రపాతేన = గంగ పడుటచేతను, వః=మీయొక్క, ధౌతపాదాంభసా=కడగఁబడిన పాదోదకముచేతను.

తా. ఓ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులారా! తలమీఁద గంగ పడుటచేతను మీకాళ్లు కడిగికొనిననీటిచేతను నాయాత్మ పవిత్రమయినదిగాఁ దలంచెదను.

వ్యా. అవైమీతి.—హే ద్విజోత్తమాః ఆత్మానం మాం ద్వయేనైవ పూతం శుద్ధమవైమ్యవగచ్ఛామి కేన ద్వయేన మూర్ధ్ని గఙ్గాప్రపాతేన మన్దాకినీపాతేన వో యుష్మాకం ధౌతయోః క్షాలితయోః. పాదయోరమ్భసా చ గఙ్గాజలవత్ పాదామ్భసః పావనత్వమిత్యౌపమ్యం గమ్యతే. తచ్చ 'ప్రస్తుతాప్రస్తుతయోః' ఇతి దీపకాలంకారః 'ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యానమ్' ఇతి లక్షణాత్ప్రేయోఽలంకార ఇతి కేచిత్.

జఙ్గమం ప్రైష్యభావే వః స్థావరం చరణాఙ్కితమ్,
విభక్తానుగ్రహం మన్యే ద్విరూపమపి మే వపుః. 58

టీ. హే మునయః=ఓ మునులారా! ద్విరూపమపి = జంగమ స్థావరాత్మకమయినదైనప్పటికిని, మే వపుః = నాశరీరము, విభక్తానుగ్రహం = విభజింపఁబడిన యనుగ్రహముగలదిగా, మన్యే = తలంచుచున్నాను. (కుతః = ఎట్లనఁగా?) జంగమం వపుః = జంగమాత్మకమగు దేహము, వః ప్రైష్యభావే = మీయొక్కదాసభావమందున, (స్థితం=ఉండెను.) స్థావరం వపుః=స్థావరదేహము, చరణాంకితం = పాదములచే చిహ్నితమయినది.

తా. జంగమ స్థావరాత్మకమగు నాదేహములలో స్థావరాత్మకగిరి యందు పాదవిన్యాసమును జంగమాత్మకమగు హిమవంతునిచే పని గొనుటయు నను రెండుపనులును మీరుచేయుటచే నా కిఱు విధముల ననుగ్రహింపఁబడినది.

వ్యా. జఙ్గమమితి.—హే మునయః ద్విరూపం జఙ్గమస్థావరాత్మకత్వాత్ ద్విప్రకారకమపి మే వపుః విభక్తానుగ్రహం విభజ్య కృతప్రసాదం మన్యే కుతః జఙ్గమం వపుర్వో యుష్మాకం ప్రైష్యభావే కైఙ్కర్యే స్థితమితి శేషః. 'ప్రాదూహోఢోఢ్యేషైష్యేషు వృద్ధిర్వక్తవ్యా' ఇతి వృద్ధిః. ని. 'నియోజ్య కిఙ్కర ప్రైష్యభుజిష్య పరిచారకాః' ఇత్యమరః. స్థావరం వపుశ్చరణాఙ్కితమ్ అయమేవ హి మహాననుగ్రహో దాసజనస్య యత్ కర్మసు నియోజనం మూర్ధని పాదన్యాసశ్చేతి తాత్పర్యార్థః.

భవత్సంభావనోత్థాయ పరితోషాయ మూర్ఛతే,
అపి వ్యాప్తదిగన్తాని నాఙ్గాని ప్రభవన్తి మే. 59

టీ. వ్యాప్తదిగంతాన్యపి = వ్యాపింపఁబడిన దిక్కుల కొనలుగలవియైనను, మే అంగాని=నా యవయవములు, భవత్సంభావనోత్థాయ=మీయొక్కగౌరవమువలన లేచినదై, మూర్ఛతే=వ్యాపించిన, పరితోషాయ=సంతోషమునకు, నప్రభవంతి=చాలవు.

తా. నా యంగములు దిగంతములవఱకు వ్యాపించియున్నను మీయనుగ్రహమువలన వ్యాపించుచున్న నాసంతోషమును పట్టించుకొనుటకుఁ జాలకున్నవి.

వ్యా. భవదితి.—వ్యాప్తా దిగన్తా యైస్తాని వ్యాప్తదిగన్తాని మహాన్త్యపీత్యర్థః. మే మమాఙ్గాని భవత్సంభావనోత్థాయ యుష్మదనుగ్రహజన్యాయ మూర్ఛతే వ్యాప్నువతే పరితోషాయ న ప్రభవన్తి న పర్యాప్నువన్తి అలమర్థయోగాచ్చతుర్థీ; యథా మహత్స్వపి మద్గాత్రేషు న మాతి తథా మే హర్షో వర్ధత ఇత్యర్థః.

న కేవలం దరీసంస్థం భాస్వతాం దర్శనేన వః,
అన్తర్గతమపాస్తం మే రజసోఽపి పరం తమః. 60

టీ. భాస్వతాం వః దర్శనేన = కాంతివంతులరగు (సూర్యులగు) మీయొక్క దర్శనముచే, న కేవలం దరీసంస్థం తమః = ఒకగుహాలోనితమస్సే కొట్టఁబడలేదు. (మరేమన?) మే=నాయొక్క, రజసోపి పరం=రజోగుణముకంటె పరమగు, అంతర్గతం తమః= నాలోనున్నతమస్సు, అపాస్తం=పోఁగొట్టఁబడెను.

తా. తేజోరూపులరు మీదర్శనము నాచిత్తమందలి తమస్సును పోఁగొట్టెను. రజోగుణమున కేమివచ్చె?

వ్యా. నేతి.—భాస్వతాం తేజస్వినాం వివస్వతాం చ వో యుష్మాకం దర్శనేన కేవలం దరీసంస్థం గుహాగతం తమో ధ్వాన్తరూపమేవ నాపాస్తమ్ కిం తు మే ఽన్తర్గతమన్తరాత్మగతం రజసో రజోగుణాత్ పరమనన్తరం తమోఽజ్ఞానరూపమప్యపాస్తమ్ రజస్తు పాదన్యాసైరేవాపాస్తమితి భావః. ప్రసిద్ధైర్భాస్వద్భిర్బాహ్యం తమోఽపాస్యత ఏభిస్త్వాన్తరమపీతి వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే.

కర్తవ్యం వో న పశ్యామి స్యాచ్చేత్ కిం నోపపద్యతే,
మన్యే మత్పావనాయైవ ప్రస్థానం భవతామిహ. 61

టీ. కర్తవ్యం వః న పశ్యామి = చేయవలసినపనిని మీకు నే కానను, స్యాచ్చేల్=ఉన్నచో, కిం నోపపద్యతే = ఏది సంభవింపదు? మత్పావనాయైవ = నాపవిత్రతకొఱకె, ఇహ=ఇచ్చటకు, భవతాం = మీయొక్క, ప్రస్థానం = ప్రయాణము, (అని) మన్యే=తలఁచుచున్నాను.

తా. మీకు నే జేయవలసిన పనిలేదు. ఉన్నచో సంభవింపక పోదు. నన్ను శుద్ధు నొనర్పుటకే యని మీరాక నూహించెదను.

వ్యా. కర్తవ్యమితి.—కర్తవ్యం కార్యం వో యుష్మాకం న పశ్యామి నిస్పృహత్వాదితి భావః, అథ స్యాచ్చేద్విద్యేత యది కిం నోపపద్యతే కిం నామ

వ సంభవతి - సర్వం సులభ మేవేత్యర్థః. అథవా కిమత్ర ప్రయోజనచి న్తయేత్యాహ. మత్పావనాయ మచ్ఛోధనాయైవ భవతామిహ విషయే ప్రస్థానమ్ - ఇమం దేశముద్దిశ్యేదం ప్రయాణమిత్యర్థః. మన్యే తర్కయామి.

తథాఽపి తావత్ కస్మింశ్చిదాజ్ఞాం మే దాతుమర్హాథ,
వినియోగప్రసాదా హి కింకరాః ప్రభవిష్ణుషు. 62

టీ. తథాపి=అట్లైనను (మీకు కోర్కె లేకున్నను), కస్మింశ్చిత్ = ఒకానొక (పనివిషయములో) పనిలో, ఆజ్ఞాం=ఆజ్ఞను, మే=నాకు, దాతుం = ఇచ్చుటకొఱకు, అర్హాథ=తగుదురు. హి=ఎందువలన, కింకరాః = భృత్యులు, ప్రభవిష్ణుషు = ప్రభువుల విషయములో, వినియోగప్రసాదా హి=ఆజ్ఞాపనానుగ్రహము గలవారు.

తా. మీకు కోర్కెలు లేకున్నను మాకేదైన నాజ్ఞాపింపుఁడు. ప్రభువు లాజ్ఞాపనమనెడునది యనుగ్రహముగాఁగలవారు కదా ?

వ్యా. తథాపీతి.—తథాఽపి భవతాం నిస్పృహత్వేఽపి, కస్మింశ్చిత్ - కర్మణీతి శేషః. ఆజ్ఞామిదం కుర్విత్యాదేశం తావదిదానీం మే మహ్యం దాతుమర్హాథ - మదనుగ్రహబుద్ధ్యేతి భావః. హి యస్మాత్ కింకరా భృత్యాః ప్రభవన్తీతి ప్రభవిష్ణవః- తేషు ప్రభవిష్ణుషు ప్రభుషు విషయే 'భువశ్చ' ఇతీష్ణుచ్ప్రత్యయః. విశేషేణ నియోగో వినియోగః ప్రేషణమేవ ప్రసాదోఽనుగ్రహో యేషాం తే తథోక్తాః - అన్యథా స్వస్వామిభావో నిష్ఫల ఇతి భావః.

ఏతే వయమమీ దారాః కన్యేయం కులజీవితమ్,
బ్రూత యేనాత్ర వః కార్యమనాస్థా బాహ్యవస్తుషు. 63

టీ. ఏతే వయం=ఇదుగో మేము (నేననుట), అమీ దారాః=ఇదుగో భార్య, కుల జీవితం = కులమునకు ప్రాణమైన, ఇయం కన్యా = ఈయాఁడుబిడ్డ, అత్ర=ఈ మాలో, యేన=ఎవరిచేత, వః=మీకు, కార్యం = కార్యము గలదో, బ్రూత=చెప్పుడు, బాహ్య వస్తుషు = బంగారు రత్నములు మున్నగు వెలుపలనుండు వస్తువులయందు, అనాస్థా=లెక్కలేదు.

తా. ఇదుగో నేను నాభార్య నావంశమునకు ప్రాణమువంటి కూఁతు. మీకిం దేమేమి కార్య మెవ్వరెవ్వరిచే నుండెనో దెల్పుడు. పై నున్న బంగారు మున్నగునవి రాసులు కొలది యున్నవి. అవి లెక్కయె లేదు.

వ్యా. ఏత ఇతి.—కిం బహునా ఏతే వయమమీ దారా ఇయం కులస్య- జీవితం ప్రాణభృతాం - పరమప్రేమాస్పదమిత్యర్థః. కన్యా అత్రైషాం మధ్యే

జనేన వః కార్యం ప్రయోజనం బ్రూత-తమితి శేషః. యేన సోఽపి దీయత ఇతి భావః. రత్నహిరణ్యాదికం తు న మే గణ్యమిత్యాహ-బాహ్యావస్తుషు కనకరత్నాదివ్వనాస్థా ఽనాదరః ప్రసజ్య ప్రతిషేధేఽపి నఞ్సమాస ఇష్యతే-అదేయం న కిఞ్చిదస్తీతి భావః.

ఇత్యూచివాం స్తమేవార్థం గుహాముఖవిసర్పిణా,
ద్విరివ ప్రతిశబ్దేన వ్యాజహార హిమాలయః. 64

టీ. ఇతి ఊచివాన్=ఇట్లుపల్కిన, హిమాలయః = హిమవంతుఁడు, గుహాముఖ విసర్పిణా=గుహాలయొక్క ముఖములయందు వ్యాపించిన, ప్రతిశబ్దేన = ప్రతిశబ్దముచే, తం ఏవ అర్థం = ఆ మొదటచెప్పినయర్థముసే ద్విః = రెండుసారులు, వ్యాజహార ఇవ=పలికినవాఁడు వలె నుండెను.

తా. హిమవంతుని పల్కులు గుహాలలో ప్రతిధ్వనులు చేసెను. అది చెప్పినమాటనే మరల చెప్పిన ట్లుండెను. ఎందుకట్లు చెప్పుటనఁగా చెప్పినమాటయందలి దార్ఢ్యత కొఱకనుట.

వ్యా. ఇతీతి.—ఇత్యూచివానుక్తవాన్ వచేః క్వసుప్రత్యయః. హిమాలయో హిమవాన్ గుహానాం ముఖేషు వివరేషు-విసర్పతీతి తథోక్తేన ప్రతిశబ్దేన తమేవ పూర్వోక్తమేవార్థం ద్విర్ద్విवారమ్ 'ద్విత్రి చతుర్భ్యః సుచ్' ఇతి సుచ్ ప్రత్యయః. వ్యాజహార బభాషే ఇవ.

అథాఙ్గిరసమగ్రణ్యముదాహరణవస్తుషు,
ఋషయో నోదయామాసుః ప్రత్యువాచ స భూధరమ్. 65

టీ. అథ=పిమ్మట, ఋషయః=ఋషులు, ఉదాహరణవస్తుషు = కథాప్రసంగము లనెడి వస్తువులయందు అగ్రణ్యం=నేర్పరియగు, అంగిరసం = అంగిరసుని, నోదయామాసుః=ప్రేరేపించిరి, సః=అయన, భూధరం = హిమవంతునిఁ గూర్చి, ప్రత్యువాచ= ప్రత్యుత్తరమిచ్చెను.

తా. కథాప్రసంగములలో నేర్పరియగు నాంగీరసుని ప్రేరేపింపఁగా నాయన హిమవంతునితో చెప్పఁబోవురీతిగాఁ బల్కెను.

వ్యా. అథేతి.—అథానన్తరమృషయ ఉదాహరణాని కథాప్రసఙ్గాస్త ఏవ వస్తూన్యర్థాస్తేష్వగ్రం నయతీత్యగ్రణీస్త మగ్రణ్యం ప్రగల్భమ్ 'సత్సూద్విష-' ఇత్యాదినా క్విప్ అగ్రగ్రామాభ్యాం నయతేరితి వక్తవ్యమ్ ఇతి ణత్వమ్ - అఙ్గిరసం నామర్షిం నోదయామాసుః ప్రతివక్తుం ప్రేరయామాసుః సోఽఙ్గిరా భూధరం హిమవన్తం ప్రత్యువాచ.

ఉపపన్నమిదం సర్వమతఃపరమపి త్వయి,
మనసః శిఖరాణాం చ సదృశీ తే సమున్నతిః. 66

టీ. ఇదం=ఈచెప్పినది, సర్వం=అంతయు, అతః పరమపి = ఇంతకన్న నధికము కూడ, త్వయి ఉపపన్నం = నీయందు తగినదే, తే మనసః = నీ మనస్సునకును, శిఖరాణాంచ=శిఖరములకును, సమున్నతిః=పొడవు, సదృశీ=తగినది.

తా. నీవు కోరిన దిచ్చెదవనుటకు సందియమేమి? ఇంతకంటె గొప్పదైన నీయఁగలవు నీశిఖరములవలె నీమనస్సు నుదారము గలదియె.

వ్యా. ఉపపన్నమితి.—ఇదమ్ 'ఏతే వయమమీ దారాః' ఇత్యాదుక్తం సర్వ మతః పరమతో౽ధికమపి త్వయ్యుపపన్నం యుజ్యతే తథా హి తే మనసః శిఖరాణాం చ సమున్నతిః సదృశీ-శిఖరాణీవ మనో మహోన్నతమిత్యర్థః. కిం నామ దుష్కర మున్నతచిత్తానామితి భావః. ప్రస్తుతాప్రస్తుతయోర్మనశ్శిఖరయోరౌపమ్యస్య గమ్యత్వా ద్దీపకాలంకారః.

స్థానే త్వాం స్థావరాత్మానం విష్ణుమాహు స్తథా హి తే,
చరాచరాణాం భూతానాం కుక్షిరాధారతాం గతః. 67

టీ. త్వాం = నిన్ను, స్థావరాత్మానం = కదలని స్వరూపముగల, విష్ణుం = హరి యని, ఆహుః=చెప్పుచున్నారు, స్థానే=యుక్తమే, తథాహి=దానినే చెప్పుచున్నాఁడు, తే కుక్షిః = నీకడుపు, చరాచరాణాం భూతానాం = జంగమస్థావరాత్మకములగు జీవులకు (పంచమహాభూతముల కనుట), ఆధారతాం = ఉనికియగుటను, గతః = పొందెను.

తా. నిన్ను స్థావరస్వరూపుఁడగు విష్ణువునుగాఁ బెద్దలు చెప్పుచున్నారు. నీకుక్షిప్రదేశము జంగమస్థావరాత్మకములగు భూతముల కునికిపట్టు.

వ్యా. స్థానఇతి.—త్వాం స్థావరాత్మానం స్థావరరూపిణం విష్ణుమాహుః. ని. 'స్థావరాణాం హిమాలయః' ఇతి గీతావచనాత్. స్థానే యుక్తం యుక్తార్థే౽వ్యయమేతత్. ని. 'యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థానే' ఇత్యమరః. తథాహి - తే తవ కుక్షిశ్చరాచరాణాం జఙ్గమస్థావరరూపాణాం భూతానాం పృథివ్యాదీనామాధారతాం గతః. తవేవ విష్ణోః కుక్షిరేవంభూత ఇతి భావః.

గామధాస్యత్ కథం నాగో మృణాలమృదుభిః ఫణైః,
ఆ రసాతలమూలాత్ త్వమవాలమ్బిష్యథా న చేత్.

టీ. ఆరసాతలమూలాత్ = రసాతలపర్యంతము, త్వం = నీవు, న అవాలంబిష్య థా చేత్=ధరించవేని, నాగః=శేషుఁడు, మృణాలమృదుభిః ఫణైః = తామర తూండ్ల వలె మృదువులగు పడగలచే, గాం=భూమిని, కథం=ఎట్లు? అధాస్యత్ = ధరించును.

తా. నీవు పాతాళపర్యంతము మోవనియెడల తామరతూండ్లఁ బోలుపడగలతో శేషుఁ డీభూమిని మోపఁగలఁడా? (నీవే భూభార వాహకత్వ ముఖ్యుఁడవనుట).

వ్యా. గామితి.—నాగః శేషాహిర్మృణాలమృదుభిర్బిసకోమలైః ఫణైర్గాం భువం కథం అధాస్య ద్ధారయేత్ త్వమారసాతలమూలాత్ పాతాలపర్యన్తమ్ వికల్పాద సమాసః. నావాలమ్బిష్యథాశ్చేత్ పాదైర్నావలమ్బేథా యది; త్వదవలమ్బనాదేవ భుజగరాజోఽపి భువం బిభర్తీత్యర్థః. అత్ర క్రియాతిపత్త్యభావాత్ ల్రుఙ్ ప్రయోగ శ్చిన్త్యః.

అచ్ఛిన్నామలసంతానాః సముద్రోర్మ్యనివారితాః,
పునన్తి లోకాన్ పుణ్యత్వాత్ కీర్తయస్సరితశ్చ తే. 69

టీ. అచ్ఛిన్నామలసంతానాః=తెంపులేని శుద్ధములగు ప్రబంధములును ప్రవాహ ములు గల సముద్రోర్మ్యనివారితాః = సముద్రతరంగములచే వారింపశక్యముగాని, తే కీర్తయః సరితశ్చ=నీయొక్క కీర్తులును నదులును, పుణ్యత్వాత్=తాము పవిత్రములైన వగుటవలన లోకాన్ పునంతి=లోకములను పవిత్రముఁ జేయుచున్నవి.

తా. తెంపులేనివియు సముద్రఁపుటావలిగట్టువఱకు వ్యాపించిన నీకీర్తులును ఎప్పుడు నెండనివియు సముద్రతరంగములచేఁ దిరస్కరింపఁ బడని నీనదులును తాము పవిత్రములగుటచే లోకులనుఁ బవిత్రులుగఁ జేయుచున్నయవి.

వ్యా. అచ్ఛిన్నేతి.—అచ్ఛిన్నా అవిచ్ఛిన్నా - అమలాశ్చ - సంతానాః ప్రబన్ధాః ప్రవాహాశ్చ - యాసాం తాస్తథోక్తాః సముద్రోర్మిభిరనివారితాః - పారగ మనాదన్తఃప్రవేశాచ్చేతి భావః. తే తవ కీర్తయః సరితశ్చ గఙ్గాదయః పుణ్యత్వాత్ పవిత్రత్వాల్లోకాన్ పునన్తి పావయన్తి - లోకపావనాః ఖలు పుణ్యశ్లోకా ఇతి భావః కేవలప్రకృతవిషయస్తుల్యయోగితాలంకారః.

యథైవ శ్లాఘ్యతే గఙ్గా పాదేన పరమేష్ఠినః,
ప్రభవేణ ద్వితీయేన తథైవోచ్ఛిరసా త్వయా. 70

టీ. గంగా=గంగ, ప్రభవేణ=కారణమగు, పరమేష్ఠినః పాదేన=విష్ణువుయొక్క పాదముచే, యథైవ శ్లాఘ్యతే=ఎట్లు కొనియాడఁ బడుచున్నదో, తథైవ=అట్లు, ద్వితీయేన ప్రభవేణ=రెండవకారణంబగు, ఉచ్ఛిరసా = ఉన్నతమైన శిరస్సుగల, త్వయా= నీచే, శ్లాఘ్యతే=కొనియాడఁబడుచున్నది.

తా. గంగానది విష్ణుపాదోద్భవయై యాది నెంతటిపొగడ్త నందెనో రెండవసారి నీశిరంబునం బ్రభవించి యట్ల పొగడ్తనొందెను.

వ్యా. యథేతి.—గఙ్గా భాగీరథీ. ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవస్తేన కారణేన పరమే తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠినో విష్ణోః పరమే కిత్ప్రత్యయః 'తత్పురుషే కృతిబహులమ్' ఇత్యలుక్ 'పరమే బర్హిర్దివ్యగ్నిభ్యః స్థః' ఇతి షత్వం పాదేన చరణేన యథైవ శ్లాఘ్యతే ప్రశస్యతే తథైవ ద్వితీయేన ప్రభవేణోచ్ఛిరసా త్వయా శ్లాఘ్యతే హరిచరణవత్తీర్థస్యాపి తీర్థభూతస్త్వమితి భావః.

తిర్యగూర్ధ్వమధస్తాచ్చ వ్యాపకో మహిమా హరేః,
త్రివిక్రమోద్యతస్యాసీత్ స తు స్వాభావికస్తవ. 71

టీ. తిర్యక్ ఊర్ధ్వం అధస్తాచ్చ = అడ్డముగా మీఁదికి క్రిందికి, వ్యాపకః = వ్యాపించిన, మహిమా=సామర్థ్యము, హరేః=హరికి, త్రివిక్రమోద్యతస్య = మూఁడు పాదములనుంచు నుద్యుక్తుఁడగువానికి, ఆసీత్=అయెను, తవ తు=నీకన్ననో, సః=ఆ వ్యాపనము, స్వాభావికః=స్వతస్సిద్ధము (అగుచున్నది.)

తా. ఎప్పుడో హరి త్రివిక్రమావతారము ధరించినప్పుడంతట వ్యాపకత్వము తెచ్చుకొనఁబడినది, నీకన్ననో స్వాభావికమైనది.

వ్యా. తిర్యగితి.—తిర్యగూర్ధ్వమధస్తాచ్చ వ్యాపకః సర్వవ్యాపీత్యర్థః. మహిమా మహత్త్వం హరేర్విష్ణోస్త్రిషు విక్రమేషూద్యతస్య సత ఆసీత్ త్రివిక్రమోద్యతస్యాస్తి కదాచిదేవ న తు సర్వదేత్యర్థః. తవ తు వ్యాపకో మహిమా స్వాభావికః నిత్యసిద్ధ ఇత్యర్థః.

యజ్ఞభాగభుజాం మధ్యే పదమాతస్థుషా త్వయా,
ఉచ్చైర్హిరణ్మయం శృఙ్గం సుమేరోర్వితథీకృతమ్. 72

టీ. యజ్ఞభాగభుజాం మధ్యే = యజ్ఞభాగముల భుజించువారినడుమ, పదం= స్థానమును, ఆతస్థుషా=ఉంచిన, త్వయా=నీచే, సుమేరోః = మేరుపర్వతముయొక్క, ఉచ్చైః=ఉన్నతమును హిరణ్మయం శృంగం = బంగారుశిఖరమును, (ప్రాధాన్యమును), వితథీకృతం=వ్యర్థముగాఁ జేయఁబడెను.

తా. యజ్ఞభాగస్థులగు నింద్రాదులతోఁబాటు సాపాటు నీకెప్పుడు లభ్యమయినదో మేరువుయొక్క బంగారుశిఖరముల గౌరవము పరిగణింపఁ బడదాయెను.

వ్యా. యజ్ఞేతి.—యజ్ఞభాగభుజామిన్ద్రాదీనాం మధ్యే పదమాతస్థుషా నిహితవతా త్వయోచ్చైరున్నతం హిరణ్యస్య వికారో హిరణ్మయం 'దాణ్డినాయన హాస్తినాయన' ఇత్యాదినిపాతనాత్ సాధు సుమేరోః శృఙ్గం శిఖరం ప్రాధాన్యం చ ధ్వన్యతే ని. 'శృఙ్గం ప్రాధాన్యసాన్వోశ్చ' ఇత్యమరః. వితథీకృతం వ్యర్థీకృతం తస్య యజ్ఞభాగాభావాదితి భావః. అస్య తు తత్సద్భావే ప్రమాణం 'హిమవతో హాస్తీ' ఇతి శ్రుతిః.

కాఠిన్యం స్థావరే కాయే భవతా సర్వమర్పితమ్,
ఇదం తు తే భక్తినమ్రం సతామారాధనం వపుః. 73

టీ. భవతా=నీచే, కాఠిన్యం సర్వం=కఠినత్వ మంతయు, స్థావరే కాయే=స్థావరశరీరమందు (శిలామయమగు దానియందనుట), అర్పితం=ఉంపఁబడెను, సతాం=సత్పురుషులకు, ఆరాధనం = పూజాసాధనమగు, తే ఇదం వపుః = నీయొక్క యీశరీరము (జంగమస్వరూపమనుట), భక్తినమ్రం=భక్తిచే వంగినది (కాఠిన్యములేదు.)

తా. నీచేత కఠినత్వమంతయు శిలయందుంపఁబడి సదారాధనకై నమ్రత్వ మీశరీరముచే ధరింపఁబడెను.(పూజ్యులయందు సాధువనుట.)

వ్యా. కాఠిన్యమితి.—భవతా సర్వం కాఠిన్యమ్ అనమ్రత్వమిత్యర్థః. స్థావరే స్థిరే కాయే శిలామయ ఇత్యర్థః. అర్పితం న్యస్తం సతామర్హతామారాధనం పూజాసాధనం త ఇదం వపుస్తు జఙ్గమమిత్యర్థః. భక్తినమ్రం కాఠిన్యలేశోఽప్యత్ర నాస్త్యన్యథా నమ్రత్వాసంభవాదిత్యర్థః. తథా చాసాధారణ్యం ధ్వన్యతే.

తదాగమనకార్యం నః శృణు కార్యం తవైవ తత్,
శ్రేయసాముపదేశాత్తు వయమత్రాంశభాగినః. 74

టీ. తత్=ఆకారణమువలన, నః=మాయొక్క, ఆగమనకార్యం=రాక ప్రయోజనమును, శృణు=వినుము, తత్=ఆకార్యము, తవైవ=నీదే, వయం తు=మేమన్ననో, శ్రేయసాం ఉపదేశాత్ = కళ్యాణములయొక్క బోధవలన, అత్ర=ఈవిషయమున, భాగినః=ఒకయంశమునుఁ బొందువారము.

తా. కావున మూరాకకు కారణమును వినుము. ఆకార్యము నీదే. మేమును అందులో నంశను పొందువారము.

వ్యా. తత్తస్మాన్నోఽస్మాకమాగమనస్య కార్యం ప్రయోజనం శృణు తత్ కార్యం చ తవైవ న త్వస్మాకమిత్యవధారణార్థ ఏవకారః. వయం తు శ్రేయసాముపదేశాదత్ర కార్యేఽంశభాగినః త్వమేవాత్ర ఫలభాగ్వయముపదేష్టార ఇతి భావః.

అణిమాదిగుణోపేతమస్పృష్టపురుషాన్తరమ్,
శబ్దమీశ్వర ఇత్యుచ్చైః సార్ధచన్ద్రం బిభర్తి యః. 75

అవ. కార్యమునే చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. యః = ఎవ్వఁడు, అణిమాదిగుణోపేతం = అణిమాదిగుణములతోఁ గూడినదియు, అస్పృష్టపురుషాన్తరం=ఇతరపురుషులఁ దాఁకనట్టియు, ఉచ్చైః ఈశ్వర ఇతి శబ్దం = గొప్పదియగు నీశ్వరుఁడను శబ్దమును, సార్ధచంద్రం = అర్ధచంద్రయుక్తమును (అర్ధచంద్రునియనుట), బిభర్తి=ధరించుచున్నదో.

తా. అణిమాదిగుణములతోఁ గూడుకొన్నవాఁడై యితరులఁ బొందశక్యముగాని నిరుపపదమగు నీశ్వరశబ్దమును బాలచంద్రుని యెవ్వఁడు ధరించునో, (ముందుశ్లోకములతో నన్వయము.)

అవ. కార్యమేవాహ.—

వ్యా. అణి మేతి.—యః శంభురణిమాదిగుణోపేతమణిమాదిభిరష్టభిర్గుణైర్వాచ్యభూతైరుపేతమ్ అష్టైశ్వర్యవాచకమిత్యర్థః. అత ఏవాస్పృష్టం పురుషాన్తరం యేన తం తథోక్తం పురుషాన్తరస్యానభిధాయకమ్ తస్యైవైవంగుణత్వాదిత్యర్థః. ఉచ్చైః పరమమీశ్వర ఇతి శబ్దం నిరుపపదేశ్వరశబ్దమిత్యర్థః. సార్ధచన్ద్రమర్ధచన్ద్రయుక్తమ్ అర్ధచన్ద్రం చేత్యర్థః బిభర్తి.

కలితాన్యోన్యసామర్థ్యైః పృథివ్యాదిభిరాత్మభిః,
యేనేదం ధ్రియతే విశ్వం ధుర్యైర్యానమివాధ్వని. 76

టీ. యేన=ఎవనిచే, కలితాన్యోన్యసామర్థ్యైః = ఒప్పుచున్న పరస్పరసామర్థ్యములుగల, పృథివ్యాదిభిః ఆత్మభిః= భూమిమొదలగునష్టమూర్తులచే, ఇదం విశ్వం=ఈబాహ్యప్రపంచము, ధుర్యైః = గుఱ్ఱములచే, అధ్వని = మార్గమందు, యానమివ=బండివలె, ధ్రియతే=వహింపఁబడుచున్నదో.

తా. ఎవఁడు గుఱ్ఱము బండినింబోలె పృథివ్యాద్యష్టమూర్తులతో ప్రపంచముం దాల్చుచున్నాఁడో.

వ్యా. కలితేతి.—యేన శంభునా కలితం ధృతిసంగ్రహాది స్వస్వగుణసంపాదిత మన్యోన్యసామర్థ్యం పరస్పరసహకారరూపం ర్యైస్తథోక్తైః స్వస్వరూపసామర్థ్యమన్యోన్యాధేయమేవేతి భావః. పృదివ్యాధిభిరాత్మభిః అష్టాభిర్మూర్తిభిరిత్యర్థః. ఇదం వ్యక్తం విశ్వం ధురం వహన్తీతి ధుర్యాః తైః ధుర్యైరశ్వైః 'ధురో యడ్ఢకౌ' ఇతి యత్ప్రత్యయః, అధ్వని యానం రథ ఇవ ధ్రియతే.

యోగినో యం విచిన్వన్తి క్షేత్రాభ్యన్తరవర్తినమ్,
అనావృత్తిభయం యస్య పదమాహుర్మనీషిణః. 77

టీ. యోగినః=అధ్యాత్మజ్ఞానవేత్తలు, క్షేత్రాభ్యన్తరవర్తినం=శరీరములో నున్నట్టి, యం=ఎవనిని, విచిన్వంతి=వెదకుదురో, మనీషిణః=విద్వాంసులు, యస్య=ఎవనియొక్క, పదం=స్థానమును, అనావృత్తిభయం = మరల సంసారమువలని భయములేని దానినిగా, ఆహుః=చెప్పెదరో.

తా. తత్వవేత్తలు దేహములయం దెవ్వని వెదకుదురో విద్వాంసు లెవ్వనిస్థానము జన్మరహితమైనదానిగాఁ జెప్పెదరో.

వ్యా. యోగిన ఇతి.—యోగినోఽధ్యాత్మవేదినః, క్షేత్రాభ్యన్తరవర్తినం శరీరాన్తశ్చరం సర్వభూతాన్తర్యామిణం పరమాత్మస్వరూపిణమిత్యర్థః. ని. 'క్షేత్రం పత్నీశరీరయోః' ఇత్యమరః. యం శంభుం విచిన్వన్తి మృగయన్తే మనీషిణో విద్వాంసో యస్య శంభోః, పదం స్థానమవిద్యమానమావృత్తేః పునః సంసారాపత్తేర్భయం యత్ర తత్తథాభూతమాహుః.

స తే దుహితరం సాక్షాత్ సాక్షీ విశ్వస్య కర్మణామ్,
వృణుతే వరదః శమ్భురస్మత్సంక్రామితైః పదైః. 78

టీ. విశ్వస్య=ప్రపంచముయొక్క, కర్మణాం=పనులకు, సాక్షీ=చూచువాఁడును, వరదః=వరముల నిచ్చువాఁడును (అగు), సః=ఆశివుఁడు, అస్మత్సంక్రామితైః=మాయందు వ్యాపించిన, పదైః=వాక్యములచే, తేదుహితరం = నీకొమారితను, సాక్షాత్=ప్రత్యక్షముగా, వృణుతే=యాచించుచున్నాఁడు.

తా. ప్రపంచవ్యాపారముఁ జూచువాఁడును వరముల నిచ్చునా శివుఁడు మాముఖముల సంక్రమించినమాటలతో తానే నీకొమారితను [illegible] యాచించుచున్నాఁడు.

వ్యా. స ఇతి.—విశ్వస్య జగతః కర్మణాం సాక్షీ ద్రష్టా 'సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయామ్' ఇతీనిప్రత్యయః. వరానిష్టాన్దదాతీతి వరదః 'ఆతోఽనుపసర్గే కః' ఇతి కప్రత్యయః. స పూర్వోక్తః శంభురస్మత్సంక్రామితైః పదైరస్మాసు నివేశితైర్వాక్యైస్తే దుహితరం సాక్షాత్ వృణుతే అస్మన్ముఖేన స్వయమేవ యాచత ఇత్యర్థః.

తమర్థమివ భారత్యా సుతయా యోక్తుమర్హసి,
అశోచ్యా హి పితుః కన్యా సద్భర్తృప్రతిపాదితా. 79

టీ. తం=ఆయనను, భారత్యా అర్థమివ = వాక్కుతోడ నర్థమునువలె, సుతయా=కొమారితతో, యోక్తుం = కూర్చుటకు, అర్హసి=తగుదువు. హి=ఎందుకనఁగా? సద్భర్తృప్రతిపాదితా = మంచిపెనిమిటి కీయఁబడిన, కన్యా = కూఁతురు, పితుః = తండ్రికి, అశోచ్యా=శోకముసీయదు.

తా. వాగర్థములవలె నీకూఁతు నాయనతోఁ గూర్పుము, మంచి వరుని కిచ్చిన కన్యకవిషయములో తర్వాత విచారముండదు.

వ్యా. తమితి.—తం శంభుం భారత్యా వాచాఽర్థమిభిధేయమివ సుతయా దుహిత్రా యోక్తుం సంఘటయితుమర్హసి. అత్ర వాగర్థయోరుపమానత్వసామర్థ్యాచ్ఛివయోర్నిత్యయోగో వివక్షిత ఇత్యుక్తం 'వాగర్థావివ సంపృక్తౌ' ఇత్యత్రాపి. తథాహి - సద్భర్త్రే ప్రతిపాదితా దత్తా కన్యా పితురశోచ్యా.

యావన్త్యేతాని భూతాని స్థావరాణి చరాణి చ,
మాతరం కల్పయన్త్వేనామీశో హి జగతః పితా. 80

అవ. మఱియొకగుణమునుఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. స్థావరాణి చరాణి చ=కదలనివియు కదలునవియునగు, ఏతాని భూతాని= ఈభూతములు, యావన్తి = అన్నియు, ఏనాం = ఈ నీకొమారితను, మాతరం కల్పయంతు=తల్లినిఁ జేసికొనుఁగాక, హి=ఎందువలన, ఈశః=శివుఁడు, జగతః = జగత్తునకు, పితా=తండ్రి.

తా. శివుఁడు జంగమస్థావరాత్మకప్రపంచమునకుఁ దండ్రి గావున నీకొమారిత తల్లి యనిపించుకొనుభాగ్యమునుఁ బొందఁగలదు.

అవ. గుణాన్తరమప్యాహ.—

వ్యా. యావన్తీతి.—స్థావరాణి చరాణి చ యావన్త్యేతాని భూతాని సన్తీతి శేషః. సర్వాణి భూతానీత్యర్థః. ఏనాం తే దుహితరం మాతరం కల్పయన్తు. హి యస్మాదీశో జగతః పితా పితృదారేషు మాతృభావో న్యాయ్య ఇతి భావః.

ప్రణమ్య శితికణ్ఠాయ విబుధా స్తదనంతరమ్,
చరణౌ రఞ్జయ న్త్వస్యాశ్చూడామణిమరీచిభిః. 81

టీ. విబుధాః= దేవతలు, శితికంఠాయ = ఈశ్వరునికొఱకు, ప్రణమ్య=మ్రొక్కి, తదన న్తరం = అపిమ్మట, అస్యాః=ఈమెయొక్క, చరణౌ = పాదములను, చూడామణి మరీచిభిః=శిఖారత్నముల కాంతులచే, రంజయంతు=రంజింపఁజేయుదురు గాక.

తా. దేవత లీశ్వరునికి నమస్కరించి వెంటనే కళత్రమగుటచే నీమెపాదములకును మ్రొక్కి వన్నె పెట్టుదు రనుట.

వ్యా. ప్రణమ్యేతి.—విబుధా దేవాః శితికణ్ఠాయ శివాయ ప్రణమ్య తద న న్తరం నీలకణ్ఠప్రణామాన న్తరమస్యాశ్చరణౌ చూడామణిమరీచిభీ రఞ్జయన్తు ఈశ్వరపరి గ్రహాదఖిలదేవతావన్ద్యా భవత్విత్యర్థః.

ఉమా వధూర్భవాన్ దాతా యాచితార ఇమే వయమ్,
వరశ్శంభురలం హ్యేష త్వత్కులోద్భూతయే విధిః. 82

టీ. ఉమా వధూః=పార్వతి పెండ్లికూఁతురు, భవాన్ దాతా=నీ విచ్చువాఁడవు, ఇమే వయం=ఈ మేము, యాచితారః=వేఁడువారము, వరః శంభుః=పెండ్లికొడు కీశ్వ రుండు, ఏషః విధిః = ఈ సామగ్రి, త్వత్కులోద్భూతయే = నీ కులాతిశయమునకు అలం హి=చాలుఁగదా.

తా. పెండ్లికూఁతురు పార్వతి. పెండ్లికొడు కీశ్వరుఁడు. అడుగు వారము సప్తర్షులము. ఇచ్చువాఁడవు హిమవంతుఁడవు. చాలు నీకులాతి శయమునకు ఈసామగ్రి.

వ్యా. ఉమేతి.ఉమా వధూః భవాన్ దాతా ఇమే వయం యాచితారః ప్రార్థకాః. శంభుర్వరో వోఢా ఏష విధిరేషా సామగ్రీ త్వత్కులస్యోద్భూతయ ఉచ్ఛ్రియాయాలం పర్యాప్తం హి 'నమః స్వస్తి స్వాహా స్వధా'—ఇత్యాదినా చతుర్థీ.

అస్తోతుస్స్తూయమానస్య వన్ద్యస్యానన్యవన్దినః,
సుతాసంబన్ధవిధినా భవ విశ్వగురోర్గురుః. 83

టీ. అస్తోతుః=స్తుతింపనివాఁడై, స్తూయమానస్య = స్తుతింపఁబడుచున్నవాఁడును, వన్ద్యస్య=మ్రొక్కఁబడువాఁడై, అనన్యవన్దినః = ఒరులకు మ్రొక్కనివాఁడును, విశ్వ గురోః=జగముల తండ్రియగు నాశివునికి, సుతాసంబంధవిధినా = పుత్రికాసంబంధా ...చే, గురుః=గురువై, భవ=అగుము.

తా. ఒకరిని పొగడకనె పొగడ్తను నమస్కరించకనె మ్రొక్కును పొంది జగములకు తండ్రియగు శివునికి కూఁతునిచ్చుకార్యముచే గౌరవము నొందువాఁడ వగుదు.

వ్యా. అస్తోతురితి.— స్వయమన్యస్తోతా న భవతీత్యస్తోతుః కిం తు స్తూయమానస్య సర్వస్తుత్యస్య వన్ద్యస్య జగద్వన్ద్యస్య స్వయమన్యం న వన్దత ఇత్యనన్యవన్దినో విశ్వగురోర్దేవస్య సుతాసంబన్ధవిధినా యౌన సంబన్ధాచరణేన గురుర్భవ యో నాన్యం స్తౌతి న వన్దతే తస్యాపి త్వం స్తుత్యో వన్ద్యశ్చేత్యహో తవ భాగ్యవత్తేత్యర్థః.

ఏవంవాదిని దేవర్షౌ పార్శ్వే పితురధోముఖీ,
లీలాకమలపత్త్రాణి గణయామాస పార్వతీ. 84

టీ. దేవర్షౌ ఏవంవాదిని = దేవఋషిట్లు పలుకఁగా, పార్వతీ=గౌరీదేవి, పితుః పార్శ్వే=తండ్రియొక్క పార్శ్వభాగమునందు, అధోముఖీ=తలవంచుకొన్నదై, లీలాకమల పత్త్రాణి=విలాసపద్మపు రేకులను, గణయామాస=లెక్కఁబెట్టెను.

తా. ఆంగీరసుం డిట్లు చెప్పునప్పుడును తండ్రిపార్శ్వమునఁ గూరుచొని తలవాంచి విలాసపద్మపు రేకుల లెక్కించెను (సంతోషమాచ్ఛాదనము జేసె ననుట.)

వ్యా. ఏవమితి.— దేవర్షావఙ్గిరస్యేవంవాదిని సతి పార్వతీ పితుః పార్శ్వేఽధోముఖీ సతీ లజ్జయేతి శేషః. లీలాకమలపత్త్రాణి గణయామాస సంచఖ్యౌ లజ్జావశాత్ కమలదలగణనావ్యాజేన హర్షం జుగోపేత్యర్థః. అనేనావహిత్థాఖ్యః సంచారీ భావ ఉక్తః. తదుక్తమ్. 'అవహిత్థా తు లజ్జాదేర్హృష్టాద్యాకారగోపనమ్' ఇతి.

శైలస్సంపూర్ణకామోఽపి మేనాముఖముదైక్షత,
ప్రాయేణ గృహిణీనేత్రాః కన్యార్థేషు కుటుమ్బినః. 85

టీ. శైలః=హిమవంతుఁడు, సంపూర్ణకామోఽపి=సిద్ధేచ్ఛకలవాఁడైనను, మేనాముఖం ఉదైక్షత=భార్యయగు మేనకయొక్క ముఖమునుఁ జూచెను, ప్రాయేణ = తఱుచుగా, కుటుమ్బినః = గృహస్థులు, కన్యార్థేషు=కూఁతుంద్ర కార్యములవిషయములలో, గృహిణీనేత్రాః=భార్యకన్నుగలవారు.

తా. హిమవంతునికి పూర్ణముగా శివుని కుమారీదేవి నిచ్చుట కిష్టమున్నను మేనకామోమును జూచెను. ఏలన? తఱుచుగా గృహస్థులు కన్యకలకార్యముల నిల్లాండ్రవలనఁ దెలిసికొందురు.

వ్యా. శైలఇతి.—శైలో హిమవాన్ సంపూర్ణకామోఽపి దాతుం కృతనిశ్చయోఽపీత్యర్థః. మేనాముఖముదైక్షత ఉచితోత్తరజిజ్ఞాసయేతి భావః. తథాహి— ప్రాయేణ కుటుమ్బినో గృహస్థాః కన్యార్థేషు కన్యాప్రయోజనేషు గృహిణ్యేవ నేత్రం కార్యజ్ఞానకారణం యేషాం తే తథోక్తాః. కళత్రప్రధానప్రవృత్తయ ఇత్యర్థః.

మేనే మేనాఽపి తత్ సర్వం పత్యుః కార్యమభీప్సితమ్,
భవన్త్యవ్యభిచారిణ్యో భర్తురిష్టే పతివ్రతాః. 86

టీ. మేనా అపి = మేనకాదేవియుం, పత్యుః అభీప్సితం తత్ సర్వం కార్యం= పెనిమిటికిష్టమగు నాకార్యమునంతయుం, మేనే=ఇష్టపడెను, పతివ్రతాః=పతివ్రతలగు స్త్రీలు, భర్తుః=పెనిమిటియొక్క, ఇష్టే=ఇష్టమందు, అవ్యభిచారిణ్యః = తప్పనివారై, భవన్తి=అగుచున్నారు.

తా. మేనకాదేవియు పెనిమిటి కిష్టమగు నక్కార్యంబున కిష్టపడెను. పతివ్రతలగుస్త్రీలు పెనిమిటి కిష్టమగుదాని కడ్డుగా నుండరుకదా ?

వ్యా. మేన ఇతి.— మేనాఽపి పత్యుర్హిమాలయస్య తత్సర్వమభీప్సితం కార్యం మేనేఽఙ్గీచకార. తథా హి పతిరేవ వ్రతం యాసాం తా భర్తురిష్టేఽభీప్సితే న విద్యతే వ్యభిచారో యాసాం తా అవ్యభిచారిణ్యో భవన్తి భర్తృచిత్తాభిప్రాయజ్ఞా భవన్తీతి భావః.

ఇదమత్రోత్తరం న్యాయ్యమితి బుద్ధ్యా విమృశ్య సః,
ఆదదే వచసామన్తే మఙ్గలాలంకృతాం సుతామ్. 87

టీ. సః=ఆ హిమవంతుఁడు, వచసాం అన్తే=మాటలయొక్క తుదయందు,అత్ర= ఈవిషయమున, ఇదం ఉత్తరం న్యాయ్యం=ఈ ప్రత్యుత్తరము న్యాయమయినది, ఇతి బుద్ధ్యా విమృశ్య=ఇట్లు బుద్ధిచే యోజించి, మంగళాలంకృతాం=శుభముగా నలంకరింపఁబడిన, సుతాం=కొమారితను, ఆదదే=స్వీకరించెను.

తా. ఆయాంగిరసునిమాటలచివర నిదియె జబాబుగా నెంచి శుభముగా నలంకరించికొనిన కొమారితను చేతులతో పట్టుకొనెను.

వ్యా. ఇదమితి.—స హిమవాన్ వచసామన్తే మునివాక్యావసానేఽత్ర మునివాక్య ఇదముత్తరశ్లోకే వక్ష్యమాణం దానమేవ న్యాయ్యం న్యాయాదనపేతముత్తరమితి బుద్ధ్యా చిత్తేన విమృశ్య విచిన్త్య మఙ్గలం యథా తథాఽలంకృతాం మఙ్గలాలంకృతాం సుతామాదదే హస్తాభ్యాం జగ్రాహ.

ఏహి విశ్వాత్మనే వత్సే భిక్షాఽసి పరికల్పితా,
అర్థినో మునయః ప్రాప్తం గృహమేధిఫలం మయా. 88

టీ. వత్సే=బాలా ! ఏహి = రమ్ము, త్వం = నీవు, విశ్వాత్మనే = ప్రపంచరూ

పుఁడగు శివునికి, భిక్షా పరికల్పితా అసి = భిక్షగా నిశ్చయింపఁబడినదాన వైతివి, అర్థినః=యాచించువారు, మునయః = మునులు, మయా = నాచే, గృహమేధిఫలం= గృహస్థునిప్రయోజనము, ప్రాప్తం=పొందఁబడెను.

తా. బిడ్డా రమ్ము. ని న్నీశ్వరుని కీయఁదలఁచితిని. మును లడుగ వచ్చిరి. నాకు గృహస్థధర్మము లభ్యమైనది.

వ్యా. ఏహీతి.—హే వత్సే పుత్త్రి ఏహ్యాగచ్ఛ త్వం విశ్వాత్మనే శివాయ భిక్షా పరికల్పితాఽసి నిశ్చితాఽసి. వి. 'రత్నాది స్తమ్బపర్యన్తం సర్వం భిక్షా తపస్వినః' ఇతి వచనాదితి భావః. అర్థినో యాచితారో మునయః. మయా గృహమేధినో గృహస్థస్య ఫలం ప్రాప్తమ్ ఇహ పరత్ర చ తారకత్వాత్ పాత్రే కన్యాదానం గార్హస్థ్యస్య ఫలమిత్యర్థః.

ఏతావదుక్త్వా తనయామృషీనాహ మహీధరః,
ఇయం నమతి వః సర్వాన్ త్రిలోచనవధూరితి. 89

టీ. మహీధరః=హిమవంతుఁడు, తనయాం=కూఁతుఁగూర్చి, ఏతావత్ ఉక్త్వా= ఇంతమాత్రముఁ జెప్పి, ఇయం త్రిలోచనవధూః=ఈత్రినేత్రునిభార్య, వః సర్వాన్= మిమ్ము నందఱిఁగూర్చి, నమతి=నమస్కరించుచున్నది. ఇతి = అని, ఋషీన్ ఆహ= ఋషులనుఁగూర్చి పలుకుచున్నాఁడు.

తా. ఇట్లు కూఁతుంగూర్చి పల్కి మునులఁగూర్చి యిదే శివ పత్ని. మీ కందఱికి నమస్కరించుచున్నదని పలికెను.

వ్యా. ఏతావదితి.—మహీధరో హిమవాం స్తనయా మేతావత్ పూర్వోక్త ముక్త్వా ఋషీనాహ - కిమితి. ఇయం త్రిలోచనవధూ స్త్ర్యమ్బకపత్నీ వః సర్వాన్నమ తీతి త్రిలోచనవధూరితి సిద్ధవదభిధానేనావిప్రతిపన్నం దానమితి సూచయతి.

ఈప్సితార్థక్రియోదారం తేఽభినన్ద్య గిరేర్వచః,
ఆశీర్భి రేధయామాసుః పురఃపాకాభిరమ్బికామ్. 90

టీ. తే=ఆమునులు, ఈప్సితార్థ క్రియోదారం = ఇష్టార్థాచరణమున గొప్పది యగు, గిరేః వచః అభినన్ద్య = ఆ హిమవంతునియొక్కమాట నంగీకరించి, పురః పాకాభిః ఆశీర్భిః = వెంటనే ఫలింపఁదగు నాశీర్వాదములచే, అంబికాం = గౌరీదేవిని, ఏధయామాసుః=వృద్ధిఁ బొందఁజేసిరి.

తా. మునులు హిమవంతునిమాటలకు సంతసించి పార్వతీదేవికి వెంటనె ఫలించు నాశీర్వాదము లొసర్చిరి.

వ్యా. ఈప్సితార్థేతి.—తే మునయః ఈప్సితార్థక్రియయేష్టార్థకరణేనోదారం మహత్. ని. 'ఉదారో దాతృమహతోః' ఇత్యమరః. గిరేర్హిమవతో వచో వచన

నద్దృష్ట సాధ్వీతి సంస్తుత్యామ్బికామమ్బాం పచ్యుత ఇతి పాకః ఫలం పురఃపాకాభిః పుర స్కృతఫలాభిరాశీర్భిరాశీర్వాదైః వివర్ధయామాసుః సంవర్ధయామాసుః.

తాం ప్రణామాదరస్రస్తజాంబూనదవతంసకామ్,
అఙ్కమారోపయామాస లజ్జమానామరున్ధతీ. 91

టీ. ప్రణామాదరస్రస్తజాంబూనదవతంసకాం = నమస్కారావసరముచే జాఱిన బంగారుఁపు చెవులకమ్మలుగలయట్టిదియు, లజ్జమానాం = సిగ్గిలుచున్న, తాం= ఆ గౌరీదేవిని, అరుస్థతీ = అరుస్థతీదేవి, అంకం=తొడను (తొడయందు), ఆరోపయామాస=ఎక్కించుకొనెను.

తా. నమస్కారము చేయుతొందరలో జాఱినబంగారంపు చెవుల కమ్మలుగల్గి లజ్జగల పార్వతీదేవిని, అరుంధతీదేవి తనతొడపై నెక్కించుకొనెను.

వ్యా. తామితి.—ప్రణామాదరేణ నమస్కారాసక్త్యా స్రస్తే జామ్బూనదే సువర్ణవికారౌ వతంసకే కనకకుణ్డలే యస్యాస్తాం లజ్జమానాం తామమ్బికామరున్ధత్యఙ్కమారోపయామాస. 'రుహః పోఽన్యతరస్యామ్' ఇతి పకారః.

తన్మాతరం చాశ్రుముఖీం దుహితృస్నేహవిక్లబామ్,
వరస్యానన్యపూర్వస్య విశోకామకరోద్గుణైః. 92

టీ. దుహితృస్నేహవిక్లబాం = కొమారితయందనురాగముచే పరవశురాలగు నట్టియు, అశ్రుముఖీం = ముఖంబునఁ గన్నీరుగల, తన్మాతరం చ = ఆగౌరీదేవి తల్లియగు మేనకాదేవిని, అనన్యపూర్వస్య=ఇంతకుముం దింకొకరు (భార్య) లేని, వరస్య= పెండ్లికొడుకుయొక్క, గుణైః = (మృత్యువును జయించుట మున్నగు) గుణములచే, విశోకాం=శోకములేనిదానిగా, అకరోత్ = చేసెను.

తా. కూఁతునందలిప్రేమచే మేనకాదేవి దుగఖించెను. సవతిలేని కాపురమని అల్లుఁడు మృత్యువును జయించిన పరమేశ్వరుఁడని చెప్పి యరున్ధతి యోదార్చెను

వ్యా. తదితి.—దుహితృస్నేహేన పుత్త్రికాప్రేమ్ణా విక్లబాం వియోక్ష్యత ఇతి భీతామ్ అత ఏవాశ్రూణి ముఖే యస్యాస్తామశ్రుముఖీం తస్యా అమ్బికాయా మాతరం మేనాం చ అన్యా పూర్వం యస్యాస్తి సోఽన్యపూర్వః. 'సర్వనామ్నో వృత్తివిషయే పుంవద్భావః' ఇతి పూర్వపదస్య పుంవద్భావః. స న భవతీత్యనన్యపూర్వస్తస్యానన్యపూర్వస్య సాపత్న్యదుఃఖమకుర్వత ఇత్యర్థః. వరస్య వోఢుర్గుణైః మృత్యుఞ్జయత్వా ద్విశోకాం విదుఃఖా మకరోత్.

వైవాహికీం తిథిం పృష్టాస్తత్ క్షణం హారబన్ధునా,
తే త్ర్యహాదూర్ధ్వమాఖ్యాయ చేరుశ్చీరపరిగ్రహాః. 93

టీ. చీరపరిగ్రహాః = నారచీరలె బట్టలుగాఁగల, తే=ఆమునులు, తత్ క్షణం = అప్పుడే, హారబన్ధునా=హిమవంతునిచే, వైవాహికీం తిథిం=పెండ్లి ముహూర్తదినమును, పృష్టాః=అడుగఁబడినవారై, త్ర్యహాత్ =మూఁడుదినములకంటె, ఊర్ధ్వం=పైని, (అని) ఆఖ్యాయ=చెప్పి, చేరుః=వెడలిరి.

తా. హిమవంతుఁ డెప్పుడు పెండ్లియన నేటికి నాలవదినమని చెప్పి వారు పోయిరి.

వ్యా. వైవాహికీమితి.—చీరపరిగ్రహా వల్కలమాత్రవసనాస్తే తపస్వినస్తత్క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే హారబన్ధునా హిమవతా వైవాహికీం వివాహయోగ్యాం తిథిం పృష్టాః కేత్యనుయుక్తాః సన్తః. త్రయాణామహ్నాం సమాహారస్త్ర్యహః 'తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ' ఇతి సమాసః. 'రాజాహః సఖిభ్యష్టచ్' ఇతి టచ్ప్రత్యయః. ద్విగుత్వాదేకవచనమ్ 'రాత్రాహ్నాహాః పుంసి' ఇతి పుంలిఙ్గతా. తస్మాత్త్ర్యహాదూర్ధ్వముపర్యాఖ్యాయ చతుర్థేఽహని వివాహ ఇత్యుక్త్వా చేరుశ్చలితాః.

తే హిమాలయమామన్త్ర్య పునః ప్రాప్య చ శూలినమ్,
సిద్ధం చాస్మై నివేద్యార్థం తద్విసృష్టాః ఖముద్యయుః. 94

టీ. తే=వారు, హిమాలయం = హిమవంతుని, ఆమన్త్ర్య = (వెళ్లివచ్చెదమని) సెలవుఁదీసికొని, పునః=తిరిగి, శూలినం ప్రాప్య=శివునిపొంది, సిద్ధం అర్థం=సమకూడిన కార్యమును, అస్మై నివేద్య=ఈయనకొఱకుఁ దెల్పి, తద్విసృష్టాః=ఆయనచే విడువఁబడినవారై, ఖం=ఆకాశమును, ఉద్యయుః=ఎగిరిరి.

తా. వారు హిమవంతునియెడ సెలవుఁదీసికొని శివుని కాకార్యసిద్ధిఁ జెప్పి ఆయనయెడ సెలవుదీసికొని వారాకాశమున కెగిరిపోయిరి.

వ్యా. త ఇతి.—తే మునయో హిమాలయమామన్త్ర్య సాధు యామేత్యాపృచ్ఛ్య పునః శూలినం హరం సంకేతస్థానస్థం ప్రాప్య సిద్ధం నిష్పన్నమర్థం ప్రయోజనమస్మై నివేద్య చ జ్ఞాపయిత్వా చ తద్విసృష్టాస్తేన శూలినా విసృష్టాః ఖమాకాశం ప్రత్యుద్యయురుత్పేతుః అత్ర సంక్షిప్తార్థాభిధానాత్ సంక్షేపో నామ గుణ ఉక్తః తదుక్తమ్. 'సంక్షిప్తార్థాభిధానం యత్ సంక్షేపః పరికీర్తితః' ఇతి.

పశుపతిరపి తాన్యహాని కృచ్ఛ్రా
దగమయదద్రిసుతాసమాగమోత్కః,

కమపరమవశం న విప్రకుర్యు
ర్విభుమపి తం యదమీ స్పృశన్తి భావాః. 95

అవ. ఈశ్వరుఁడా మెయందలి వేడుకచే మూఁడురోజులయిన నాలస్యమున నోర్చుటకు శక్తిలేనివాఁడాయెనని చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. అద్రిసుతాసమాగమోత్కః=పార్వతీదేవిసమాగమమందు వేడ్కగల, పశుపతిరపి=శివుఁడును, తాని అహాని=ఆ దినములను, కృచ్ఛ్రాత్ = కష్టమువలన, అగమయత్=వెళ్లించెను. అమీ భావాః = ఈ భావములు, అపరం కం న విప్రకుర్యుః = ఏయితరుని వ్యాకులపెట్టవు? (ఎందుచే ననఁగా?) విభుమపి తం=ప్రభువగు నాయననుఁగూడ యత్ స్పృశన్తి=ఎందువలన తాఁకినవో.

తా. పార్వతీదేవిపై ప్రేమచే నామూఁడురోజులను శివుఁడు కష్టముమీఁద గడపెను. ఏకారణమువలన నట్టిమహాత్మునిఁగూడ గలఁచెనో యీశృంగారభావములు తక్కినవారివిషయమై మఱి చెప్పవలసినదేమి.

ఇది కుమారసంభవమున నాఱవసర్గము ముగిసెను.

అవ. భగవాన్ పశుపతిస్త్ర్యహమాత్రవిలమ్బమపి సోఢుం న శశాక తదౌత్సుక్యాదిత్యాహ.—

వ్యా. పశుపతిరితి.—ఉత్కం మనో యస్య స ఉత్కః. 'ఉత్క ఉన్మనాః' ఇతి నిపాతః. అద్రిసుతాసమాగమోత్కః పార్వతీపరిణయోత్సుకః. పశుపతిరపి తాని త్రీణీతి శేషః. అహాని కృచ్ఛ్రాదగమయదయాపయత్ కవిరాహ—అమీ భావా ఔత్సుక్యాదయః సంచారిణోఽవశమిన్ద్రియపరతన్త్రమపరం పృథగ్జనం కం న విప్రకుర్యుర్న వికారం నయేయుః. యద్యస్మాద్విభుం సమర్థం జితేన్ద్రియమితి యావత్. తం స్మరహరమపి స్పృశన్తి వికుర్వన్తీత్యర్థః. అత్ర విభువికారసమర్థనాదర్థాదితరజనవికారః. కైముతికన్యాయాదాపతతీత్యర్థాపత్తిరలంకారః. తథా చ సూత్రమ్. 'దణ్డాపూపికయాఽర్థాన్తరపతనమర్థాపత్తిః' ఇతి. అర్థాన్తరన్యాస ఇతి కేచిత్. తదుపేక్షణీయమ్. యుక్తిస్తు విస్తరభయాన్నోచ్యతే. పుష్పితాగ్రావృత్తమ్. 'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా' ఇతి లక్షణాత్.

శ్రీ[illegible]మహోపాధ్యాయ కోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితయా
వివ[illegible]యా వ్యాఖ్యయా సమేతః శ్రీకాళిదాసకృతౌ
[illegible]మారసంభవే మహాకావ్యే తపఃఫలోదయో నామ
షష్ఠస్సర్గః.

[illegible]వావిళ్ల ప్రెస్సున ముద్రితము.—1939.